ئابدۇرېھىم ئۆتكۈر

ئىز

FROM THE LIBRARY OF
EAST TURKISTAN
NATL RESEARCH
CENTER INC
GULAMETTIN PAHTA

ئابدۇرېھىم ئۆتكۈر

غۇز

(تارىخىي رومان)

مەسئۇل مۇھەررىرى: ئابدۇۋەلى خەلىپەتوپ

شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى

ئابدۇرېھىم ئۆتكۈر

ئەز

(تارىخىي رومان)

مەسئۇل مۇھەررىرى: ئابدۇۋەلى خەلىپەتوپ
مەسئۇل كورېكتورى: ئادالەت مۇتەللىپ

*

شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى نەشر قىلدى
(ئۆرۈمچى شەھەر ئازاتلىق كوچا № 306)
شىنجاڭ شىنخۇا كىتابخانىسىدىن تارقىتىلدى
شىنجاڭ شىنخۇا باسما زاۋۇدىدا بېسىلدى
فورماتى: 850×1168 مىللىمېتىر 1/32
باسما تاۋىقى: 13.25 قىستۇرما ۋارىقى: 9
1985 - يىل 1 - ئاي 1 - نەشرى
1985- يىل 8 - ئاي 1 - بېسىلىشى
كىتاپ نومۇرى: M10098·973
تىراژى: 1 — 27,000
باھاسى: 1.85 يۈەن

مۇندەرىجە

مۇقەددىمە 1
بىرىنچى باب تاغ پەرىسى 8
ئىككىنچى باب ئايقىزنىڭ سەرگۈزەشتىلىرى 21
ئۈچىنچى باب بوز ئاتلىق كىشى 30
تۆتىنچى باب كۈچ سىنىشتىن كېيىن..... 51
بەشىنچى باب كۈتۈلمىگەن ۋەقە 67
ئالتىنچى باب سەنمۇ گۈۋا بول، قۇياش... 81
يەتتىنچى باب شامەخسۇت ۋاڭنىڭ چۈشى... 97
سەككىزىنچى باب ئۇرۇمچى جاڭجۈگى قان
سورايدۇ 109
توققۇزىنچى باب قوزغىلاڭ ھارپىسىدا..... 121
ئونىنچى باب ئون بالاغا بىر داۋا 132
ئون بىرىنچى باب ئۆز جازاسى ئۆزىگە 141
ئون ئىككىنچى باب جەڭ ئالدىدا 148
ئون ئۈچىنچى باب مەرتنى مەيدانىدا سىنا..... 167
ئون تۆتىنچى باب ۋاڭ ئوردىسىدا بىر كېچە... 183
ئون بەشىنچى باب ئۇنداق قازانغا مۇنداق چۆمۈچ 193
ئون ئالتىنچى باب يالقۇن تاقىغا سوغا 208
ئون يەتتىنچى باب سۈيىقەست 216

ئون سەككىزىنچى باب ئۈچ ئاتلىقنىڭ جاسارىتى ... 227
ئون توققۇزىنچى باب «ئەرۋاھ» 239
يىگىرمىنچى باب سۆزلەيدىغان تۇمار 247
يىگىرمە بىرىنچى باب ئاقچۇق سىيىدا 257
يىگىرمە ئىككىنچى باب جەڭدىن كېيىن 276
يىگىرمە ئۈچىنچى باب «ئەۋلىيا»نىڭ ئۆلۈمى 284
يىگىرمە تۆتىنچى باب توي ئۈستىگە توي 294
يىگىرمە بەشىنچى باب ياڭ جاڭجۇڭنىڭ پاراستى .. 323
يىگىرمە ئالتىنچى باب پاجىئەنىڭ باشلىنىشى 332
يىگىرمە يەتتىنچى باب قاپقان 343
يىگىرمەسەككىزىنچى باب پاجىئەنىڭ ئاخىرى 374
خاتىمە 409

مۇقەددىمە

قەدەم ئىزى — بىراۋنىڭ ماڭغىنى كۆرسىتىدۇ.

— مەھمۇت قەشقىرى

ياش ئىدۇق ئۇزۇن سەپەرگە ئاتلىنىپ ماڭغاندا بىز، ئەمدى ئاتقا مىنگىدەك بوپ قالدى ئەنە نەۋرىمىز. ئاز ئىدۇق مۇشۇكۇل سەپەرگە ئاتلىنىپ چىققاندا بىز، ئەمدى چوڭ كارۋان ئاتالدۇق، قالدۇرۇپ چۆللەردە ئىز. قالدى ئىز چۆللەر ئارا، گايى داۋانلاردا يەنە، قالدى نى-نى ئارسلانلار دەشت-چۆلدە قەۋرىمىز. قەۋرىمىز قالدى دىمەك يۇلغۇن قىزارغان دالىدا، گۇل-چىچەكىكە پۇركىنۇر تاڭنا باھاردا قەۋرىمىز. قالدى ئىز، قالدى مەنزىل، قالدى ئۇزاقتا ھەممىسى، چىقسا بوران، كۆچسە قۇملار ھەم كۆمۈلمەس ئىزىمىز. توختىماس كارۋان يولىدىن گەرچە ئاتلار بەك ئورۇق، تاپقۇسى ھىچبولمىسا، بۇ ئىزنى بىر كۈن نەۋرىمىز، يا ئەۋرىمىز.

هۆرمەتلىك كىتابخانىلار:

شۇنداق غەزەللەرنى يازىتىپ، بىپايان دالىلاردا كۆمۈلمەس ئىزلارنى قالدۇرۇپ ئۆتكەن كارۋانلار يۈرۈش باشلىغان چاغلاردا، بەلكى سىز تېخى تۇغۇلمىغان، ياكى تۇغۇلغان بولسىڭىزمۇ، «تالچىۋىقنى ئات ئېتىپ» ئۇيناپ يۈرگەن بولغىيدىڭىز؛ كىم بىلىدۇ، بەلكى شۇ يۈرۈشلەرنىڭ بىرەرسىدە قارا بوراندەك ئۇچقۇر ئاتلارغا مىنگەن ئەزىمەتلەر بىلەن بىللە جەڭ مەيدانلىرىدا قىلىچ ئويناتقانسىز، ياكى ئېڭىزلىقلارنى كۆكرىگىڭىز بىلەن تىلغاپ، چۆچەكلەردىكى ئەجدىھالاردەك ئاغزىدىن ئوت چېچىپ تۇرغان پىوتەيلەرگە ئۆزىڭىزنى ئۇرغاندا، بەدىنىڭىزنىڭ بىر يېرى «پىژ» قىلىپ قالغاندۇ-دە، ئۆزىڭىز شىرىن ئۇيقۇغا كەتكەندەك بولۇپ قالغانسىز. ئەمدىلىكتە بولسا، بەدىنىڭىزدىكى تاتۇقلارنى ھەر كۆرگەندە، شۇ كۈنلەر يادىڭىزغا كېلىپ، كۈلۈپ قويىدىغانسىز ... كىم بىلىدۇ بەلكى، بايىلا سىزنى خۇش چاخچاقلىرى بىلەن كۈلدۈرۈپ ئولتۇرغان سەپدىشىڭىزنى بىردەمدىن كېيىن، يۇلغۇن تۈۋىگە كۆمۈپ قويۇشقا توغرا كەلگەندە، كۆزلىرىڭىزدىن تارام-تارام ياشلار تۆكۈلگەندۇ، ياكى قاراڭغۇ كامىرلار يۈتۈپ كەتكەن يولداشلىرىڭىزنى ھەر ئەسلىگەندە، يۈرەك باغرىڭىز ئېزىلىپ كېتىدىغاندۇ ...

ئاھ، كېسىلگەن باشلار، تۆكۈلگەن قانلار، دەريا-دەريا ئاققان ياشلار ...

شۇنداق، شۇنداق. بۇلارنىڭ ھەممىسى ئۆتمۈش، ھەممىسى تارىخ، ھەممىسى يورۇق دۇنيا ئۈچۈن بولغان ئىشلار. چۈنكى ئۇ چاغلاردا، دۇنيا بەكمۇ قاراڭغۇ ئىدى. بۇ قاراڭغۇ زۇلمەتتىن قۇتۇلۇپ، يورۇقلۇق يۈزىنى كۆرۈش ئۈچۈن، بەك ئۇزۇن مەنزىللەرنى بېسىپ، ئاسمان پەلەك داۋانلاردىن ئېشىشقا توغرا كېلەتتى ۋە خۇددى ماكسىم گوركى ئېيتقاندەك، دانكوغا ئوخشاش پىداكار يول باشلىغۇچىلار لازىم ئىدى:

«... جاڭگاللىق شۇنداق قارالىغۇلاشتىكى، دۇنيا يارالغاندىن بۇيان، قانچە قارالىغۇ كېچىلەر ئۆتكەن بولسا، گويا شۇلارنىڭ ھەممىسى بۇ يەرگە يىغىلغاندەك بولۇپ قالدى ... دانكو بىردىنلا ئۆزىنىڭ كۆكسىنى قولى بىلەن يارىدى - دە، يۈرىگىنى يۇلۇۋېلىپ، بېشىدىن ئىگىز قىلىپ كۆتەردى. يۇرەك خۇددى كۈنگە ئوخشاش، ھەتتا كۈندىنمۇ يورۇق لاۋلىدىدى. مانا ئەمدى ئادەملەرگە بولغان ئۇلۇغ مۇھەببەت مەشئىلى بىلەن يورۇغان پۈتۈن جاڭگاللىق جەمئىت بولۇپ قالدى. قارالىغۇ زۇلمەت يورۇقچىلىقتىن قېچىپ، جاڭگاللىقنىڭ ئېچكىرىسىدىكى سىيىق سازلىققا بېرىپ تىقىلدى ...»

قەدىمىقى ئىتالىيىدە، قۇللار ئارىسىدىن چىققان سپارتاك، خۇاڭخې دەرياسى بويلىرىدىن چىققان باھادىر شاھ لى زىچېڭ بىلەن «تەيپىننەم» زامانىسىنىڭ «ساماۋى شاھى» خۇڭ شيۇچۈەن، كونا روسىيىدىكى كازاكلاردىن چىققان ستىپان رازىن بىلەن يېمىلىيان پۇگاچېۋ، ئۇچتۇرپان شەھىرىدىن چىققان رەھمىتۇللا بەگ بىلەن قۇمۇل تاغلىرىدىن چىققان تۆمۇر خەلىپىمۇ، ئاشۇ دانكوغا ئوخشايدىغان كىشىلەر ئىدى.

تۆمۇر خەلىپە جۇڭگودا ئىككى مىڭ نەچچە يۈز يىل ھۆكۈم سۈرگەن فېئۇدال خانلىققا خاتىمە بېرىپ، ۋەتەن زىمىنىدا تۇنجى قېتىم جۇمھۇرىيەت بايرىغىنى تىكلىگەن «شىگىخەي ئىنقىلاۋى» نىڭ ئىلھامى بىلەن تىيانشان ئىتەكلىرىدىمۇ، ئىنقىلاپ بورانلىرى باشلانغاندا، ئۇيغۇر خەلقى ئىچىدىن چىققان ئاجايىپ جەسۇر «بوران قۇشى» ئىدى. ئۇنىڭ پەرۋازى بىلەن قۇمۇل دىيارىدا باشلانغان بوران ھەر مىللەت خەلقىنىڭ قوللاپ - قۇۋۋەتلىشى بىلەن شۇنداق كۈچەيگەن ئىدىكى، ئۇچىۋز نەچچە يىلىلىق قۇمۇل ۋاڭلىغىنىڭ كۈيىقاپقا ئوخشاپ كېتىدىغان سۈرلۈك ئوردىسى بىلەن ئۇرۇمچى جاڭجۈڭلىرىنىڭ قارا دەرۋازىلىق يامۇللىرى زىلزىلىگە كېلىپ، گۈم بولۇشقا ئاز قالغان ئىدى. تارىختىكى بىر-مۇنچە دىخانلار قوزغىلاڭلىرىغا ئوخشاش، بۇ قوزغىلاڭ ھەم مۇرادىغا يېتەلمىگەن بولسىمۇ، ۋاڭ ئوردىلىرى بىلەن جاڭجۈڭ يامۇللىرىنى گۈم قىلىشنىڭ مۇمكىنلىگىگە كەڭ ئەمگەكچى خەلقنى ئىشەندۈرۈپ، ئۇلارغا كۈچ ۋە ئۈمىت بەخش ئەتتى، ئاچچىق ساۋاقلارنى بېرىپ

كەتتى. شۇنىڭ ئۈچۈنمۇ تۆمۈر خەلپە يەتمىش نەچچە يىلدىن بۇيان، قۇمۇل خەلقىنىڭ ئاغزىدا داستان بولۇپ كەلمەكتە.

بۇ كىتاپ ئەنە شۇ تۆمۈر خەلپىگە بېغىشلىنىدۇ.

1936 - يىلى، يازدا، مەرھۇم ئابدۇكېرىم ئاببىاسۇپ بىلەن ئىككىمىز ئۈچتۇرپاندىن ئۇرۇمچىگە ئوقۇشقا كەلدۇق. ئوتتۇرا مەكتەپ دەرسلىرى باشلانغىچە، 1931 - يىلدىكى قۇمۇل دېخانلار قوزغىلىڭىنىڭ يولباشچىسى ۋە قوزغىلاڭدىن كېيىن شىنجاڭ ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتنىڭ مۇئاۋىن رەئىسى بولغان خوجىنىياز ھاجىنىڭ مېھمانخانىسىدا يېتىپ ئۇرۇشقا توغرا كەلدى. ھاجىم چۈشلۈك غىزاسىنى مېھمانخانىدىكىلەر بىلەن بىللە يەيتتى. داستىخان ئۈستىدە، ھەرخىل ماۋزۇلاردا پاراڭ بولاتتى. بىر كۈنى، ھاجىم ئۆزىنىڭ يېگىتلىك چاغلىرىدا «تۆمۈر خەلپە يېغىلىغى» غا قاتناشقانلىغى، تۆمۈر خەلپىنىڭ ئاجايىپ ئىش - ھەرىكەتلىرى، مىجەز - خۇلقى توغرىسىدا سۆزلەپ كېلىپ، تۆمۈر خەلپە ئۈچۈن خاڭچېڭ قەۋ - رىستانلىغىدا ① بىر گۈمبەز قوپۇرۇپ قويۇش نىيىتى بارلىغىنى ئېيتتى.

— «تۆمۈر خەلپە يېغىلىغى» توغرىسىدا، سېنىڭمۇ ئاڭلىغانلىرىڭ بارمۇ؟ — دىدى ئاببىاسۇپ، ئىككىمىز يالغۇز قالغاندا.

مەن بالىلىق چاغلىرىمدا، ماريخان مومىمىز بىلەن تۇغىچى بارات بوۋىدىن بىرمۇنچە ھىكايە - چۆچەكلەر قاتارىدا «تۆمۈر خەلپە يېغىلىغى» ھەققىدە ئاڭلىغانلىرىمدىن ئېسىمدە قالغانلىرىنى سۆزلەپ بەردىم. ئاببىاسۇپ قىزىقىپ ئاڭلىدى ۋە خاڭچېڭ قەۋرىستانلىغىغا بېرىپ كېلىشنى تەكلىپ قىلدى.

بىز قەۋرىستانلىق يېنىدىكى كىچىككىنە مەسجىت ئالدىدا، بېشىغا سەللە ئورىغان بىر بوۋاينى ئۇچراتتۇق. ئۇ كۆرۈنۈشىدىن

① ھازىرقى «تەجرىبە ئوتتۇرا مەكتىپى» بىلەن ئۇرۇمچى شەھەرلىك ئون توققۇزىنچى باشلانغۇچ مەكتەپنىڭ ئورنىدا قەۋرىستانلىق بار ئىدى.

شۇ مەسچىتنىڭ مەزىنى ئىدى. سالامدىن كېيىن، تۆمۈر خەلپىنىڭ قەۋرىسىنى سورىدۇق. بۇۋاي: «سىلەر تۇققانلىرى بولامسىلەر؟» دىدى ۋە جاۋابىمىزنى ئاڭلاپ، بىزنى كونا بىر قەۋرە ئالدىغا باشلاپ باردى. «مانا مۇشۇ قەۋرە شۇ. بۇ قەۋرىنى مەن ئۆز قولۇم بىلەن قاتۇرغان» دىدى بۇۋاي، ئاندىن، — «قېنى ئولتۇرۇڭلار، بۇ يەرگە كەلگەن بولغاندىن كېيىن، ئايەت ئوقۇپ ئۆتكۈلۈك» دەپ قىرائەت باشلىدى. دۇئادىن كېيىن، بىز يانچۇقلىرىمىزنى كولاپ، بار پۇلىمىزنىڭ ھەممىسىنى بۇۋاينىڭ ئالدىغا قويىدۇق. بۇۋاي بىرگىمۇ دۇئا قىلدى.

— بۇ قەۋرە بەك ئولىتۇرۇشۇپ كېتىپتۇ. يېڭىلاپ قويىساق بوپتىكەن، يا بولمىسا، بىر گۈمبەز قوپۇرۇپ قويىساق، ياخشى بولغىدەك، — دىدى ئاببىاسۇپ بۇۋايغا قاراپ.

— ئوبدان گەپ قىلدىڭىز بالام. گۈمبەز قوپۇرۇپ قويىساق، ئوبدان بولاتتى. بۇ ئىش مېنىڭ قولۇمدىن كەلمىدى. بۇ ئەمدى سىلەرنىڭ ئىشىڭلار، — دىدى بۇۋاي بىزگە قاراپ.

— بۇ كىشى ناھايىتى ھىكمەتلىك گەپ قىلدى. تۆمۈر خەلپىگە چوقۇم بىر گۈمبەز قوپۇرۇش لازىم، — دىدى ئاببىاسۇپ، قەۋرىستانلىقتىن چىقىپ كېلىۋېتىپ.

ئەپسۇسكى، بۇ گۈمبەزنى قوپۇرۇشقا خوجىنىياز ھاجىمىڭمۇ، ئاببىاسۇپنىڭمۇ ئۆمرى يار بەرمىدى. يىللارنىڭ بوران-چاپقۇنلىرىدا، تۆمۈر خەلپىنىڭ قەۋرىسىمۇ ئىزسىز يوقىلىپ كەتتى. ھىلىقى بۇۋاينىڭ ئېيتقىنىدەك تۆمۈر خەلپە ئۈچۈن بىر گۈمبەز قوپۇرۇش كېيىنكى ئەۋلاتلارنىڭ ئىشى ئىدى. تاش-توپا ياكى پولات-بىتوندىن ئەمەس، ئېقى قەغەز، قارىسى سىيا بىلەن قوپۇرۇلغان گۈمبەزلا، ھەرقانداق بوران-چاپقۇنلارغا بەرداشلىق بېرىپ، ئەۋلاتتىن-ئەۋلاتقا قالىدىغان گۈمبەز بولالايتتى. مەرھۇم ئاببىاسۇپنىڭ دىگىنىمۇ شۇ بولسا كېرەك.

ئۆزۈمنىڭ ناتىۋانلىقىمغا قارىماي، شۇنداق گۈمبەز قوپۇرۇش نىيىتىدە بىرقانچە يىللار ئىزلەندىم، ئۇگەندىم، يىغدىم ۋە يېزىش-قا كىرىشتىم. بىراق، يازغانلىرىمنى «ئون يىللىق جۇت» شۇئىر-غانلىرى ئۇچۇرۇپ كەتتى. قەلىمىم سۇندى.

قەلەم سۇندى، ئەلەم ئەزدى دىلىمنى،
شامال دارىپ، كېكەچ قىلدى تىلىمنى.
قولۇم تۇتماس، پۇتۇم باسماس، پالەچ مەن،
نىمەم بىرلە قىلاي رازى ئېلىمنى!

يۈزىمىڭ شۇكرىكىم، قايتا باهار باشلاندى. باهار يامغۇرلىرى يېغىپ، سۈلىرى تاشتى. باهار قۇشلىرى سايىراپ، دىلىمغا ئىلهام ۋە ئۈمىت، قولۇمغا كۈچ ۋە قۇۋۋەت بەخش قىلدى. دەۋران ماڭا يېڭى قەلەم بەردى. ئەمدى يازماي قاچان يازغۇلۇق!

تۆمۈر خەلىپە ــ يېقىنقى زامان ئۇيغۇر تارىخىنىڭ قانلىق سەھىپىلىرىدىكى بىر قەھرىمان شەخس. ئۇ، تارىخنىڭ كۆز يېشى. تارىخ ــ ئۆتكەن كۈنلەرنىڭ ئاددى خاتىرىسى ئەمەس، بەلكى ماركس ئېيتقاندەك: «ئۆز مەقسىدىنى ئىزلەپ يۈرگەن ئادەمنىڭ پائالىيىتىدىن ئىبارەت» بولغاچقا، تارىخىي تېمىدا يېزىلغان رومان، چىن مەنىسىدىن ئېيتقاندا، ھەم ھەقىقى تارىخ، ھەم بەدىئى ئەسەر بولۇشى، يەنى تارىخشۇناسلىق بىلەن رومانچىلىق سەنئىتىنىڭ جانلىق بىرىكمىسى بولالىشى، ھەممىدىن ئاۋال، تارىخىي چىنلىقنى ئاساس ۋە ئالدىنقى شەرت قىلىشى لازىم. مۇنداق ئەسەر مۇئەللىپتىن تارىخ ئىچىگە چوڭقۇرلاپ كىرىشنى ۋە تارىخ ئىچىدىن قاڭقىپ چىقىش ماھارىتىنى بىلىشنى تەلەپ قىلىدۇ. مەن بۇ رومانداۋ ئاشۇ پىرىنسىپلارغا قاتتىق ئەمەل قىلىشقا تىرىشتىم. تىرىشىش نەتىجىسىنىڭ قانچىلىك بولغانلىغى كەڭ جامائەتچىلىكنىڭ ئوبيېكتىپ باھاسىغا باغلىق. بۇ كىتاپ ھىچ بولمىغاندا، تارىخىمىز-

دىكى قەھرىمانلارنىڭ بىسىپ ئۆتكەن ئىزلىرىنى يورۇتۇپ بېرىشتە بىر باشلىنىش بولۇپ قالسا ئەجەپ ئەمەس. كام يېرىنى كېيىنكىلەر تولدۇرار، خاتاسىنى كۆپچىلىك تۈزىتەر.

ئاخىرىدا، ماڭا تۆمۈر خەلپە توغرىلىق تۈرغۇن ھىكايىلەر سۆزلەپ بەرگەن قۇمۇل تاراتىلىق روزى بوۋا (1983 - يىلى ئاپىرىلدا بىر يۈز تۆت يېشىدا قازا قىلغان) قاتارلىق بوۋا - مومىلىرىمنى چوڭقۇر ھۆرمەت بىلەن ياد ئېتىپ ئۆتكەچ، بەزى ئارخىپ ماتىرىياللىرىدىن پايدىلىنىش ئىمكانىيىتىنى بەرگەن پارتىيە رەھبەرلىگىگە، مېنى تۈرغۇن يازما ماتىرىيالىلار بىلەن تەمىنلىگەن بۇرادىرىم مەرھۇم ئىسمائىل ئىبراھىمغا، ئابلىز ئىسمائىل، كېرەم رېھىم، ئابدۇللا ئەخمىدى، ئابدۇللا ئوشۇر، رېئىپ تۆمۈردەك يولداشلارغا چوڭقۇر مىننەتدارلىق بىلدۈرىمەن!

بىرىنچى باپ

تاغ پەرىسى

مەڭىزلىرى گۈل ـ گۈل، كىرپىكلىرى خار،
قاپاقلىرى كەك ـ كەك، ئاغىزلىرى تار.

ـ ئەلىشىر ناۋايى

1

1911 ـ يىل. ياز كۈنلىرىنىڭ بىرى. قارىغايىزارلىق ياپ ـ يېشىل جىلغا.

تاشتىن ـ تاشقا ئۇرۇلۇپ ئېقىۋاتقان تاغ سۈيىنىڭ ھەيۋەتلىك شارقىراشلىرى پۈتۈن جىلغىنى قاپلىغان. شۇ ئېقىن بويلاپ، خۇدـ دى ئىلان ئىزىدەك سوزۇلغان چىغىر يولدا ئاتلىق بىر يىگىت دىمىغىدا ناخشا ئېيتىپ كېلىۋاتاتتى. يەلكىسىدىكى دۇشالقا (شىراق) لىق قارا مىلتىغى بىلەن غانجۇغىسىدىكى بۆرە، سۇغۇر تىپىرلىرى ئۇنىڭ ئوۋچى ئىكەنلىگىنى كۆرسىتىپ تۇراتتى.

بىردىنلا ھاۋا بۇزۇلدى، قارا بۇلۇت پارچىلىرى توپ-توپ قاغىلارغا ئوخشاش ئەگمىپ كېلىپ، ئىگىز تاغلارنىڭ باشلىرىغا قونۇشقا باشلىدى. «ھوي جانىگەرەي! — دىدى يىگىت ئېتىنى دىۋىيىپ، — بۇ مېڭىشىڭدا مېنى يېدى-يامغۇردا قويىدىغان ئوخشايسەن، قېنى، قەدىمىڭنى ئىلدامىلاتقىنا!»

قارا ئات بۇرە مېڭىشىغا چۈشتى، بىراق، جىلغىغا ئۇسۇپ كىرگەن بىر تۇمشۇقتىن ئۆتۈش بىلەنلا، قاتتىق ئۇركۈپ ئارقىسىغا شوخشىدى. ئاتلىق ئۆزىنى ئوڭشاپ بولغىچە، ئوڭ تەرەپتىن بىر قىزنىڭ دادۇ-پەريادى ئاڭلاندى. چاچلىرى چۈگۈلغان قىز يىقىلىپ-قوپۇپ، قېچىپ كېلىۋاتاتتى. ئون-يىگىرمە قەدەم كەيىنىدە يوغان بىر ئېيىق ئۇنى قوغلاپ كەلمەكتە ئىدى.

يىگىت ئاتتىن سەكرەپ چۈشۈپ، ئېيىقىغا ئوق ئۇزدى، ئېيىق دومىلىنىپ كەتتى. بىراق، كۆكرىگىدىن قان ئېقىپ تۇرۇشىغا قارىماي، يەنە قوپۇپ دەھشەت بىلەن ھۆكۈرىگەن پېتى يىگىت تەرەپكە دەلدەڭشىپ ماڭدى. شۇ ئارىدا ھاۋا گۈلدۈرلەپ، چاقماق چېقىپ كەتتى. يىگىت قارا مىلتىغىنى بەتلەشكە ئۈلگۈرەلمەي، ئۇنىڭ دۇشالقىسىنى ئېيىقنىڭ ئاغزىغا توغرىلىدى. ئىرغاي ياغىچىدىن ياسالغان دۇشالقا ئېيىقنىڭ گېلىغا نەيزىدەك سانچىلىپ قالدى. شۇ ئارىدا ئېيىق بىر سىلكىنىپ، ئاغزىنى بوشتىپ ئالدى، ئەمدى يىگىت قېچىپ يۇرۇپ، مىلتىقنىڭ پاينىگى بىلەن ئۇنىڭ باش-كۆزىگە ئۇرۇشقا باشلىدى. بىراق، بۇ يىرتقۇچ يىرىم جان بولۇپ قالغىنىغا قارىماي، يەنىلا خىرىس قىلىپ تۇراتتى. يىگىت چاققانلىق بىلەن يانداپ كەلدى-دە، قۇلاقتىن ئېلىپ، كۆكرىگىگە بىر-ئىككى پىچاق ئۇرۇۋەتتى. ئېيىق تۇمشۇغى بىلەن يەر تىرەپ جىم بولدى. يىگىت ئۆزىمۇ قارا تەرگە چۆمۈپ كەتكەن ئىدى. ئۇ، ھىلىقى قىزنىڭ ھۇشسىز ياتقانلىغىنى كۆرۈپ، كىگىز قالپىغى بىلەن سۇ ئەپكېلىپ يۈزىگە سەپتى. قىز بىر سەسكىنىپ كۆزىنى ئاچتىيۇ، بېشىنى كۆتىرەلمىدى.

قىزنىڭ چۈگۈلۈپ كەتكەن قاپ-قارا چاچلىرى ئارىسىدا، خۇددى بۇلۇتلار ئىچىدىن يېرىم كۆرۈنۈپ تۇرغان تولۇن ئايدەك يۈمۈلاق يۈزى مومدەك ئاقىرىپ، كۆزلىرى ئولتۇرۇشۇپ كەتكەن ئىدى؛ گەز باغلاپ كەتكەن نېپىز لەۋلىرى مەھكەم يۇمۇقلۇق تۇراتتى. يىگىت بىر قاراپلا ئۇنىڭ ئاچلىق ۋە ھارغىنلىقتىن دەرمانى كەتكەنلىگىنى چۈشىنىپ، نېرىراقتا قۇلاقلىرىنى دىك قىلىپ تۇرغان ئېتىنى تۇتۇپ كەلدى-دە، تېرە خۇرجۇندىن چايىجۆشنى چىقىرىپ، چاي قاينىتىشقا كىرىشتى. چاي قايناتقاچ، ئۇنى بۆلەپ ئولتۇرغۇزۇپ، ياغاچ چۆچەكتە چاي ئىچكۈزۈشكە باشلىدى. قېنىق چاي بىلەن بىر پارچە پىشلاق قىزغا دەرمان بولدى چېغى، ئۇ خېلى تېتىكلىشىپ، بويىنىغا چۈشۈپ قالغان ھال شايى ياغلىغىنىمۇ بېشىغا چىگۈالدى. شۇ ئاردا ئۆتكۈنچى يامغۇر قۇيۇۋەتتى. يىگىت بىلەن قىز بىر قارىغاي تۈۋىگە كېلىپ، يانمۇ-يان ئولتۇرۇشتى. قىز شۇنداق چىرايلىق ئىدىكى، يىگىت ئىختىيارسىز ھالدا ئۇنىڭغا بىر-ئىككى قېتىم قارىۋالدى. قىزنىڭ يېشىل مەخمەل كەمزۇلىغا قادالغان ئۇششاق كۈمۈش تەڭگىلەر بىلەن تۈمشۈقلىرى تاشتا تىلىنىپ كەتكەن گۈللۈك ئۆتۈگى يىگىتكە غەلىتە كۆرۈندى، «ھەي، بۇ قىز بىز خەقتىن ئەمەسقۇ؟ نەدىن كېلىپ بۇ يەر-لەردە يالغۇز تېنىپ يۈرگەندۇرا!؟» دەپ ئويلايتتى ئۇ، ئەمما گەپ سوراشقا پېتىنالمايتتى. قىز بولسا، ئۆزىنىڭ نىجاتچىسى بولغان بۇ يىگىتكە ئاستىرتىن قاراپ، نىمىدۇر دىمەكچى بولىدىيۇ، گەپ قىلالماي لەۋلىرى تىترەپ كەتتى ۋە شۇ چاغدىلا، يىگىتنىڭ ئۇ يەر-بۇ يېرى يىرتىلغان چاپىنى بىلەن بويۇن ئارىلاپ سول مۈرىسىدىكى تىرناق ئىزلىرىدىن تەپچۈاتقان قان تامچىلىرىنى كۆرۈپ قېلىپ، دەرھال روملى بىلەن سۈرتىمەكچى بولدى.

— ھەچقىسى يوق، — دىدى يىگىت كۈلۈمسىرەپ، ئاندىن قارىغاي تۈۋىدىن بىر سىقىم قۇرۇق توپا ئېلىپ، يارىسىغا بېسىپ قويدى.

— راقمىت سىزگى، جانىمنى ئايۇدان قۇتقارىپ قالدىڭىز! — دىدى قىز كۆزىگە ياش ئېلىپ.

يىگىتنىڭ گۇمانى توغرا ئىدى. بۇ رەھىمسىز تەقدىرنىڭ دەھشەتلىك بورانلىرى ئاللىقاياقلاردىن قۇمۇل تاغلىرىغا ئۇچۇرۇپ كەلگەن قازاق قىزى ئىدى. يىگىت دادىسىنىڭ چوڭلارغا ئېيتىپ بېرىدىغان ئۆز سەرگۈزەشتىلىرى قاتارىدا قازاق خەلقى ھەقىدە قىلغان بەزى گەپلىرىنى ئاڭلاپ قالغان بولسىمۇ، ئۆزى تېخى قازاقلارنى كۆرمىگەن ئىدى. شۇڭا، قىزنىڭ گېپىنى دەرھال چۈشىنەلمەي سەل تۇرۇۋېلىپ:

— ھە، ئېيىق، ئېيىق، ئۆزلە بولمىسلا، بۇ ئېيىق مېنىمۇ يەپ قويۇردى، — دىدى، ئاندىن، — ئۆزلە نەتتىن، كەلدىلە؟ — دەپ سوردى قۇمۇل تاغلىقلىرى شۇڭسىدە.

قىزمۇ بۇ گەپنى تەستە چۈشىنىپ، ئۆزىنىڭ يىراقتىن كەلگەنلىكىنى ئۇقتۇردى. ئاندىن يىگىتنىڭ «ئەمدى نەگە بارىدىلا؟» دىگەن سوئالىغا جاۋابەن، نەگە بېرىشنى ئۆزىنىڭمۇ بىلمەيدىغانلىغىنى ئېيتىپ يىغلاپ تاشلىدى. يىگىت پۈتۈن ۋۇجۇدى ئېيرىپ كېتىۋاتقاندەك، بوشىشىپ كەتتى. «قانداق قىلسام بولۇر؟ ئۆيگە بارسىلا دىسەم ئۇنارمۇ؟ ئۇنىمىسچۇ؟ ئۇنى بۇ يەردە قانداقمۇ يالغۇز تاشلاپ كەتكىلى بولىدۇ؟!» دەپ ئويلايتتى ئۇ. ئاخىرى، ئۆزىگە غەيرەت بېرىپ: «بىزنىڭ ئۆيگە بارامدىلا، ئانىچە يىراق ئەمەس» دىدى.

— ئۆيىڭىزدە كىمىڭىز بار؟ — دىدى قىز.

قىزنىڭ بۇ گېپى بىلەن يىگىت تېتىكلىشىپ، ئۆز ئۆيىدە قېرى ئاتا-ئانىسىنىڭ بارلىغىنى، ئۆزلىرىنىڭ مالچىلىق ۋە ئۇۋچىلىق بىلەن كۈن كۆرىدىغانلىغىنى بىر نىمىلەر قىلىپ ئۇقتۇردى. قىز بېرىشقا رازىلىق بىلدۈردى. يىگىت ئۆتكۈنچى يامغۇرنىڭ ئاخىرقى تامچىلىرى ئاستىدا، ئېيىقنىڭ تېرىسىنى سويۇشقا كىرىشتى. قىزمۇ قويىندىن پىچاق چىقىرىپ، ئۇنىڭغا يارەملەشتى.

يىگىت بۇنى كۆرۈپ، «ئۇلارنىڭ يۇرتىدا قىزلارمۇ پىچاق تۇتىدىغان ئوخشايدۇ» دەپ ئويلاپ قالدى. كېيىن ئۇنىڭ ئويلىغىنىدەك بولماي، بۇ پىچاقنىڭ سىرى باشقىچە بولۇپ چىقتى.

يىگىت ئېيىق تېرىسىنى ئىگەرگە بۆكتۈرۈپ لەپ بولۇپ، قىزنى ئاتقا مىنىشكە تەكلىپ قىلدى. قىز باشتا ئۇنىمايراق، كېيىن يىگىتنىڭ زورلىشى بىلەن ئاتقا مىندى. قىز بىر قەدەم ئالدىدا كېتىۋاتقان يىگىتكە ئەمدى ئوبدانراق قاراشقا باشلىدى. ئۇنىڭ كېلىشكەن قەددى ـ قامىتى، كەڭ يەلكىسى، بولۇپمۇ پالۋانلارچە مەردانە قەدەم تاشلىشى كىمدۇر بىرسىگە ئوخشاپ كەتكەندەك سېزىلدى ـ دە، بىردىنلا كۆڭلى بۇزۇلۇپ، ئارقىدا قېلىۋاتقان ئىگىز تاغ چوققىلىرىغا ئىختىيارسىز بۇرۇلۇپ قارايتتى. ئۇنىڭ بوتا كۆزلىرىدىن مەڭگۈگە تېمىۋاتقان ياش تامچىلىرى پېتىپ كېتىۋاتقان قۇياش نۇرىدا خۇددى سەھەر ۋاقتىدىكى شەبنەم دانچىلىرىدەك پاقىرايتتى.

2

ئۇچ يۈز نەچچە يىل ھۆكۈم سۈرگەن قۇمۇل ۋاڭلىغىنىڭ ئاخىرقى ۋەكىلى شامەخسۇت ۋاڭلىق قىلغان زامانىلاردا (مىلادى 1875 ـ يىلدىن 1928 ـ يىلغىچە) قۇمۇل تاغ رايونلىرى ئون ئىككى سۈمۈلغا ① بۆلۈپ ئىدارە قىلىناتتى. بۇ ئون ئىككى سۈمۈل «ئون ئىككى تاغ» دەپ ئاتىلاتتى. ئون ئىككى تاغ: تاراتى، قوراي، تاشار، ئىدىر، باغداش، خوتۇنتام، شوپۇل، باي، ئارا تۈرۈك، نوم، تۈركۆل ۋە نېرىنكىر دىگەن يەرلەردىن ئىبارەت ئىدى. ھەر بىر تاغنى بىر دورغا ② باشقۇراتتى. نېرىنكىر قۇمۇلنىڭ شىمالىدىكى تىيانشان تاغ تىزمىلىرىغا جايلاشقان بولۇپ، قۇمۇلدىن باريكۆلگە بارىدىغان يول

① سۈمۈل ـ موڭغۇلچە «يۇرت» دىگەن سۆز.

② دورغا ياكى داروغا ـ موڭغۇلچە «ئىدارە قىلغۇچى» مەنىسىدە. قۇمۇلدا ھەر بىر دورغا جەنۇبىي شىنجاڭدىكى ملق بېگى بىلەن تەڭ مەنسەپ ئىدى.

كۆشۆته داۋان ئارقىلىق نېرىنكىر تاغلىرىنىڭ ئېتىگىدىن ئۆتەتتى. نېرىنكىرلىقلار ئاز-كۆپ تېرىقچىلىقنى هىساپقا ئالمىغاندا، ئاساسەن چارۋىچىلىق بىلەن كۈن كەچۈرەتتى.

بايىقى ئوۋچى يىگىت ئەنە شۇ نېرىنكىرلىق سەپەرقۇل دىگەن مالچىنىڭ ئوغلى ئىدى. سەپەرقۇلنىڭ ئۆزى بولسا، ئون بەش يېشىدا قەرز تۆلىگىلى هىساۋىغا ۋاڭ ئوردىسىغا قۇللۇققا توتۇلغان ئىدى. شۇندىن باشلاپ، ئوردىنىڭ ئايىغى ئۆزۈلمەيدىغان پارچە-پۇرات ئىشلىرىدىن تارتىپ، ئات بېقىش، هارۋا هەيدەش، ۋاڭ بىر ياقتا ماڭسا، جو (تەختىراۋان) كۆتىرىشكە ئوخشاش ئىشلار بىلەن ئۇنىڭ يىگىرمە بەش يىللىق ئۆمرى ئۆتۈپ كەتتى. بۇ يىگىرمە بەش يىلنىڭ كۆپ قىسمى ئۇ يېقى بېيجىڭ، بۇ يېقى مورى، گۇچۇڭ، ئالتاي-چۆچەك، ئۇرۇمچى، تۇرپان يوللىرىدا، ۋاڭنىڭ سودا كارۋانلىرىدا تۆگە يېتىلەش بىلەن ئۆتتى.

شامەخسۇت ئەللىك تۆت يىل ۋاڭلىق قىلىش مەزگىلىدە، بېيجىڭدىكى مانجۇ خانلىرىنىڭ ئالدىغا هەددى-هىساپسىز سوغا-سالاملار بىلەن ئون نەچچە قېتىم تەزىمگە بارغان ۋە شۇ جەريانىدا ئۇنىڭ مەنسەپ دەرىجىسى ئون سەككىز قېتىم ئۆستۈرۈلگەن ئىدى. شامەخسۇت ۋاڭ بېيجىڭغا قىلىنغان سەپەرلىرىنىڭ بىرىدىن قايتىپ كېلىۋاتقاندا، بىر چۈش كۆرۈپ قالدى. تەبىرچىلەر بۇ چۈشنى «ئەگەر ئوردىنىڭ كونا قۇللىرىدىن بىرىنى ئازات قىلسا، گاڭ غوجامنىڭ مەرتىۋىسى تېخىمۇ ئۆسكەي» دەپ ئۆرىدى. شۇنىڭ بىلەن شامەخسۇت ئونلىغان ئوردا قۇللىرىنىڭ ئىچىدىن سەپەرقۇل-نى ئازات قىلىپ، ئۆز يۇرتى نېرىنكىرغا قايتۇرغان ئىدى.

سەپەرقۇل «ئازات» بولغاندا، قىرىق ياشقا كىرىپ قالغان، ئاتا-ئانىسى بولسا، ئاللىقاچان ئالەمدىن ئۆتكەن. شۇڭا، ئۇرۇق-تۇققانلىرى بىلەن ئەل-جامائەت ئۇنى جاهاندىن ئەۋلاتسىز كەتـ-مىسۇن دەپ، رەۋىخان دىگەن بىر تۇل ئايالغا ئۆيلەندۈرۈپ قويغان ئىدى. ئاردىدىن بىرەر يىل ئۆتۈپ رەۋىخان بىر ئوغۇل

تۇغدى. سەپەرقۇل «مەن كۆرگەن قۇللۇق جەۋرىدىن خۇدايىم ئامان ساقلىغاي» دىگەن ئوي بىلەن ئىرىم قىلىپ، بالىغا «ئامانبەگ» دەپ ئات قويغۇزدى (قۇمۇلدا، ئادەتتىكى كىشىلەرمۇ، ئۆز پەرزەنتىلىرىگە «پالان بەگ ـ پۇكۇن بەگ» دەپ ئات قويۇش بىر ئادەت ئىدى) بىراق، سەپەرقۇلنىڭ ئوغلىغا بۇ ئات سىڭمىدى. بالا يەتتە ـ سەككىز ياشلارغا كىرگەندە، مەھەللىدىكىلەر «ئامانقۇل» دەيدىغان بولۇۋالدى. ئېتىك نىمە دىسە، بالىمۇ «ئامانقۇل» دەپ جاۋاپ بېرەتتى. شۇنداق قىلىپ، بالىنىڭ ئېتى «ئامانقۇل» بولۇپ قالدى. ئەمما بۇ ئىشلار سەپەرقۇلنىڭ كۆڭلىنى ناھايىتى غەش قىلاتتى. ئۇ «بۇ قانداق گەپ! ئۇلار بەگ بالىسى بەگ، قۇل بالىسى قۇل. سېنىڭ «قۇل» دىگەن ئېتىڭ بالاڭغىمۇ مىراس بولۇپ قېلىشى كېرەك دىمەكچىمۇ؟» دەپ ئويلايتتى، كىملەرگىدۇ ئاچچىق قىلىپ.

بىراق، ئابلار، يىللار بىر خىلدا كېچىۋەردى، زامان ئۆز پەيلىنى ئۆزگەرتىمەي ئۆتۈۋەردى. سەپەرقۇلمۇ تەقدىرگە تەن بېرىپ، ئۆز تىرىكچىلىگىنى قىلىۋەردى. بالىنى بولسا، مىلتىق تۇتالايدىغان بولغاندىن باشلاپ، ئوۋچىلىققا ئۇگىتىپ كېلەتتى. ئامانقۇل يىگىتلىك دەۋرىگە يەتكەندە، ئۇستا مەرگەن بولۇپ قالدى. بىر كۈنى داۋىسى ئۆزىنىڭ بىر دىن ـ بىر قىممەتلىك بايلىغى بولغان كونا قارا مىلتىغىنى ئۇنىڭ قولىغا تۇتقۇزۇپ، «بالام، مەن قېرىپ قالدىم، ئەمدى ئۆزەڭ بىر نىمە قىل. خۇدايىم بەرىكە بەرسە، قەرزلەرنى ئۈزۈپ، تويلۇغۇڭنىمۇ راسلاپ ئالۇرمىز» دىدى. شۇندىن بۇيان، ئامانقۇل كەسپىي ئوۋچى بولۇپ قالدى. بەزىدە ئىككى ـ ئۈچ كۈنلەپ ئۆيگە قايتمايتتى. بۇگۈن ئۇ ئىككى كۈنلۈك ئوۋدىن قايتىپ كېلىۋېتىپ، بايىقى ئېيىق ۋەقەسىگە ئۇچرىغان ئىدى.

3

ئامانقۇل بايىقى قىز بىلەن يۈرت ئىچىگە كىرگەندە، ئاندا ـ ساندا چىراقلار يېنىپ، ئىتلار ھاۋشىماقتا، قوي ـ قوزىلار مەرەش ـ

مەكتە ئىدى. ئون تۆت كۈنلۈك تولۇن ئاي يەر-جاھاننى كۈز-دۈزدىكىدەك يورۇتۇپ تۇراتتى.

ئۇلار مەلىنىڭ ئەڭ چېتىدىكى ئۆيگە يېقىنلاشقاندا، ھاۋشىپ كېلىۋاتقان «قارا يىلپىز»① ئۆز ئىگىسىنى تونۇپ، جىم بولدى-دە، قۇيرۇغىنى شىپاڭشتىپ كېلىپ، ئامانقۇلنىڭ تېرە شالۋۇرىنى پۇراشقا باشلىدى. سەپەرقۇل بىلەن رەۋىخان مومايمۇ، ئۆيدىن چىقىپ كەلدى. بۇ، تاملىرى تاش-لاي بىلەن قوپۇرۇلغان ئاددى بىر ئۆي ئىدى، ئۇنىڭ ئۈدۈلىدا بىر كىگىز ئۆي ئاپپاق ئايدىڭدا خۇددى بوز گۈمبەزدەك چوقچىيىپ تۇراتتى. قېرىلار ئامانقۇل بىلەن ئېسەن-لىشۋېتىپ، ئاتتىن چۈشۈۋاتقان قىزغا ھەيران بولغاندەك قاراشتى.

— مېھمان باشلاپ كەلدىم، — دىدى ئامانقۇل كۈلۈمسىرەپ. قىزمۇ قېرىلارغا نازۇك بىر ھەركەت بىلەن تازىم قىلدى.

— ھارمىغايلا، ئايلا ② قىزىم، — دىدى رەۋىخان مومای قىزنىڭ يېنىغا كېلىپ. سەپەرقۇل قىزنىڭ كەمزۈلىدا پارقىراپ تۇرغان ئۇششاق تەڭگىلەرگە قاراپ، بىر زامانلار ئالتاي يايلاقلىرىدا كۆرگەن قازاق كېلىنچەكلىرىنى ئېسىگە ئالدى-دە، ھەيران بولۇپ تۇرۇپ قالدى. ئاندىن قىزغا يېقىن كېلىپ: «خۇش كەپسىز قىزىم» دىدى.

قىز قوللىرىنى كۆكسىگە قويۇپ، بوۋايغا سالام قىلدى. سەپەر-قۇل «ھەي مومىسى، بۇ ئايلا قىزىمنى كىگىز ئۆيگە باشلا» دەپ قويۇپ، ئات بىلەن ھەپىلىشىپ كەتتى ۋە «ئېيىقمۇ ئاتتىكمۇ تېخى، خوي ئىش قىپسەنغۇ! ماڭ، ئەمدى سەنمۇ ھاردۇق ئال» دىدى ئامانقۇلغا.

---

① ئامانقۇل ئۆزىنىڭ ئىتىنى شۇنداق دەپ ئاتايتتى.

② ئايلا — بۇ سۆز قۇمۇل شىۋىسىدە «خان قىزى»، «خېنىم قىز» مەنىلىرىدە، ھەتتا ئىسىم ئورنىدىمۇ ئىشلىتىلىدۇ. مەسىلەن، ئايلاخان، چوڭ ئايلا دىگەندەك.

قىز قارا چىراق يورۇغىدا، كونا بولسىمۇ، پاكىز يىغىشتۇ-
رۇلغان كىگىز ئۆينىڭ ئىچىگە كۆز يۈگۈرتۈپ چىققاچ، ئۆز ئۆيىگە
كىلىپ قالغاندەك يېنىكلىك ھىس قىلاتتى.

ــ ئوت قالاپ بېرەي، كىيىملىرىنى قۇرۇتۇۋالسلا، قىزىم، ــ دىدى
موماي ئۆينىڭ ئوتتۇرىسىدىكى ئوچ پۇتلۇق تۆمۈر ئوچاققا ئوت يېقى-
ۋېتىپ. قىز غەمكىن كۈلۈپ، مومانىڭ يېنىغا ئولتۇردى، «ھە، ئىيىت-
ماقچى، بۇ ئايلا قىزىمنىڭ ئېتى نىمىكىن؟» دەپ سوردى موماي،
ئوتنى پۈلەۋېتىپ.

ــ ئايسۇلۇ.

ــ ۋاي قىزىم، ئاتلىرى خويىمۇ چىرايلىق ئىكەن. ئۆزلە
كىمنىڭ قىزى؟

قىز جاۋاپ بەرمەي جىم ئولتۇراتتى. بىر چەتتە ئولتۇرغان
ئامانقۇل گەپكە ئارىلىشىپ:

ــ ئىنە①، تولا گەپ سوراپ مېھمانىنىڭ كۆزىگە كىرىۋالـ
ماي، ئاۋال بىزگە چاي بەرسەڭچۇ، ــ دىدى.

ــ ۋاي شورۇم قۇرغۇر! دىمىسىمۇزە، راست ئەمەسمۇ؟
ئەدەم دىگەن نىمە قېرىغاندا زىيادە گەپلىك بوپقالىدىكەن،
بالام. بۇگۈن سېنى كەپقالىدۇ دەپ، كۈجە قاينىتىپ قويۇۋىدىم.
ھازىرلا ئىسىتاي، ــ دىدى موماي چىقىپ كېتىۋېتىپ.

تاغ پىيىزى ئارىلاشتۇرۇپ قاينىتىلغان ئارپا كۈجىسى
ناھايىتى مەزىلىك ئىدى... داستىخان يىغىلغاندا، سەپەرقۇل ئوغلى
دىن ئېيىقنى قانداق قىلىپ ئېتىۋالغانلىغىنى سوردى. ئامانقۇل
بولغان ۋەقەنى تەلتۆكۈس سۆزلەپ بەردى.

ــ خۇدا ساقلىغاننى بۇرە يىمەس، يەي دىسىمۇ چىشى
ئۆتمەس دىگەن شۇ. بۇ قىزىمنىڭ تەلىيى بار ئىكەن، ــ دىدى
سەپەرقۇل.

ــ ئېتىمۇ چىرايلىق ئىكەن، ئايسۇلۇ دەيدۇ، ــ دەپ يېقىم-

① ئىنە ــ ئانا.

لىق كۈلدى موماي.

ــ ئايسۇلۇ، ــ دىدى سەپەرقۇل ئۆز گۈمانىنىڭ تامامەن توغرا بولۇپ چىققانلىغىغا خوشال بولۇپ، ــ قازاقچىدا چىرايلىقنى «سۇلۇ» دەيدۇ، شۇنداقمۇ قىزىم؟ سىز ئالتاي ياقتىن كەلگەن ئوخشىمامسىز؟

قىز جاۋاپ بەرمەي، بىگىز بارمىغى بىلەن كىگىزنى تاتىلاپ جىم ئولتۇراتتى. سەپەرقۇل كۈلۈپ قويدى ـ دە، ئەمدى بۇ قىزنىڭ چوقۇم بىر چوڭ بەختسىزلىككە ئۇچرىغانلىغىنى، ھازىرچە ياتسىراپ ئۆز دەردىنى ئېيتالمايۋاتقانلىغىنى پەملەپ، ئاتىلارچە مېھرىۋانلىق بىلەن مۇنداق دىدى:

ــ بوپتۇ قىزىم، قەيەردىن كەلگەن بولسىڭىز مەيلى، سىز بىرگە خۇدايىي قوناق. مەن ياش چاغلىرىمدا سىلەرنىڭ سۈت ـ قىمىزىڭلارنى كۆپ ئىچكەن، تۇز ـ تەمىڭلارنى كۆپ تېتىغان. بۇ ياخشىلىقنى بىر يانداۋرسام دەپ تىلەيتتىم. خۇدا بۇگۈن ئارزۇيۇمغا يەتكۈزگەن ئوخشايدۇ.

قىزنىڭ كۆزلىرىدىن تارامىلاپ ياش تۆكۈلۈپ كەتتى. رەۋىخان موماي ئۇنىڭ باش ـ كۆزىنى سىلاپ، ئۆزىمۇ كۆز يېشى قىلىشقا باشلىدى.

ــ بولدى قىل مومىسى، ئەمدى بۇ ئايلا قىزىمىمۇ ئارام ئالسۇن، ــ دىدى بوۋاي ئامانقۇل بىلەن ئۆيدىن چىقىپ كېتىۋېتىپ.

ئەتىسى ئەتىگەندە، رەۋىخان موماي قىزنىڭ چاچلىرىنى تاراپ، ئۆزىنىڭ قىز تويىدا كىيگەن كىمخاپ جىيەكلىك گۈللۈك دۇخاۋا دوپپىسىنى ئۇنىڭغا كىيگۈزۈپ قويدى. دوپپا قىزغا شۇنداق ياراشتىكى. بىر قاراشتا ئۇ ئۇيغۇر قىزىنىڭ ئۆزىلا بولۇپ قالغان ئىدى. موماي ئۇنىڭ سۈمبۈل چاچلىرىغا، ئىنچىكە قارا قاشلىرىغا، ئۆزۈن كىرپىكلىرى بىلەن بوتا كۆزلىرىگە، نېپىز لەۋلىرى بىلەن ئالمىدەك يۇمۇلاق يۈزىگە قاراپ، «ياۋاللا. ئەجەپمۇ چىرايلىق تۆرىلىپتىكەن، ئاسماندىكى ئاينىڭ ئۆزىلا» دەپ ئويلاپ: «جېنىم

بالام، ئۆزلىلى ئايقىز دىسەم بولغىدەك، ئايغىلا ئوخشايدىگەنلا» دىدى. قىز مومايىنىڭ گېپىنى چۈشەندى. ئۆزىنىڭ پاجىئەلىك سەرگۈزەشتىلىرى ۋە پايانسىز چۆلدە كېتىۋېتىپ، تۈن قاراڭغۇسىدا يولدىن ئاداشقان يولۇچىنىڭكىدەك نامەلۇم تەقدىرى تۈپەيلى، ئۆز ئىسمىنى ئۆزگەرتىۋېلىشنىڭ لازىملىغىنى ئويلاپ رازىلىق بىلدۈردى. ئاخشىمى ئاش ئىچىۋېتىپ، رەۋىخان موماي بوۋاي بىلەن ئوغلىغا بۇ گەپنى ئېيتىپ بەرگەندە ھەممىسى كۈلۈشۈپ كەتتى.

— ھەي مومىسى، — دىدى سەپەرقۇل خۇش چاخچاقلىق بىلەن، — سىنىڭىزە، دىمەيدىغان گېپىڭ، چالمايدىغان دېپىڭ يوق. ئايقىز دىگىنىڭىزگۇ تازا بوپتۇ. ئەمما بۇ قىزنىمنىڭ ئۆزىگە پىسەنت كېلۈرمىكىن؟ قانداق قىزىم، بۇ ئات سىزگە ياقامدۇ؟

قىز غەمكىن كۈلۈپ قويدى. شۇنداق قىلىپ، قىزنىڭ ئېتى ئايقىز بولۇپ قالدى.

ئايقىز شۇ كۈندىن باشلاپلا، ئۆي يېغىشتۇرۇش، قازان-قۇمۇچ يۇيۇش ۋە سېغىن قىلىشتىن تارتىپ، قۇرۇت قۇرۇتۇشقىچە بولغان ھەممە ئىشلارنى قىلىشقا كىرىشتى. ئۆي ئىگىلىرىنىڭ خوشاللىغى ئىچ-ئىچىگە سىغمايتتى؛ بىراق، ئايقىزنىڭ كۆڭلى دائىم سۈنۈق ۋە پات-پاتلا ئۇلۇق-كىچىك تىنىپ، ئاھ چېكىشنى كۆرۈپ، ئىچى پۇشاتتى. خالىراق قالغان كەزلىرىدە «بۇ زادى نىمە بولغان قىزدۇ، ئۇقۇپ باقساق بولاتتى» دىيىشىمۇ، ئۇنى ئايپاپ، سوراشقا پېتىنالمايتتى. قىزنىڭ بۇ ئەھۋالى، بولۇپمۇ، ئامانقۇلغا قاتتىقراق تەسىر قىلاتتى. ھىلىقى ئېيىق ۋەقەسى بولغان كۈنى، قاتتىق يامغۇر يېغىۋاتقاندا، قىز بىلەن قارىغاي تۈۋىدە يانمۇ-يان ئولتۇرغان سائەتتىن باشلاپ، ئامانقۇلنىڭ قەلبىدە ئاجايىپ بىر ھىس پەيدا بولغان ئىدى. قىزنى ھەر كۆرگەندە، يۈرىگى «جىغ» قىلىپ كېتەتتى-دە، دەرھال يەرگە قارىۋالاتتى. قىزنىڭ سەل-پەل ئېچىلىپ يۈرگىنىنى كۆرسە،

خوشال بولغۇسى كېلىپ، ئاھ چەككىنىنى ئاڭلىسا، پۈتۈن ۋۇجۇدى تىترەپ كېتەتتى. شۇنداق قىلىپ، ئون - يىگىرمە كۈن ئۆتۈپ كەتتى.

ئايقىزنىڭ ئاسماندىن چۈشكەندەك پەيدا بولۇپ قېلىشى، خۇلۇم - خوشنىلار بىلەن ئەلە - مەلىنى تېخىمۇ ھەيران قىلدى. بەزىلەر يىراق - يېقىندىن ئەجەپسىنىپ قارايتتى، بولۇپمۇ، ئاياللارغا بولۇپ بەردى. بەزىلىرى بىرەر بانا بىلەن رەۋىخان مومانىنى گەپكە سېلىپ كۆرەتتى. رەۋىخان موماي بولسا، باشتا دىيىشۋالغىنى بويىچە، ئاددىلا قىلىپ، بارىكۆلدىكى بىر تونۇشىمىزنىڭ قىزى دەپ جاۋاپ بېرەتتى. لېكىن بۇنىڭغا ھېچكىم ئىشەنمەيتتى.

«ئاچ نىمىنى يىمەيدۇ، ئەل نىمىنى دىمەيدۇ» دىگەندەك، ئاخىر ھەر خىل گەپ - سۆزلەر چىقىشقا باشلىدى. بەزىلەر «ئامانقۇلغا بىر تاغ پەرىسى ئۇچىقىشىپتۇ» دىسە، بەزىلەر «ئېيىق ئەپقېچىپ كەلگەن قىز ئىكەن، ئامانقۇل قۇتقۇزۇۋاپتۇ، ئەمدى ئامانقۇلغا تەككىدەك» دىيىشەتتى. بەزى ئاق كۆڭۈل كىشىلەر: «ھەر نىمە بولسا، خۇدايىم سەپەرقۇلغا تەييار كېلىن بېرىپتۇ. بولمىسا، بۇ بىچارىلەر كىمنىڭ ئالدىغا قىز سوراپ باراتتى» دىسە، بەزى كۆڭلى قارىلار: «ئامانقۇل بىر قازاق قىزىنى ئوغۇرلاپ كەپتۇ، پۇلى يوق ئاشىق، تەييارغا مەشۇق دىگەن شۇ» دىيىشەتتى. بەزى ھاللىق ئائىلىلەرنىڭ يىگىتلىرى تارلىق قىلىپ، «پەرىدەك قىزنىڭ ئامانقۇلدەك يالاڭتۆشنىڭ قولىغا چۈشۈپ قالغىنىنى قارىمامدىغان» دەپ نىيىتىنى بۇزۇشقا باشلىدى. بولۇپمۇ، نىياز دورغىنىڭ ئەركە ئوغلى خامۇشبەگنىڭ پەيلى ھەممىدىن يامان ئىدى.

ئايقىز بولسا، تېخىچىلا سىر بەرمەي، ئاھ - ئۇھ چېكىپ يۈرەتتى. بىر كۈنى رەۋىخان موماي سەپەرقۇلغا مۇنداق دىدى:

— دادىسى، بۇ ئىش بولمىدى. مۇنداق ئۆتۈۋېرىپ، بۇ ئايلا قىزىم ئاغرىپ - تارتىپ قالمىغاي يەنە. ئۆزلە گېپىنى خېلى

ئوبدان ئۇقۇدىغان بولغاندىكىن، سوراپ باقمامدىلا. نىمە دەردى بولسا، ئىلاجىنى قىلمايمىزمۇ؟

— راست ئېيتىسەن مومىسى، — دىدى بوۋاي، — مېنىڭمۇ ئىچىم پۇشۇپ كەتتى. بۇ گۇۋالغا① قاراپ، يۈرەك - باغرىم ئېزىلىپ كېتىۋاتىدۇ. مەن بار يەردە سەن گەپ ئېچىپباق، نىمە دەركىن.

بىر كۈنى ئايقىز ئۆچكە تىۋىتىدىن يىپ ئىگىرىپ ئولتۇرغاندا، رەۋىخان مومای مۇنداق دىدى:

— جېنىم بالام، مېنىڭ قىزىم يوق ئىدى. خۇدايىم ئۆزلەنى ئاسماندىن چۈشۈرۈپ بەردى. قاراڭغۇ ئۆيگە چىراق يېقىلغاندەك، ئۆزلە بىلەن ئىچ - قارنىمىز ئېچىلىپ قالدى. ئېيتسىلاچۇ، ياخشى كۈننىڭ يامىندا بىزنى تاشلاپ، كېتىپمۇ قالۇرلامۇ؟

ئايقىز بىردىنلا مومايىنىڭ بوينىغا ئېسىلىپ، ئۇن سېلىپ يىغلىۋەتتى. مومايمۇ، كۆز يېشى قىلىپ، ئاق لىچىگىنىڭ ئۇچى بىلەن قىزنىڭ يېشىنى سۈرتەتتى. بىر ھازادىن كېيىن، ئايقىز ئۆز سەرگۈزەشتىسىنى سۆزلەشكە كىرىشتى.

---

① گۇۋال — ئۇۋاللىققا ئۇچرىغان بىچارە.

ئىككىنچى باپ

ئايقىزنىڭ سەرگۈزەشتىلىرى

ئادەم — ئەڭ چۈرۈك قومۇش. بىر تامچە سۇمۇ، ئۇنى ئۆلتۈرۈپ قويۇشى مۇمكىن. ئەمما، ئۇ پىكىر قىلغۇچى قومۇش بولغاچقا، ئۆلۈمنى چۈشىنەلەيدۇ ۋە ئۆز قاتىللىرىدىن ئۈستۈن چىقىدۇ.

— پاسكال بىلىز① .

1

مەلۇم بولدىكى، بۇ قىز مورى تاغلىرىدا ياشايدىغان هاللىق بىر چارۋىچىنىڭ يالغۇز قىزى ئىكەن. مۇھەببەت ئىلاهى ئۇنىڭ قەلبىنى ئۆزلىرىنىڭ مالچىسى يىتىم ئوغۇل جۇماتايغا باغلاپتۇ. ئۇلار قازاق خەلق چۆچەكلىرىدىكى «قوزى كۆرپەش بىلەن بايان سۇلۇ»غا ئوخشاش ئىشق ـ مۇھەببەت ئوتىدا كۆيۈپ

① پاسكال بىلىز — مىلادى 1623 — 1663 - يىللىرى ياشىغان مەشهۇر فرانسۇز پەيلاسوپى.

يۇرىدىكەن. جۇماتاي ئۆز قولىنىڭ قىسقىلىغىدىن قىزغا ئەلچى كىرگۈزەلمەي، يەر قاتتىق، ئاسمان ئىگىز بولۇپ يۇرگەندە، چىنگىل دىگەن يۇرتتىكى بىر ئوكۇرداي① بۇ قىزنى ئۆز ئوغلىغا سورىتىپتۇ. قىزنىڭ دۇنياپەرەست دادىسى نۇرغۇن «قالىن مال»② بەدىلىگە ماقۇل بوپتۇ. قىزنىڭ يىغىسىغا چىدىيالمىغان ئانىسى ھەرقانچە تىركىشىپ كۆرسىمۇ، گېپىنى ئۆتكۈزەلمەپتۇ. توي كۈنلىرى يېقىنلاشقاندا، قىز جىنىدىن تويۇپ، ئۆزىنى ئۆلۈتۈرۋالماقچى بوپتۇ. جۇماتاي بۇنى سېزىپ قېلىپ، ساپ مۇھەببەت ئۈچۈن ياشاش يولىنى تېپىشنى، ئەگەر قىز لايىق كۆرسە، يىراق بىر ياقا يۇرتقا قېچىپ كېتىشنى تەكلىپ قىپتۇ. جۇماتاينىڭ ئېيتىشىچە، كۈن چىقىش تەرەپتىكى قۇمۇل دىگەن يۇرتنىڭ تاغلىرىدا بىپايان يايلاقلار بار، ئۇ يەردە بۇلارنى تونۇيدىغان كىشىمۇ يوق ئىكەن. قىز بۇ گەپلەرنى ئاڭلاپ، ماقۇل بوپتۇ ـ دە، ئىككى ئات تەييارلاپ، بىر كېچىسى ھىچكىمگە تۇيدۇرماي يولغا چىقىپتۇ. بىرقانچە كۈنلەر چۆل ـ باياۋان، تاغۇ ـ دەشتلەرنى كېزىپ، مۇشۇ تاققا (نېرىنكىرغا) ئۇلاشقاندا، ئۇچ ئاتلىقنىڭ ئىز قوغلاپ كېلىۋاتقانلىغىنى كۆرۈپ قاپتۇ. تەۋەككۈل دەپ تاققا يامىشىپ، قاق بەلگە چىققاندا، ئۇچ ئاتلىق قوغلىشىپ كېلىپ ئارقا ـ ئارقىدىن ئوق ئۇزۇپ، ئاتلىرىنى يىقىتىپتۇ (مەقسىدى تىرىك تۇتۇش بولسا كېرەك). جۇماتاي بىلەن ئايقىز ئۇدۇل كەلگەن تاشلارنى دومىلىتىشقا باشلاپتۇ. تاش ـ تاشقا تېگىپ، دەھشەتلىك بىر گۈلدۈرلەش ۋە قويۇق چاڭ ـ توزاڭ ئىچىدە ھىلىقىلار جىمىپ قاپتۇ. جۇماتاي ئۇلارنى ئۆلدى دەپ ئويلاپ، ئات ـ قوراللىرىنى ئېلىشقا ماڭغاندا، بىر ئوق كېلىپ جۇماتاينى يىقىتىپتۇ. قارىغىدەك بولسا، ھىلىقىلارنىڭ بىرى يەنە ئۆمىلەپ كېلىۋاتقىدەك. ئايقىز غەزەپ بىلەن يەنە تاش دومىلىتىشقا باشلاپتۇ. بىر چاغدا ھىلىقى ئەبلەخنىڭمۇ

① ئوكۇرداي ـ قازاقچە «مىڭ بېگى» دىگەن سۆز.

② «قالىن مال» ـ قازاقچە «تويلۇق» دىگەن سۆز.

تاش ئاستىدا ئۆلۈپ ياتقانلىغىنى كۆرۈپتۇ. ئايقىز جۇماتاينىڭ يېنىغا كەلسە، ئۇ قىپ ـ قىزىل قانغا مىلىنىپ ياتقىدەك. قىز: «جۇماتاي، جۇماتاي!» دىگىنىچە، ئۆزىنى ئۇنىڭ ئۈستىگە تاشلاپتۇ. جۇماتاي: «سۆيۈملۈگۈم، مېنى كەچۈر. ئاتا ـ ئاناڭ ۋە يۇرتۇڭدىن ئايرىپ، سېنى ئېغىر كۈنلەرگە قويدۇم. تەقدىر شۇنداق بولسا كېرەك، مەندىن رازى بول!» دىگەن گەپلەرنى ئېيتىپ، بېلىدىكى تاسما بەلۋىغى بىلەن پىچىغىنى قىزغا بېرىپتۇ ـ دە، قىزنىڭ قولىنى تۇتۇپ تۇرۇپ كۆز يۇمۇپتۇ. ئايقىز چاچلىرىنى يۇلۇپ، ياقىسىنى يىرتىپ، بىردەم ھۇشىدىن كەتكەندەك بوپتۇ. ئاندىن، «ئەمدى بۇ جاننىڭ ماڭا نىمە كېرىگى بار» دەپ، جۇماتاينىڭ جەسىدىنى قۇچاقلىغان پېتى پىچاقنى ئۆز كۆكرىگىگە سالماقچى بولغاندا، ئەلەم ۋە غەزەپكە تولغان ياش يۈرىگىدىن بىر سادا ئاڭلانغاندەك بوپتۇ:

«توختا! سۆيۈملۈگۈڭ جۇماتاي بۇ پىچاقنى ئۆزەڭگە سال دەپ بەردىمۇ؟ ياق، ياق! قىساس ئال دەپ بەردى، قىساس! قىساس! قىساسنى كىمدىن ئالىسەن، كىمدىن؟ ئوكۇردايدىنمۇ؟ — ھە، ئوكۇردايدىن! شۇ ئوكۇردايغا ئوخشىغانلاردىن! قاچان؟ — كۈن ئۈزۈن، بىر كۈن بولمىسا، بىر كۈن قىساس ئالىسەن. شۇڭغىچە ياشاش كېرەك، ياشاش! ياشاش ئۈچۈن، ئەل بار يەرگە بېرىش كېرەك. ئەل كۆپ، ئەلنىڭ قوينى كەڭ. ساڭا خەيرىخاھ كىشىلەر چىقىپ قالىدۇ، ياردەم قىلىدۇ، ئەلنى تاپ، ئەلنى!...»

شۇنىڭدىن كېيىن، ئايقىز جۇماتاينىڭ جەسىدى ئۈستىگە تاشلارنى قىرلاپ قەۋرە ياساپتۇ. ئاندىن تاش قەۋرىنى بىرنەچچە قېتىم چۆگىلەپ چىقىپ، ئۆز سۆيۈملۈگى بىلەن مەڭگۈلۈككە ۋىدالىشىپتۇ، تاغ ـ قىرلاردىن ئېشىپ، جىلغىغا چۈشۈپتۇ. شۇنداق قىلىپ، بىر كېچە، ئىككى كۈندۈز جان ساقلاپ كېلىۋاتقاندا، ھىلىقى ئېيىق ۋەقەسىگە ئۇچراپتۇ.

شۇ گەپلەردىن كېيىن، رەۋىخان موماي ئۆزىنى ئاران

ئوختىتىپ، يىرىك ئالقانلىرى بىلەن ئايقىزنىڭ مەڭزىدىكى ياشلارنى سۈرتۈشكە باشلىدى ۋە مۇنداق دىدى:

— ۋاي يەر يۈتقۇرلا!ر بىچارە قىزنىڭ مۇشتۇمدەك بېشىغا تاغدەك ئېغىر كۈنلەرنى سالغىنىنى قارىمامدىغان! خۇدايىم جازا-سىنى بېرۇر.

— شۇنداق، — دىدى سەپەرقۇل، — بۇ ئالەم ئۇزۇن ئالەم، ئايىنىڭ ئون بەشى قاراڭغۇ بولسا، ئون بەشى يورۇق. ھەرگىز غەم يىمەڭ قىزىم. بىرىنچى خۇدا، ئاندىن قالسا، بىر بار، يۈرت بار، ئۆزىمىز گاداي بولغان بىلەن كۆڭلىمىز باي. زامان تار بولغان بىلەن قوينىمىز كەڭ. مەن سىزگە ئاتىڭىز ئورنىدا ئاتا؛ بۇ موماي ئانىڭىز ئورنىدا سىزگە ئانا. تاپىنىڭىزغا كىرگەن تىكەن بىزنىڭ كۆزىمىزگە كىرسۇن.

ئايقىز ياشلىق كۆزلىرى بىلەن ئۇلارغا تەكشى قاراپ، «سىزدىرگە راقمىت!» دىدى.

— دادا، — دىدى ئامانقۇل، جىددى بىر ئاھاڭدا، — رەھمەتلىك جۇماتاينىڭ سۆڭىگىنى تىپىپ كېلىپ، بۇلەكتىن يەرلىككە قويىساقمىكىن!

— خويىمۇ ئوبدان ئويلاپسەن، مەنمۇ شۇنى خىيال قىلىۋىدىم. ئەتىلا خوشنىلاردىن ئىككى ئات سوراپ، ئۇچىمىز بارايلى. بۇ ئايلا قىزىم بولغاندىكىن، تاپالىۋىمىز دەيمەن، — دىدى سەپەرقۇل.

ئامانقۇل ھازىرلا ئات سوراپ قويۇشقا ماڭماقچى بولۇپ تۇرغاندا، ئايقىز گەپ باشلاپ، بۇ پىكىرگە قوشۇلمايدىغانلىغىنى ئېيىتتى. ئۇنىڭ چۈشەندۈرۈشىچە، ئۆز يۈرتى بولغاندا، بىر قېتىم ئۆتكەن يەردىكى ھەر بىر تاش، ھەربىر تال گىياھۇ يادىدا قالغان بولاتتى. ئەمدى بولسا، بۇ ناتونۇش يەرلەردىن ھىلىقىدەك ئەھۋالدا ئۆتكەنلىگى ئۈچۈن، جۇماتاي ياتقان يەرنى تاپالىشى ناتايىن ئىكەن.

ئامانقۇل ئۇ تاغنىڭ بىرەر بەلگىسىنلا دەپ بەرسە، جۇماتاي

یاتقان یەرنی تەپەشنىڭ تەس ئەمەسلىگىنى ئېيتىپ، ئۆز پىكرىدە قاتتىق تۇرۇۋالدى. ئايقىز ئۆز كۆڭلىدە جۇماتايىنىڭ سۆڭىگىنى ئەپكىلىپ، مۇشۇ يەردە باشقىدىن دەپنە قىلىشنى ناھايىتى خالاپ تۇرسىمۇ، بىرىنچىدىن، ئۇلارغا ئاۋارىگەرچىلىك تېپىپ بېرەرمەنمىكىن، ئىككىنچىدىن، ئەل-يۇرت ئىچىدە گەپ-سۆز تېخىمۇ كۆچىيىپ كېتەرمىكىن دەپ، يەنىلا بارماسلىقنى تەكىتلەپ تۇرغاندا، سەپەرقۇلنىڭ سىرداش دوستى ۋە يېقىن خوشنىسى نۇرۇل بوۋاي ئۆيگە كىرىپ كەلدى، سەپەرقۇل ئۇنى كۆرۈپ ناھايىتى خوشال بولدى-دە، ئايقىزنىڭ پۇتۇن سەرگۈزەشتىسىنى سۆزلەپ بېرىپ، ئاخىرىدا بايىاتىن تالاش بولۇۋاتقان ئىش توغرىسىدا ئۇنىڭدىن مەسلىھەت سوردى. نۇرۇل بوۋاي ئاپپاق ساقاللىرىنى سىلاپ ئولتۇرۇپ مۇنداق دىدى:

— بۇ ئايلا قىزىم ئوبدان ئويلاپتۇ. دەرۋەقە، ئۇ رەمەتلىكنىڭ سۆڭىگىنى يۆتكەپ كېلىپ، بۇ يەردە بۆلەكتىن دەپنە قىلىساق، يەنە بىرمۇنچە گەپ-سۆز چىقىدۇ. ئاخۇنۇملار شېھىت نەدە ياتسا، جەننەتنىڭ قوۋۇغى شۇ يەردىن ئېچىلىدۇ دەيدىكەن، ئىلاھىم شۇنداق بولۇر، ئەممازە، ئۇنىڭ ياتقان يېرىنى قانداقلا بولسا تېپىپ، قەۋرە قوپۇرۇپ قويۇش كېرەك. مېنىڭ مەسلىھەتىم شۇ.

ھەممەيلەن بۇ پىكىرگە قوشۇلدى. نۇرۇل بوۋاي ئۆزىنىڭ قىرچاڭغۇسىنى بېرىپ تۇرىدىغان بولدى. ئامانقۇل يەنە بىر ئات تېپىپ قويدى. ئەتىسى تاڭ ئېتىش بىلەن ئاتا-بالا ئىككىيىلەن ئايقىز بىلەن يولغا چىقتى. ئۇلار مەرھۇم جۇماتاي ياتقان يەرنى مىڭ تەستە تېپىپ، تاش بىلەن پۇختا بىر قەۋرە قوپۇرۇپ قويۇپ، شۇ كۈنى يېرىم كېچىدە قايتىپ كېلىشتى.

— ئەتە ھىلىقى ئالا ئوغلاقنى سويۇپ، رەمەتلىك جۇماتايغا ئاتاپ نەزىر ئۆتكۈزەيلى، — دىدى سەپەرقۇل ئاتىسىن چۈشۈۋېتىپ.

جامائەت نەزىردىن يېنىپ، ئۆي ئىگىلىرى يالغۇز قالغاندا،

ئايقىز كەمزۇلىنىڭ ئىچىدىن جۇماتاينىڭ تاسما بىەلىۋىغى بىلەن پىچىغىنى چىقىرىپ، ئامانقۇلغا ئىككى قوللاپ سۇندى - دە، «بۇ، سىزگە ئىستەلىك بولسۇن. سىزنىڭ قولىڭىز، مىنىكىدىن كۆچتى، جانا ئۇزۇن!» دىدى.

تاسما بەلباغ بىلەن پىچاقنى ئېلىۋېتىپ، ئامانقۇلنىڭ قوللىرى ئىختىيارسىز تىترەپ كەتتى. يۈرىگى گۈپۈلدەپ سېلىپ، تومۇرلىرى كۆپچۈپ كەتكەندەك تۇيۇلدى. ئۇ، پىچاقنى غىلاپتىن چىقارغاندا، كىگىز ئۆينىڭ تۆڭنۈگىدىن كىرىۋاتقان كۈن شولىسى بىلەن پىچاقنىڭ يۈزى ۋال - ۋۇل قىلىپ، ئۆينىڭ ئىچى تىخىمۇ يورۇپ كەتكەندەك بولدى. ئامانقۇل پىچاقنى لەۋلىرىگە تەككۈزۈپ مۇنداق دىدى:

— ئۇقتۇم، بۇ پىچاق مىنىڭ ئۆمۈرلۈك ھەمرىيىم بولىدۇ. مەن ئۇنى قانداق تۇتۇشنى ئوبدان بىلىمەن.

رەۋىخان موماي كۆزىگە لىققىدە ياش ئېلىپ ئايقىزنى باغرىغا تارتتى.

2

شۇندىن باشلاپ ئايقىزمۇ، ئۆتكەن ئىشلارنى بىرئاز ئۇنتۇغاندەك ئىچىلىپ يۈرىدىغان بولدى. كۈنلەر ۋە ئايلار ئۆتكەنسىرى، گەپ - سۆزدىمۇ قىسلىماي ئۆي ئىگىلىرى بىلەن خىلىى ئازادە مۇئىدىشالايدىغان بولۇپ قالدى. بۇۋاي بىلەن مومايىنىڭمۇ كۆڭلى ئارام تېپىپ، ئۇلار بۇ ئۆز ئايىغى بىلەن كەلگەن قۇتلۇق كېلىنىنىڭ مەرىكىسىنى قاچان ۋە قانداق ئۆتكۈزۈش غېمىگە چۈشكەن ئىدى. ئامانقۇل بولسا، ئۆزىنى دۇنيادىكى ئەڭ بەختىيار كىشىلەر - نىڭ بىرى ھىساپلاپ، خوشاللىغىدىن نىمە قىلىشنى بىلمەيتتى.

شۇ ئاردا، بىر ئاخشىمى نىياز دورغىدىن ئەلچى كېلىپ، ھەممىنىڭ ئارامىنى بۇزدى. ئەلچىنىڭ ئېيتىشىچە، دورغىنىڭ ئەرزىكە

ئوغلى خاموشبەگ بۇ قازاق قىزىغا كۆيۈپ قاپتىمىش. ئۇنى ئېلىپ بەرمىسە، دورغىنىڭ بېشى ساقايمىغىدەك. شۇڭا رەۋىخان مومايىنىڭ ھازىرلىق كۆرۈپ قويۇشى لازىم ئىمىش. ئەتە ئاخشام ئوشۇر ئىمام نىكا ئوقۇغىلى كەلگىدەك، نىكادىن كېيىن قىزنى كۆچۈرۈپ كەتكىدەك.

ــ بۇ نىمە دىگەن گەپتۇ؟ ــ دىدى سەپەرقۇل ئەلچىگە كايىپ، ــ بۇ قىز ياقا يۇرتتىن كەلگەن مۇساپىر بولغان بىلەن، ھازىر مېنىڭ قىزىم. خۇدايىم ماڭا بەرگەن قىز. دورغامزە، بۇ قىزنىڭ ئىگىسى يوق، نىمە قىلسام قىلىمەن دەمدىكەن. ھەچنىمە دىن ھەچنىمە يوق، نىكا ئوقۇتۇپ، كۆچۈرۈپ كەتكىدەك تېخىي! گۈرۈچىنىڭ خەۋىرى يوق، سەۋزە دەم يەپتۇ دىگەن شۇ كەنزە!؟

ــ ھاي سەپەرقۇل ئاكا، ــ دىدى ئەلچى، ــ نىمە دەۋاتىلا؟ دورغام كىم، ئۆزلە كىم؟ ھالىمىزغا بېقىپ گەپ قىلساق بولۇرمىكىن، ھىلىغۇ ياقا يۇرتتىن تېنىپ كېپقالغان قازاق قىزىكەن. ئۆز پۇشتىلىرىدىن تۆرەلگەن قىزلىرى بولسىمۇ، دورغام سوردىسا، بەرمەيدىغان نىمە ھەددىلىرىدۇ!

ــ نىمە دىگەنلىرى بۇ؟ ــ دىدى رەۋىخان مومايى، ــ چېچىم ئاقىرىپ، چىشىم سارغىيىپ، شۇنچە بولغىچە ئاڭلاپ باقمىغان يوچۇنلا گەپلەرنى قىلىدىلاغۇ! نىياز دورغىغا بىيىجىڭدىن چىڭگاڭ غوجاملىق مەنسۇى كېپقاپتىمۇيا؟

ــ ھاي، ھاي، شۇنتە① توختاپ قالسىلا بولۇرمىكىن، ــ دىدى ئەلچى پوپۇزا قىلىپ، ــ ئىشەكتەك بوپقالغان قىزنى نامەرەم بولىدۇ دىمەي ئۆيگە ئەپكىرىپ ئالغانلىرىنى چىڭگاڭ غوجام ئاڭلايدىغان بولسا، ھەر ئىككىلىرىگە قىردىق غولدا② ئۇرۇشتىن يانمايدۇ.

ــ ئەمدىزە، شۇ گەپ قالدىمۇ؟ نامەرەم بولىدىغان نىمە

---

① شۇنتە ــ شۇ يەردە.

② غولدا ــ ئۇچ قىرلىق پالاق.

ئىش بوپتۇ؟ خامۇشبەگ خەقلەرنىڭ قىز-جۇگانلىرىنى يىغىۋېلىپ، كېچە-كېچىلەپ مەشرەپ قىلسا، نامەرەملىك بولىمايىزە، بىر مۇساپىر قىزنى قانىتىم ئاستىغا ئالسام، نامەرەملىك بولامدىكەن،— دىدى رەۋىخان موماي ئەلچىگە ئۆكۈپ.

شۇكىنچە ئۆزىنى ئاران بېسىپ-ئولتۇرغان ئامانقۇل ئورنىدىن دەس قوپۇپ، ئەلچىنىڭ ئالدىغا كەلدى ۋە مۇنداق دىدى:

— خامۇش دىگەن ماڭقا ھەددىنى يىغىپ يۈرسۇن، ئەمدى بۇ قىزنى كۆزلەپتىمۇ؟ بۇ قىزنىڭ تاغدەك ئىگىسى بار، بۇ— تاغدىن تېرىپ كەلگەن موگۇ ئەمەس. بىلىپ قويسۇن. ئۇ ماڭقىنىڭ يەتمىش مومىسىنى كۆرسىتىپ قويماي يەنە.

ئامانقۇل مۇشتلىرىنى چىڭ تۇكۈپ، ھاۋادا پۇلاڭلاتتى.

بولۇۋاتقان گەپلەرنى تالادا ئاڭلاپ تۇرغان ئايىقىز ئۆيگە ئوقتەك ئېتىلىپ كىرىپ، ئەلچىگە مۇنداق دىدى:

— مېنى سىزگە ئايتىپ قويايىن، بۇل ئۇيدان مېنى ھىچكىم تىرىك ئالىپ كېتىلمەيدى. خازىر ئۆلسىمدى، كېيىن ئۆلسىمدى، باردىر ئۆلۈم. سىز قوجايىنىڭىزغا شۇنى ئايتىپ قويىڭ.

ئەلچى نىمە دىيىشنى بىلمەي، ئورنىدىن-تۇرۇۋاتقاندا، رەۋىخان موماي مۇنداق دىدى:

— يوچۇنلا بىر زامانلار بوپكەتتىغۇ! «زامانە زورنىڭ، تاماشا كورنىڭ»، «يىتىمنىڭ ئاغزى ئاشقا تەگسە، بېشى تاشقا تېگەر» دىگەندەك، بۇ ئايلا قىزىمنىڭ كۆڭلى ئەمدى بىزە ئارام تاپقاندا، نىمە دىگەن دۇشقارچىلىق① بۇ!

كىگىز ئۆينىڭ ئىچى گۈرۈستان جىملىغىغا چۆمۈلدى. شۇ تاپتا ئۆي ئىگىلىرىمۇ، ئايقىزمۇ «ئەمدى قانداق قىلىش كېرەك» دىگەن سوئالغا جاۋاپ ئويلايىتتى. ئايقىز ئۆزىنى بىر ياندا ھىلىقى ئوكۇردىاي، بىر ياندا نىياز دورغىدەك ئاچكۆز بۆرىلەر ئارىسىدا قالغان قوزىچاقتەك ھىس قىلاتتى. نىمە دىگەن تار، نىمە دىگەن

① دۇشقارچىلىق — دىشۋارچىلىق دىمەكچى.

قورقۇنچلۇق جاھان - ھە! ئۇ يەرمۇ ئوخشاش، بۇ يەرمۇ ئوخشاش. نەگە بارساڭ قازاننىڭ قۇلىغى تۆت دىگەن شۇ بولسا كېرەك. ئەگەر قىز بولۇپ تۆرەلمىگەن بولسا، مۇنداق دىشۇارچىلىقلارغا دۇچار بولماسمىدىكىن! مۇنداق چاغلاردا، يەرنىڭ ئۈستىدىن ئاستى ياخشىراق. ياق - ياق! قانداقلا بولسا، ياشاش كېرەك. سەپەرقۇلدەك ئاق كۆڭۈل ئاتىنى، رەۋىخان مومايدەك مېھرىۋان ئانىنى، ئامانقۇلدەك جان كۆيەر، سادىق دوستنى تاشلاپ نەگە بارغۇلۇق؟! ئامانقۇل ئەمدى ئۆزىنىڭ سادىق دوستىلا ئەمەس، بەلكى...ھە شۇنداق! ئۇنىڭ ئۈستىگە، پۇتىدا چورۇق، ئەگىلىدە ياغاق تېرە، يىيىشى ئارپا، ئىچىشى كۆجە بولسىمۇ، كۆڭلى بۇلاق سۈيىدەك سۈزۈك، ئۆزى خۇددى قازاق خەلقىدەك مېھماندوست ئەل - يۇرتنى تاشلاپ نەگە كەتكۈلۈك؟! قاتار - قاتار قارىغايلار، چۇرۇقلاپ ئېقىۋاتقان ئەينەكتەك سۈزۈك سۇلار، قوي - قوزىلار يايراپ يۈرگەن بۇ يېشىل مەخمەلدەك بىپايان يايلاقلاردىن يەرنىڭ ئاستى قانداقسىغا ياخشىراق بولسۇن! ئۇنىڭ ئۈستىگە، رەمەتلىك جۇماتاي جان ئۇزۇۋېتىپ، ئۆز پىچىغىنى نىمىشقا بەرگەن ئىدى؟ ئامانقۇل بۇ پىچاقنى قولىغا ئېلىۋېتىپ نىمە دىگەن ئىدى؟ شۇنداق! «ئەمدى قانداق قىلىش كېرەك؟» دىگەن سوئالغا ئەڭ ياخشى جاۋاپنى ئايقىزنىڭ ئۆزىلا تاپالايدۇ ۋە تېپىشى كېرەك.

ئىتلارنىڭ تۇيۇقسىز قاۋاپ كېتىشلىرى بۇ جىمجىتلىقنى بۇزۇپ، ھەممەيلەننى خىيالدىن ئويغاتتى. ئامانقۇل «يەنە نىمە گەپتۇ» دەپ، تالاغا چىقتى.

ئۈچىنچى باپ

بوز ئاتلىق كىشى

قېرىساممۇ ئۆكۈزدەك بويۇنتۇرۇق بوينۇمدا،
بالا - چاقام مەپتۇنى ھەم قۇلىمەن ئۆيۈمدە،
ئۆيۈم - مۇلكىم، بار - يوقۇم بارماق بىلەن سانارلىق.
لېكىن، جاپا ساناقسىز، ئاتەشىنده يانارلىق،
جاپالاردىن نىتەيكىم، ماڭا نىجات يوق ئەسلا!

— كىسانى①

كەڭلىكنى سۆيگەن ئەقىل يۈرەكنى سىقار...

— ئا. س. پۇشكىن

1

ئون نەچچە قەدەم نېرىدا بىر ئاتلىق كۆرۈندى. ئامانسقۇل ئاپپاق ئايدىڭدا بوز ئاتنى تونۇپ: «دادا، دادا، قارىغىنا كىم

① ٥ - ئەسىردە ياشىغان پارىس شائىرى.

كەپتۇ، ئىلدام بول» دىدى ـ دە، ئاتلىقنىڭ ئالدىغا يۈگۈردى. سەپەرقۇل بىلەن رەۋىخان مومايلار ئۆيدىن چىققاندا، بوز ئاتلىق كىشى ئامانقۇل بىلەن پاراڭلىشىپ، ئىشىك تۈۋىگىلا كېپىقالغان ئىدى. سەپەرقۇل بۇ ئوتتۇرا بوي، كەڭ غوللۇق، كەكە ساقال، قاتاڭغۇر كىشى بىلەن قۇچاقلىشىپ كەتتى. رەۋىخان مومای «خويمۇ ئوبدان ۋاختتا كەپتىلا، ئۇكام» دەپ ئۇنى ئۆيگە تەكلىپ قىلدى.

مېھمان قىزىق پاراڭ بىلەن چاي ئىچىپ ئولتۇرۇپ، بېشىدىن كىگىز قالپىغىنى ئالغاندا، ئۇنىڭ قويۇق قاشلىرى ئاستىدىكى قوي كۆزلىرى چىراق شولىسىدا ئوتتەك پارقىرايتتى. كەڭ ماڭلىيىدىكى چوڭقۇر قورۇقلىرى، ئاپتاپتا قاردىاپ كەتكەن يۈزلىرى، قول ـ بىلەكلىرىدىكى كۆپچۈپ چىقىقان تومۇرلىرى ئۇنىڭ كۆپ جەۋرى ـ جاپا چەككەنلىگىدىن دېرەك بېرىپ تۇراتتى.

شۇ ئاردا، ئامانقۇل بىر تىرە خۇرجۇننى كۆتىرىپ كىردى. خۇرجۇننىڭ بىر بېشىدىن ھەرە قوندىغى چىقىپ تۇراتتى. مېھمان خۇرجۇننىڭ ئىككىنچى بېشىدىكى قاتتىق ـ قۇرۇقلار ئىچىدىن ياغلىققا تۈگۈلگەن بىرنەچچە كالىلەك قەن بىلەن بىر بۇلۇڭ چاينى چىقىرىپ، رەۋىخان مومانىڭ ئالدىغا قويغاچ، «ئاز بولسىمۇ بالىلارنىڭ ئاپىسىنىڭ كۆڭلى، ئايلا ئاپا!»① دىدى.

رەۋىخان مومای رەھمەت ـ تازىدىن كېيىن، دەرھال قەنىنى چېقىپ، بىر پارچىسىنى ئايقىزغا بەردى.

ـ بۇ ئايلا قىزىم كىم بولىدۇ؟ ـ دەپ سوردى مېھمان.

سەپەرقۇل ئۆتكەن ۋەقەلەرنى باشتىن ـ ئاخىر سۆزلەپ بەردى. ئارىلاپ ـ ئارىلاپ گەپ قىستۇرۇپ ئولتۇرغان رەۋىخان مومای بايارىاق ھىلىقى ئەلچى بىلەن بولغان گەپلەرنى ئېيتىپ، «قارىسىلا

---

① ئايلا ئاپا ـ خان ئاچا دىگەن مەنىدە. جانلىق تىلدا «ئايلا» بىلەن «ئاپا» ئارىسىغا «ر» تاۋۇشى قوشۇپ ئېيتىلىدۇ.

ئۇكام، ئادەمنى مۇنداقمۇزە ئانسي ئەتكەن بارمۇ؟» دەپ كۆز يېشى قىلىشقا باشلىدى. مېھمان «سەۋرى قىلسلا ئايلا ئاپا، سەۋرى قىلسلا» دىدى، ئاندىن، ئايقىزنىڭ يېنىغا كېلىپ، ئۇنىڭ بېشىنى سلاپ تۇرۇپ: «غەم يىمىسلە قىزىم! تاڭ ئاتمايدىغان كېچە يوق. ھىلىقى ئوكۇرداي بىلەن نىياز دورغىغا ئوخشىغانلارنىڭ زاۋالى يېقىنلاپ قالدى. ئۇيغۇرمۇ، قازاقمۇ، ھەممە پۇقرانىڭ تەقدىرى بىر، نەچچە ۋاقتىن تەڭ يىغلاپ كەلدۇق، ئەمدى كۈلسەكمۇ تەڭ كۈلىمىز. ئەل بار، بىز بار. ئۆزلەنى قاناتلىنىقا قاقتۇرماي، تۇمشۇقلۇققا چوقتۇرماي، بىللە ئۆتىمىز» دىدى.

2

بۇ بوز ئاتلىق كىشى تۆمۈر خەلپە ئىدى. ئۇ چاغلاردا، خەلق ئۇنى كەسپىگە قاراپ «تۆمۈرمۇجاڭ (ياغاچچى)» دەپ ئاتايىتتى. كېيىنچە، قوزغىلاڭ جەريانىدا، خەلق ئۇنىڭغا «خەلپە»① دەپ ئۇنۋان بەرگەن.

تۆمۈر خەلپە تەخمىنەن 1871 - يىلى قۇمۇل ناھىيىسىنىڭ جەنۇبىدىكى ئەڭ چەت يېزىلىرىدىن بولغان بوغاز دىگەن يەردە بىر نامرات دىخان ئائىلىسىدە تۇغۇلغان. ئۇ ئۇچ قىز ئىچىدە بىر ئوغۇل ئىدى. دادىسى ئۇنىڭ زىرەكلىگىگە قاراپ، «مۇشۇ بالامنى بولسىمۇ ئوقۇتاي، چوڭ بولغاندا بىرەر مەسچىتكە ئىمام بولۇپ قالسا ئەجەپ ئەمەس» دىگەن خىيال بىلەن ئۇنى ئالتە يېشىدىلا مەكتەپكە بەردى، بالا ياخشى ئوقۇشقا باشلىدى، بالاغەتكە يەتكىچە قۇرئان ساۋادى چىقىپ، ئانچە - مۇنچە كىتاپمۇ ئوقۇيالايدىغان بولۇپ قالدى. شۇ كۈنلەردە ئۇنىڭغا ھەمرا بولۇپ ئىنىسى شاكىر تۇغۇلدى. بىراق، بىرى تۇغىمەي بىرى، بىرىگە

① خەلپە - ئەرەبچىدىكى «خەلىپە»، يەنى ئىزباسار دىگەن سۆزنىڭ قىسقارتىپ ئېيتىلىشى بولۇپ، قۇمۇلدا پەقەت ئۇستاز ياكى يولباشچى دىگەن مەنىلەردە ئىشلىتىلەتتى.

قوشۇلۇپ مىڭى كېلىۋاتقان ئېغىر ئالۋاڭ ـ ياساقلار دەستىدىن كۆن كۆرۈش تەسلىشىپ كەتكەچكە، تۆمۈر ئون بەش يېشىدا ئوقۇشنى تاشلاپ، قولىغا كەتمەن ئېلىشقا مەجبۇر بولدى. ئەمدى، دادىسى «نىمىلا بولسا، ھۈنەرنىڭ بەرىكىتى تولا، ھۈنەر، ھۈنەردىن بەرىكە ئۈنەر» دىگەن خىيال بىلەن ئۇنى ئۆزىنىڭ ياغاچچى دوستى سۇلايمان ئۇستىغا شاگىرتلىققا تۇتۇپ بەردى. شۇنداق قىلىپ، تۆمۈر يىگىتلىك قورامىغا يەتكەندە، خېلى ئۇستا ياغاچچى بولۇپ قالدى.

ئەمما، بۇ ھۈنەر ئۇنىڭ ئائىلىسىگە بەرىكەت ئەمەس، ئاپەت ئېلىپ كەلدى. شامەخسۇتنىڭ قەسرى ـ ئايۋان قۇرۇلۇشلىرىغا تۇتۇ ـ لۇپ، نەق ئون ئىككى يىل ئۆمرى يېرىم قۇللۇقتا ئۆتتى. ھەتتا ئاي ـ ئايلاپ ئاتا ـ ئانىلىرى بىلەن بالا چاقىسىنىڭ يۈزىنىمۇ كۆرەلمەيتتى.

بۇ شۇنداق زامان ئىدىكى، توققۇزىنچى ئەۋلات قۇمۇل ۋاڭى شامەخسۇت 1875 ـ يىلى تەختكە ئولتۇرغاندىن باشلاپ، «تارخان ـ لىق جاساق»① تۈزۈمىنى ئىنتايىن قاتتىق قوللۇق بىلەن يۈرگۈزۈش ـ

① تارخان ياكى دارخان ـ (موڭغۇلچە) بىرخىل مەنسەپ ياكى ئۇنۋان نامى. قەدىمقى موڭ ـ ھۇل ۋە تۈركى قەبىلىلەردە ئاددى خەلقتىن كېلىپ چىقىپ، ھەربى ياكى باشقا جەھەتلەردە چوڭ خىزمەت كۆرسەتكەنلەرگە تارخان بەگلىك ئۇنۋانى بېرىلەتتى. مۇنداق ئۇنۋانغا ئېرىشكەنلەر، سىياسى ۋە ئىقتىسادىي جەھەتتە بىرمۇنچە ئىمتىيازلارغا ئىگە بولۇپ، ھۆكۈمران تەبەقە ئەزاسىغا ئايلىناتتى. تۈزىدىن كېيىن، بۇ ئىمتىيازلىرى ئەۋلادلىرىغا مىراس بولۇپ قالاتتى. قۇمۇلدا تۇنجى قېتىم (1606 ـ يىلى) مۇھەممەتشا غوجا ۋاڭلىق تۈزۈمىنى ئورناتقان بولسىمۇ، ئۇ، مەمۇرى جەھەتتىن يەرگەن خانلىقىغا قاراشلىق بىر ھېكىم بەگ بولۇپ تۇرغان ئىدى. ئۇنىڭ ئوغلى ئەبەيدۇللا 17 ـ ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىكى جۇڭغار توپىلىڭنى تىنجىتىشتا مانچۇ خان ـ دانلىقىغا چوڭ خىزمەت كۆرسەتكەنلىكى ئۈچۈن ـ كاڭشى خان (ئىشىنكىسرو) 1668 ـ يىلى ئەبەيدۇللاغا بىرىنچى دەرىجىلىك «تارخان بىگى» مەنسۇبىنى بېرىپ، شەرقتە شىنجاڭدىن باشلاپ، غەربتە يەتتە قۇدۇققىچە بولغان پۈتۈن قۇمۇل رايونىنى ئۇنىڭغا «جاساق» قىلىپ بەردى. شۇندىن باشلاپ، 1928 ـ يىلى شامەخسۇت ئۆلگەنگە قەدەر «تارخانلىق جاساق» ئىمتىيازى ئاتىدىن بالىغا مىراس بولۇپ كەلدى. شامەخسۇتنىڭ كېيىن، ئۇنىڭ ئوغلى نەزەر دەۋرىگە كەلگەندە (1933 ـ يىلىغىچە)، قۇمۇلدىكى ۋاڭلىق تۈزۈمى ئاتاقتا بار، ئەمەلدە يوق بولۇپ، ئاخىر بىكار قىلىندى.

ته ئۆزىدىن بۇرۇنقى ۋاقىلارنىڭ ھەممىسىدىن ئېشىپ كەتكەن ئىدى. ئۇ، قۇمۇل خەلقىنى ئۆزىنىڭ «قۇلى»، قۇمۇل رايونىنى ئۆز «جاسىغى» (ئاتا مىراس زىمىنى) دەپ ھىساپلايىتتى؛ مانچۇ خانلىغىدىن بېرىلگەن ئىمتىياز بويىچە، بېيجىڭدىكى خانلىق ھۆكۈمەتتىن باشقا، يەرلىك ھۆكۈمەتنىڭ ھىچقايسىسىغا ئىتائەت قىلمايىتتى. شۇنىڭ ئۈچۈن خەنزۇ-خۇيزۇ پۇقرالارنى قۇمۇل ئامبىلى سورىسا، يەرلىك خەلقنى شامەخسۇت ئۆزى خالىغىنىچە باشقۇراتتى. ئۇلار خەنزۇ-خۇيزۇ پۇقرالار بىلەن بىر قاتاردا، چىبىرىكلەرگە يەم-بوغۇز، ئوتۇن-سامان بېرىش ۋە باشقا ئالۋاقىلاردىن تاشقىرى، شامەخسۇت ۋە ئۇنىڭ بەگلىرىگە قاراشلىق بىرقانچە ئون مىڭ مولۇق تېرىلغۇ يەرگە ئۆز ئۇزۇغى ھەم قورال-سايمانلىرى بىلەن بېرىپ، ھەر ئايدا بەش كۈن ھەقسىز ئەمگەك قىلىپ بېرىشكە، يەر ئىجارىسىدىن تارتىپ سۇ بېجى، تۇز بېجى، جان بېجى، قان بېجى دىگەندەك يىگىرمە ئوتتۇز خىل باج ۋە ئالۋاق-ياساقلارنىڭ ھۆددىسىدىن چىقىشقا مەجبۇر ئىدى. يامۇلنىڭ قارا چاپانلىق يايىلىرى بىلەن ۋاڭنىڭ شاپ بۇرۇت ياساۋۇللىرى يېزىلارغا ئات چاپتۇرۇپ كېلەتتى-دە، بىرى ۋاقىراپ «ئوتۇن-سامان بەر» دەيىتتى، بىرى «ئالۋاق كەلدى ماڭ» دەيىتتى. بەرمىگەننى ساۋايىتتى، ماڭمىغاننى باغلايىتتى؛ كۆزدە ياش، يۈزلەردە قان، بوۋاق قالاتتى يىغلاپ، ئانا قالاتتى قاخشاپ، تاغ خەلقىنىڭ كۈنى تېخىمۇ تەس ئىدى. ۋاڭغا قاراشلىق بەش يۈزمىڭ قوي، ئۆچكە، يىگىرمە مىڭ يىلقا، ئوتتۇز مىڭ كالا، سەككىزمىڭ تۆگىنى ھەقسىز بېقىپ بېرىش ئۇلارنىڭ مەجبۇرىيىتى ئىدى. ئۇنىڭ ئۇستىگە، ۋاڭنىڭ ھەربىر ساغلىغى يىلدا بىر قوزىلىشى، ھەربىر، بايىتلى يىلدا بىر قۇلۇنلىشى، ھەر بىر ئىنىگى يىلدا بىر موزايلىشى، ھەر بىر ھىڭگاك (چىشى) تۆگىسى يىلدا بىر بوتىلىشى لازىم ئىدىكى، ھەرقانداق تەبىئى ئاپەت ۋە باشقا ئەھۋاللار يۈز بېرىشىدىن قەتئىنەزەر، شۇ يىلنىڭ كۈز پەسلىدە

بولىدىغان ساناقتا ھەر بىر چىشى مالغا يەنە بىرى قوشۇلىۋىشى، يەنى مەسىلەن، بۇ يىلقى يۈز ساغلىق كېلەر يىلى چوقۇم ئىككى يۈز بولۇشى، ئۇنىڭ بىرەرىنىمۇ بۆرە يىمەسلىگى، ئوغرى ئالماسلىغى، جۈت سوقماسلىغى ياكى بىرەرسىمۇ تاغدىن غۇلاپ كەتمەسلىگى لازىم. ئەكسىچە بولغاندا، چوقۇم تۆلەپ بېرىلىشى شەرت ئىدى. بۇنىڭ ئېتى «تۆمۈر چارۋا» بولۇپ، ھەر يىلنىڭ كۈزلۈگى بولىدىغان «تۆمۈر چارۋا» سانىغىدا شۇ ھىساپقا توشمىغان چارۋىنىڭ تۆلىگى ئۈچۈن يۈزلىگەن مالچىلار خانىۋەيران بولۇپ، بەزىلىرى ۋاڭ ئوردىسىغا قۇللۇققا تۈتۈلۈپ كېتەتتى.

دىخاننىڭ ھالى ئۇنداق، چارۋىچىنىڭ كۈنى مۇنداق بولغاچقا، ئەمگەكچى خەلق:

دەردى يوق دەمسەن مېنى،
دەردىم ئىچىمدە بىر تۈلۈم.
شامەخسۇت زامانىدا،
قات ـ قات كەلدى بۇ زۇلۇم...

شامەخسۇت زامانىدا،
ئالۋاڭلار ئېغىر بولدى.
قات ـ قات تېگىپ قامچىلار،
دۇمبىلەر يېغىر بولدى.

دەپ زار ـ زار قاخشايتتى.

شامەخسۇت ۋاڭ يەرلىك خەلقنى خالىغىنىچە قاماش، پالاش، مال ـ مۈلكىنى مۇسادىرە قىلىش، ھەتتا ئۆلۈمگە ھۆكۈم قىلىشقا ھوقۇقلۇق ئىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇيغۇر ئەمگەكچىلىرى ئۆز ھاياتىغىمۇ ئىگە بولالمايتتى.

هاراق دىگەن ئاچچىق نىمە، شىك-شىك قاينايدۇ،
چىكگاك غوجام كايىپ قالسا، نومۇغا پالايدۇ.
پالىسىمۇ پالىسا، ئېتىپ سالمىسا،
چۆچۈرىدەك بەش بالامنى يىتىم قويمىسا.

لېكىن، «بوغۇزلايمەن دىسە، قويمۇ تېپىرلايدۇ» دىگەندەك، ئاخىر، خەلق بۇ زۇلۇملارغا چىدىماي قوزغىلىشقا باشلىدى.

1907-يىلى، ئەمدىلا ئەتىياز كىرگەن كۈنلەرنىڭ بىرىدە، قىرىق ياشلار چامىسىدىكى بىر سۈمباتلىق كىشى ئۆز يېقىنلىرىدىن تۆت-بەش كىشىنى يىغىپ: «ھەي ئۇرادەرلەر، پىچاق كۆشتىن ئۆتۈپ سۆڭەككە، سۆڭەكتىنمۇ ئۆتۈپ يىلىككە يەتتىغۇ! ئېيتىڭلارچۇ، مۇشۇنداق ئۆتۈۋېرىمىزمۇ؟» دىدى. بۇ تورپاق جەمەتىدىن موللا راجى دىگەن كىشى ئىدى.

— راست ئېيتىسەن، — دىدى دۇگامەت دىگەن كىشى، — ئۇرۇ-مچىدىن يېڭى ئامبال كەپتۇدەك. ئاۋال شۇنىڭغا ئەرز سۈنۈپ باقساق، قانداق بولۇركىن!؟

— ئاق ئىت، كۆك ئىت — ھەممىسى بىر ئىت. ئۇرۇمچىدىن كەلگەن ئامبال بىزنىڭ ئەرزىمىزگە قۇلاق سالامتى! — دىدى ياشراق بىرسى.

— ئۇنداقلا دەپ كەتمىسلە، — دىدى بايىقى دۇگامەت دىگەن كىشى، — بۇ ئامبال قۇمۇلغا كېلىپ، ئۇچىنچى كۈنىلا شەن يامۇلنىڭ سولاقخانىسىدىكى گۈناكارلاردىن گەپ سوراپتىمىش، ئۇگال بوپتۇ دەپ تۆت كىشىنى چىقىرىۋېتىپتىمىش.

— ئۆزىنىڭ خىتايلىرىنى چىقىرىۋەتكەندۇزە!

— ياق، ئۇلارنىڭ ئىچىدە بۇلتۇر شامەخسۇت سولىتىۋەتكەن قارىسۇلۇق بوسۇق ئۇستىمۇ بار ئىمىش.

— ئالەم تەكشى ئەمەس. ئىمانى بولىغان بىلەن ئىنساۋى باردۇ. تەلىيىمىزنى سىناپ باقمايمىزمۇ، — دىدى تورپاق مولالاراجى.

شۇنداق قىلىپ، قۇمۇل خەلقى نامىدىن تورپاق موللاراجى باشلىق قىرىق ـ ئەللىك كىشى بارماقلىرىنى بىسىپ، يېڭى ئامبالغا خەنزۇچە ئەرز خەت سۇنۇشتى.

بىر ھەپتىدىن كېيىن، يېڭى ئامبال تورپاق موللاراجى باشلىق ئۇچ كىشىنى قىچقارتىپ، ئۆزىنىڭ تۈگچىسى (تەرجىمانى) ئارقىلىق مۇنداق دىدى:

ــ تەلىۋىگلار ئورۇنلۇق، بۇ يەردىلا ئەمەس، ئىچكىرىسىدىمۇ، پۇقرالارنىڭ كۈنى ئېغىر، مەن سىلەرنىڭ تەرىپىگلاردا تۇرىمەن. ئەمما لېكىن، شامەخسۇت ۋاڭغا مېنىڭ كۈچۈم يەتمەيدۇ. ھەر ھالدا، مەن بۇ تەلىۋىگلارنى مەلۇم قىلىپ كۆرەي. ياخشىسى، سىلەرمۇ، ۋاڭغا ئەرز خەت تۈتۈگلار. بىرلىكتە تىرىشىپ كۆرەيلى.

ــ ئەرز خەت تۈتىمىدى دەمدىلا! تولا يىغلاپ، كۆزىمىزنىڭ يېشىمۇ قۇرۇپ كېتەي دىدى، بىزنىڭ ئەرز خەتلىرىمىز ئوردا بەگلىرىنىڭ يانچۇغىدىلا تىتىلىپ تۈگەيدۇ، ــ دىدى تورپاق موللاراجى رەنجىشلىك بىلەن.

ــ مېنىڭ ئاگلىشىمچە، شامەخسۇت ۋاڭ پۇقرانىڭ ئەرزىدادى بولسا، ئۆزەمگە مەلۇم قىلسۇن دەپ، پات ـ پات ئوردا راۋىغىغا چىقىپ، خەلققە كۆرۈنۈپ تۇرارمىشىقۇ؟ ــ دىدى ئامبال كۈلۈمسىرەپ.

دەرۋەقە، شامەخسۇت ۋاڭ قەدىمقى ئادىل پادىشالارنى دوراپ، شۇنداقمۇ قىلاتتى، ئەرز ـ دادى بارلار ئەرز خەتلىرىنى بېشىدىن ئىگىز قىلىپ تۇتقان پېتى راۋاقنىڭ ئۇدۇلىدا تازىم قىلىپ تۇراتتى. شامەخسۇت ئىگىز راۋاققا چىققاندا، كۆزى چۈشۈپ قالسا، ئۆزىنىڭ كالىرىنى ① چىقىرىپ، ئەرز خەتلىرىنى ئالدۇرۇپ كىرەتتى ۋە ئادەتتىكى ئىشلار بولسا، بەگلىرىنىڭ دەرھال بىر تەرەپ قىلىشىغا تاپشۇراتتى. لېكىن ئۆزىنىڭ مەنپەئەتىگە بېرىپ تاقىلىدىغان ئىشلار بولسا، ئەرز خەت تۈتقانلار جازاغا

① كا ــ كېچە ـ كۈندۈز ۋاڭنىڭ يېنىدا خىزمەت قىلىدىغان خاس خىزمەتچى.

تارتىلاتتى. بۇنىڭ تېگىنى ھەممە كىشىنىڭ چۈشىنىپ كېتەلمىشى ناتايىن بولغاچقا، بۇ قېتىممۇ، ئامبالنىڭ مەسلىھىتى بىلەن تورپاق موللاراجى باشلىق كىشىلەر ئىككى گەز ئۇزۇنلۇقتىكى ئاق خەسىگە يۈك قەلەم بىلەن يېزىلغان تەلەپنامىنى خادا ياغاچقا بېكىتىپ، ۋاڭنىڭ راۋىغىغا ئۇدۇل كەلتۈرۈپ، سىپىلنىڭ سىرتىغا قاداپ قويدى ۋە ئۇنى ھەر كۈنى ئون-يىگىرمە كىشى قوغداپ تۇراتتى.

بىراق، شامەخسۇت ۋاڭ ئۆزىنىڭ ئايغاقچىلىرى ئارقىلىق بۇ تەلەپنامىنىڭ مەزمۇنىدىن ئاللىقاچان خەۋەردار بولۇپ بولغاچقا، خېلى كۈنلەرگىچە راۋاقتا چىقمىدى. بىر كۈنى ئۆزىنىڭ مۇھاپىزەت-چىلىرى بىلەن راۋاقتا چىقتى-دە، پەستە قاراپ تۇرغان خەلققە قاراپ، مەسخىرە بىلەن كۈلۈشكە باشلىدى. جېنىدىن تويۇپ تۇر-غان خەلقمۇ بۇنىڭغا تاقەت قىلىپ تۇرالماي، شامەخسۇت ۋاڭنى مەسخىرە قىلدى. شامەخسۇت ۋاڭ كايىپ كېتىپ، مۇھاپىزەتچىلىرىگە: «نىمە قاراپ تۇرۇشسەن، ئات!» دەپ بۇيرۇق قىلدى. مىلتىقلار تاراسلاپ، ئادەملەر يىقىلىشقا باشلىدى. قىقاس-چۇقان كۆتىرىلدى. بىردەم ئىچىدە خەلق توپى كۆپىيىپ، غەزەپلىك نىدالار ياڭراشقا باشلىدى. تورپاق موللاراجى ئىگىز قىرنىڭ ئۈستىگە چىقىپ، قاتتىق تۇگۇلگەن مۇشتلىرىنى ھاۋادا پۇلاڭلىتىپ، غەزەپ بىلەن مۇنداق دىدى:

ــ ھاي خالايىق، بۇ ھاقارەتنى كۆردىڭلارمۇ؟ ئۇلگەننىڭ ئۈستىگە تەپكەن دىگەن شۇ ئەمەسمۇ؟ قانداق چىداپ تۇرىسىز؟ ئېيتىڭلارچۇ، ئەمدى نىمە قىلغۇلۇق؟!

ــ نىمە قىلارىمىزنى شامەخسۇت ئەمدى كۆرسۇن. مۇنداق تىرىك يۈرگەندىن، مۇشت ئېتىپ ئۆلگەن ياخشى، قېنى باشلا بىزنى، ــ دىدى خەلق قوللىرىغا تاياق-توخماق ئېلىپ. ئاساسىي رەھبەر-لىرى تورپاق جەمەتىگە مەنسۇپ بولغانلىغى ئۈچۈن «تورپاق يېغىلىغى» دەپ ئاتالغان بۇ دىخانلار قوزغىلىڭى ئەنە شۇنداق

باشلاندی. خەلق توپی بىردىنلا سۈرەن-چۇقان بىلەن ۋاڭ ئور-دىسىغا يۈگۈردى. ئوردىنىڭ قېلىن تۆمۈر دەرۋازىلىرى تاقالدى. قىقاس-چۇقان پۈتۈن ئەترابنى قاپلاپ، خەلق توپى بارغانسېرى ئۇلغايدى. تۆمۈرمۇ پالتىسىنى كۆتۈرۈپ، سەپكە قوشۇلدى. خەلق قازاندەك قاينىپ، دەريادەك تېشىپ، ئوردىنىڭ چوڭ دەرۋازىسىنى تاش-كېسەكلەر بىلەن ئېتىپ تاشلىدى. شامەخسۇت ئۇزۇندىن بېرى بېقىپ كەلگەن لۈكچەكلىرىنى قىلىچ-مىلتىق بىلەن جەڭگە سېلىپ كۆردى. نەدىكىنى، ئۇلار خۇددى يوغان بىر پىلنى قاۋاپ قوقاتماقچى بولغان كۆكا ئىتلاردەك، چاڭ-توزاڭ ئىچىدە كۆمۈلۈپ قالدى.

شامەخسۇت «باغلاقتىكى ئىت ئۇۋۇغا يارىماپتۇ» دىگەن شۇ دەپ، ئەسەبىلىك بىلەن ساقاللىرىنى يۇلۇپ قاتتىق كايىدى ۋە دەرھال ئۇرۇمچىدىكى جاڭجۇڭدىن يارىدەمگە چېرىك سوردى. جاڭجۇڭ بارىكۆلدىكى چېرىكلىرىنى بۇيرۇدى. بۇ مانجۇ چېرىك-لىرىنى بارىكۆلدىكى لەشكەر بېشى يى شىڭفۇ شەھەر سىپىلىنىڭ ئىچىگە باشلاپ كىرىپ، شامەخسۇتنى قوغدىماقچى بولدى. خەلق توپى خۇددى غەزەپلەنگەن شىرەدەك شەھەر دەرۋازىسىغا ئۇۋزىنى ئۇردى. شۇ چاغدا، تۆمۈرنىڭ ئالدىدا يۈگۈرۈپ كېتىۋاتقان قارا توختى دىگەن يىگىت بېشى بىلەن دەرۋازىغا قىسىلىپ قالدى، كۆز يۇمۇپ-ئاچقىچە قانغا مىلەنگەن باشسىز تەن دەرۋازا سىرتىدا قالدى. سىپىل ئۈستىدىن ئوق يامغۇرى ياغدى. پەرەڭ مىلتىقلار-دىن ئېتىلىۋاتقان ئوقىغا تاياق-توخماق بىلەن قانداق بەرداشلىق بەرگىلى بولسۇن!

بىردەم ئىچىدە ۋارا يەر قىپ-قىزىل قان بىلەن بويالدى. قان... قان... بۇلاقتەك بۇلۇقلىغان قان. خەلق توپى قان ئىچىدە قېلىپ، ھەركىم ئۆز بېشىنى قوغداشقا ئالدىرىدى. مانجۇ چېرىكلىرى سىپىل دەرۋازىسىدىن چىقىپ، خۇددى ياۋا توكگۈز يەر تىلغىغاندەك، خەلق باغرىنى تىلغاشقا باشلىدى. يەنە قان، يەنە قان! شامەخسۇت

ئىگىز ئوردا ئۈستىدە تۇرۇپ، سىپايىلىك بىلەن ساقلىنى سىلاپ‌كۈلە-تتى. ئۇنىڭ قان دەريا‌سى بويىدا تاماشا كۆرۈپ، خۇددى چۆچەكلەردىكى يالماۋۇزلاردەك قاقاقلاپ كۈلۈشى خەلقنىڭ بىر ئاچچىغىغا مىڭ ئاچچىق قوشتى، خەلق خۇددى يارىدار شىر ئۆز بەدىنىدىكى قانلىرىنى يالاپ-يۇتۇپ، يەنە ھەملە قىلغانىدەك، باشقىدىن توپلىنىپ، جەڭگە كىرمەكچى بولدى.

ئەل شۇ چاغدا مانجۇ خانىنىڭ يارلىغى بىلەن گەنسۇ ئۆلكە-سىدىن شىنجاڭغا مەنسەپ تۇتقىلى كېلىۋاتقان ياڭ زىڭشىڭ قۇمۇلغا كېلىپ چۈشتى. كۆپنى كۆرگەن بۇ قېرى تۇلكە ئەھۋالنى بايقاپ، دەرھال شامەخسۇتنىڭ قېشىغا كىردى-دە، مۇنداق دىدى:

— چېرىكلىرىمىزنىڭ قىلىچى ھەرقانچە ئىتتىك بولسىمۇ، مۇنچە خەقنى قىرىپ تۈگەتكىلى بولاتتىمۇ؟! مۇبادا قىرىپ تۈگەت-كىلى بولغان تەقدىردىمۇ، سىزنىڭ بىپايان يەرلىرىڭىزنى كىم تېرىپ، سان-ساناقسىز ماللىرىڭىزنى كىم باقىدۇ؟ قۇشنى دان ئالدايدۇ، ئادەمنى گەپ دەپتىكەن. بۇ ئىشنى ماڭا قويۇپ بېرىڭ، گەپ بىلەن تۈگىتىمەن.

ئەسەبىلىك بىلەن كۈلۈپ تۇرسىمۇ، خەلقنىڭ غەزىۋىدىن ئىچىدە قان يۇتۇۋاتقان شامەخسۇت ياڭزىڭشىڭغا توققۇز تازىم قىلىپ، رازىلىق بەردى. ياڭزىڭشىڭ خالايىققا چىشىنىڭ ئېقىنى كۆرسىتىپ: «سىلەگە ئۇۋال بوپىتۇ، تەلىۋىڭلار ھەق ئىكەن. كېلىڭلار، ھەرقانداق ئىش بولسا، گەپ بىلەن تۈگىتەيلى» دىدى. شۇنىڭ بىلەن سۆھبەت ئارقىلىق كېلىشىم ھاسىل قىلىندى. بۇ كېلىشىمنىڭ نەتىجىسى سۈپىتىدە، كەڭلىگى ئاتمىش سانتىمېتىر، ئىگىزلىگى بىرىيۈرۈم مېتىر كېلىدىغان بىرپارچە يېسا قارا تاشقا «بۇگۈندىن ئېتىبارەن، شامەخسۇت ۋاڭغا قاراشلىق پۇقرالار ئوردا-غا ھەرئايدا پەقەت ئۈچ كۈنلا ئالۋاڭ قىلىپ بېرىدۇ، شامەخسۇت ۋاڭ پۇقرالارغا بۇندىن باشقا ئالۋاڭ سالمايدۇ» دىگەن مەزمۇندا

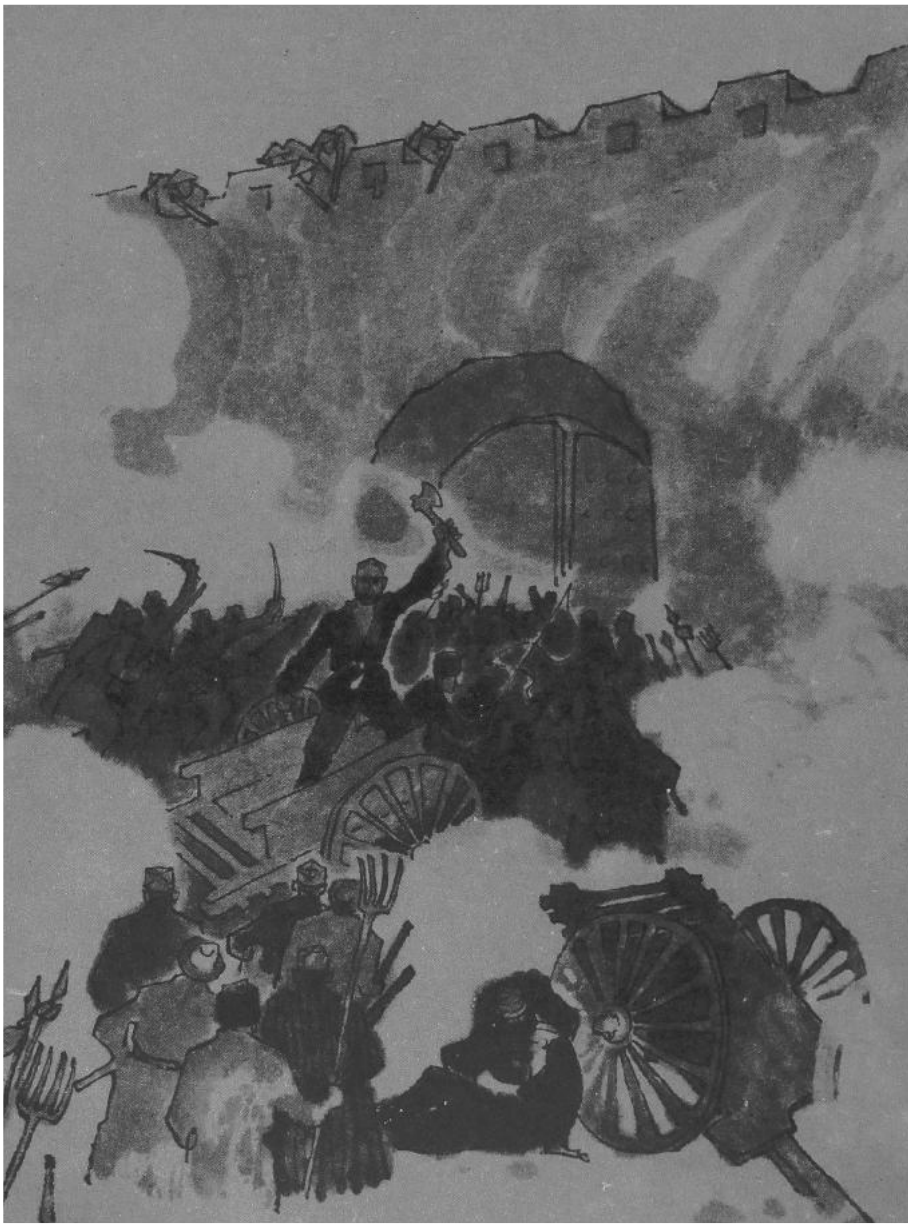

ئۇيغۇرچە ـ خەنزۇچە خەت ئويدۇرۇپ ئوردا قوق ① ئالدىغا ئورنىتىپ قويۇلدى. شۇنىڭ بىلەن قاينىغان قازانغا سوغاق سۇ قۇيۇلغاندەك، جاھان جىمىپ قالدى.

ياڭزىڭشىڭ شامەخسۇتتىن نۇرغۇن ئالتۇن ـ كۈمۈش مۇكاپات ئېلىپ، ئۇرۇمچىگە ماڭدى. «بۇ يالاڭئاياقلار كۆرىدىغىنى ئەمدى كۆرسۇن» دىدى شامەخسۇت، قوزغىلاڭنىڭ ئاساسلىق كىشىلىرىنى دەرھال چازالاشقا بۇيرۇق چۈشۈرۈپ.

شۇنىڭ بىلەن يەنە قان ئۈستىگە قان تۆكۈلۈپ، كىچىككىنە قۇمۇل گويا قىيامەت دەھشىتىدە قالدى.

مانا، قوزغىلاڭ باشلىقلىرىدىن تورپاق مولىلاراجى، تورپاق دۇگامەت، ئوزغوجا غوچامنىيازلارنىڭ سىپىل دەۋازىسىغا ئېسىلغان قالىلىق بېشى! مانا، قانغا مىلەنگەن تۆت پارچە ئەمەت. ئۇ قوزغىلاڭدا كاتىپلىق قىلغىنى ئۈچۈن، يىشىڭفۇ ئۇنىڭ قېنىغا جىڭ ـ مومىسىنى مىلاپ يىمەكتە... مانا، قوزغىلاڭچىلارغا قىلىچ سوقۇپ بەرگەن ئاكا ـ ئۇكا يۈسۈپ ۋە يۇنۇس ئۇستىلار، ئۇلارنى ئۆزى سوققان قىلىچ بىلەن قانغا بوياشقان! مانا قوزغىلاڭچى ئايال روزىخان، قىرىق غولدا ئۇرۇلغاندىن كېيىن، نومۇغا سۈرگۈن قىلىنىپ، يول ئۈستىدە جان بەرگەن! يەنە كىملەر، يەنە كىملەر... بىرمۇنچە كىشىلەر شامەخسۇت بىلەن يىشىڭفۇنىڭ قىلىچىدىن بېشىنى قاچۇرۇپ، يىراق ياقا يۇرتلاردا سەرگەردان بولۇشقا مەجبۇر بولدى. شۇنداق قىلىپ، 1907 ـ يىلى ئەتىيازدا باشلانغان «تورپاق يېغىلىغى» شۇ يىلنىڭ ياز ئوتتۇرىلىرىدا جاللاتلارنىڭ قىلىچى بىلەن قانغا پاتۇرۇلدى.

ـ بالام، ـ دىدى تۆمۈرنىڭ دادىسى، ـ ئەمدى ئىش بولمىدى، قاراپ تۇرۇپ، ئۆلۈشنىڭ ئورنى يوق. سەنمۇ ئۆز جېنىڭنى ئەپقاچ. بۇ تاي ـ بۇ كۈنلەردە ئۆلۈم دىگەن نىمە قارغۇ تۆگىگە ئوخشاپ قالدى، ئۇدۇل كەلگەننى ئايماي چەيلەپ تاشلايدۇ.

① ئوردا قوق ـ قۇمۇل شەھەر سىپىلىنىڭ ۋاڭ ئوردىسى يېنىدىكى دەرۋازىسى.

3

تۆمۇر خەلپە ئۇرۇمچىگە قېچىپ كېلىپ، ئەتىسىلا يەنە بىر قانلىق ۋەقەنىڭ شاھىدى بولدى. قىلىچلىرىنى يالىڭاچلىغان مانجۇ چېرىكلىرى دۇمبىسىگە تاختا قىستۇرۇلۇپ، قوللىرى باغلانغان ئىككى كىشىنى ئوتتۇرىغا ئېلىپ، كوچىدىن ئۆتۈۋاتقاندا، يۈزلىگەن كىشىلەر ئۇلارنىڭ ئارقىسىدىن يۈگۈرۈشتى: تۆمۇرخەلپە بىر قاراپلا يارتا غوجىمەت بىلەن دالىچى ئىبراھىمنى تونۇپ قالدى، بۇ ئىككىلەن بايىقى قوزغىلاڭ كۈنلىرىدە خەلق تەرىپىدىن تەيىنلەنگەن ئون ئىككى ۋەكىلىنىڭ باشلىقلىرى بولۇپ، ئۇلار مانجۇ خانىنىڭ شىنجاڭدىكى باش ھەربىي-مەمۇرى ئەمەلدارى يۈەن داخۇاغا شامەخسۇت ئۇستىدىن ئەرز قىلغىلى كەلگەن ئىدى. چېرىكلەر ئۇلارنى ئۇرۇمچى شەھرىنىڭ شەرق دەرۋازىسى سىرتىغا يالاپ چىقتى-دە، بىردەمدىلا بېشىنى تېنىدىن جۇدا قىلدى.

تۆمۇر خەلپە ئەردوچوزىدىكى ھارۋىكەشلەر دېگىگە قايتىپ كېلىۋاتقاندا، دوخمۇش-دوخمۇشتا توپلىنىپ، تۆت بۇرجەكلىك يوغان قىزىل تامغا بېسىلغان ئېلانلارنى ئوقۇۋاتقان كىشىلەرنى كۆرۈپ قالدى ۋە ئارىغا سىقىلىپ كىرىپ، خەنزۇ-ئۇيغۇر يېزىقلىرىدا يېزىلغان يوغان خەتلىك جازا ئېلانىنى كۆردى. مەلۇم بولدىكى، يەنە شۇ شامەخسۇتنىڭ تەلىۋىگە بىنائەن، جاڭجۇڭ يامۇل بۇ ئىككىيلەننى ئۆلۈمگە بۇيرۇپ، قالغان ھەمراللىرىدىن بىرنەچچىسىنى ئۇزۇن مۇددەتلىك قاماققا ئېلىپتۇ، بىرنەچچىسىنى ياقا يۇرتلارغا سۈرگۈن قىلىپتۇ.

بىرئايدىن كېيىن، يەنە بىر قانلىق ۋەقە ئۇرۇمچى خەلقىنى ئېغىر مۇسىبەتكە سالدى: يەنە شۇ مانجۇ چېرىكلىرى قولتۇغىدىن ئىزىملىنىدىغان ئۇزۇن كۆك چاپان ۋە قارا لاتا كەش كىيگەن بىركىشىنى بايىقى شەرقى دەرۋازا تەرەپكە ھەيدەپ مېڭىشتى.

ئۇ كىشىنىڭمۇ قوللىرى باغلاقلىق، دۇمبىسىگە تاختا قىستۇرۇۋقلۇق ئىدى. تۆمۈرخەلپە بۇ كىشىنى تونۇمىدى. بۇ كىم بولغىيدى؟ كېيىن مەلۇم بولدىكى، بۇ كىشى تېخى يېقىندىلا قۇمۇلغا تەيىنلىنىپ بارغان ھىلىقى ئامبال بولۇپ قۇمۇلدىكى قوزغىلاڭغا ھىمداشلىق بىلدۈر-گەنلىگى، بولۇپمۇ ئۆزى «خانلىق ھۆكۈمەت مەمۇرى» تۇرۇپ، ئىچكى ئۆلكىلەردە مانجۇ خانىغا قارشى بولۇۋاتقان «توپىلاڭ» لارنىڭ خەۋەرلىرىنى پۇقرالارغا تارقىتىپ، شىنجاڭدىمۇ خانلىققا قارشى مەلۇم ھەركەتلەردە بولغانلىغى ئۈچۈن جاڭجۇڭ يامۇل تەرىپىدىن ئۆلۈمگە ھۆكۈم قىلىنغان.

يېرىم يىل ئىچىدە، قۇمۇل ۋە ئۇرۇمچىدە بولۇپ ئۆتكەن بۇ ۋەقەلەر، بۇ تۆكۈلۈۋاتقان قىپ-قىزىل قانلار تۆمۈرخەلپىنى باشقىچە بىر ئادەم قىلىپ قويدى. ئۇ، نىمىندۇر خىيال قىلاتتى، نىمىندۇ ئىستەپ تاپقۇسى كېلەتتى، ئۆز يۈرىگىنىڭ نىمىگىدۇ تەلپۈنۈۋاتقانلىغىنى سېزەتتى. شۇنداق خىيالىلار بىلەن يۈرۈپ ئۇرۇمچى شەھىرىنىڭ شىمالىي تەرىپىدە سېلىنىۋاتقان يوغان بىر بۇتخانا قۇرۇلۇشىدا ئىككى يىللىق ئۆمرىنىڭ ئۆتۈپ كەتكىنىنىمۇ تۇيماي قالدى. ئەمما، بۇ بۇتخانا قۇرۇلۇشىدا ئىشلەپ يۈرۈپ، تۇرپانلىق مۇيىدىن، ئۇرۇمچىلىك گامازا تۇڭگاندەك نۇرغۇن كىشىلەر بىلەن تونۇشۇپ، جان دوست بولۇشۇپ كەتتى. ئۇلار بىلەن پاراڭلاشقاندا، ئۆز ئارىلىرىدا قانداقتۇ بىر ئوخشاشلىق بارلىغىنى سېزەتتى. قاياقتىدۇ كېتىشىۋاتقان بىركارۋانغا قوشۇلۇپ، ئۇچەيلەن بىللە كېتىۋاتقاندەك ھىس قىلاتتى. بۇ كارۋانىڭ نەگە بېرىپ، نەدە توختايدىغانلىغىنى بىلمىسىمۇ، ئۇنىڭدىن زادى ئايرىلماسلىقنىڭ لازىملىغىنى چۈشەنگەندەك بولاتتى.

شۇ ئارىدا، يەنى 1909-يىلى 26-ماي كۈنى ئۇرۇمچى ئاھالىسىدىن نەچچە يۈزلىگەن كىشى قىزىل بۇت (ھازىرقى خۇڭسەن تېغىنىڭ چوققىسىدا بۇت بار ئىدى) ئالدىغا توپلىنىپ مانجۇ خانىغا قارشى نامايىش ئۆتكۈزدى. تۆمۈرخەلپە ئۆزىنىڭ

گامازا تۇڭگان ۋە مۆيدىنلەر بىلەن بىللە نامايىشچىلار سىپىگە قانداق قىلىپ كىرىپ قالغانلىغىنى بىلمەي قالدى. بىرچاغدا، چېرىكلەر تەرەپ-تەرەپتىن ئوق ياغدۇرۇشقا باشلىدى. مەيدان قانغا بويالدى. خەلق توپى تارالدى. ئۇچەيلەن قېچىپ كېتىۋېتىپ، مۆيدىننىڭ ئاقساۋاتقانلىغىنى كۆرۈپ قېلىشتى. تۆمۈرخەلپە گامازا تۇڭگانىنىڭ يارىسى بىلەن ئۇنى هاپاش قىلدى-دە، گامازا تۇڭگانىنىڭ ئۆيىگە ئەپكەلدى. گامازا تۇڭگانىنىڭ ئانىسى بىرلىمە-لەرنى سۈركەپ يارىنى تاڭدى.

شۇ يىلنىڭ كۈزلۈگى تاۋۇز چاغىندا گامازا تۇڭگان تۆمۈر بىلەن مۆيدىننى ئۆز ئۆيىگە باشلاپ كەلدى. ئۆيدە بىر يات كىشى ئولتۇراتتى. ئۇ كىشىمۇ، هىلىقى چېپىلىپ كەتكەن قۇمۇل ئامبىلىغا ئوخشاش قولتۇغىدىن ئىزمىلىنىدىغان ئۇزۇن كۆك چاپان ۋە قارا لاتا خەي كىيگەن ئۇزۇن بويلۇق بىر ئادەم ئىدى. ئۇ ئادەم ئۇلار بىلەن ئۇزاق پاراڭلاشتى. گامازا تۇڭگان ئۇنىڭ گېپىنى ئۇيغۇرچىگە ئۆرۈپ بېرەتتى. مەلۇم بولۇشىچە، ئىچكىرىسىدە مانجۇ خانىغا قارشى كارامەت ئىشلار بولۇۋاتقىدەك، بۇ ئىشلارغا سۇڭ جۇڭشەن دىگەن كىشى يولباشچىلىق قىلىدىكەن. ئۇنىڭ مەقسىدى مانجۇ خانلىغىنى ئۆرۈپ تاشلاپ، «مىنگو» قۇرۇش ۋە يەرگە ئىگىدارچىلىق هوقۇقىنى تەڭشەش ئىكەن. «مىنگو» دىگەن سۆزنى گامازا تۇڭگان ئۇيغۇرچىگە ئۆرۈيەلمىدى. شۇڭا:

— مىنگو دىگەن نىمە؟ — دەپ سوريدى تۆمۈرخەلپە.

هىلىقى كىشىنىڭ قايتا چۈشەندۈرۈشچە، مىنگو دىگەن پۇقرالار ئۆزى قۇرىدىغان دۆلەت دىگەن بولارمىش، دۆلەت باشلىغىنى پۇقرالارنىڭ ئۆزى سايلارمىش، هازىرقىدەك بىر خان ئۆلسە، ئورنىغا ئۇنىڭ ئوغلى خان بولىدىغان ئىشلار تۈگەرمىش.

— ئۇنداقتا، — دىدى تۆمۈر، — بىزمۇ، شامەخسۇتنى ئۆرۈۋەتسەك، ۋاڭلىق تۈگەيدىكەن-دە! ئۇنىڭ ئورنىغا ئوغلى ئەپىيۇنكەش نەزەر ۋاڭ بولسىمەن دەپ سۈرەن سالالمايدىكەن.

ـ دەل شۇنداق،ـــ دىدى ھىلىقى كىشى.

ـــ ئۇ ئەپىۋنكەش ۋاڭ غوجا بولالمىسا، ئەپىۋنغا پۇلنى نەدىن تاپۇر؟ ـــ دىدى مۆيدىن چاخچاق قىلىپ.

ـــ خۇڭمياۋزىغا ① كەلسە،مەن پۇل تېپىپ بېرىدۇ،ـــ دىدى گامازا تۇڭگان. ھەممىسى كۈلۈشۈپ كەتتى.

شۇ يىلى يازدا، تۆمۈر خەلپە «نوغاي مەسچىت» ② قارىمـــ غىدىكى تۇرار جايلار قۇرۇلۇشىدا مەددكارلىقتا ئىشلەپ يۈرۈپ، بىر تاتار مۇئەللىم بىلەن تونۇشۇپ قالدى. بۇ قاڭشالىق كەلگەن خۇشپىچىم يىگىتنى ھەيدەر ئەپەندى دەپ ئاتىشاتتى، ئۇلار بارا ـ بارا دوستلـــ شىپ كەتتى. ھەيدەرئەپەندى تۆمۈر خەلپىنىڭ قۇمۇللۇق ئىكەنلىـــ گىنى بىلگەچ، بىر كۈنى ئۇنىڭدىن «تورپاق يېغىلغى» توغرىسىدا گەپ سوراپ قالدى. تۆمۈر بۇ يېغىلىقنىڭ جەريانىنى تەپسىلى سۆزلەپ كېلىپ، يېڭىلىپ قېشىنكى تىۋىپ سەۋەپ «خەلق قۇرۇق قول ئىدى» دىدى. ھەيدەر ئەپەندى تۆمۈر خەلپىنىڭ پىكرىنى قۇۋۋەتلەپ، مىسال تەرىقىسىدە 1905 ـ يىلى روسىيىنىڭ پېتىرگرات ③ شەھـــ رىدە بولغان «قانلىق يەكشەنبە» ④ ۋەقەسىنى تەپسىلى سۆزلەپ بەردى ۋە سۆزىنىڭ ئاخىرىدا ئېزىلگەن خەلقنىڭ زۇلۇمىدىن قۇتۇلۇشى ئۈچۈن

① خۇڭمياۋزا ـــ خەنزۇچە «قىزىل بۇت»دىكەن سۆز، ئۇ چاغلاردا، بەزىلەر ئۇرۇمچى شەھىرىنىمۇ شۇنداق دەپ ئاتايتتى.

② ھازىرقى ياڭخالۋ مەسچىت.

③ ھازىرقى لېنىنگرات.

④ «قانلىق يەكشەنبە» ـــ چار پادىشالىق ھۆكۈمىتىنىڭ پېتىرگرات ئىشچىلىرىنى قانغا پاتۇرغان كۈنى. 1905 ـ يىلى 9 ـ يانۋار (يەكشەنبە) كۈنى پېتىرگرات ئىشچىلىرىدىن (بالا ـ چاقىلىرى بىلەن) بىرىۋزۇرىق مىلىك كىشى مەتبۇئات ئەركىنلىكى، سەككىز ساەتلىك ئىش تۈزۈمىنى يولغا قويۇش ۋە يەر ھوقۇقىنى دىخانلارغا بېرىشنى تەلەپ قىلىپ، پادىشا تۇرغان قىشلىق سارايغا ماڭدۇ. چار پادىشا ئالدىن پىلانلاپ قويغىنى بويىچە، قورالسىز خەلقنى ئوققا تۇتۇشقا بۇيرۇق بېرىدۇ. مىڭدىن ئوشۇق ئادەم ئۆلۈپ، ئىنگىلى مىڭدىن ئوشۇق كىشى يارىدار بولىدۇ. بۇ قانلىق ۋەقە 1905 ـ 1907 ـ يىللىرىدىكى روسىيە ئىنقىلابىنىڭ پارتلىشىغا سەۋەپ بولغان. بۇ يەردە شۇ ۋەقە كۆزدە تۇتۇلغان.

قورال بىلەن‌بىللە بىلىم بولۇشى لازىملىغىنى تەكىتلەپ كېلىپ مۇنداق دىدى : «سىلەر ئۇيغۇرلار ئۇزۇن تاريخقا ئىگە مەدەنىيەت‌لىك خەلق ئىدىڭلار. تۈركى تىلىدا سۆزلىشىدىغان خەلقلەر ئىچىدە ھەممىدىن بۇرۇن سىلەر يېزىقنى ئىجات قىلىغان. بۇ يېزىق نۇرغۇن تۈركى خەلقلەرگە ئورتاق يېزىق. بولۇپ قالغان، ھازىرقى موڭغۇل يېزىغىمۇ، قەدىمقى ئۇيغۇر يېزىغى ئاساسىدا مەيدانغا كەلگەن. قەدىمقى زامانلاردا ئۇيغۇرلاردىن ئاجايىپ زور ئالىملار يېتىشكەن. چىڭگىزخان ۋە ئۇنىڭ ئەۋلادلىرى ھۆكۈمرانلىق قىلغان زامانلاردا، پۈتۈن دۆلەت ئىشلىرىنى ئىدارە قىلىش ۋە ئىلىم-پەن ئۆگىتىش ئۇيغۇر ئالىملىرىنىڭ قولىدا ئىدى. تاتار خانلىرىمۇ، ئۇيغۇر ئالىملىرىدىن كۆپ نەرسىلەرنى ئۆگەنگەن.»

— ئەمدى بىز سىزدىن ئۆگىنىمىز، — دىدى تۆمۈر.

— ئەگەر ھەر مىللەت بالىلىرىنى ئوقۇتۇش ئىشلىرىغا بىرتاز ھەسسە قوشالىسام، بەختىيار بولار ئىدىم، — دىدى ھەيدەر ئەپەندى.

— سىزنىڭ بالىڭىز بامۇ؟

— تېخى ئۆيلەنگىنىم يوق. نېسىپ بولسا، ئۇيغۇرلارغا كۈيوغۇل بولماقچىمەن①.

ھەر ئىككىيلەن سەممىي كۈلۈشتى.

شۇنداق قىلىپ، ئۇرۇمچى قىشتا ئىس-تۈتەك، ئەتىيازدا پاتقاق، كۈزدە بوران-يامغۇر، قىشتا قاردىن بېرى كېلىلمەيدىغان بىر شەھەر بولۇشىغا قارىماي، تۆمۈرنىڭ قەلبىدە چوڭقۇر ئىز قالدۇرۇپ بارماقتا ئىدى. ئۇ بارغانسېرى خىيالچان بولۇپ قالدى. گاھى كېچىلەرنى ئۇيقۇسىز ئۆتكۈزەتتى. ئۇنىڭ يۈرىگى قاتتىق سىقىلغاندەك بولۇپ، نىمىندۇ ئىستەيتتى، نىمىگىدۇ ئىنتىلەتتى.

① كىتابخانىلارغا چۈشىنىشلىك بولسۇن ئۈچۈن ھەيدەر ئەپەندىنىڭ سۆزلىرى ئۇيغۇرچىلاشتۇرۇپ بېرىلدى.

پات ـ پاتلا، «نىمە قىلىش كېرەك» دەپ ئۆزىدىن سورايتتى.

ـ ھەي تورپاقلار، ھىممىتىڭلار چوڭ ئىدى. نىيىتىڭلار ئوڭ ئىدى. ئەممازە، شەھەر يېزىلىرىدىلا تۇرۇۋالماي، تاققا چىقساڭلار، يا بولمىسا، تاغلىقلار بىلەن بىر بولساڭلار ئىش بۆلەكچە بولۇركەندۇق. چېقىن تاغدا كۆپرەك چاقىدۇ، قارا بۇلۇت قويۇق يەردە ھاۋا قاتتىقراق گۈلدۈرلەيدۇ ئەمەسمۇ! ئۇنىڭ ئۈستىگە تاغدا مەرگەن كۆپ. قارا مىلتىق بولسىمۇ، مىلتىقتە! شا مەخسۇتنىڭ گاڭ مىلتىقلىرىغا تاياق ـ توخماق بىلەن تەڭ كەلگىلى بولۇرمىدى؟ ئەجەپ ئىش بوپتىكەن، قارا تاشقا ئويۇپ قويغان خەتكىمۇ چىن پۈتكىلى بولۇرمىدى؟ ئۇنىڭ ئۈستىگە، ئۇ تاش شامەخسۇتنىڭ ئوردىسى ئالدىدا تۇرسا، نىمە قىلىمەن دىسە، قىلىۋەرمەمدۇ؟ خەير... ياغاچ قازاندا بىرلا ئاش پىشىدۇ!...

تۆمۈر خەلپىنىڭ ئۆز خىياللىرىدىن چىقارغان خۇلاسىسى ئەنە شۇ ئىدى.

قىش چىقىپ ئەتىياز كىرەي دەپ قالغاندا، تۆمۈر خەلپىنىڭ ئىنىسى شاكىردىن خەت كەلدى؛ بوۋاي قاتتىق ئاغرىپ، يېتىپ قاپتۇ. بۇ خەۋەر تۆمۈر خەلپىنىڭ قۇمۇلغا قايتىش نىيىتىنى تېزلەتتى. ئۇ، قۇمۇلغا بارغاندا، بوۋاي ئاللىقاچان يەرلىگىدە يېتىپ بولغان ئىدى. ئۇزۇن ئۆتمەي، مومايمۇ قازا تاپتى. مەيىت ئۇزىتىش ۋە نەزىر ـ چىراق ئۆتكۈزۈش بىلەن بۇ ئاكا ـ ئۇكىلار قەرزگە بوغۇلۇپ، ئاخىرقى بىر ئېتىز يېرى بىلەن ئەسكى تاملىقلىرىدىنمۇ ئايرىلدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە، شامەخسۇت ۋاڭ ئۆزىنىڭ بەگ ـ ئەمەلدارلىرىغا «ئىت سەمرىسە ئىگىسىنى چىشلەيدۇ، قۇل سەمرىسە، غوجىسىغا يانىدۇ، پۇقرا دىگەننى گەجگىسىدىن بېسىپ، قىمىرلىيالمايدىغان قىلىش لازىم، ئايدا بەش كۈنلۈك ئالۋاڭنى ئېغىر كۆرگەن بولسا، ئەمدى يەتتە كۈن ئالۋاڭ قىلدۇرۇڭلار. بولمىسا، يېغىلىقتا تارتقان چىقىملىرىمنى قانداق تۆلىتىپ ئالىمەن» دەپ يېڭى يارلىق چۈشۈردى. ئەلنىڭ كۈنى تېخىمۇ قاريىپ، بېشىدا

كېچە - كۈندۈز تۈگمەن چۆگىلەيدىغان بولدى.

شۇنىڭدىن كېيىن، تۆمۈر ئىنىسى شاكىر بىلەن مەسلىھەتلىشىپ، ئەمدى بۇ يۇرتتا تۇرغۇچىلىكىمىز قالمىدى. تاقىغا چىقىپ كېتەيلى، ھىچ بولمىسا، ياتقىلى تۆڭكۈر، قالىغىلى شۇپۇر، ئىشەككە سامان، قوساقىغا توپان تېپىلۇر، دەپ، ئۆي - ماكانسىز قالغان بالا - چاقىلىرىنى قوراي دىگەن تاقىغا كۆچۈرۈپ كەتتى.

4

قوراي — قۇمۇلنىڭ شىمالىدىكى تىيانشان تاغ تىزمىلىرى مەركىزىگە جايلاشقان تاغلىق يېزا. ئۇنىڭ شىمال ۋە شەرق تەرىپى ئىگىز تاغ تىزمىلىرىدىن، غەرپ ۋە جەنۇپ تەرىپى ئېدىرلىقلاردىن ئىبارەت ئىدى. ئۇ چاغلاردا ئېرغايىتۇ، قىزىلىيار، قوراي، نېرىن، تۆرۈك، كۆشۈتە دىگەن ئالتە مەھەللە بىر دورغىلىق يەر بولۇپ، ئومۇمى نامى «قوراي» دەپ ئاتىلاتتى. كۆشۈتىدىن باشقا مەھەللىلەرنىڭ ھەممىسى تۆمۈرتى دىگەن تاغدىن كېلىدىغان ئېقىن بويلاپ، بىر غولغا جايلاشقان ئىدى. بۇ ئىقلىمى مۆتىدىل، ھۆل - يېغىن كۆپ، يازلىغى قاتتىق ئىسسىقتىن، قىشلىغى ئاچچىق سوغاقتىن خالىراق يەر بولغاچقا، تېرىقچىلىق ۋە مال بېقىشقا ئەپلىك ئىدى. بىراق، تېرىلغۇ يەرلەر بىلەن ئۇلاقلارنىڭ ھەممىسى دىگۈدەك شامەخسۇت ۋاڭ بىلەن ئۇنىڭ بەگلىرىنىڭ قولىدا ئىدى. دىخانلار ئاساسەن يەرلەرنى ئىجارىگە ئېلىپ تېرىيىتتى. ئومۇمى نوپۇسى تەخمىنەن بىر مىڭ ئالتە يۈز كىشى ئىدى. ئاھالە ئاتمىش كىلومېتىر يىراقلىقتىكى قۇمۇل بازىرىغا كۆتەك ھارۋىلاردا ئوتۇن، تەڭنە ئاپىرىپ سېتىپ، بىر قىسىم ئېھتىياجىنى تەمىن قىلاتتى.

نېسىۋىسىز بېلىقچى باغدات دەريا سىدىمۇ بېلىق تۇتالماس، ئەجەلسىز بېلىق قۇرۇقلۇقتىمۇ ئۆلمەس، دىگەندەك، تۆمۈر ئائىلىسى،

قورايغا كەلگەندىن بېرى بىرئاز هاللىنىپ قالدى. بولۇپمۇ، ئۇنىڭ ياغاچچىلىغى ئوبدان ئەسقاتتى. بىراق، ئۆزى ۋادى تىنىچ تۇرالمايتتى، ئۇنىڭ يۈرىگى قەپەزدىكى قۇشتەك تىپىرلايتتى. ئۇ قانداقتۇ بىر ئىش قىلماقچى، ئىش قىلغاندىمۇ، ئانچە-مۇنچە ئەمەس، قۇمۇل زىمىندا ئۇچ ئەسىردىن كۆپرەك يىلتىز تارتقان ۋاڭلىقنى، بۇ ۋاڭلىقنىڭ هەممىدىن ئۇزۇن هۆكۈم سۈرگەن، هەممىدىن قاتتىق قول ۋەكىلى شامەخسۇتنى تەختىدىن ئۆرۈۋەتمەكچى. بۇ ئاسان گەپ ئەمەس!

يالغۇز ئاتىنىڭ نەدە چېكى چىققان بار؟ شۇڭا، تۆمۈر كېيىنچىرەك ئىگە بولغان بوز ئېتىغا ياغاچچىلىق جابدۇقلىرى سېلىنغان تېرە خۇرجۇننى ئارتىپ، بىرەر يىل ئىچىدە قورايدىن باشقا تاغ رايونلىرىنىمۇ ئارىلاپ چىقتى. ئۇرغۇن كىشىلەر بىلەن مۇڭداشتى. پۇتىغا چورۇق تارتىپ، تېرە شالۋۇر كىيىپ يۈرىدىغان بۇ ئادەملەر ئىچىدىن ئاجايىپ زېھنى ئوچۇق، غەيرەتلىك، ئالىجاناپ كىشىلەرنى تېپىپ، ئۇلار بىلەن دوستلاشتى. پۇتۇن كەمبەغەللەر، هەتتا هاللىقراق كىشىلەرمۇ، شامەخسۇتتىن تېزرەك قۇتۇلۇشنى ئارزۇ قىلاتتى. نېرىنكىرلىق سەپەرۋۇل بىلەن نۇرۇل بوۋىلارمۇ، ئەنە شۇنداق كىشىلەردىن ئىدى. ئۇلاردىن ئۆزى قىرىق ياشقا كىرگىچە تېخى ئاڭلاپ باقمىغان ئاجايىپ گەپلەرنى ئاڭلاپ، تېخىمۇ كۆزى ئېچىلدى. مېڭىۋاتقان يولىنىڭ توغرىلىغىغا تېخىمۇ ئىشەندى.

ئەمدى بارىكۆلگىمۇ بېرىپ كېلىشى لازىم ئىدى. چۈنكى، بارىكۆل مانجۇ چېرىكلىرىنىڭ مۇهىم ئۇۋۇسى بولۇپ، «تورپاق يېغىلىغى»نى قانلىق قىلىچى بىلەن باستۇرغان مانجۇ چېرىكلىرىنىڭ بارىكۆلدىن كەلتۈرۈلگەنلىگىنى تۆمۈر خەلپە ئوبدان بىلەتتى. قاچاندۇ بىر چاغلاردا بارىكۆلدە تۆگىچىلەرنىڭ ئاقساقىلى بولۇپ يۈرگەن ئەشرەپ شائىيو دىگەن كىشى ئىككى يىل ئالدىدا شامەخسۇتنىڭ غەزىۋىگە ئۇچراپ شائىيۇلۇقتىن ئايرىلىپ قالغاچقا،

شامەخسۇت دىسە ئۇنىڭ قۇيقا چاچلىرى تىك تۇرۇپ كېتەتتى. ئۇ، باربكۆلدىكى چېرىك يامۇلىغا هاراق، تاماكا، كۆكتات تېپىپ بېرىپ يۈرگەچكە چېرىك باشلىقلىرى بىلەن بېرىش-كېلىش قىلىدىغان بولۇۋالغان ئىدى. تۆمۇر ئەنە شۇ ئەشرەپ شاڭيۇ ئارقىلىق چېرىكلەرنىڭ ئەھۋالىنى ئۇقۇش مەقسىدىدە باربكۆلگە بارماقچى بولغان ۋە سەپەرقۇلۇلار بىلەن كۆرۈشۈپ ئۆتۈش نىيىتىدە بۇگۈن نېرىنكىرغا كەلگەن ئىدى.

بايا ئېيتقىنىمىزدەك، تۆمۇر خەلپە ئايقىزنىڭ كۆڭلىنى ياساپ بەزى گەپلەرنى قىلغاندىن كېيىن، سەپەرقۇل بىلەن پاراڭغا چۈشتى. گەپ ئارىسىدا ئۆزىنىڭ باربكۆلگە نىمىشقا كېتىۋاتقانلىغىنى ئېيتقاندا، سەپەرقۇل: «ئۇبدان خىيال قىپسەن ئۇكام، ئەشرەپ شاڭيۇ چوقۇم بىرگە قارىشىدۇ» دىدى. شۇ ئاردا، رەۋىخان مومايى گەپكە ئارىلىشىپ: «ئۇكام تۆمۇر ئاخۇن، ئەتە نىياز دورغىنىڭ كىشىلىرى كەلسە، نىمە دىگۈلۈك؟» دىدى.

— قىزىقكەنسەن ئىنە! — دىدى قىزىشىپ كەتكەن ئامانقۇل، تۆمۇر خەلپىنىڭ ئورنىدا جاۋاپ بېرىپ، — نىمە دىگۈلۈك دىگىنىڭ نىمىسى؟ بىز ئۇنىڭغا قىز قەرزدارمىدۇق. ئەتە ئۇ مۇرتەتلەر كېلىپ باقسۇنچۇ، جاجىسىنى ئۆزەم بېرىمەن.

— بۇ گېپىڭغۇ توغرا، — دىدى تۆمۇر خەلپە كۈلۈپ، — كونىلار تەدبىرىك قانداق بولسا، تەقدىرىك شۇنداق بولار، دەپتىكەن، بىزمۇ، ئۇنداق قازانغا مۇنداق چۆمۈچ دىگەندەك، بىر ئامال تاپمايمىزمۇ؟!

— نىمە ئامال؟ — دىدى ئامانقۇل يەنە ئالدىراپ.

شۇ چاغدا، ئايقىز ئورنىدىن تۇرۇپ:

— بۇنىڭ ئامالىن ئۆزۈم قىلايىن، — دەپ تالاغا ماڭدى. هەممىسى هەيران بولۇپ قاراشتى. رەۋىخان مومايمۇ ئەنىسىرەپ، دەرهال ئارقىسىدىن تالاغا چىقتى.

تۆتىنچى باپ

كۈچ سىنىشىشتىن كېيىن

يىقىلغان چېلىشقا تويماس،
بەدنىيەت خۇيىنى قويماس.

— ئۇيغۇر خەلق ماقالى

1

شۇ ئاخشىمى، نىياز دورغىنىڭ كېگىز شىرداقلار بىلەن بېزەلگەن تام ئۆيىدىمۇ، ئايقىزنىڭ تەقدىرى ئۈستىدە جىددى پاراڭ بولۇۋاتاتتى. ئىگىز پايىلىق قارا چىراق ئۆينىڭ ئىچىنى خېلىلا يورۇتۇپ تۇراتتى.

— ئورۇق ئۇينىڭ پوقى چوڭ، دەپ، بۇ گادايلارنىڭ گېپى بەكلا يوغانغۇ! سەپەرقۇل دىگەن قېرى تېجىمەل نىمە بولدۇم دەيدىكىن؟ — دىدى نىياز دورغا غاجىلاپ بولمىغان سۆگىكىنى زەردە بىلەن داستىخانغا تاشلاپ. ئاندىن داستىخاننىڭ بىر

بۇرجىگىدە ئاچكۆزلۈك بىلەن گۆش يەپ ئولتۇرغان كىشىگە ھۆمىيىپ قويىدى. بۇ، بايا سەپەرقۇلنىڭ ئۆيىگە ئەلچى بولۇپ بارغان ئەمەت كۈرۈك دىگەن كىشى ئىدى.

ــ شۇنى دىمەمدىلا دورغام، ــ دىدى ئەمەت كۈرۈك، ــ ھىلىقى ئامانقۇل دىگەن ھارامزادىنىڭ ماڭا مۇشت تەگلىگىنىنى كۆرسىلە تېخى.

ــ خوپ قىپتۇ، پوقنى ئوتتۇرىدىن بۆلەلمەي، مۇشۇكتەك مىياڭلاپ كەلگىچە، ئەدىۋىنى بېرىپ قويساڭ بولمامدۇ! شۇڭمۇزە، سىنىڭ ئېتىڭ ئەمەت كۈرۈك. قۇرۇق قۇقۇلداشتىن بۆلەكنى بىلمەيسەن! ــ دىدى دورغا ئاچچىق بىلەن خۇددى دەردىنى ئۇنىڭدىن ئالماقچى بولغاندەك.

ــ كايىمسىلا، دورغام، ــ دىدى تۆردە ئولتۇرغان سېرىق ساقال كىشى، ــ ئەمىتاخۇندىمۇ گۇنا يوق. زامان ئاخىر بولغاندا، تەجىمەللەرگە مۇڭگۇز چىقىپ قالىدۇ، دىگەن راست گەپ ئوخشايدۇ. بۇ سەپەرقۇل دىگەن بىر نىمە مىنىمۇ كۆزگە ئىلمايدىغان بولۇپ قالدى. مەن نىمىلا بولسا، جامائەتنىڭ ئىمامى ئەمەسمىدىم، دۆلەتلىرى سايىسىدە، ھوشۇر ئىمام دىسە، مىنى ئون ئىككى تاغدا بىلمەيدىغان كىشى يوق، ئەلھەمدۇلىللا!

ــ زادى بۇ خوتۇن تالاقنىڭ ئەدىۋىنى بېرىپ قويىمسام بولمايدۇ. نەدىكى بىر قازاق قىزىنى ئوغلۇمغا لايىق كۆرۈپ، چىرايلىقچە سوراتسام، دىگەن گەپنى قارىسامدىغان، ئەمدى كۆرگۈلۈگىنى كۆرسۇن، ــ دىدى دورغا قولىنى سۈرتۈپ.

ــ قانداق قىلاي دەيدىلا دورغام؟ ــ سوريدى ھوشۇر ئىمام.

ــ ئەتە ئادەملىرىم بىلەن بېرىپ، باش ـ كۆزىگە ساۋايمەن. ئاندىن ئۇ قازاق قىزىنى ئالدىمغا سېلىپ ھەيدەپ كېلىمەن. بىگسامنى بىر كۆرۈپ قويسۇن.

ــ سەۋرى قىلسىلا دورغام، ــ دىدى ھوشۇر ئىمام، ــ گۆھەرنى

تاشقا ئۇرغىلى بولماس. ئۆزلە دىگەن يۇرتىنىڭ چوڭى. پىتىنىڭ ئاچچىغىدا چاپاننى ئوتقا تاشلاپتۇ، دىگەندەك، ئۇ قېرى تېجىمەل ئۆزلەگە يېنىپ قويسا ياخشى بولماي قالۇرمىكىن. ئۇنىڭ ئۇستىگە، ھىلىقى ئامانقۇل دىگەن ھارامزادىسى تولىمۇ قارىيامان بىر نىمە بوپتۇ. ھىچكىمدىن قورقىدىغاندەك ئەمەس.

ــ ھە، ئۆزلەزە، مېنى ئۇلاردىن قورقىدۇ دەمدىلا؟

ــ يوقسۇ، يوقسۇ، مەن دىمەكچى...، ــ دەپ توختاپ قالدى ھوشۇر ئىمام.

ــ ھە، ئۆزلە نىمە دىمەكچى؟ نىمە دىسىلە، دىسىلە، ئۇ قازاق قىزىنى ئۆيۈمگە ئەپكىلىمەي قويىمايمەن. بىرنەنچىدىن، ئوغلۇم خامۇش بەككە خوتۇن كېرەك؛ ئىككىنەنچىدىن، مىڭا تېجىمەل كېرەك. ئىككى يىل ئاۋال بۇ خامۇش بەگنىڭ تويىنى قىلىمەن دەپ كۆپ چىقىم تارتقانلىغىمنى ئوبدان بىلىدىلا، بۇ ماڭقا بوشاڭلىق قىلىپ، ئۇ قىزنى قاچۇرۇپ قويدى. ئەمدى بۇ تەييار كېلىننى ئەپكېلىۋالماي بولامدۇ!

ــ ھەبىبەللى، ــ دىدى ئىمام خوشامەت بىلەن كۈلۈپ، ــ مەنمۇ بىر داڭگالدا ئىككى پاختەك سوقايلىمىكىن دىۋىدىم.

ــ ھە، قېنى، دەپباقسىلاچۇ؟

ــ ئەمەت ئاخۇننىڭ سۆزلىرىدىن مەلۇم بولدىكى، ئۇ قازاق قىزى سەپەرقۇلنىڭ ئۆيىدىن ئۆلۈگۈم چىقسا چىقىدۇ، تىرىگىم چىقمايدۇ، دەپتۇ. شۇنداقمۇ؟ ــ سوريدى ئىمام.

ــ شۇنداق، شۇنداق، ــ دىدى ئەمەت كۈرۈك، ــ بۇلەكلا يامان بىر نىمىكەن، شۇنداق گەپلەرنى قىلغاندا، كۆزلىرى بىر قىسىملا بولۇپ كەتتى. مەن ئۇنىڭ كۆزىگە قارىيالماي قالدىم.

ــ ھە مانا، دورغام، ــ دىدى ئىمام، ــ مۇبادا ئۆزلە دىگەندەك قىلىساق يالاڭغاچ سۇدىن قورقماپتۇ دەپ، ئۇ ياۋا قىز ئۆزىنى بىر نىمە قىلىۋالسا، بەگ بالىمىزغا خوتۇنىمۇ يوق، ئۆزلەگە تېجىمەلىمۇ يوق بولۇپ قالمامدۇ؟

نیاز دورغا ئۆچکه ساقلىنى بارماقلىرىغا ئوراپ، چىراقنىڭ قارىغان پىتى جىم ئولتۇرۇپ قالدى. هوشۇر ئىمام شۇنچه يىللاردىن بۇيان ئۆز سۆزىنىڭ نياز دورغىغا بىرىنچى قېتىم تەسىر قىلغانلىغىنى كۆرۈپ، ئىچ-ئىچىدىن خوشال بولدى-ده، بىرنى كېكىرىپ تاشلاپ، جىم ئولتۇرۇۋالدى.

ــ ئەمدىسه قانداق قىلىمىز ئاخۇنۇم، ــ دىدى نياز دورغا بىرئاز يۇمشاپ.

هوشۇر ئىمام بۇندىن كېيىن، دورغا هەرقانداق ئىشتا مەندىن مەسلىهەت سورايدىغان بولدى دىگەن خىيال بىلەن تېخىمۇ كۆرەڭلەپ مۇنداق دىدى:

ــ ئەتە جۇمە. يىراق-يېقىندىكىلەرنىڭ هەممىسى كېلىدۇ. نامازدىن كېيىن، مەن سەپەرقۇلنىڭ ئۆيىدە دىنىي ئىسلام شەرىئىتىگە مۇخالىپ ئىشلار بولۇۋاتقانلىغىنى جامائەتكە جاكالايمەن. ئاندىن شەرىئەت نامىدىن پەتىۋا چىقىرىپ، ئۇ قازاق قىزنى يۇرتىنىڭ بېشى بولغان دورغامغا تاپشۇرۇشنى بۇيرۇيمەن. ئاندىنىزە، دورغامنىڭ ئۆيىدىمۇ، دىنىي ئىسلام شەرىئىتىگە مۇخالىپ بىر ناشايا ئىش بولۇپ قالمىسۇن ئۈچۈن بۇ قىزنى دەرهال خامۇش بەككە نىكا قىلدۇرۇۋېتىش لازىم دەپ پەتىۋا چىقىرىمەن. جامائەت گېپىمنى ئاڭلايدۇ. ئاندىنىزە، ئۆزۈم جامائەتنى باشلاپ بېرىپ، قىزنى ئالدىلىرىغا ئەپكېلىپ بېرىمەن. قازاق دىگەنىمۇ مۇسۇلمان، ئانداق بولغاندىكىن، ئۇ قىزمۇ، شەرىئەت هۆكمىگە رازى بولىدۇ. بۇنداقتا، زىقمۇ كۆيمەيدۇ، كاۋاپمۇ. بۇنىڭغا نىمە دەيدىلا دورغام؟

ــ ۋاي ئاخۇنۇم، خۇدايىم ئۆمۈرلىرىنى ئۇزۇن قىلغاي. بۇ ئەقىلنى نەدىنمۇ تاپقاندىلا، ــ دىدى دورغا كۆلۈپ. ئاندىن: «هاي، خامۇش بەگ، هاي، بۇيان كىرچۇ» دەپ ۋاقىرىدى. بۇ ئاۋاز بىلەن تەڭ، مېهمانخانىنىڭ دالان ئىشىگى تۈۋىدە بىر ئايال كىشىنىڭ گەۋدىسى غىپلا قىلىپ قاراڭغۇدا كۆزدىن غايىپ بولدى. مېهمانخانىغا تۇتاش يان ئۆيدىن كۆزىنى ئۇگۇلاپ خامۇش بەگ چىقتى.

— سىنى قارا، هىلىتىن يىتىۋالغىلى توخۇمىدىك؟ ماڭ، ئىنىڭگە ئېيىت، يېرىم تاختا چاي بەرسۇن، — دىدى دورغا.

بىردەمدىن كېيىن ئىمامنىڭ رەھمەت ھەشقاللىسى ئاڭلاندى.

— ئىش پۈتكەندە، تونىمۇ يا پىمەن، — دىدى دورغا. ئىمام قاقاقلاپ كۈلدى.

— پىقىرغىمۇ بىرەر كۆينەكلىك تېگۈر، — دىدى ئەمەت كۈرۈك كۈلۈپ.

— قونداقتا تۈنەيدىغان جانىگارغا كۆينەكنىڭ نىمە كېرىكى؟ — دىدى دورغا مەسخىرە بىلەن. ھەممىسى كۈلۈشتى.

2

دەل شۇ چاغدا رەۋىخان مومايمۇ تالادىن كۈلۈپ كىردى ۋە خوشاللىغىدىن تىلى گەپكە كەلمەي، ھەدەپ كۆز ياشلىرىنى سۈرتەتتى. ئۆيدىكىلەر ھەيران بولۇپ، بىر بىرىگە قاراشتى. رەۋىخان مومای ئۆزىنى بىرئاز تۇتۇۋېلىپ، گەپىنى ئاشكارىلىدى: ئايقىز رەۋىخان مومايغا: ئەتىدىن باشلاپ كېلىنگىز بولاي دەپتۇ!

— ھۇششەرە، — دىدى تۆمۈر خەلپە، — قېنى ئۇ ئەقىللىق قىزىم، ماڭلىيىغا بىرنى سۆيۈپ قويای دېۋىدىم. ئاغرىقىنىڭ ساقايغىسى كەلسە تىۋىپ ئۆزى كېلۈر دىگەن شۇ. بۇ تۇگۈشنى يېشىشنىڭ ئامالىنى ئۇ قىزىمنىڭ ئۆزى تېپىپتۇ. ئاندىاق قازانغا مۇنداق چۆمۈچ قىلايلى دىگىنىمۇ شۇ ئىدى. ئەمدى نىياز دورغا قانداق قىلىدىكىن؟

سەپەرقۇل خۇددى تۈيۈقسىزدىن بىر غايىپ غەزىنە ئۇچراپ قالغاندا، نىمە قىلىشنى بىلمەي تېڭىرقاپ قالغان كىشىدەك جىم ئولتۇرۇپ قالدى. ئۇنىڭ قورۇق باسقان شالاڭ ساقاللىق يۈزى بىر خۇش تەبەسسۇم بىلەن قېتىپ قالغاندەك كۆرۈنەتتى.

— خۇداغا يۈزىمىڭ قەتلە شۈكرى، — دىدى ئۇ ئاخىر، — بۇ

ئايلا قىزىمنى بېشىمغا تاج قىلىپ قىساممۇ ئاز. ئەمما زە، ھازىرلە-غىمىزنىڭ يوقلۇغىدىن، بۇ قىزىمنىڭ ئالتۇن كۆڭلىگە پىسەنت كەلگىدەك ئىش قىلالماي قالۇرمىزمىكىن دەپ قورقىمەن. ئۇنىڭ ئۇستىگە بىزنىڭ يۇرتتا ھوشۇر ئىمامىدىن بۆلەك كىشى نىكا ئوقۇيالمايدۇ، ئەمدىزە، شۇنىڭ ئالدىغا بارۇرمىزمۇ؟

— غەم يىمە ئاكا، — دىدى تۆمۇر خەلىپە، — نىكانى ئۆزۈم ئوقۇيمەن. قالغان ئىشلارمۇ، ئۆز يولىدا بولۇپ كېتىۇر. شۇنداق ئەمەسمۇ!

— شۇنداق، ئۇكام، — دىدى رەۋىخان مومای، — بالىغا ئاتاپ قىلىغان بىزە ھازىرلىغىممۇ بار. بېرىغا قىز ھەغدار، يوقىغا بىز قەزدار، كېيىن ئوبدان توي قىلىپ بەرمەيمىزمۇ. مەن نېرىقى ئۆيگە، ئايلا قىزىمنىڭ يېنىغا چىقاي...

ئامانقۇل يەردىن ئۇستۇن قارىماي جىم ئولتۇراتتى. يۇرىگىنىڭ گۈپۈلدەپ سوقۇشى ئۆزىگە ئاڭلىنىۋاتقاندەك تۇيۇلاتتى. بۇ ئۇنىڭ ئوڭىمۇ ياكى چۈشىمۇ؟ قۇلىغى راستىنلا شۇنداق گەپلەرنى ئاڭلاۋاتامدۇ؟ بۇ پەرى قىزنى ئۆيىگە ئەپكېلىپ، ئەتىسى دادىسى بىلەن پاراڭلىشىۋاتقاندا، كۆڭلىدە كەچكەن ھىلىقى شىرىن خىيال كۆلەڭگىسى بۇگۈن ئەمدى راست ئىش بولۇپ قېلىۋاتامدۇ؟ ئاھ، نىمە دىگەن بەخت! مۇنداق بەخت ھەممىلا كىشىگە نېسىپ بولىۋەرمەس، بەلكى ئۆزىگىمۇ ھەممىشەم كېلىۋەرمەس، پەقەت بىرلا قېتىم، پەقەت مۇشۇ قېتىملا كەلگەندۇ! توختىچۇ، ئايقىز سېنى راستىنلا ياخشى كۆرۈپ قالغانمىدۇ، ياكى بۇرنىدىن پوتلىسى ئېرىمەيدىغان ھىلىقى خامۇش بەگ دىگەن نىمىدىن قۇتۇلۇش ئۈچۈن-لا شۇنداق قىلىۋاتامدۇ؟ ياق، ياق. ئۇنداق ئەمەستۇ. بەلكى مېنى راستىنلا ياخشى كۆرۈپ قالغان بولسا، ئەجەپ ئەمەس. بولمىسا ھىلىقى كۈنى جۇماتاينىڭ پىچىغىنى ساڭا بېرەمتى!؟

تۆمۇر خەلىپىنىڭ ئاۋازى ئۇنىڭ خىيالىنى ئۈزدى.

— سەپەرقۇل ئاكا، ئەتە سويىغىدەك بىرنىمە بارمۇ؟ يوق بولسا...

ـــ بار، بار، ـــ دەپ ئالەمراش جاۋاپ بەردى سەپەرقۇل.

ـــ ئانداق بولسا ياخشىكەن، ـــ دەدى تۆمۇر خەلپە، ـــ ئۇكام ئامانقۇل، سەن ئەتىگەندىلا، دوستلىرىڭغا خەۋەر قىل. سەپەرقۇل ئاكام خوشنىلار بىلەن مەلىنىڭ ئاقساقاللىرىنى نىكا چىيىغا چىللاپ قويىسۇن. دورغىنىڭ ئادەملىرى كەلگىچە بىز نىكا چىيىنى ئىچىپ بولۇپ ئولتۇرىمىز.

ئايقىز كىچىچە كۆز يۇمىدى. رەۋىخان مومايغا تۆيدۇرماي، بىرمۇنچە كۆز يېشىمۇ قىلۋالدى. نىمىشقا يىغلىغىنىنى ئۆزىمۇ بىلمەيىتتى. پىكرى ـ خىيالى خۇددى دېڭىزدەك چايقىلاتتى. قىز ئويلايدۇ: كاشكى، شۇ يوغان قوساق ئوكۇرداي مال ـ دۇنياسىغا ئىشىنىپ ئۇنى سوراتمىغان بولسا؛ كاشكى، تويىمغۇر دادىسى مالپەرەستلىك قىلماي، ئوكۇردانىڭ ئەلچىسىنى قۇرۇق يانداۋرغان بولسا ياكى شۇ مېھرىۋان ئانىسى، شۇ كەمسۇخەن، مۇلايىم ئانا قىز چېغىدا بىرەر كەمبەغەل مالچىغا تەككەن بولسا يۇ، قىز شۇ ئۆيدە تۇغۇلغان بولسا: بۇ كەمبەغەل ئائىلە جۇماتاينى ھەچقاچان ئىشىگىدىن قوغلىۋەتمەيلەتتى، ئەلۋەتتە ياخشىسى، ئۆزى تۆرەلمىگەنلا بولسا، خۇددى ھىلىقى كۈنى، رەۋىخان مومای ئېيتقاندەك مۇشتۇمدەك بېشىغا تاغدەك ئېغىر كۈنلەر چۈشمەيتتى. نىمە دىگەن كۆرگۈلۈك بۇ؟ كاشكى، جۇماتايغا تەككەن ئوق ئۆزىگە تەككەن بولسىچۇ! ياكى كۆزىنى يۇمۇپ تۇرۇپ، ھىلىقى پىچاقنى ئۆزىگە بىرلا ئۇرغان بولسا، نىمە دىگەن ياخشى بولاتتى!... ياق ـ ياق! جۇماتاي ئۇ پىچاقنى ئۆزەڭگە سال دەپ بەرمىگەن! شۇنداق، ئۆزەڭگە سال دەپ بەرمىگەن! ئۇ پىچاق ھازىر ئۆز ئىگىسىنى تاپتى. ناھايىتى توغرا. خۇددى جۇماتايىنىڭ ئۆزىدەك يىگىتنىڭ قولىغا چۈشتى. شۇنداق تۇرۇقلۇق، يەنە نىمىشقا يىغلايدۇ. نىمىشقا ئۆلۈمنى ياد ئېتىدۇ! سەپەرقۇل دىگەن بوۋاي نىمە دىگەن ئوبدان، ئۇنىڭ ياشاڭغىراپ تۇرىدىغان كۆزلىرىدىن دائىم ئاتىلارچە مېھىر ـ شەپقەت، چەكسىز كۆيۈم يېغىپ تۇرسا؛ رەۋىخان مومايچۇ؟ خۇددى ئانىسىنىڭ ئۆزى! گويا يارانتقان خۇدا

بۇ قىزغا ئىككى ئانا ئاتا قىلىغاندەك... ئامانقۇل، ئامانقۇل! ئەگىنىدە ياماق چاپان بىلەن تېرە شالۋۇر، ئەممە زە، خۇددى ئالـ-تۇندىن سوقۇلغاندەك بىر يىگىت ئىكەن. نىمىدىگەن نومۇسچان، ھە! ئۇچ ئايدىن بېرى، قىزنىڭ كۆزىگە بىرەر قېتىممۇ تىكىلىپ قارىمايدۇ. ئەممە، يامان ئادەملەرنى كۆرسە، خۇددى يولۇاستەك خىرىس قىلىپ، يىلپىزدەك ئېتىلىدىكەن. ھىلىقى كۈنى نىياز دورغىنىڭ ئەلچىسىگە مۇشت تەگلىگىنىنى كۆرمەمدىغان! بۇ قىلىقلىرى بىلەن خۇددى جۇماتاينىڭ ئۆزىلا! يەنە نىمە دىگەن ئاقكۆڭۈل. ئىنساپلىق يىگىت، ئۇ جۇماتاينى ئۆز قېرىندىشىدەك كۆرۈپ ئۇنىڭ جەسىدىنى باشقىدىن يەرلىككە قويۇشقا قانچىلىك سەممىي كىرىشتى-ھە! بولۇپمۇ ھازىر نىكانى قىلىۋېلىپ، جۇماتاينىڭ يىلى توشقىچە بۇلەك-بۇلەك تۇرۇپ تۇرىساق دىسە، دەرھال ماقۇل بولغىنىنى قارىمامدىغان! باشقا بەگۋاش يىگىتلەر بولسا، بۇ شەرتكە ئۇنارمىدى؟ نىمىدىگەن ئالىجاناپ يىگىت. نىمىدىگەن ئوبدان ئادەملەر! بۇلارنىڭ كۆڭلى خۇددى ئاشۇ سۈپ-سۈزۈك تاغ سۈيىدەك پاكىز. ئۇلار خۇددى مۇشۇ نېرىنكىر تاغلىرىنىڭ قارىغايلىرىدەك ئۇلۇغۋار، يەنە، بۇ مەلىدىكى ئادەملەرچۇ، خۇددى بالىلاردەك ئاقكۆڭۈل، ساددا، مېھماندوست. يات يۇرتتىن كەلگەن بىر مۇساپىر قازاق قىزىنى ئۆز كىشىدەك قوينىغا ئالدى ئەمەسمۇ! توغرا-توغرا، مۇشۇ خەلقىنىڭ كېلىنچىگى بولۇپ، ئۇلار بىلەن بىللە ياشاش كېرەك، بىللە! مۇشۇنداق قىلسا، بەلكى جۇماتاينىڭ روھىمۇ خوش بولىدۇ. ئاپىرىن، ئايسۇلۇ! توغرا يول تۇتتۇڭ، مېنىڭ پىچىغىنىمۇ مۇناسىپ كىشىنىڭ قولىغا بەردىڭ، ئۇ ۋە ئۇنىڭ ئېلى سېنى قوغدايدۇ، كۆز قارچۇغىدەك ئاسرايدۇ. ئۇنىڭ بىلەن ئۆمۈرلۈك بىللە بول دەيدۇ بەلكى.

ئايقىز ئاشۇنداق خىياللار بىلەن تاغنىڭ قانداق ئېتىپ كەتكەنلىگىنىمۇ بىلمەي قالدى.

3

تاڭ ئېتىش بىلەنلا سەپەرقۇلنىڭ كىگىز ئۆيى ئالدىدا نىياز دورغىنىڭ مالچىسى روزىمەت چورۇق پەيدا بولدى. ئۇنىڭ ئايىلى دورغىنىڭ «ئۆي تېجىملى» ئىدى. ئاخشام، ئۇ، ئايىلىدىن دورغىنىڭ ئۆيىدە بولغان ھىلىقى گەپلەرنى ئاڭلاپ، تاڭ ئاتقىچە كىرپىك قاقماي چىقىپتۇ-دە، ئەمدى بۇ ئىشنى خەۋەر قىلىپ قويغىلى كەپتۇ. روزىمەت چورۇق ئەتراپىغا قاراپ، گەپنى تۇگەتتى-دە، كەتمەكچى بولدى. ئۇنىڭ گەپلىرىنى تۆمۈر خەلپىمۇ ئېنىق ئاڭلاپ ئولتۇراتتى.

— دوستلۇقنى بىر يەتكۈزدۇڭ ئۇكام، — دىدى سەپەرقۇل مىننەتدارلىق بىلەن.

— شاھ شاھنىڭ، گاداي گاداينىڭ قاياشى، ئۇينىڭ مۇڭگۈزىگە ئۇرسا، ئۇيىغى سىقىرايدۇ ئەمەسمۇ! خوش، ئامان بولۇڭلار، — دىدى روزىمەت چورۇق. سەپەرقۇل ئۇنى ئۇزىتىپ قويۇپ ئۆيگە سەل غەمكىن كىرگەندە، تۆمۈرخەلپە مۇنداق دىدى:

— بۇ گەپچە، بۇگۈنكى جۈمە نامىزى كۈچ سىنىشىدىغان نامازبولىدىكەن-دە! بۇ نامازغا چوقۇم بېرىش كېرەك. ئېشىك ھالال بولسا، تۆت كوچىدا ئولتۇرۇپ ئىچ، گېپىڭ ھەق بولسا، خانىغا قورقماي ئېيت دەپتىكەن، نىمە غەم يەيسەن؟

— بۇ يەر يۇرتقۇرلار سېنى خاپا قىلىپ قويۇرمىكىن دەپ دەگدەۋاتىمەن، — دىدى سەپەرقۇل.

— گەپكە گەپ كەلگەندە، ئاتاڭدىن قالما دەپتىكەن، بىزمۇ بىرنىمە دەرمىز. ئەل-جامائەت بار ئەمەسمۇ، — دىدى تۆمۈرخەلپە.

شۇ كۈنى چۈشكە قالماي، نۇرۇل بوۋا باشلىق مېھمانلار ئۇزاپ بولدى. جامائەت جۈمە نامىزىغا ماڭغاندا، ئامانقۇلمۇ بىرنەچىچە يېقىن دوستلىرى بىلەن مەسچىتقا ماڭدى.

مەسچىت تەخمىنەن بىر يېرىم چاقىرىم يىراقلىقتا، يەنى نىياز دورغىنىڭ مەلىسىدە ئىدى. مەسچىتقا بىرەر يۈزدەك جامائەت يىغىلغان ئىدى. بىرىنچى ۋە ئىككىنچى سەپكە ئاق كىگىز جايـ نامازلار، ئۈچىنچى سەپتىن باشلاپ تېرە ۋە بەزى يەرلىرىگە بورا سېلىنغان ئىدى. تۆمۈر خەلپە بىلەن سەپەرقۇللارغا ئۈچىنچى سەپتىن ئورۇن تەگدى. نىيازدورغا يېڭى تون كىيىپ، بېشىغا سەللە ئوراپ، بىرىنچى سەپتە، دەل مېھراپنىڭ ئۈدۈلىدا ئولتۇراتتى. ئۇنىڭ يېنىدا پاكىز كىينگەن خامۇش بەگ خىرت ـ خىرت قىلىپ ماڭقىسىنى تارتىپ ئولتۇراتتى. ئۇلارنىڭ ئوڭ ۋە سول تەرەپـ لىرىگە كۆپىنچە سەللىلىك كىشىلەر، يەنى «يۇرت چوڭلىرى» جايلاشقان ئىدى.

جۈمە ۋە پىشىن نامازلىرى ئوقۇلۇپ بولۇش بىلەنلا. هوشۇر ئىمام ئالدىراپ ئورنىدىن تۇردى ۋە بىر ـ ئىككى ئېغىز ئەرەپچە ئىبارە ئوقۇپ ئۆتكەچ، گېلىنى قىرىپ قويۇپ گەپ باشلىدى:

ـ جامائەت! مەن بۇ مەسچىدى مۇبارەكنىڭ ئىمامى بولۇش لاياقىتىم بىلەن شۇنى جاكالايمەنكى، بىزنىڭ يۇرتىمىز نېرىنكىردا جانابى رەسۇللىلانىڭ مۇبارەك شەرىئەتلىرىگە مۇخالىپ، ناشايا ئىشلار سادىر بولۇۋاتىدۇ، يەنى هەممىلىرىگە مەلۇمدۇركى، سەپەرقۇل دىگەن مالچى نەدىن كېلىپ قالغانلىغى نامەلۇم بىر قازاق قىزىنى نەچچە ئايدىن بۇيان ئۆز ئۆيىدە ساقلاۋاتىدۇ. سەپەرقۇلنىڭ ئاللىقاچان يىگىت بولۇپ قالغان ئوغلى تۇرسا، مۇنداق ناشايا ئىشقا شەرىئەت يول قويامدۇ؟ هەرگىز يول قويمايدۇ. بىز بۇنى بىلىپ تۇرۇپ، قۇلىغىمىزنى يوپۇرۇپ يۈرسەك، گۇناكار بولمايمىزـ مۇ؟ قىيامەت كۈنى نىمە دەپ جاۋاب ئېيتىمىز؟ نامەهرەم بىـ لىدىغان ئىشلارنى توساپ، شەرىئىتى مۇهەممىدىنى ئىجرا قىلماق هەممە مۇسۇلماننىڭ پەرزى. بۇ قىزنى دەرهال يۇرتىنىڭ ئاتىسى نىياز دورغامغا تاپشۇرۇپ، دورغامنىڭ هوزۇرىدا بىرئەھلى مۇـ

سۇلمانغا نىكا قىلىپ قويۇشىمىز جايىز. قېنى، ھەممىلىرى مېنىڭ كەينىمىدىن مېڭىشىلا، سەپەرقۇلنىڭكىگە بېرىپ، شەرىئەت ھۆكۈمىنى بېجا كەلتۈرگەيمىز! ھە، سەپەرقۇل قېنى، ئۆزى بارمۇ بۇ يەردە؟

ــ مانا مەن، ــ دىدى سەپەرقۇل ئورنىدىن تۇرۇپ.

جامائەت ئىچىدە غۇدۇر ـ غۇدۇر باشلاندى. ئىككىنچى سەپتە ئولتۇرغان نۇرۇل بوۋا ئورنىدىن تۇرۇپ:

ــ ئاخۇنۇم ئالدىرىمىسىلا! ئۇ قىزنىڭ نىكاسى ئوقۇلۇپ بولغان، ئۇ ھازىر ئامانقۇلنىڭ ھالال جۈپتى، سەپەرقۇلنىڭ ئۆز كېلىنى، ــ دىدى.

ــ بىزگۇۋا، بىز گۇۋا! ــ دەپ ۋاقىراشتى بىرمۇنچە كىشىلەر.

ــ نىمە، نىمە؟ قانداق نىكا؟ ــ دىدى ھوشۇرىمام كۆزلىرىنى چەكچەيتىپ، ــ مەن بۇ يەردە تۇرسام، نىكانى كىم ئوقۇيدىكەن، كىم؟

ــ مەن ئوقۇدۇم، ــ دىدى تۆمۇر خەلپە ئورنىدىن تۇرۇپ.

نىياز دورغا باشلىق يۇرت چوڭلىرى ئارقىسىغا بۇرۇلۇپ قاراشتى. بۇ ئىشلاردىن خەۋەرسىز قالغان باشقا كىشىلەرمۇ، دەرھال تۆمۇر خەلپىگە قاراشقا باشلىدى. ھوشۇر ئىمامنىڭ رەڭگى ئۆچۈپ كەتتى.

ــ مەن ئوقۇدۇم دەمسىنا، ــ دىدى ئۇ، گويا ئۆزىنىڭ قۇلىغىغا ئىشەنمىگەندەك قىلىپ.

ــ ھەئە، مەن ئوقۇدۇم، ــ تەكرارلىدى تۆمۇرخەلپە.

ــ ئۆزەڭ كىمسەن؟ قايسى يۇرتلۇق سەن؟

ــ ئوڭ قۇلىغىمغا ئەزان، سول قۇلىغىمغا تەكبىر ئېيتىپ قويغان ئېتىم تۆمۇر، كەسپىم ياغاچچى، يۇرتۇم قۇمۇل.

ــ ياغاچچى بولساڭ، نىكا ئوقۇشنى نەدىن بىلىسەن؟

ــ ئاخۇنۇم ئوقۇغان ئىلىمنى مەنمۇ ئوقۇغان.

ــ ساڭا نەدىكى ئىلىم؟ يالغان گەپ قىلما!

تۆمۇرخەلپە تەمكىنلىك بىلەن بىر ھەدىسنى ئوقۇدى ـ دە،

یەنی «ئاللا تائالانىڭ بىزگە ئەۋەتكەن ھەق پەيغەمبىرى مۇھەم-مەت ئەلەيھىسسالام ئىسلام ئۇگىنىش ھەربىر ئەركەك ۋە چىشى مۇسۇلمان ئۇچۇن پەرزدۇر. ھەتتا چىن مەملىكىتىگە بېرىپ بولسىمۇ» دەپ تەرجىمە قىلدى. ئاندىن «ياكى ئاخۇنۇم پەيغەمبىرىمىزنىڭ ھەدىسلىرىگە شەك كەلتۈرەمدىكىن؟ ئەگەر شەك كەلتۈرىدىغان بولسا، بۇنىڭ ۋەجىنى جامائەت ئالدىدا ئېيتسۇن» ــ دىدى.

بۇ جاۋاپ ھەممىنى ھەيران قالدۇردى، تۆمۇرخەلپىنى تونۇمايدىغان كىشىلەر شۇىرلىشىشقا باشلىدى. ھوشۇر ئىمام بىر نىمىسنى يۇتتۇرۇپ قويغان كىشىدەك رەڭگى تاتارغان ھالدا، ھەدەپ يان-يېنىغا قارايتتى. ئاخىر ئۇ، تۆمۇرخەلپىنىڭ ئۆزىگە قادىلىپ تۇرغان كۆزىگە قارىيالماي، ئۇدۇلدىكى تامغا قاراپ تۇرۇپ:

ــ سېنىڭ ئوقۇغان نىكايىڭ باتىل، نىكانى باشقا ئوقۇيمەن، ــ دىدى.

ــ بىرقىزغا ئىككى نىكا ئوقۇش قايسى كىتابتا بار؟ ئەمدى كىمگە ئوقۇماقچى؟

ــ ياق! باتىل دىدىم باتىل. يۇرتنىڭ ئاتىسى نىياز دورغام كىمگە بۇيرۇسا، شۇ كىشىگە ئوقۇيمەن.

ــ ھە، مانا ئەمدى راست گەپلىرىنى ئېيتتىلا، ــ دىدى تۆمۇرخەلپە مەسخىرە بىلەن كۇلۇپ، ــ ئېشىك ھالال بولسا، تۆت كوچىدا ئولتۇرۇپ ئىچ، گېپىڭ ھەق بولسا، خاندىن قورقماي ئېيت، دەپتىكەن. مەنمۇ راست گەپنى قىلاي. ئۆزلە بىر مۇسۇلماننىڭ ھالال جۇپتىنى خامۇش بەككە نىكالاپ بېرىپ، نىياز دورغىنىمۇ خۇدانىڭ ئالدىدا گۇناكار قىلاي دەۋاتىلا. شۇنداقمۇ-ئەمەسمۇ؟

ــ توغرا، توغرا، ــ دەپ ۋاقىراشتى كۆپچىلىك.

نىيازدورغا بىلەن ھوشۇرئىمام ئۆز سىرىنىڭ ئېچىلىپ قالغانلىغىنى كۆرۇپ، گاڭگىراپ قالدى.

ــ مېنىڭ ھالال جۇپتىمگە چېقىلىدىغان كىمنىڭ ھەددىكەن!ــ

دىدى ئامانقۇل ئورنىدىن سەكرەپ قوپۇپ، ـ ئۇنداق كىشىنىڭ ئۇچەي ـ قارنىنى مۇشۇ يەرنىڭ ئۆزىدىلا تۆكۈۋاتىمەن!

ئامانقۇلنىڭ قوللىرى بېلىدىكى تاسما بەلۋاقتا ئېسىقلىق پىچاقتا يۈگۈردى. ھوشۇرئىمامنىڭ كۆزلىرى چەكچىيىپ كەتتى.

مەسچىتنىڭ ئىچىنى ۋاراڭ ـ چۇرۇڭ قاپلىدى. ئىككىنچى سەپتىن باشلاپ، ھەممە كىشى ئۆرە ـ تۆپە بولۇپ كەتتى. نىياز ـ دورغا دەرغەزەپ بولۇپ، ئورنىدىن قوپتى ـ دە، خامۇشنى باشلاپ، سىرتقا ماڭدى. ئۇ مەسچىتتىن چىقىپ كېتىۋېتىپ، تۆمۈرخەلپىگە قاتتىق ئالىيىپ قويدى. ھوشۇر ئىمام ئۆلۈكتەك قېتىپ قالدى. كىمدۇ بىرسى قاقاقلاپ كۈلۈۋەتتى. تۆمۈرخەلپە خاتىرجەم ھالدا مەسچىت سەيناسىغا چىققاندا، بىرمۇنچە كىشىلەر ئۇنىڭ بىلەن قول ئېلىشىپ كۆرۈشۈشكە ئالدىرايتتى.

4

كەچقۇرۇن نىياز دورغا ھوشۇرئىمام بىلەن ئەمەت كۈرۈكنى قىچقارتىپ كېلىپ قاتتىق كايىدى. ھوشۇر ئىمامنى «چەلپەكچى مۇللام»، «ئېتى ئۇلۇغ، سۈپرىسى قۇرۇق خەلپىتىم» دىگەن گەپـ لەر بىلەن مەسخىرە قىلىپ، «ئاتا ـ مانام كۆرمىگەن نەدىكى بىر قارا تۇرۇكتىن يېڭىلىپ قالدىلا، ئەھۋاللىرى شۇنچىلىكمىدى؟ ئەمـ دى ئۇ تېجىمەللەرنىڭ تىلى تېخىمۇ ئۇزۇراپ، گېپىي يوغىنايدۇ. باشقىلارمۇ ئۇلارنى دورايدۇ. كېۋەزلىككە ئوغرى كىرسە، ئاتقۇچىنىڭ بىرنىمىسىنى كەس دەپ، ئەمدى ئۆزلەنى نىمە قىلسام بولۇركىن؟» دىدى. ئەمەت كۈرۈكنى «سەن نان قېپى، نىمە قىلىپ يۈردۇڭ؟ ياتنى كۆرسە ئىت چېغىدا قاۋايدۇ، بۇ يەرگە يات بىر ئادەم كەپقالغانلىغىنى بۇرۇنراق ئېيتساڭ بولىمامدۇ» دەپ سوراقتا تارتـ تى. ھوشۇر ئىمام ئۇتتۇرۇپ قويغان قىمارۋازدەك، كىگىزنى تاتىلاپ جىم ئولتۇراتتى.

ــ خوش، ئەمدى قانداق قىلغۇلۇق، دانىشمەن ئىمام، مۆرەپ باقماملا! ــ دىدى دورغا تەنە قىلىپ.

ــ ھىلى بولسىمۇ، شەرىئەت ھۆكمىنى ئىشلىتىپ باقساق ـ مىكىن، ــ دىدى ھوشۇر ئىمام، ئۆز گېپىگە ئۆزى ئىشەنمىگەندەك بىر ئاھانىدا.

ــ جان چىقىپ بولغاندا ياسىنىك نىمە كېرىكى؟ ــ دىدى دورغا ئاچچىق بىلەن، ــ ئۆزۈم قارا تۈرۈك بولسامۇ، ئەقىلۇ ـ ھۇشۇم جايىدا. شەرىئەت ـ پەرىئەتنى قويۇپ، قوللىرىغا دەررىنى ئالسىلا، ئادەملىرىمدىن تۆتنى قوشىمەن، ئۇ مۇرتەتلەرنىك باش ـ كۆزىگە ساۋاپ، ھىلىقى قازاق قىزىنى ھەيدەپ كەلمىسىلە بولمايدۇ. ئۇنداق قىلمىسام، بۇ يۇرتنى قانداق سورايمەن! سەنچۇ، ھەي كۆرۈك، ھازىردىن باشلاپ، ھىلىقى تۆمۈر دىگەننىك ئارقىسىغا چۈش. ئۇ زادى نىمە ئادەم؟ بۇ يەرگە نىمشقا كەپتۇ؟

شۇ ئاردا خامۇش بەگ ئالدىراپ كىرىپ ئورىدىن ياساۋۇل كەلگەنلىكىنى خەۋەر قىلدى. ھەممىسى تالاغا چىقىشتى. ھويلىدا بېشىغا جىيەكلىك ئاق قالپاق، ئۇستىگە كۆك كەمزۇل كىيىپ، قارا پوتا باغلىۋالغان ياساۋۇل قامچىسى بىلەن چاك ـ توزاڭلارنى قېقىشتۇرۇۋاتاتتى...

ياساۋۇل چاي ئىچىپ ئولتۇرۇپ، بۇ يىل شامەخۇتنىك چارۋا سانىغىنى ئون بەش كۈن بۇرۇن ئۆتكۈزۈشكە يارلىق چۈشۈرگەنلىكىنى، ساناقچى بەگلەرنىك بىرنەچچە كۈن ئىچىدە ئۇ يەرگە يېتىپ كېلىدىغانلىغىنى ئېيتتى ۋە ئاخىردا: «ساناق كۈنلىرى پېقىرلىرىنىمۇ ئۇنتۇپ قالمىسىلا دورغام» دەپ قوشۇپ قويدى.

ــ خويىمۇ كاتتا ئىش بوپتۇغۇ بۇ ئەمدى، بۇ تېجىمەللەرنىك پىلىرات كۆۋرۈكتىن قانداق ئۆتىدىغانلىغىنى كۆرىمىز. ئۆزلەنىك نېسىۋىلىرىنى ئۇنتۇپ قالامدىغان. بۇ يىل ئۆتكەن يىلدىكىدىنىمۇ ئوبدانراق بولىدۇ، ئىنشائالا ھا... ھا... ھا...، ــ دىدى دورغا خوشال بولۇپ. ئاندىن نېرىنكىرغا كىمنىك كېلىدىغانلىغىنى سوردى.

یاساۋۇل قېزىبەگ غوجىنىڭ① كېلىدىغانلىقىنى ئېيتتى.

ــ ۋاي، ۋاي، ۋاي، مۇنداق دىسىلە، قېزىبەگ غوجام كەلسە، خۇدايىمنىڭ بەرگىنى شۇ، ــ دىدى دورغا تېخىمۇ خوش بولۇپ.

ــ ئۆزلەگە شاھزادە غوجامنىڭ ئامانەت گېپى بار، ــ دىدى ياساۋۇل دورغىغا قاراپ.

ــ شاھزادە غوجامنىڭ ئالتۇن بويىلىرى، كۈمۈش تەنلىرى ئىسەن بولغاي. ھەرقانداق ئىشىغا بىز تەييار، ــ دىدى دورغا.

ــ شاھزادە غوجام نېرىنكىر تاغلىرىدىكى ئىللىق پۇرايدىغان ياۋا گۈللەردىن ئەۋەتسۇن دەيدۇ. بۇلتۇرقىلاردەك ئاسان سولىشىپ قالىدىغانلىرىنى ئەمەس، ــ دىدى ياساۋۇل.

ــ ھىم، ئۇقتۇم، ــ دىدى دورغا ھوشۇر ئىمامغا مەنالىق قاراپ، ــ ئەمدى داپنى باشقا سەنەمگە چالساق بولامدۇ، نىمە؟

ــ خوش دورغام. ئەقىل ـ پاراسەتلىرىگە بارىكاللا. خامۇش بەككە نېرىنكىردىن قىز تېپىلماي قالامتى. قولنى كەسمىگۈنچە قان چىقماس دەپتىكەن. شاھزادە غوجام بۇ قازاق پەرىسىنى بىر كۆرسە، ھۇشىدىن كېتىپ، ئۆزلەگە نىمە ئىلتىپاتلارنى قىلىپ تاشلايدىكىن، تېخى، ــ دىدى ھوشۇر ئىمام خوشامەتگۈيلۈق بىلەن، ئۇ ئۆز كۆڭلىدە بولسا، «تون كىيىسەممۇ كىيمەي، بۇ قازاق قىزىنىڭ ماجراسىدىن قۇتۇلغىنىم خوپ» دەپ ئويلايتتى.

نىياز دورغا ياساۋۇلغا مۇنداق دىدى:

ــ مەن شازادە غوجامغا شۇنداق بىر قىز ئەۋەتەي، ئاي دىسە ئاغزى بار، كۈن دىسە، كۆزى بار. ئۇنى ئاسماندىن چۈشكەن پەرىمىكىن دەپ قالسۇن غوجام.

«شاھزادە غوجام» دىگىنى شامەخسۇتنىڭ ئوغلى نەزەر ئىدى. ئۇ، شامەخسۇتنىڭ بالىلىرى ئىچىدە بىر تاللا ئوغۇل بولۇپ، كىچىگىدىنلا شۇنداق ئەركە، بەكۋاش ئىدىكى، ئۇنىڭ دەر-

① قېزىبەگ (قازى بەگ) ــ تەيچىدىن كېيىنلا ئىككىنچى دەرىجىدە تۇرىدىغان ئوردا ئەمەلدارى.

دىدىن پۈتۈن قۇمۇل «دات» دەيتتى. يىگىرمە-ئوتتۇز ئۈكچەكنى كەينىگە سېلىۋېلىپ، ھاراق، ئەپيۇن، نەشە، زىنا بىلەن كېچىنى كۈندۈزگە، كۈندۈزنى كېچىگە ئۇلاپ كەيپ-ساپا قىلاتتى. كىمنىڭ قىزى، خوتۇنى چىرايلىقراق بولسا، ئىشنىڭ تۈگىگىنى شۇ ئىدى.

مانا ئەمدى، ئالتاي تاغلىرىنىڭ ئاپپاق قارلار بىلەن قاپلانغان ئىگىز چوققىلىرىدىكى قار لەيلىسىدەك پاك، ئىپپەتلىك بىر قىزنى شۇم تەقدىر ئەنە شۇ لەنىتىنىڭ ئىپلاس قوينىغا تاشلىماقچى!

بەشىنچى باپ

كۆتۈلمىگەن ۋەقە

بەندە سۆزلەيدۇ،
تەقدىر كۈلىدۇ.

ــ ئەرەپ خەلق ماقالى

1

مەسچىتتىكى مۇنازىرىدە، ھوشۇر ئىمام شەرمەندە بولغاندىن كېيىن، تۆمۈر خەلپە ۋە سەپەرقۇل ئائىلىسىدىكىلەرنىڭ ھەممىسى «سۇ ئۇخلىسا ئۇخلار، دۇشمەن ئۇخلىماس» دىگەن ھەقىقەتنى ئۇنتۇپ قالغاندەك، ئەتىسىدىن باشلاپ خاتىرجەم ئۆز ئىشىغا كىرىشىپ كەتتى: تۆمۈر خەلپە بارىكۆلگە ماڭدى؛ ئامانقۇل ئوۋغا چىقىپ كەتتى؛ سەپەرقۇل بىلەن ئايقىز «قارا يىلپىز»نى ئەگەشتۈرۈۋېلىپ قويلارنى ھەيدەپ كەتتى. نىياز دورغا بولسا، «بۇ قازاق پەرىسىنى شاھزادە غوجامغا ئەۋەتىپ بەرسەم، ماڭا نىمە ئىلـ

شىپاتلار بولۇركىن» دىگەن شىرىن خىياللارغا غەرق بولۇپ، سا-
ناقچى بەگلەرنىڭ تېزرەك يېتىپ كېلىشىنى كۈتمەكتە ئىدى.

بىراق، تۈيۈقسىز يۈز بەرگەن بىر ۋەقە سەپەرقۇللارنىڭ خاتىرجەملىگىنى بۇزۇپ، نىياز دورغىنىڭ خوشاللىغىنىمۇ بۇرنىدىن بۇلاق قىلدى. بۇ ۋەقە مۇنداق ئىدى:

ئامانقۇل ئوۋغا كېتىپ شۇ كېچىسى سەپەرقۇل كېچىچە قىزىپ ياتالمىدى. تاڭ ئېتىش بىلەنلا، رەۋىخان مومايى بىلەن سەپەرقۇل بوۋاينىڭ ئۇنىمىغىنىغا ئۇنىماي، ئايقىز قويلارنى ئۆزى يالغۇز باققىلى ماڭدى. قىزغا پەقەت قولىدىكى تايىغى بىلەن «قارا يىلپىز»لا ھەمرا ئىدى. قارىغايزارلىق تاغ باغرىدىكى كەڭ يايلاق شۇنچىلىك كۆڭۈللۈك ئىدىكى. ئايقىز ئۆزىنى تامامەن ئۇنۇتۇپ، گاھ تاغ گۈللىرى ئارىسىدا ئۇچۇپ يۈرگەن كېپىنەكلەر بىلەن ئوينىشاتتى. گاھ ئارپا نېنى پارچىلىرىنى «قارا يىلپىز»نىڭ ئاغزىغا تاشلاپ، ئۇنى ئەركىلىتەتتى. گاھىدا، تاغ قۇشلىرىنىڭ ناۋاسىغا مەپتۇن بولغان ھالدا، قازاق خەلقىنىڭ «بۇلبۇل تور-غاي» دىگەن مەشھۇر ناخشىسىنى ئېيتىپ، يىراق-يىراقلارغا قا-راپ، نىمىندۇ ئويلايتتى.

قىز بىردىنلا، ئىدىرلىق ئىچىدىن ئۇچ ئاتلىقنىڭ ئۆزى تەرەپكە چاپتۇرۇپ كېلىۋاتقانلىغىنى كۆرۈپ قالدى. «قارا يىلپىز» ئەنسىز قاۋاپ ئۇلارغا ئېتىلدى. قامچا-توقماقلارنى تۇتقان ئاتلىق-لار «قارا يىلپىز» بىلەن ئېيتىشىپ يۈرۈپ، ئايقىزنىڭ ئالدىغا كەلدى-دە، ئاتلىرىدىن سەكرەپ چۈشۈشتى. ئۇلارنىڭ بىرى خامۇش ماڭغا، يەنە بىرى ئەمەت كۈرۈك ئىدى. ئۇچىنچىسىنى ئايقىز توتۇۋىدى. ئۇ ھەممىدىن تەمبەلرەك كەلگەن بۇرنى پاناق كىشى ئىدى. خامۇش ماڭغا بىلەن ئەمەت كۈرۈك ئېتىلىپ كەل-گەن پېتى ئايقىزغا ئېسىلدى. ئايقىز شۇنچە قارشىلىق كۆرسىتىپ باقسىمۇ، تەڭ كېلەلمىدى. كۆز يۇمۇپ-ئاچقىچە ئۇلار ئايقىزنىڭ قوللىرىنى ئارقىسىغا باغلاپ، ئاغزىغا لاتا تىقتى-دە، ئۇنى

تاغارغا تىقىپ ئاتقا ئارتىپ باغلىدى. ھىلىقى پاناق ئادەم قولىدىكى توقماق بىلەن «قارا يىلپىز»نى توساپ تۇراتتى. «قارا يىلپىز» چاققانلىق بىلەن خامۇش ماڭغىنا ئېتىلىپ بېرىپ، ئۇنى ئوبدانلا تالىۋەتتى. ئاندىن پۇتۇن جەھلى بىلەن گاھ پاناققا، گاھ ئەمەت كۆرۈككە ئېتىلاتتى. شۇ ئاردا پاناق ئادەم ئۇنىڭ يانپىشىغا بەك قاتتىق ئۇرۇۋەتتى. «قارا يىلپىز» ئارقا پۇتلىرىنى سۆرەپ ماڭالماي قالدى، خامۇش ماڭغىنىمۇ دات-پەريات كۆتىرىپ، يەردە دۇم ياتاتتى.

— قويسىلا بېگىم، چاققان ماڭايلى، — دىدى پاناق ئادەم.

— قويقىنىم بىلەن ئاتقا مىنەلمەيمەن، — دىدى خامۇش يىغلامسىراپ.

ئاخىر ئەمەت كۆرۈك خامۇش ماڭغىنى ئىگەرگە ئارتىپ، ئۆزى ئارقىسىغا مىنۋالدى. پاناق ئادەم ئۆزىنىڭ ئېتىغا مىنىپ، تاغار ئارتىلغان ئاتنى يېتەكلەپ يولغا چۈشتى.

«قارا يىلپىز» شىددەت بىلەن قاۋاپ قالدى. ئىگىسىز قالغان قوي پادىسى خۇددى قاشقىر تەككەندەك تېرى-پېرەك بولۇپ، چېچىلىپ كەتكەن ئىدى. ئاتلىقلارنىڭ قارىسى كۆزدىن يۇتكەندە «قارا يىلپىز» مەلە تەرەپكە سۆرۈلۈپ مېڭىشقا باشلىدى. ئۇ ئالدى پۇتلىرىنى ئۇزىتىپ، چۆپلۈك يەرنى قاتتىق قۇچاقلايتى. ئاندىن تۇمشۇغى بىلەن يەر تىرەجەپ ئارقا پۇتلىرىنى ئاران يۆتكەيتتى. شۇ تاپتا ئۇ خۇددى ئىگىكى پۇتىدىن ئايرىلىپ، كۆكرەك ۋە قوللىرى بىلەن يەرنى تىلغاپ ئالغا كېتىۋاتقان قەيسەر جەڭچىگە ئوخشايتتى.

شۇنداق قىلىپ، قۇياش تاققا بېشىنى قويماي دەپ تۇرغاندا، «قارا يىلپىز» ئۆزى تۇغۇلۇپ ئۆسكەن ئۆيگە يېقىنلىشىپ كەلدى-دە، بىر قىسىملا قاۋاپ كەتتى. رەۋىخان مومامي دەرھال ئۆيدىن چىقتى، «قارا يىلپىز» مومايغا قاراپ ئېگىرايتتى. مومايىنىڭ كۆڭلى غەلىتە بولۇپ، «ھاي، دادىسى، ئىلدام بولسىلا» دەپ

قويۇپ، ئۇنىڭ يېنىغا يۈگۈردى. سەپەرقۇل يېتىپ كەلگەندە، رەۋىخان موماي «قارا يىلپىز»نىڭ بېشىنى سىلاپ، زەڭگى ئۆڭۈپ ھۇشسىز كىشىدەك ئولتۇراتتى. «قارا يىلپىز»نىڭ كۆزلىرىدىن ياش تېمىپ تۇراتتى. ئۇنىڭ يانپاشلىرى قىپ-قىزىل قان ئىدى. بوۋاي بىلەن موماي بىرەر ۋەقە بولغانلىغىنى دەرھال چۈشەندى. رەۋىخان موماينىڭ «ۋاي خۇدايىمەي، نىمە ئىش بولغاندۇ» دەپ ئۇن سېلىپ يىغلىغىنىنى ئاڭلىغان خوشنا-خۇلۇملارمۇ، «قارا يىلپىز»نىڭ يېنىغا يىغىلدى. سەپەرقۇل بىلەن ئىككى كىشى دەرھال ئاتلىنىپ، ئادەتتە قوي ئوتلىتىدىغان يەرگە قاراپ چېپىشتى...

ئايقىزنىڭ تۇيۇقسىز يوقالغانلىغى ئەلە-مەلىنىڭ ھەممىسىنى ھەيران قالدۇردى. بىردەمدىلا «قازاق قىزىنى ئېيىق ئەپقېچىپتۇ-دەك» دىگەن گەپلەر تارقىلىپ كەتتى. بۇ خەۋەر كەچكە قالماي، نىياز دورغىمۇ يەتتى. «ئاپلاھۇ ئەكبەر، — دەيتتى ئۇ ساقىلىنى يۇلۇپ، — بۇ قانداق بولغىنى؟ ئەمدى شاھزادە غوجامغا نىمە دەرمەن. غوجامغا خەۋەر بېرىۋەتكەن ئەمەسمىدىم؟ ھاي خامۇش، قېنى سەن، بېرى چىقچۇ!»

خامۇش ماڭقىنىڭ ئورنىدا نىياز دورغىنىڭ خوتۇنى ئۆيدىن چىقىپ: «بالىنى بۆرە تالىۋېتىپتۇ، بۇنىڭدىن خەۋەرلىرى يوق، نىمانچە ۋاقىرايدىلا!» دىدى.

دەرۋەقە، خامۇش ماڭقا «ۋاي جان، ۋاي توۋا» دەپ يوتقانغا چۈمكىنىپ ياتاتتى، نىياز دورغا نىمە قىلىشنى بىلمەي، ئۆزىنىڭ قۇيرۇغىنى ئۆزى تالايتتى. ئاخىر، تەرەپ-تەرەپكە ئادەم ماڭدۇرۇش قارارىغا كېلىپ، ھويلىدىن چىقتى.

2

شۇ ۋەقەدىن ئىككى كۈن كېيىن، قېلىن دەرەخلىق غولىنىڭ ئىچىدە ئات ئىزلەپ يۈرگەن ئىككى يىلقىچى يىگىت كۈن ئولتۇ-

راي دەپ قالغاندا، يان تەرەپتىن كېلىۋاتقان بىر سىپىق پۇراق-
نى سېزىپ قالدى-دە، يۇتكەن ئات يارىدىن غۇلاپ ئۆلگەن بول-
مىسۇن دىگەن گۇمان بىلەن شۇ تەرەپكە چېپىشتى. دەرۋەقە، يۇز
قەدەمچە نېرىدا بىر توپ قۇزغۇن قانداقتۇ بىر نەرسىنىڭ ئۈس-
تىگە ئولىشىۋالغان ئىدى. ئاتلىقلار يېقىنلاشقاندا، قۇزغۇنلار ئېـ-
رىنچەكلىك بىلەن ھاۋاغا كۆتىرىلدى. ئۇ يەردە بولسا، تىتىلىپ
كەتكەن لاتا-چۈتىلار ئارىسىدا كىمنىڭدۇ غاجىلاپ تاشلانغان
جەسەت پارچىلىرى توپىغا بۇلىنىپ ياتاتتى. ئۆچ قەدەم نېرىدا،
قارا جىيەكلىك بىر كونا مەللە قالپاقمۇ تۇراتتى. ئاتلىقلار بىر
قاراپلا، بۇ قالپاقنى تونۇۋالدى. بۇ، ئەمەت كۆرۈكنىڭ قالپىغى
ئىدى. ئەمەت كۆرۈك بۇ قالپاقنى «دورغامنىڭ ھەدىيىسى» دەپ
ھەممىگە كۆز-كۆز قىلىپ ماختىنىشقا ئادەتلىنىپ قالغان ئىدى.

— ئاخىر، ئۆزىنى بۆرە يەپتۇ، كۆزىنى قۇزغۇن، — دىدى
ئاتلىقلارنىڭ بىرى.

— بۇ ئاچكۆز بۆرىلەر نىياز دورغىنىڭ قالپىغىدىن بولسىمۇ
ھېيقىسا بولغان، — دىدى يەنە بىرى مەسخىرە ئارىلاش.

— بالىلىرىغا ئۈگىال بولىدى جۇمۇ، خەۋەر قىلىپ قويايـ-
لىمىكىن.

— ...

مەلىدىكىلەر خەۋەر تېپىپ بولغىچە، كەچ كىرىپ كەتتى.
ئەمەت كۆرۈكنىڭ تۇققانلىرى جەسەتنىڭ پارچىلىنىپ، پۇراپ كەتـ
كەنلىگىنى ئۇقۇپ، شۇ يەرنىڭ ئۆزىدىلا دەپنە قىلىۋېتىش قارارىغا
كېلىشتى-دە، ئەتىسى بامداد نامىزىدىن كېيىن ھوشۇر ئىمامىنى
باشلاپ، ئازلا كىشى بىلەن غول تەرەپكە ئاتلاندى.

— شۇنداق قىلىپ، بۇ نامازغا ئۆزلەمۇ بارماي قويىدىلا-ھە، —
دىدى بىر ئوتتۇرا ياش كىشى يېنىدا كېتىۋاتقان نۇرۇل بوۋىغا.

نۇرۇل بوۋا مۇنداق دىدى:

ـ یامانلىق جىنازىسىدىن، یاخشىلىق هىكایىسى ئوبدان، بۇ ئەمىتاخۇن دادىسىنى دوربىدى. دادىسى رەمەتلىك ئۆزىنىڭ ماڭ-لاي تەرى بىلەن كۆن كەچۈرىدىغان‌هالال ئادەم ئىدى. ئەمىتا-خۇن بولسا، بەگ-دورغىلارنىڭ قولتۇغىغا كىرىۋېلىپ، شۇلارنىڭ يالىغىنى يالايدىغان ئادەم بولۇپ چىقتى. ئۇنداق قىلمىسىمۇ، خۇ-دايىم ئاچ قويماس ئىدى.

ـ شۇنى دىمەمدىلا. ئەلدىن ئايرىلغانلىقنىڭ ئەگىلگى تۆشۈك دەپ، ئۆزىنىڭ كۆرگەن كۈنىمۇ چاغلىق، مانا ئەمدى نامىزىغا با-رىدىغان كىشىنىڭمۇ تايىنى بولمىدى.

ـ ئۇكام، ـ دىدى نۇرۇل بوۋا، ـ خۇدايىم هىچ بەندىسىنى ئەلنىڭ نەزىرىدىن چۈشۈرمىسۇن. مەن يىگىرمە يىللار بۇرۇن، قۇ-مۇل شەھەر ئىچىدىكى چوڭ مەدرىسە باغچىسىدا ياساقىغا ئىشلەپ يۈرگەن كۈنلىرىمدە، تالىپلارنىڭ كىتاپ سۆزلىرىدىن ئېيتىشىدىغان هىكایىلىرىگە قۇلاق سالىدىغان ئىدىم. بىر كۈنى، ئۇلارنىڭ لوقمان هېكىمدىن ئېيتقان بىر هىكایىسىنى ئاڭلاپ قالدىم: لوقمان هېكىم-نىڭ بىر كىيىۋۇ ئوغلى بوپتىكەندۇق، هەر جۈمە كۈنى نامازدىن يېنىپ، سالامغا كېلىدىكەندۇق. بىر جۈمە كۈنى كەلمەپتۇ، ئىككىنچى جۈمەمۇ كەلمەپتۇ. لوقمان هېكىمنىڭ ئىچى پۇشۇپ، «بىزنىڭ ئوغۇلغا نىمە بولدى؟» دەپ قىزىدىن سوراپتۇ. قىزى: «يىقىلىپ چۈشتى» دەپ جاۋاپ بېرىپتۇ. لوقمان هېكىم ئالدىراپ-تېنىپ «نەدىن يىقىلىپ چۈشتى؟» دەپ سورىغاندا، قىزى: «تامدىن» دەپتۇ. لوقمان هېكىم كۈلۈپ كېتىپ: «تامدىن يىقىلىپ چۈشكەن بولسا، بۇنىڭ چارىسى ئاسان. مەن تېخى ئەلنىڭ نەزىرىدىن چۈ-شۈپ كەتتىمىكىن دەپ ئەندىشە قىپتىمەن» دەپتىكەندۇق. قارىسىلا-چۇ، بۇ نىمە دىگەن هىكمەتلىك گەپ!

ـ هەق، هەق! تىرىگىدە ئەلدىن ئايرىلىپ يۈرۈۋىدى، ئۆلۈ-گىمۇ يالغۇز قالدى. خۇدايىم هىچ بەندىسىگە مۇنداق كۈننى كۆر-سەتمىسۇن.

ـــ لىكىنىزە،ـــ دىدى نۇرۇل بوۋا،ـــ ئۇنى بـۆرە يەپ كەتـتى دىگەن گەپكە زادى چىن پۇتكۇم كەلمەيدۇ. دائىم ئاتلىق يۈرىدىغان چوپ ـ چوڭ بىر ئادەمنى قانداق قىلىپ بۆرە يەپ كېتەلىگەي؟ سەپەرقۇلنىڭ كېلىنىنى ئېيىق ئەپقېچىپتۇ دىگەن گەپكىمۇ چىن پۇتمەيمەن. يېشىم شۇنچە بولغىچە، بىزنىڭ بۇ يۇرتتا مۇنداق ئىشلارنىڭ بولغىنىنى زادى كۆرمىگەنمەن. بۇ ئىشلارنىڭ تېگىدە چوقۇم بىر سىر بار. ئەمىمازە، سەپەرقۇل بىلەن مومايغا بەك ئۇگال بولدى. بىچارىلەر ئادا بولۇپ كېتىۋاتىدۇ.

ئومۇمەن، كۆپچىلىكنىڭ تۇيۇقسىز يۈزبەرگەن بۇ ۋەقە توغرىسىدىكى پىكىرلىرى ئەنە شۇ نۇرۇل بوۋاينىڭكىگە ئوخشاش ئىدى.

خامۇش ماڭقا ئەمەت كۆرۈكنىڭ ئۆلگەنلىگىنى ئاڭلاپ، ئاپىتاپتا قالغان خەمەكتەك سولىشىپ كەتكەن ئىدى. نىياز دورغا بولسا، ئەمەت كۆرۈكنى بۆرە يەپ كەتكەنلىگى بىلەن خامۇش ماڭقىنى بۆرە تالىۋەتكەنلىگى ئارىسىدا قانداقتۇ بىر باغلىنىش بارلىغىنى سېزىپ، خامۇشنى دەرھال ئالدىغا چاقىرتقۇزدى.

ـــ سېنى بۆرە تالىۋەتكەندە، ئەمەت كۆرۈك بىلەن بىللىمىدىڭلار؟ـــ دەپ قاتتىق ۋاقىرىدى دورغا.

ـــ ھەئە،... ياق ـ ياق، مەن كۆرمىدىم،ـــ دەپ تىلنى چاينىدى خامۇش ھودۇقۇپ كېتىپ.

ـــ راستىڭنى ئېيت! بولمىسا تېرەڭنى تەتۇر سويىمەن.

ـــ ياق، بىللە ئەمەس.

ـــ ئەمىسە، سېنى بۆرە نەدە تالىۋەتكەن؟ ئورنىنى ئېيت؟

خامۇش ماڭقا گەپ تېپىپ بېرەلمەي، بىر پۇتىنى سۆرەپ تالاغا قاچىماقچى بولدى. دورغا ئۇنى گەجگىسىدىن تۇتۇۋېلىپ، سىم قامچا بىلەن ساۋاشقا باشلىدى. نېرىقى ئۆيدىن دورغىنىڭ خوتۇنى چىقىپ ئارىغا چۈشتى. دورغا ئۇنىڭغىمۇ پەرۋا قىلماي، «راستىڭنى ئېيت» دەپ ئۇراتتى.

ئاخىر خامۇش ماڭقا ھەممە گەپنى ئەينەن ئېيتىپ بېرىشكە

مەجبۇر بولدى. نىياز دورغا: ئېھتىمال ئەمەت كۆرۈك قازاق قىزىنى تاغ ئىچكىرىسىدىكى يىلقىچىلارنىڭ ئۆيىگە ئاپىرىپ قويۇپ، قايتار ۋاقتىدا ئۆلگەن بولمىسۇن دىگەن خىيال بىلەن دەرھال تاغ ئىچكىرىسىگە ئات چاپتۇردى. ئەتىسى تاڭ ۋاقتىدا خەۋەرچىلەر ئۇ يەرگە قازاق قىزى تۇغۇل، ئەمەت كۆرۈكنىڭ ئۆزىنىڭمۇ بارمىغانلىغىنى ئېيتىپ كەلدى. نىياز دورغا ئاچچىغىنى خامۇشتىن ئېلىش ئۈچۈن، ئۇنى يەنە بىرمۇنچە ساۋىغاندىن كېيىن، ئۆزىنى ئۆزى كاچاتلاپ مۇنداق دەيتتى: «ۋاي دۆيۈزلەر، مېنى رەسۋا قىلىدىغان بولۇشتۇڭ. ھىلىغۇ بىر ئەمەت كۆرۈككەن. ئون ئەمەت كۆرۈك ئۆلسىمۇ، ماڭا نىمە! ئەممازە، ئۇ قازاق قىزىنى تاپالمىسام شاھزادە غوجامغا نىمە دەيمەن؟ غوجامنىڭ كۆڭلىگە پىسەنت كەلگۈدەك بىر ئىش قىلمىسام، ماڭا نەدىكى ئىلتىپات! بۇ ياماڭ بولدى... ياق، ياق ئۇ قازاق قىزى تىرىك، ئۇ مۇشۇ يۇرتتا بار، ئۇنى تاپماي بولمايدۇ.»

3

ئەمدى ھىكايىنى بىرتاز ئارقىغا يانداۋۇپ سۆزلىسەك، دەل ھىلىقى كۈنى «قارا يىلپىز» ئۆيىگە «خەۋەر» قىلىپ كېلىۋاتقان چاغدا، ئامانقۇلمۇ ئوۋدىن قايتىپ، ئۆيىگە كېلىۋاتاتتى. ئۇ قېلىن قارىغايلىق جىرادىن چىقىشىغا، ئالدىدىكى چىغىر يولدا كېلىۋاتقان ئىككى ئاتلىقنى كۆرۈپ قالدى: ئەمەت كۆرۈك بىر ئايال كىشى مىنگەن ئاتنى يېتەكلەپ كېلىۋاتاتتى. ئايالنىڭ ئاغزىغا لاتا تىقىلغان بولۇپ، پۇت-قوللىرى ئىگەرگە چەمبەرچەس باغلانغان ئىدى. ئامانقۇل بىر قاراپلا ئايقىزنى تونۇدى-دە، ئۆپكىسى ئاغزىغا تىقىلىپ، گەپ قىلالماي قالدى ۋە دەرھال ئەھۋالنى چۈشىنىپ، «توختا، ھەي خاۋارىش» دەپ دەھشەت بىلەن ۋاقىرىدى، ئەمەت كۆرۈكنىڭ ئالدىنى توسىدى. ئەمەت كۆرۈك مىلتىق تەڭلەپ تۇر-

غان ئامانقۇلنى كۆرۈپ، ئاتتىن ئۆزىنى يەرگە ئاتتى ۋە يۈگۈنۈپ ئولتۇرۇپ «بىر قوشۇق قېنىمنى تىلەيمەن، مەندە گۇنا يوق، مەندە گۇنا يوق، ھەممىنى قىلغان خامۇش ماڭقا» دەپ يالۋۇرۇشقا باشلىدى.

ئامانقۇل مىلتىقنى قارىغايغا يۆلەپ قويۇپ دەرھال ئايقىز-نىڭ ئاغزىدىكى لاتىنى تارتىپ چىقاردى ۋە پۇت-قوللىرىدىكى ئاغامچىنى كېسىشكە كىرىشتى. ئەمەت كۆرۈك پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ مىلتىقنى قولىغا ئېلىۋالدى-دە، «ھە، تېجىمەل، ئەمدى نىمە دەيسەن، ئۆز ئوقۇڭ بىلەن ئۆز جېنىڭنى ئالىمەن. چاشقاننىڭ ئۆلگۈسى كەلسە، مۇشۇكنىڭ قۇيرۇغىنى چىشلەپتۇ دەپ، سەن تېخى يولۇمنى توساپ نىمە قىلماقچى ئىدىڭ؟ ئۆت بۇ ياقتا!» دىدى.

ئامانقۇل ئايقىزنى ئاتتىن چۈشۈرۈپ بولغاندىن كېيىن، پېچىغنى غىلاپقا سېلىپ قويۇپ، چوڭ قەدەملەر بىلەن ئەمەت كۆرۈكنىڭ ئالدىغا ماڭدى، ئەمەت كۆرۈك قارا مىلتىقنىڭ چاقمىغىنى قايرىپ، تەپكىسىنى باستى. مىلتىق ئېتىلمىدى. ئەمەت كۆرۈك ئىشنىڭ چاتاقلىغىنى سېزىپ، مىلتىقنى تاشلاپ ئاتقا يۈگۈردى. «قىيچىپ قۇتۇلالمايسەن، دۆيۈز» دىدى ئامانقۇل ئېتىلىپ بېرىپ. قاتتىق ئېلىشىش باشلاندى... ئەمەت كۆرۈك جان ئاچچىغىدا قاتتىق قارشىلىق كۆرسىتەتتى. ھەتتا گايىدا ئامانقۇلدىن ئۈستۈن كەلگەندەك كۆرۈنەتتى. ئاتلار ئۈركۈپ، نېرى كېتىشتى. ئايقىز ئورنىدىن تۇرۇشقا تەمشەلسىمۇ، پۇت-قوللىرى كۆيۈشۈپ كەتكەچكە، تېز ھەركەت قىلالمايىتتى. شۇ ئارىدا ئامانقۇل ئەمەت كۆرۈكنى ئاستىغا بېسىۋېلىپ، غىلاپتىن پىچىغنى چىقاردى. ئەمەت كۆرۈك يىغلامسىراپ تۇرۇپ:

— ئاجىز جېنىمغا رەھىم قىل ئۇكام. مەن ئېزىپتىمەن. بالىلىرىم يېتىم قالمىسۇن، — دەپ يالۋۇرۇشقا باشلىدى.

— ئېيتە، ئايقىزنى نەگە ئېلىپ بارماقچىدىڭ؟ — دىدى ئامانقۇل.

ئەمەت كۆرۈك ئاغزى-ئاغزىغا تەگمەي ۋاتىلداپ كەتتى. ئۇنىڭ ئېيتىشىچە، نىياز دورغىنىڭ شاھزادە غوجىغا ياخشىچاق بو-

لۇش ئۇچۇن، ئايقىزنى ئوردىغا ئەۋەتىپ بەرمەكچى بولغانلىغىنى ئەمەت كۆرۈك خامۇش ماڭقىغا ئېيتقان. خامۇش بۇنى ئاڭلاپ، داۋ-دىسىدىن قاتتىق رەنجىپ نىمە قىلىشنى بىلمەي يىغلىغان. ئەمەت كۆرۈك بىر ئىگەر جابدۇقلۇق ئات بەرسەك، ئايقىزنى ئوغرىلاپ بېرىمەن دىگەن. خامۇش ماڭقا ماقۇل بولۇپ، قەسەم ئىچكەن. شۇ-نىڭدىن كېيىن، ئەمەت كۆرۈك يارىدەملىشىكە يەنە بىر ئادەم بېرىش-نى شەرت قىلىپ قويىغان. ئاندىن ياسىن پاناق بەش قوي بەدىلىگە ماقۇل بولۇپ، بۇ ئىشقا ئارىلاشقان. ئۇلار ئايقىزنى نىياز دورغىنىڭ تاغ ئىچكىرىسىدىكى يىلقىچىسىنىڭ ئۆيىگە ئاپىرىپ، خا-مۇش ماڭقىغا زورمۇ-زور خوتۇن قىلىپ بەرمەكچى بولغان. ئەمما، خامۇش ماڭقا ئىت تالىۋەتكەنلىگى ئۇچۇن، بىرئاز ياخشى بولغاندىن كېيىن ئارقىسىدىن كەلمەكچى بولغان.

— نىياز دورغا بۇ ئىشنى راستىنلا بىلمەمدۇ؟— سوريدى ئامانقۇل.

— راستىنلا بىلمەيدۇ. ئەزىبرايى، بىلمەيدۇ، ئۇكام.

— خەير ئۇچ بالاڭنىڭ يۈزىدىن ساڭا بۇ قېتىم رەھىم قىلاي. مۇندىن كېيىن، كۆتۈڭنى قىسىپ يۈر، بولمىسا...— دىدى ئامانقۇل بىخىرامان ئورنىدىن قوپۇۋېتىپ.

ئەمەت كۆرۈك تۈيۇقسىزدىن ئامانقۇلنىڭ قولىغا بىرنى تېپىپ، پىچاقنى چۈشۈرۈۋەتتى ۋە ئۆزى دەرھال پىچاققا يۈگۈردى. ئەمما ئامانقۇل ئۇنىڭدىن چاققان كېلىپ، گەجگىسىگە بىرنى سالدى-دە، پىچاقنى قولىغا ئېلىۋېلىپ، «ھەي، رەھىمى قىلغاننى بىلمىگەن مەلۇن! ئەمدى مېنىڭدىن قۇتۇلغىنىڭنى كۆرەي» دەپ ئۇنىڭغا ئېتىلدى. ئەمەت كۆرۈك ئەمدى قارشىلىق كۆرسىتىشكە كۆزى يەتمەي، ئارقىغا شوخشۇپ بېرىپ، بىر تاشقا پۇتلاشتى-دە، تېرەك بويى كېلىدىغان تىك يارىدىن غۇلاپ كەتتى. جەمجىت جىلغىدا ئۇنىڭ جان ئاچچىغىدىن «ۋاي جان!...» دەپ ۋاقىرىغان دەھشەتلىك ئۆلۈم پەريادىلا قالدى.

مۇسۇلمانلاردا، مىيىتنى قەۋرىستانلىققا تاۋۇت بىلەن ئېلىپ بېرىش ھەممىگە مەلۇم بىر ئادەت. شۇڭا، بەزى تەسەۋۋۇپچى شائىرلار تاۋۇتنى «ياغاچ ئات» دىگەن كىنايە بىلەن ئىپادىلەپ، «ئىگەرسىز ياغاچ ئاتقا مىنەرسەن ئاقىۋەت بىر كۈن» دەپ يازغان ئىدى. باشقىلارنى بەختسىز قىلىش بەدىلىگە خامۇش ماڭقىدىن بىر ئىگەر ـ جابدۇقلۇق ئات ئېلىپ مىنمەكچى بولغان ئەمەت كۈرۈك ئەمدى ئۇ «ياغاچ ئات»قىمۇ مىنەلمەي قالدى.

ئامانقۇل بىلەن ئايقىز دەرھال تىك يارىنىڭ گىرۋىگىگە كېلىپ، پەسكە قارىدى. ئەمەت كۈرۈك شېغىل تاشلار ئارىسىدا قانغا مىلىنىپ دۇم ياتاتتى. «ھەركىم قىلسا ئۆزىگە، توپا تىقىلۇر كۆزىگە» دىدى ئامانقۇل، ئايقىزنىڭ چېچىنى سىلاپ. ئايقىز ئىختىيارسىز ھالدا ئامانقۇلنىڭ بوينىغا ئېسىلدى. بۇ قانۇنىي ئەر ـ خوتۇن ئەمدى تۇنجى قېتىم قۇچاقلاشتى. ھەر ئىككىسىنىڭ كۆزىدىن ياش تامچىلىرى تېمىپ تۇراتتى. ئامانقۇل ئايقىزنىڭ ئاغامچا قىيىۋەتكەن نازۇك بىلەكلىرىنى سىلاپ تۇرۇپ مۇنداق دىدى: «ئەمدى ئۆزلەنى ئۆيگە ئەپبارغىلى بولمايدۇ. نىياز دورغىنىڭ نىيىتىنى ئۇقتىلا. ھازىرىنلىككە ئاقتاش دىگەن يەردىكى كىچىكسىنەمنىڭ① قېشىغا كېتەيلى. ئاندىن بىر گەپ بولۇر.»

ئايقىز قانداقلا قىلىپ بولمىسۇن ئۆيدىكىلەرنىڭ كۆڭلىنى تىنجىتىپ قويۇش لازىملىغىنى ئېيتقاندا، ئامانقۇل «خاتىرجەم بولسىلا، ئەتە ئۆزەم بىر ئىلاج قىلىمەن» دىدى.

شۇ گەپلەردىن كېيىن، ئامانقۇل ئاتلارنى تۇتۇپ كەلدى، قارا مىلتىغىنى بەتلىۋېلىپ ئۆزى بىلدىغان باشقا بىر چىغىر يول بىلەن ئايقىزنى ئاقتاش تەرەپكە باشلاپ كەتتى. گۈگۈم پەردىسى بىلەن قاپلانغان كەڭ دالا جىمجىت ئىدى.

ئەتىسى تاڭ بىلەن تەڭ ئامانقۇل پەيدا بولدى. بوۋاي بىلەن مومايى ئۇنى ئىسىق كۆز ياشلىرى بىلەن كۈتۈۋالدى.

① كىچىكسىنە ـ كىچىك ئىنە (ئانا)، ھاماچا.

كېيىن ئەھۋالنى ئۇقۇپ خېلى كۆڭلى تىنغان بولسىمۇ، ئامانقۇل بىلەن ئايقىزنىڭ كېيىنكى تەقدىرىدىن قاتتىق ئەندىشە قىلىشاتتى. چۈنكى، قاچانلا بولمىسۇن، ئەمەت كۆرۈكنىڭ ئىستەك ـ سورىغى بولۇپ قېلىشى مۇمكىن ئىدى. ئۇندىن قالسا، ئوردا بەگلىرىنىڭ «تۆمۈر چارۋا» سانىغى باشلىنىش ئالدىدا تۇراتتى. ئۆتكەن يىلدىكى ساناقتا گەدەنگە ئارتىلغان ئەللىك قويغا بۇ قېتىم ئايقىز بۇلاپ كېتىلگەندە ئىزسىز يوقالغان ئوتتۇز قوي قوشۇلسا، شامەخسۇتقا سەكسەن قوي قەرزدار بولىدۇ. بۇ ئىشلارنى قانداق قىلىش كېرەك؟!

ــ دادا، ــ دىدى ئامانقۇل، ــ ئۆزۈڭنى تولا ئۇپراتمىسىنا، ئەل نىمە بولسا، شۇ بولىمىز. ئەمەت كۆرۈكنىڭ ئۆلۈمىنى ئۇلار ھەچۋاقىتا ئاشكارا قىلالمايدۇ. ئاشكارا قىلىدىغان بولسا، خاۋۇشنىڭ بۇلاڭچىلىغىمۇ ئاشكارىلىنىپ قالمامدۇ!

ــ ھەي بالام، سەنمۇ تولا ياشلىق قىلما، مۇبادا، خامۇش ماڭقا ھەممە سىرنى ئېيتىپ، دادىسى بىلەن بىر ياقىدىن باش چىقىرىۋالسا، قانداق قىلغۇلۇق!؟

ــ ئۇلار مېنىڭ ھالال جۈپتۈمنى ئوغرىلىغاندىكىن، بىزمۇ ئەرز قىلمايىمىزمۇ؟

ــ كىمگە ئەرز قىلىسەن؟ شامەخسۇتقىمۇ؟ گۆش بىلەن ياغ بىر تۇققان، پىيازنىڭ كۆيگىنى كۆيگەن دىگەن گەپنى ئاڭلىمىغاندىمۇسەن؟

ــ ھەي دادىسى، كۈن چىقاي دەپ قالدى. قويلار قوتاندا تۇرىۋەرگەيمۇ؟ ــ دىدى رەۋىخان موماي گەپكە ئارىلىشىپ.

شۇنىڭدىن كېيىن، بوۋاي قويغا ماڭدى. ئامانقۇل «قارا يىلپىز»نىڭ قېشىغا باردى. «قارا يىلپىز» بېشىنى قوللىرى ئۈستىگە قويۇپ، مۇڭلىنىپ ياتاتتى، ئامانقۇل ئۇنىڭ باش ـ كۆزىنى سىلاپ، نىمىندۇ ئويلاپ ئولتۇراتتى.

بەختكە يارىشا، شۇ كۈنى كەچقۇرۇن، تۆمۈر خەلپىمۇ بارـ

كۆلدىن قايتىپ كەلدى. ئۇ، سەپەرقۇللاردىن ھەممە ئەھۋالنى ئۇققاندىن كېيىن، «پالتا چۈشكىچە، كۆتەك دەم ئەپتۇ دىگەندەك، ھازىرچە ئايقىزنى ئىيىق ئەپقېچىپ كېتىپتۇ» دىگەن گەپلەرنىڭ چىققىنىمۇ ياخشى بوپتۇ. بولمىسا، بۇ ئىش تېخىمۇ چىگىشلىنىپ كېتەتتى» دەپ، ئايقىزنى نەگە يوشۇرۇش توغرىسىدا ئۆز پىكىرىنى ئېيتتى. ئۇنىڭ پىكرىگە ھەممەيلەن قوشۇلدى ۋە ئەتە ئەتىگەندە، تۆمۈر خەلپە بىلەن ئامانقۇل ئايقىزنىڭ يېنىغا، يەنى ئاقتاشقا ماڭىدىغان بولدى.

شۇ ئارىدا، تۆمۈر خەلپىنىڭ كەلگەنلىگىنى ئاڭلاپ، نۇرۇل بوۋا باشلىق كىشىلەر ئۇنىڭ بىلەن كۆرۈشكىلى كىردى. ئۇلارنىڭ ئارىسىدا ھىلىقى كۈنى مەسچىتتىكى ۋەقەدىن كېيىنلا، تۆمۈر خەلپىنى تونۇغان كىشىلەرمۇ بار ئىدى. پات-ئارىدا بولىدىغان «تۆمۈر چارۋا» سانىغىدىن قانداق ئۆتۈش غېمى ھەممەيلەننىڭ يۈرىگىنى ئامبۇردەك قىسىپ تۇرغاچقا، گەپنىڭ ماۋزۇسى شۇ مەسىلە بولۇپ قالدى. تۆمۈر خەلپە پۇرسەتنى غەنىمەت بىلىپ ئىچكى ئۆلكىلەردە مانجۇ خانىغا قارشى كارامەت ئىشلار بولۇۋاتقانلىغىنى، نەچچە مىڭ يىلدىن بۇيان خەلقنى يەلكىسىدىن بېسىپ كېلىۋاتقان خانلىق تۈزۈمىنىڭ ئەمدى ئۈزاقتا بارماي گۈم بولىدىغانلىغىنى ئېيتىپ كېلىپ مۇنداق دىدى: «مانجۇ خانىنىڭ ئەجىلى يېقىنلاپ قالدى. بۇ پور دەرەخ ئۆرۈلۈپ چۈشسە، شامەخسۇت ۋاڭنىڭمۇ تومۇرى چوقۇم ئۈزۈلىدۇ. خەلقنىڭ زۇلۇمىدىن قۇتۇلىدىغان كۈنلىرى ئاز قالدى، بۇ قېتىمقى «تۆمۈر چارۋا» سانىغىدىن ئامان - ئېسەن ئۆتۈۋالساق، يەنە بىر ساناق كەلگىچە شامەخسۇت ۋاڭنىڭ ئۆزىمۇ جەھەننەمگە كېتەر!»

— ئىلاھىم، شۇنداق بولغاي، — دىدى نۇرۇل بوۋا.

— ئاندىن بولسا، شامەخسۇت ۋاڭنىڭ ئۆمرىگە دۇئا قىلىپ تۇرساق بولغىدەك، — دىدى سەپەرقۇل مەنىلىك كۈلۈپ.

— شۇنداق، بىر زاھىتنىڭ زالىم ھەججاجقا قىلغان دۇئا-

سىدەك دۇنيا قىلىمىز، — دىدى تۆمۈر خەلپە.

— نۇ زاھىت قانداق دۇنيا قىپتىكەن؟

— ھەججاج دىگەن زالىم پادىشا بىر زاھىتقا ئۇچرىشىپ، ماڭا بىر ياخشى دۇنيا قىلغىن دىگەندە، زاھىت قولىنى كۆتىرىپ: «ھەي پەرۋەردىگار، بۇ زالىمنىڭ چېنىنى تېزرەك ئال!» دەپتۇ. ھەججاج: «مۇنداق دۇنياغا نىچۈك تىلىك باردى؟» دەپ ئاچىچىقلاپتۇ. «سەن تېزرەك ئۆلسەڭ، ئۆزۈڭگىمۇ، پۇقراغىمۇ ياخشى. ئۆزۈڭ گۈنا قىلىشتىن قالسەن، پۇقرا سېنىڭ زۇلمىڭدىن قۇتۇلىدۇ» دەپتۇ زاھىت.

ھەممەيلەن كۈلۈشتى.

— لېكىنزە، — دىدى رەۋىخان مومايى، — بىزنىڭ شامەخسۇت ۋاڭىمىز دۇنيا قىلغانغا ئۆلمەيدىغاندەك تۇرىدۇ.

— شۇنداق، — دىدى تۆمۈر، — قۇرۇق دۇنياغا پىتمۇ ئۆلمەيدۇ. ئىلاننىڭ بېشىنى تاياق - توقماق بىلەنلا يانچىغىلى بولىدۇ.

— تاياق - توقماقنى قاچان قولغا ئالىمىز؟ — دىدى ئامانقۇل.

— ئاز قالدى، ئۇكام، ئاز قالدى! ئاڭىچە بىلىگىگە كۈچ يىغىپ تۇرا!

ئالتىنچى باپ

سەنمۇ گۈۋا بول، قۇياش!

ئەي هۆكـۈمدار! مەزلۇم-
لارنـىڭ كـۆز يېشىدىن قورق،
ئۇلارنىڭ دۇئاسى نوهنىڭ توپان
بالاسىنى كەلتۈرۈشى مۇمكىن.

— ئابدۇراخمان جامى①

1

نىياز دورغا ئايقىزنى هىچىيەردىن تاپتۇرالماي، ئۆز گۆشىنى ئۆزى يىگىدەك بولۇپ، دەرۋازىسى ئالدىدىكى يوغان تاشتا دوم-سىيىپ ئولتۇراتتى. تۇرۇپ - تۇرۇپ، سەپەرقۇللاردىن گۇمانلانغۇسى كېلەتتى. بىراق، بىرىنچىدىن، بۇنىڭغا هىچقانداق ئاساس تاپالـ مايتتى؛ ئىككىنچىدىن، ئەمەت كۈرۈكنىڭ ئۆلۈشىگە باش سەۋەپ-

① ئۇرىددىن ئابدۇراخمان جامى — مىلادى 1414 - 1492 - يىللىرى ياشىغان مەشهۇر تاجىك مۇتەپەككۇر شائىرى ۋە 15- ئەسىر تاجىك ئەدەبىياتىنىڭ ئاساسچىسى.

چى ئۆزىنىڭ ئوغلى خامۇش ماڭقا ئىكەنلىگى ئېنىق بولغاچقا، بۇ ئىشنى تەگىشۋەرسە، ئاخىرى ئۆزىگىمۇ گەپ كېلىپ قېلىشىدىن ئېھتىيات قىلاتتى. چۈنكى، ئايقىزنى خامۇش ماڭقىغا بۇلاپ بەرگەن ھىلىقى ياسىن پاناق تېخى ھايات... ئىش چىڭىغا چىققاندا، ئۇنىڭ ئاغزىنى تۇۋاقلاپ قويغىلى بولماس. ھەي خامۇش، ھەي خامۇش! ھەممىنى قىلغان سەن!

نىياز دورغا ئەنە شۇنداق خىياللار بىلەن ساقىلىنى بارماقلىرىغا يۆگەپ ئولتۇرغاندا، ھوشۇر ئىمامنىڭ قارىسى كۆرۈنۈپ قالدى. ئىمام ھاسىسىنى توكۇلدىتىپ ئاقساقلاپ كېلىۋاتاتتى. نىياز دورغا ئۇنىڭ چۈگۈلۈپ كەتكەن كىر سەللىسى بىلەن پۇلاڭلاپ تۇرغان پەرىجىسىنىڭ پەشلىرىگە قاراپ، «قۇلاقلىرىنى سالىپايتىپ، ئۇچ پۇتى بىلەن دىڭگاكلاپ كېلىۋاتقان ئىشەككە ئوخشايدۇ، خوتۇن تالاق» دەپ غۇدۇڭشۇپ قويدى. بىراق ئىمام يېقىن كېلىپ سالام بېرىشى بىلەن تەڭلا نىياز دورغا ئورنىدىن قوزغىلىپ: «كەلسىلە ئاخۇنۇم، چىرايلىرى كۆلۈپ ئېچىلىپ كېتىپتىغۇ» دەپ ھىجايدى. ئىمام يېڭى خەۋەر تېپىپ كەلگەنلىگىنى ئېيتقاندا، «ھە، ھە، ئېغىزلىرىغا قەن ـ ناۋات، قېنى ئىلىدامىراق ئېيتسىلاچۇ» دىدى دورغا ئىمامغا ئۆز يېنىدىن ئورۇن بېرىپ. ھوشۇر ئىمام ھىلىقى تۆمۇر مۇجاڭنىڭ يېقىندا بۇ يەرلەرگە كېلىپ، بەزىلەرگە غەلىتە گەپلەرنى، مەسىلەن، بېيجىڭدىكى مانجۇ خان ئاز كۈندە موللاق ئېتىپ چۈشىدۇ، ئۇ چاغدا شامەخسۇت ۋاڭنىڭ ئىشىمۇ تۈگەيدۇ؛ «يەرگە بىر نۆۋەت، ئەرگە بىر نۆۋەت» دەپ، ئەمدى نۆۋەت زۇلۇم چەككەن كەمبەغەل پۇقرالارغا كېلىدىغان ئوخشايدۇ، دىگەندەك گەپلەرنى قىلغانلىغىنى ئېيتتى ۋە «تۆمۇر مۇجاڭ بۇ قېتىممۇ سەپەرقۇل دىگەن قېرى تېجىمەلنىڭ ئۆيىدە قونۇپ ئۆتۈپتۇمىش» دەپ قوشۇپ قويدى.

نىياز دورغا بۇ گەپلەرنى دىققەت بىلەن ئاڭلاپ، تۆمۇرنىڭ قايسى جەمەت كىشىسى ۋە ھازىر قەيەردە ئولتۇراقلىق ئىكەنلىگى،

هىلىقى گەپلەرنى كىملەرگە ۋە قاچان ئېيتقانلىغى توغرىسىدا ئىمامغا بىرمۇنچە سوئاللارنى قويدى. ئىمام بۇنىڭ ھىچقايسىسىغا ئېنىق جاۋاپ بېرەلمەي، «ھىلىقى كۈنى مەسچىتتە مەن قۇمۇللۇق، كەسپىم ياغاچچى، دىگەن» ئىدى دەپ تىلىنى چاينىدى.

— ھەي، چەلپەكچى ئاخۇنۇم، — دەپ تېرىكتى دورغا، — ئۆزلەگە ياغلىق چەلپەك بولسىلا بولىدۇ، قۇمۇلدا كۆرمىگىلىغان تۆمۈرلەر بار، قايىسىغا ئېسىلغۇلۇق. خەير، بوپتۇ، ساناقچى بەگلەر كەلگەندە مەلۇم قىلۇرمىز. ھىلىغۇ بىر تۆمۈر، يۈز تۆمۈر بولسىمۇ، قېزىبەگ غوجامنىڭ چاڭگىلىدىن قېچىپ قۇتۇلالمايدۇ. ئەمدى ئېيتسىلاچۇ، ھىلىقى قازاق قىزى توغرىسىدا يېڭى گەپ بارمۇ؟

ھۇشۇر ئىمام سەل جانلىنىپ، دەل مۇشۇ ئىشتا تۆمۈردىن گۇمان قىلىدىغانلىغىنى ئېيتتى. «ھە، قانداقسىغا؟» دەپ قىزىقتى نىياز دورغا يەنە.

شۇ چاغدا يىراقتىن ئېتىنى يورۇتۇپ كېلىۋاتقان بىر ئاتلىق كۆرۈندى، بۇ، ھىلىقى ياقۇپ ياساۋۇل ئىدى. ئۇ، ئاتتىن چۈشمەي تۇرۇپلا، ساناقچى بەگلەرنىڭ كېلىۋاتقانلىغىنى ئېيتتى...

نىياز دورغا بۇ ئىشتىن ئاللىقاچان خەۋەردار بولغانلىغى ئۈچۈن، ھەممە تەييارلىقلىرىنى قىلىپ قويغىنىغا قارىماي، ئۆز كىشىلىرىگە يەنە بىرمۇنچە بۇيرۇقلارنى بېرىپ، ئۆزى بىرقانچە يۈرت چوڭلىرى بىلەن ساناقچى بەگلەرنىڭ ئالدىغا چىقىشقا ئاتلىنىپ ماڭدى ۋە ئۇلارنى يەتتە چاقىرىم يەرگە بېرىپ كۈتۈۋالدى.

ساناقچى بەگلەرنىڭ يېتىپ كەلگەنلىگى توغرىسىدىكى خەۋەر چاقماق تېزلىگىدە تارقىلىپ، يۈرت ئىچىنى دەھشەت باستى.

— ھەر كۈزدە بىر كېلىدىغان بۇ لەنىتى ساناق يەنە كېلىپ قالدى، ئەلنىڭ بېشىغا يەنە نىمە كۈنلەر چۈشۈركىن! — دىدى نۇرۇل بوۋا شامالدا ياشاڭغىراپ تۇرغان كۆزلىرىنى يېڭى بىلەن سۈرتۈپ.

ـــ شۇنداق، باشقا ئىقلىمدىكى كىشىلەر، ـــ دىدى سەپەر-قۇل، ـــ گۆر ئازاۋىنى ئۆلگەندىن كېيىن كۆرسە، بىز بىچارىلەر تىرىك تۇرۇپلا كۆرىمىز. ئۇنىڭ ئۈستىگە، يەر تېگىدە ياتقانلار گۆر ئازاۋىنى بىزگە ئوخشاش ھەر يىلى كۆرىۋەرمەيدىغاندۇ.

2

شۇ ئاخشىمى نىياز دورغىنىڭ كەڭ، ئازادە ھويلىسى خۇدۇدى توي كۈنلىرىدەك قىزىپ كەتتى. ئۇچ ـ تۆت يەرگە قازان ئېسىلىپ، ئارچا، قارىغاي ئوتۇنلىرىنىڭ چارسىلداپ كۆيۈشى بىلەن ھويلىنىڭ ئىچى تېخىمۇ جانلىنىپ كەتكەن ئىدى. مەزىلىك تاماقلارنىڭ پۇرىغى ئەتراپقا يېيىلىپ ھەممە كىشىنىڭ ئىشتىھاسىنى ئېچىپ تۇراتتى. زىلچا ـ گىلەم ۋە ئاپپاق كىگىزلەر بىلەن بېزەلگەن چوڭ مېھمانخانىنىڭ سۈپىسىغا قاتلىما نان، توغاچ، مۇھەچىۋە، قەن ـ ناۋات، قايماق ـ پىشلاق، سىرىق ياغ، قۇرۇت، بوغۇرساق ۋە ئۇلاي، كەكلىك گۆشلىرى بىلەن تولغان داستىخان يېيىلغان، داستىخاننى چۆرىدەپ ئون نەچچە كىشى ئولتۇراتتى. تۆردىكى ئېيىق تېرىسى ئۈستىدە ياستۇققا يۆلىنىپ ئولتۇرغان سېمىز كىشى بۇ قېتىم نېرىنكىر، تۇركۆل، ئارا تۇرۇك، باي ۋە نوم تەرەپلەردىكى چارۋا سانىغىغا باش بولۇپ كەلگەن ئاخۇن قېزىبەگ دىگەن كىشى ئىدى. ئۇ شامەخۇتنىڭ ئانا جەمەت يېقىن تۇققىنى بولغاچقا، كىشىلەر ئۇنى قېزىبەگ غوجا دەپ ئاتايتتى. ئۇنىڭ مانجۇچە قالپاق ئاستىدىن كۆرۈنۈپ تۇرغان چەكە چاچلىرى بىلەن شالاڭراق كەلگەن ساقالىلىرىغا ئاق كىرىپ قالغىنىغا قارىماي، يۇمۇلاق پولىتاي كۆزلىرى ئويناپ تۇراتتى. ئۇنىڭ ئوڭ تەرىپىدە، بىرئاز ئارىلىق قويۇپ ئولتۇرغان سەللىلىك كىشى يېشىل پەرەنجە تونىنىڭ يەڭلىرىنى تۇرۇپ، چا ساقلىنى پات ـ پات سىلاپ قويىساتتى. بۇ، ئۇۋەيىس مۇپتى ئىدى. قېزىبەگ

غوجىنىڭ سول تەرىپىدىمۇ بىرئاز ئارىلىق تاشلاپ، تىك ياقىلىق كۆك چاپىنى ئۈستىدىن كەڭ كەمەر باغلىۋالغان ئوتتۇرا ياشلىق بىر كىشى ئولتۇراتتى. ئۇ، قامچىسىدىن قان تېمىپ تۇرىدىغان ئوردا جاللاتلىرىنىڭ بىرى گايىت پاششاپ ئىدى. قالغانلىرى ساناقچى، كاتىپ ۋە ھىساب ـ دەپتەرچى بەگلەر ئىدى.

پەگاغا سېلىنغان ئاددىراق داستىخان ئەتراپىدا مىلتىق-قىلىچلىرىنى تامغا يۆلەپ قويۇپ، ياقۇپ ياساۋۇل باشلىق سەككىز نەۋكەر ئولتۇراتتى. ئۇلارنىڭ ھەممىسى دىگۈدەك كۆك چاپان، كۆن ئۆتۈك، قارا جىيەكلىك ئاق كىگىز قالپاق كىيگەن قاۋۇل يىگىتلەر ئىدى.

مېھمانلارغا قويۇق قايماق چايدىن كېيىن، پاخلان گۆشىدىن پىشۇرۇلغان يايما ۋە ياغلىق شورپا تارتىلدى. تېخى ئانچە قاراڭغۇ چۈشمىگەنلىگىگە قارىماي، ئادەتتىكىدىن بۇرۇنراق چىراغلارمۇ يېقىلدى. ئەمدى بۇ مېھمانخاننى قارا چىراق ئەمەس، بىرنەچچە يوغان موم شاملار يورۇتۇپ تۇراتتى.

كەڭ ۋە قاراڭغۇ دەھلىزنىڭ تېمىغا ئېسىلغان يوغان قارا چىراق تۈۋىدە بولسا، نېرىنكىرىنىڭ بايلىرىدىن سۈۋىر ھاجى بىلەن باقىنىياز دىخان① نىياز دورغىنىڭ ئالدىنى توساپ، قانداقتۇ بىر مەسىلە ئۈستىدە قىزغىن گەپ تالىشىپ تۇراتتى.

ــ ھەچبولمىسا، مۇيتى ئاخۇنۇم بىلەن پاششاپ بېگىم بىزنىڭ ئۆيىدە قونغاي،ــ دىدى پۇت ـ قوللىرى ياچۇۋەكىنىڭكىدەك ئىنچىكە، ئۇزۇن كەلگەن سۈۋىر ھاجى.

ــ ئىنساپ قىلسىلا ھاجىم،ــ دىدى پاكار، دوغلاق كەلگەن باقىنىياز دىخان،ــ ئانداق دىگىچە ھەممىسىلا بىزنىڭ ئۆيىدە قوندىسۇن دىمەملا.

---

① قەدىمقى ئىراندا يەرگە ئىگە مۇلۇكدارلار «دىخان» دەپ ئاتىلاتتى. قۇمۇل ۋالىلىرى دەۋرىدىمۇ، بۇ سۆز شۇ قەدىمقى مەنىسى بويىچە ئوردىنىڭ دىخانچىلىق مەيدانلىرىغا مەسئۇل بولغان كىشىگە بېرىلىدىغان مەنىدە تەرىقىسىدە ئىشلىتىلگەن.

ـ هەر ئىككىلىرى ئىنساپ قىلسىلا. قېزىبەگ غوجام باشلىق چوڭلارنىڭ ھەممىسى مېنىڭ ئۆيۈمدە قوندۇ، قالغانلارنى ھەر قايسىلىرىغا بۆلۈپ بېرىمىز،ـ دەپ گەپنى ئۈزۈپ تاشلىدى نىياز دورغا.

ـ جىننىڭ قەستى شاپتۇلدا دىسلە، دورغام،ـ دىدى سۈۋۈر ھاجى كۈلۈپ.

ـ ھە، ئۆزلىنىڭ قەستىرى شاپتۇلدا بولماي، ئۈرۈكنىڭ غورىسىدامىدى؟ـ دىدى دورغىمۇ زەھەرخەندىلىك بىلەن كۈلۈپ.

شۇنداق، ھەممىسىنىڭ قەستى شاپتۇلدا ئىدى. سەۋۈۋى شۇكى، تاغدا ياشىغۇچى خەلقنىڭ كەمبەغەل تەبەقىسىلا ئەمەس، ھاللىقلىرىمۇ، ئۆز ماللىرىغا قوشۇپ شامەخسۇتىنىڭ چارۋىلىرىنى بېقىپ بېرىشكە مەجبۇر ئىدى. ھەر يىلدىكى «تۆمۈر چارۋا» سانىغىدا ھەممىگە ئوخشاش شەرت قويۇلاتتى. ساناقچى بەگلەرنىڭ ئاغزىنى كىم ئوبدان ياغلىيالسا، شۇ كۆپرەك ھايىان كۆرەتتى. «كانايغا يوق، سۈنەيگە نەدە» دىگەندەك، ساناقچى بەگلەرنىڭ ئاغزىنى ياغلاشقا كەمبەغەللەرنىڭ ئەلۋەتتە كۈچى يەتمەيتتى. يەنە بىر تەرەپتىن، چۈننىمۇ شىرنىسى بار يەرگە قوندۇ دىگەندەك، ساناقچى بەگلەرمۇ، ھاللىق ئائىلىلەرگە چۈشۈشنى خالايتتى.

شۇنداق قىلىپ، نىياز دورغىنىڭ تەقسىماتى بويىچە، قېزىبەگ غوجا، ئۈۋەيىس مۇپتى، گايىت پاششاپ ۋە ياقۇپ ياساۋۇل باشلىق ئىككى نەۋكەر نىياز دورغىنىڭ ئۆيىدە قالدى، قالغان بەگ ۋە نەۋكەرلەر ئەھۋالغا قاراپ، ئۆي ـ ئۆيلەرگە تەقسىم قىلىندى.

داستىخان يىغىلىپ بولغاندىن كېيىن، قېزىبەگ غوجا «چىڭگاڭ غوجامنىڭ يارلىغىغا بىنائەن» ساناقنى تېز تۈگىتىش ۋە ئەتىدىن باشلاپ ئىشقا كىرىشىش لازىملىغىنى قاتتىق جېكىپ ئورنىدىن تۇردى.

نىياز دورغا قېزىبەگ غوجىنى مۇم شاملار بىلەن يورۇتۇلـ

غان ئايردم بىر ئۆيگە تەكلىپ قىلىپ، «ھەزرەتلىرىگە مۇشۇ ھوجـ رىنى راسلاپ قويغان ئىدىم» دىدى. ئاندىن، تۆت جىۋىپ بۇكەن مۇڭگۇزى، ئالتە جۇپ بۇغا مۇڭگۇزى، ئاشلاپ قويۇلغان بىر ئىيىق تىرىسىگە قوشۇپ، تاختىلاپ قويۇلغان بىر بۆرە جۇۋا بىلەن بىر تۈلكە جۇۋىنى ئالدىغا قويۇپ، «ئاز بولسىمۇ، ئىلتىپات قىلغايلا» دەپ ھىجايدى.

ــ بەك جۇۋاپ كېتىپتىلا،ــ دىدى قىزىبەگ غوجا سىپايىلىق بىلەن سوغاتلارغا قاراپ.

ــ خوش، غوجام، لايىقلىرىدا بولمىدى.

ــ ھە، ئېيتماقچى، شاھزادە غوجامغا ئەۋەتمەكچى بولغان ھەـ لىقى پەرى قىز نەدە؟ راستىنلا شۇنچىۋالا چىرايلىقمۇ؟ بىر كۆرسەك بويتىكەن. چىرايلىققا قاراپ قويۇش سۈننەت دەيدىغۇ، ھا... ھا!...

ــ راستىنلا چىرايلىق ئىدى.

ــ «ئىدى» دەيدىلىغۇ؟

ــ خوش، غوجام، بەك چىرايلىق ئىدى. شاھزادە غوجامنىڭ قولىغا تەككىچە، ھەزرەتلىرىگىمۇ... ئەممازە، ئەستاغپۇرۇللا...

ــ ھە، نىمە ئەستاغپۇرۇللا؟

شۇنىڭدىن كېيىن، نىياز دورغا يىۋكۈنۈپ ئولتۇرۇپ ئۆزى بىلگەن ئەھۋاللارنى سۆزلەپ ئۆتتى. ئەمما، بۇ گەپلەرگە ئوغلىنى ئارىلاشتۇرماي، سەپەرقۇل بىلەن ئامانقۇلنى ۋە مەدەت بەرگەن تۆمۈر مۇجاڭنى قاتتىق يامانلاپ، ئاخىرىدا، تۆمۈر خەلپە توغرۇـ لۇق ھوشۇر ئىمامدىن ئاڭلىغانلىرىنى تەپسىلى ئېيتتى.

قىزىبەگ غوجا كۈمۈش غاڭزىسىغا باشقىدىن تاماكا سېلىپ، بىر ـ ئىككى قاتتىق شورىغاچ مۇنداق دىدى:

ــ ھە، ئۇلۇغ بىيجىڭ خان توغرىسىدىكى گەپلەر تاققىمۇ يېتىپ چىقىپتۇ ـ دە، بۇ تۆمۈر دىگەن خوتۇنتالاقنى ئاسماندىغا چىقىۋالسا تاپىنىدىن، يەرگە كىرىۋالسا، كوكۇلدىن تارتىپ چىقماي

بولمايدۇ، ئۇنىڭ شىرىكلىرى بۇ يەردىمۇ بار ئىكەن - دە! نىمە قۇل دىدىڭىز ھىلىقى تېجىمەللەرنىڭ ئېتىنى، سەپەرقۇلمۇ؟

— خوش غوجام، دادىسى سەپەرقۇل، بالىسى ئامانقۇل.

— ياخشى، چىڭگاڭ غوجام ھەزرەتلىرى «ئىت سەمرىسە ئىگىسىنى چىشلەيدۇ، قۇل سەمرىسە غوجىسىغا يانىدۇ» دەپ بىكار ئېيتمىغان. بۇ تېجىمەللەرنى قاتىتىقراق ئۇچۇقداپ قويىماق بولىمىدىڭ.

— شۇنداق غوجام، شۇنداق، مەن...

3

ئەتىسىدىن باشلاپ ساناق باشلاندى. خەلق تىلى بىلەن ئېيتقاندا بۇ، ساناق ئەمەس، جاننى ئېلىپ ياندا قويىدىغان «قىيناق» ئىدى. ساناقچى بەگلەرنىڭ دەپتىرىدىن ۋاڭنىڭ ھەر بىر قوشقار ۋە ئەركىگىمۇ قوزىلايدىغان، ھەربىر ئاختا ۋە ئايغىرىمۇ قۇلۇنلايدىغان، ھەربىر بۇقا ۋە ئۆكۈزىمۇ موزايلايدىغان بولۇپ چىقىۋەردى. ساناقچى بەگلەرنىڭ چۈنتىگىنى توشقۇزالمىغانلارنىڭ يۈكى يېنىكلەپ، كەمبەغەللەرنىڭ ھىساۋىغا يېزىلىۋەردى.

ئۇۋەيىس مۇپتى مەسچىتنىڭ سۇپىسىدا جامائەتكە ئەمىر-مەرۇپ قىلىپ مۇنداق دەيتتى: «پادىشانىڭ ئەمىرى ۋاجىب. ئاللا تائالا ئۇزىنىڭ يېقىن بەندىلىرىگە پادىشالىق تەختىنى نېسىپ قىلىدۇ. سۇلايمان ئەلەيھىسسالام ئىنسى - جىن، دىۋە - پەرى ۋە جان - جانىۋارلەرنىڭمۇ پادىشاھى ئىدى. بۇرە، يولۋاسقا ئوخشاش يىرتقۇچلار چېغىدا سۇلايمان ئەلەيھىسسالامنىڭ ئىجازىتىسىز ئۇنىڭ چارپايلىرىنى يىمەيتتى. سۇلايمان ھەم پەيغەمبەر، ھەم پادىشا بولغان بىلەن ئىسلام پەيغەمبىرىگە ئىمان كەلتۈرۈش ئۇ كىشىگە نېسىپ بولمىغان. بىزنىڭ ۋاڭىمىز چىڭگاڭ غوجام ئالىلىرى بولسا، ھەممە دىنلارنىڭ ئۇلۇغى بولغان ئىسلام دىنىنىڭ پەيغەمبىرى ۋە

پۇتۇن كائىناتنىڭ پەخرى ھەزرىتى مۇھەممەت مۇستاپا سەللەللاھۇ-ئەلەيھى ۋەسسەلەمنىڭ تەۋەرۈك ئەۋلادى، يەنى سەئىترادەدۇر. شۇ ۋەجىدىن، چىڭگاك غوجامنىڭ چارىپايلىرىنى بۆرە يىمەيدۇ، ئېيىق ئېلىپ قاچمايدۇ، جۇت سوقمايدۇ، قار باسمايدۇ، كىمىكى چىڭگاك غوجامغا خىيانەت قىلسا، ھەر ئىككى ئالەمدە جازاسىنى تارتىدۇ. بۇنى ھەممىگىلار ئۇقۇپ قېلىڭلار، ئاڭلىمىغانلارغا ئۇقتۇرۇڭلار...»

مۇيتىنىڭ گەپى شۇ يەرگە يەتكەندە، مەسچىتنىڭ ئارقىسىدىن كۆتىرىلگەن يىغا - زارە ۋە دات - پەريات ئاۋازلىرى ھەممىنى چۆچۈتىۋەتتى. جامائەتنىڭ كۆپ قىسمى «دۇر» قىلىپ شۇ تەرەپكە يۈگۈرۈشتى. توخنىياز مەرگەن دىگەن كىشى تېرەككە ئېسىلىپ ئۆلۈۋالغان ئىدى. ئۇنىڭ قېرى ئانىسى، خوتۇنى ۋە ئۇششاق بالىلىرى زار - زار يىغلاپ، نىمە قىلىشنى بىلمەي تۇراتتى.

نېرىنكىر بىنا بولغاندىن بۇيان مۇنداق ئىشنى ھىچكىم كۆرۈپ باقمىغان ئىدى. چۈنكى، ھەممە مۇسۇلمانلارغا ئوخشاش بۇ يەرنىڭ خەلقىمۇ ئۆز - ئۆزىنى ئۆلتۈرۈۋېلىشنى بەك يامان كۆرەتتى. بۇگۈن بولسا، توخنىياز مەرگەندەك قاۋۇل ۋە ئاسانلىقچە باش ئەگمەيدىغان بىر كىشىنىڭ ئۆزىنى ئۆلتۈرۈۋېلىشى ھەممىنى بەك ھەيران قىلدى. كۆپچىلىك خۇددى بۇ ئىشنىڭ سىرىنى چۈشەنگەندەك، مەرھۇمغا ئېچىنىپ خەيرىخاھلىق كۆرسىتىشكە باشلىدى، بىرقانچەيلەن جەسەتنى ئۆيگە ئېلىپ بېرىپ، ئۇستىگە تاق يېپىپ قويدى.

ۋەقە مۇنداق ئىدى: بۇلتۇر توخنىياز مەرگەن ئورددىن ئالۋاڭغا چۈشكەن بەش جۈپ مۈڭگۈز ئۈچۈن بۆكەن ئوۋلاپ يۈرگەندە، تاغدىن يىقىلىپ پۇتى سۇنغان ئىدى. شۇ قىشلىغى قوتانغا ئۆزى قارىيالماي قېلىپ، پاشالىق قويدىن ئەللىك نەچچە قوينى بۆرە يېرىۋەتكەن. بەش جۈپ مۈڭگۈز بىلەن بۇ قويلارنىڭ

تۇۋىدە يەڭلىرى جەينەككىچە تۇرۇلگەن تۆت نەۋكەر قامچا تۇتقان قوللىرىنى بېلىگە تىرەپ غادىيىپ تۇراتتى. ئۇلارنىڭ يېنىدىكى سۇپىغا ئۇزۇمە ياغىچىدىن ئۇچ قىرلىق قىلىپ ياسالغان، ھەر بىرى بىر غۇلاچ كېلىدىغان بىر قۇچاق پالاق يۆلەپ قويۇلغان ئىدى. بۇ، «غولدا» دەپ ئاتىلىدىغان مەخسۇس جازا قورالى ئىدى. پەشايۇانغا سېلىنغان زىلچە ـ گىلەملەر ئۈستىدە قېزىبەگ غوجا بىلەن ئۇۋەيىس مۇپتى ۋە ئۇلارنىڭ ئەتراپىدا باشقا ھىساپچى بەگلەر دىققەت بىلەن ئولتۇرۇشاتتى. نىياز دورغا بىلەن ھوشۇر ئىماممۇ بىر چەتتە مەغرۇر قاراپ ئولتۇراتتى. گايىت پەششاپ كىمدۇ بىر-سىنى گەجگىسىدىن تۈتۈپ، تىلىخەتكە بارماق باستۇرۇۋاتاتتى. پۇقـ رالاردىن نۇرۇل بوۋا باشلىق يىگىرمە ـ ئوتتۇز كىشى يېرىم دا-ئىرە بولۇپ ئۆرە تۇراتتى.

سەپەرقۇلنى ئېلىپ كەلگەن بەگلەردىن بىرى تازىم بىلەن بىر پارچە قەغەزنى دەرھال قېزىبەگ غوجىغا ئىككى قوللاپ سۇنـ دى. قېزىبەگ قەغەزنى كۆزدىن كەچۈرە ـ كەچۈرمەيلا، دەپتەر تۈـ تۈپ ئولتۇرغان بەگنىڭ ئالدىغا ئىتتىرىپ قويدى.

ـــ پاشالىقنىڭ قالغان قويىلىرىنى نىمە قىلىدىڭ؟ ـــ دىدى دەپتەرچى سەپەرقۇلغا ئالىيىپ.

ـــ خوش، بېگىم. يېقىندا بىر پالاكەت كېلىپ، ئوتتۇز قوينى ئوغرىغا ئالدۇرۇپ قويدۇق. بۇلتۇرقى ئەللىك قوي بىلەن ئىككى جەمىي سەكسەن تۇياق قوي گەدىنىمگە چۈشۈپ قالدى.

ـــ ھەي گالۋاڭ، ئوتتۇزغا يۈز ئەللىكنى قوشسا قانچە بولىدۇ؟

ـــ بىر يۈز سەكسەن، ـــ دىدى سەپەرقۇل سەل تۈـ رۇۋېلىپ.

ـــ ئەمىسە، ئىككى جەمىي سەكسەن دەيسەنغۇ؟

ـــ خوش بېگىم، ئەللىككە ئوتتۇزنى قوشساق سەكسەن بولىدۇ.

ـــ ھەي، خوتۇنتالاق، سەن كىمنى گالۋاڭ ئەتمەكچىسەن،

قارا، بۇنىڭغا ــ دەپتەرچى ئورنىدىن چاچراپ تۇرۇپ سەپەرقۇلنىڭ ئالدىغا كەلدى ۋە دەپتەرنىڭ قېتىدىن قېلىن خوتەن قەغىزىگە يېزىلغان بىر مۆھۈرلۈك تىلخەتنى چىقىرىپ، ئۇنىڭ كۆزىگە تىققىدەك بولدى. ئاندىن، ــ بۇ سېنىڭ بارمىغىڭمۇ ـ ئەمەسمۇ. نىياز دورغام بىلەن ھوشۇر ئىمامنىڭ شاھىت بولغىنى يادىڭدىمۇ؟ ــ دىدى.

ــ شۇنداق بېگىم، بۇنىڭ ھەممىسى راست.

ــ ئەمەسە، نىمىشقا سەكسەن دەيسەن؟

ــ ئەللىككە ئوتتۇزنى قوشساق، سەكسەن بولمامدۇ؟

ــ تولا ھارامزادىلىك قىلما! ــ دىدى دەپتەرچى، بوۋايىنىڭ ياقىسىغا ئېسىلىپ.

ــ ھاي، ھاي، بېگىم سەۋرى قىلسىلا، ــ دىدى ئۇۋەيىس مۇپتى، ــ ھەر ئىش بولسا، شەرىئەت يولى بىلەن قىلغايىمىز. قېنى تىلخەتنى ماڭا بەرسىلا چۇ.

ھىساپچى تىلخەتنى ئۇۋەيىس مۇپتىغا ئىككى قوللاپ سۇندى. مۇپتى ئۇنى ئوقۇپ چىققاندىن كېيىن مۇنداق دىدى:

ــ سەپەرقۇل، ئۆزىڭىز يۈز ئەللىك قويىغا قەرزدار بولدۇم، كېلەر يىلى جەزمەن پاخلىنى بىلەن قوشۇپ تۆلەيمەن دەپ بار ـ ماق بېسىپ تىلخەت بېرىپتىكەنسىز، شاھىتلارمۇ ھازىر ئىكەن، ئۆز گېپىدىن يانماق مۇسۇلمانغا جايىز ئەمەس. مانا قاراڭ.

مۇپتى ئورنىدىن تۇرۇپ، تىلخەتنى سەپەرقۇلغا يەنە كۆرسەتتى، ھەقىقەتەنمۇ، موللادىچە قىلىپ قۇمۇش قەلەمدە پۈتۈلگەن تىلـ خەتتە «1 لگ» دىگەن سۆزنىڭ ئالدىغا «يۈز» دىگەن سۆز قىستاپ كىرگۈزۈلگەنلىگى ئېنىق كۆرۈنۈپ تۇراتتى. سەپەرقۇل خەت ئوقۇيالمىسىمۇ، ئەھۋالنى دەرھال چۈشىنىپ «يالغان! ئەزىبرايىل يالغان!» دەپ ۋاقىراپ تاشلىدى.

ــ ھەي قېرى تېجىمەل، ــ دەپ كايىپ كەتتى قېزىبەگ غو ـ جا قولىدىكى پىيالىنى داستىخانغا پىقىرتىپ تاشلىۋېتىپ، ــ يۈرد ـ

گىك يوغناپ، تىلىك ئۇزۇراپ قاپتىغۇ. كىم ساڭا يەل بېرىۋاتىدۇ؟ تۆمۈر مۇجاڭمۇ؟ ئۇنىڭ پالتىسى ھەرقانچە ئىتتىك بولغان بىلەن تاشنى يارالمايدۇ. ئۇر، بۇ خوتۇنتالاقنى!

نەۋكەرلەر سەپەرقۇلنى شۇ زامان يېرىم يالىڭاچلاپ دوم يات قۇزدى - دە، پۇت - قوللىرىنى بېسىپ تۇردى. گايىت پاششاپ ئۇنىڭ يوتىسىغا غولدا ئۇرۇشقا باشلىدى. ئېغىر غولدا بوۋاينىڭ قۇرۇق سۆڭەك يوتىسىغا تەككەندە، خۇددى تاختايغا تېگىۋاتقاندەك قاڭقىپ كېتەتتى. شۇ ئارىدا، تالادىن دات - پەريات بىلەن ھاسىراپ - ھۆممىدەپ كىرگەن رەۋىخان موماي ئۆزىنى بوۋاينىڭ ئوسىتىگە ئاتتى. كۆز يۇمۇپ - ئاچقىچە موماينىڭ باش - كۆزىمۇ قانغا بويالدى. ئۇ ئۆز جۈپىتىنىڭ ئوستىدە ھۇشسىز ياتاتتى. گايىت پاششاپ غولدىنى يەنە كۆتەردى. دەل شۇ چاغدا تالادىن يولۇاستەك ئېتىلىپ كىرگەن ئامانقۇل پاششاپنىڭ قولىدىن غولدىنى تارتىۋېلىپ، ئۇنىڭ ئۆزىنى ساۋاشقا باشلىدى. نەۋكەرلەر ئامانقۇلغا يوپۇرۇلدى. دەھشەتلىك ئېلىشىش باشلاندى، ھويلىدىكىلەرنىڭ ھەممىسى قىقاس - چوقان بىلەن ئۇرە - توپە بولۇشۇپ كەتتى.

بىراق، بۇ ئىش قانداق تېز باشلانغان بولسا، شۇنداق تېز توگىدى، باش - كۆزى يېرىلغان ئامانقۇلمۇ تېرەككە باغلاپ تاشلاندى. گايىت پاششاپمۇ قانغا مىلىنىپ يېرىم ھۇشسىز ياتاتتى. باشقا نەۋكەرلەر بولسا، باش - كۆزلىرىدىكى قاننى تازىلاش، يارىلىرىنى تېڭىش بىلەن ئاۋارە ئىدى.

قېزىبەگ غوجا خۇددى «جىن تەككەن» ساراڭدەك بىردىنلا قاتتىق قاقاقلاپ كۈلۈپ كەتتى. ھەممە كىشى ئۇنىڭغا ھەيران بولۇپ قارىدى. ئۇ غاڭزىسىغا سەرەڭگە يېقىۋېتىپ مۇنداق دىدى: «بۇ قورقماس ئارسلاننى قانداق تۇتارمەن دېۋىدىم. ئۆزى كېلىپ قاپقانغا چۈشكىنىنى قارىمامدىغان! بېلىقنى بىردىن - بىردىن تۇتۇپ، دەريا بويىدا قاچانغىچە ئولتۇرارمەن دېۋىدىم. ھەممىسىنىڭ ئۆز ئايىغى بىلەن كېلىپ تورغا چۈشكىنىنى دېمەمدىغان. قېنى، مۇپتا-

خۇنۇم، پەتىۋالىرىنى ئىلدامراق بەرسىلە!»

ئۇۋەيىس مۇپتى كاتىپ بىلەن بىردەم كۆتۈلداشتى. كاتىپ-نىڭ قۇمۇش قەلىمى ئالدىنئالا يېزىپ قويۇلغان ھۆكۈم قەغىزى ئۈستىدە يەنە بىردەم يورغىلاپ توختىدى.

— قېنى، ئوقۇسىلا، — دىدى قېزىبەگ غوجا.

— خوش، غوجام، — دەپ ھۆكۈمنى ئۈنلۈك ئاۋاز بىلەن ئو-قۇشقا باشلىدى مۇپتى.

ھۆكۈمنىڭ مەزمۇنى مۇنداق ئىدى: بىرىنچى، سەپەرقۇل پا-شالىققا بۇلتۇر يۈز ئەللىك قوي قەرزدار بولغان، ئۇنىڭ سەكسىنى ئەلۋەتتە ساغلىق بولىدۇ، يۈز ئەللىك قويغا شۇ سەكسەن پاخلان قوشۇلغاندا، بۇ يىل ئىككى يۈز ئوتتۇز تۇياق بولىدۇ. ئۇنىڭغا يېـ قىندا يەپ كەتكەن ئوتتۇز تۇياقنى قوشقاندا، جەمىي ئىككى يۈز ئاتمىش تۇياق قوي تۆلەپ بېرىشى لازىم؛ ئىككىنچى، ئوغلى ئا-مانقۇل ئوغرىلاپ كەلگەن قازاق قىزىنى ئامانقۇلغا نىكاسىز چېتىپ، ئىسلام شەرىئىتىگە قاتتىق خىلاپلىق قىلغان. ئاخىرىدا ئاتا-بالا ئىككىسى ئۆز قىلمىشىدىن قورقۇپ، ئۇ قىزنى كۆزدىن يوقاتقان؛ ئۈچىنچى، چىڭ گاڭ غوجامغا دۈشمەنلىك نىيىتىدە بولغان تۆمۈر مۇجاڭ دىگەن بۇزغۇنچىنى ئۆيىدە قوندۇرۇپ، ئۇنىڭ بىلەن بىر-لىكتە پىتنە-ئىغۋا تارقاتقان؛ تۆتىنچى، سەپەرقۇلنىڭ ئوغلى ئا-مانقۇل ساناقچى بەگلەرنىڭ باش-كۆزىنى يېرىپ، ئۇلارنى ئۆلۈ-تۈرمەكچى بولغان. شۇنىڭ ئۈچۈن، سەپەرقۇلنىڭ بارلىق مال-مۈلكى. ئۆي-سەرەمجانلىرى تۆلەك ھىساۋىغا پاشالىق قىلىنىدۇ. ئۆزى پاشالىق ماللارنى بېقىش ئۈچۈن نىياز دورغىنىڭ ئۆيىدە ئۆمۈر بويى چاكار بولۇشقا ھۆكۈم قىلىنىدۇ، ئوغلى ئامانقۇل زىن-دانغا سېلىنىدۇ.

— ئەمدى، قازاق قىزى ئۆز ئايىغى بىلەن ئالدىلىرىغا كې-لىدىغان بولدى، — دىدى ھوشۇر ئىمام نىياز دورغىنىڭ قۇلىغىغا پىچىرلاپ. نىياز دورغا ھويلىدىن غەمگىن چىقىپ كېتىۋاتقان پۇق

رالارنىڭ ئارقىسىدىن قاراپ، مەغرۇلۇق بىلەن ساقلىنى سىلاپ قويدى.

— بۇ ئىشلارنى سەنمۇ كۆرۈپ قوي! — دىدى تۇرۇل بوۋا، ئاخىرقى نۇرلىرىنى پارچە بۇلۇتلار مەكزىدە قالدۇرۇپ تاغ ئارقىسىغا يوشۇرۇنۇشقا ئالدىراۋاتقان كۈز قۇياشىغا قاراپ.

يەتتىنچى باپ

شامەخسۇت ۋاڭنىڭ چۈشى

شەپەرەڭ ياخشى كۆرمەيدۇ دەپلا،
كۈنگە قارشى چىقىش مۇمكىنمۇ؟

— شەيخ سەئدى①

1

— مەن شۇنچىۋالا قېرىپ كېتىپتىمەنمۇ؟ مېنى بۇ قېرى تاز بەكمۇ ئانىي تاپقىلى تۇردىغۇ؟

— يوقسۇ، پۇجۇڭ ئاغىچام، ئاي يۈزلىرى ھىلىمۇ گۈلسۇرۇخ تەك②، چاچلىرى قۇندۇز، كۆزلىرى يۇلتۇزدەك تۇرمامدۇ. گېپىمگە چىن پۇتمىسلە، ئەينەككە قاراپ باقسىلا، — دىدى قېلىن قارا دۇردۇندىن تون كىيىپ، بېشىغا ئاق شايىدىن لىچەك سېلىۋالغان

① شەيخ سەئدى — مىلادى 1184—1291 - يىللىرى ياشىغان مەشھۇر پارىس مۇتەپەككۇر شائىرى.

② گۈلسۇرۇخ — قىزىلگۈل.

جىۋەككىنە بىر موماي چىرايىغا كۆلكە يۈگۈرتۈپ.

«پۇجۇك ئاغىچا» ئارقىسىغا ئۆرۈلۈش بىلەن يوغان بوي ئەينەكتە ئۆزىنى كۆردى، بۇ ئەينەككە ھەر كۈنلۈگىنى ئونلارچە قېتىم قاراپ تۇرىدىغانلىغىغا قارىماي، خۇددى ئۆزىنى بىرىنچى قېتىم كۆرۈۋاتقاندەك، قاش ـ كۆزلىرىنى سۈزۈپ، چاچلىرىنى سلاپ، قاقاقلاپ كۈلۈپ كەتتى. ئەينەكتە ئالما ئۇرۇغىي رەڭ ئىسىل خاڭجۇ تاۋىرىدىن تىكىلگەن ئۇزۇن كۆينەك، ئۇستىدىن ئۆرە ياقىلىق كىمخاپ نىمچە، بېشىغا ياقۇت كۆزلۈك ئالتۇن قاداقلار قادالغان زەر دوپپا كىيىپ، ھاۋا رەڭ ئىسىل شايىدىن لىچەك ئارتىۋالغان زىلۋا بويىلۇق بىر ئايال تۇراتتى. ئۇنىڭ ئىنچىكە، ئۇزۇن بارماقلىرىدىكى گۆھەر كۆزلۈك تىللا ئۈزۈكلەر بىلەن قۇلاقلىرىدىكى ياقۇت كۆزلۈك سۆكىلەر چاقناپ تۇراتتى؛ ئىنچىكە قاشلىرى ئاستىدىكى شەھلا كۆزلىرى ئويناپ تۇراتتى. بىراق، ئۇنىڭ يۈزى ھىلىقى مومانىڭ ئېيتقىنىدەك قىزىلگۈلدەك ئەمەس، سېرىق موەدەك ئىدى؛ چاچلىرىغىمۇ ئاق سانچىلغانلىغى كۆرۈنۈپ تۇراتتى. دىمەك، مۇشۇ نۇقتىدا موماي يالغان ئېيتقان ئىدى.

بۇ «پۇجۇك ئاغىچام» دىگىنى شامەخسۇت ۋاڭنىڭ ئايالى بولۇپ، ئۇنىڭ ئۆز ئىسمىنى ھىچكىم بىلمەيتتى؛ بىلگەن تەقدىر ـ دىمۇ، ھەرگىز تىلغا ئالمايتتى. چۈنكى. ۋاڭنىڭ ئائىلە ـ تەۋەلىرىنى ئۆز ئىسمى بىلەن ئەمەس، ئۆزىگە خاس دەرىجە ـ ئۇنۋانلىرى بىلەن ئاتاش ۋاڭ ئوردىسىنىڭ يوسۇنى ئىدى.

ئەمدى بىزمۇ، شۇ كونا يوسۇنغا رىئايە قىلىپ، بۇ ئايالنى «پۇجۇك ئاغىچا» دەپ ئاتايمىز.

ـ ئانداق بولسا، بۇ قېرى تاز نىمىشقا ھەدىسىلا ياش قىزلارغا نىكالىنىپ ئالىدۇ، ـ دىدى پۇجۇك ئاغىچا، يىپەك گىلەم ئۈستىدە لەرزان مېڭىپ يۈرۈپ، ئۇنىڭ گۈل ۋە كېپىنەك سۈرەتلىرى كەشتىلەنگەن قېلىن تاپانلىق كالوتۇن كەشى يوغان

پەنجىرىلەردىن چۈشكەن كۈن نۇرىدا ۋال-ۋۇل قىلىپ، كۆزنى قاماشتۇراتتى.

ــ ئاڭلىشىمچە، ــ دىدى مومايى، تۈۋىلار چىكگاك غوجامغا ئۇچ قىزنى دورىلىققا بۇيرۇپتىدەك.

ــ قىز نىمە ئاغرىققا دورا بولغىدەك؟

ــ ئەر كىشى قېرىپ قالغاندا، ياش قىزلارغا نىكالانسا، ياشىرىپ قالغىدەكمىش، ــ دىدى مومايى مۇغەمبەرلىك بىلەن كۈلۈپ.

ــ ئاندىقتا بىز قېرىپ قالساق، بىزگە نىمە دورا بولغىدەك، ــ دىدى پۇجۇك ئاغچا يەنە قاقاقلاپ كۈلۈپ. مومايىمۇ تەڭلا كۈلۈشۈپ بەزدى.

شۇ ئاردا ئىككى كېنىزەك كۈمۈش پەتنۇستا قەن-گىزەك ۋە مىۋە-چىۋە ئېلىپ كىرىپ، ياڭاق ياغىچىدىن ياسالغان نەقىشلىك شىرەگە تىزدى ۋە ئالتۇن يالتىلغان پىيالىلەرگە چاي قۇيدى.

ــ قېنى ئولتۇرۇڭ، ئايسە ئاپپاق ①، ــ دىدى پۇجۇك ئاغچا، ئۆزى دۇخاۋا كۆرپىگە ئولتۇرۇۋېتىپ، ــ مەن رەھىمسىزلىك ۋاڭ ئاپامغا ئوخشامدىمەن؟

ــ بۆلەكچىلا ئوخشايدىلا. قۇيۇپ قويغاندەك.

2

پۇجۇك ئاغىچىنىڭ «ۋاڭ ئاپام» دىگىنى قۇمۇل ۋاڭلىرىنىڭ سەككىزىنچىسى، يەنى ئايالىلاردىن تۇنجى قېتىم ۋاڭ بولغان مېھرىبانۇ چىڭ ۋاڭ بولۇپ، ئۇ ئەسلىدە قۇمۇل ۋاڭلىرىنىڭ يەتتىنچىسى

① ئاپپاق ــ ئۇ چاغلاردا بەگلەرنىڭ ئايالىنى ياكى ئوردا بىلەن يېقىن ئالاقىسى بولغان چوڭ ياشلىق ئايالارنىڭ ئىسىملىرىغا ئۇلىنىپ ئېيتىلىدىغان بىر خىل ئونۋان ئىدى

مۇھەممەت بەشىرۋاڭنىڭ خانىشى ئىدى. مۇھەممەت بەشىرنىڭ ۋاڭلىق دەۋرى مىلادى 1864 - يىلىدىن ئېتىبارەن خوتەن، يەركەن، قەشقەر، ئاقسۇ، ئىلى، ئۇرۇمچى، قۇمۇل قاتارلىق جايلاردا مانجۇ ئىستىبدادىنى ۋە يەرلىك فېئودالىلارغا قارشى ئارقا - ئارقىدىن قوزغالغان خەلق قوزغىلاڭلىرى يىللىرىغا توغرا كەلدى. قوزغىلاڭ يىللىرىدا، مۇھەممەت بەشىر مانجۇ خانلىغى تەرىپىدە تۇرغانلىقتىن، 1866 - يىلى قۇمۇل قوزغىلاڭچىلىرى تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلۈپ، ئۇنىڭ ۋاڭلىغى زاۋال تاپقان ۋە مېھرىبانۇ ئۆزىنىڭ ئوغلى غۇلامىددىن بىلەن ئىككى قىزىنى ئېلىپ، تاغمۇ - تاغ سەرگەردان بولۇپ يۈرگەن. ئاخىرى قۇمۇل تەۋەسىدە تۇرۇش خەتەرلىك بولغىنى ئۈچۈن، جەنۇبىي شىنجاڭغا قېچىپ بېرىپ، بۇگۇر يېڭىساردا تۇرۇپ قالغان ئىدى. مۇھەممەت بەشىرۋاڭ - نىڭ ئۆلتۈرۈلۈشى، «خانىش» ۋە «شاھزادە» سىنىڭ قېچىپ كېتىشى بىلەن قۇمۇل ۋاڭلىغىنىڭ تارىخى بىر زامان ئۈزۈلۈپ قالدى. خەلق قوزغىلىڭى بېسىقتۇرۇلغاندىن كېيىن، مانجۇ خان - لىغى قۇمۇلنىڭ ئىستىراتېگىيىدە مۇھىم ئورۇن ئىگىلىگىنى ۋە قۇمۇل ۋاڭلىرىنىڭ ئىزچىل ھالدا مانجۇ خانىغا سادىقلىغىنى نەزەردە تۇتۇپ، مېھرىبانۇنى بۇگۇر يېڭىساردىن قۇمۇلغا ئېلىپ كەلدى؛ بىراق، ئۇنىڭ ئوغلى غۇلامىددىن تۇغما ئېيىپناق (پالەچ) بولغانلىقتىن، مانجۇ خان مەخسۇس يارلىق بىلەن مېھرى - بانۇنى قۇمۇل ۋاڭى قىلىپ تىكلىدى ۋە قوزغىلاڭ يىللىرى خاراپ بولۇپ كەتكەن ۋاڭ ئوردىسىنى نۇرغۇن پۇل خەجلەپ ئەسلىگە كەلتۈرۈپ بەردى. شۇنداق قىلىپ، قۇمۇل ۋاڭلىغىنىڭ ئۈزۈلۈپ قالغان تارىخى مانجۇ خانلىغىنىڭ قولى بىلەن يەنە ئۇلاندى.

مېھرىبانۇ ۋاڭلىق تەختىگە ئولتۇرغاندىن كېيىن، «يېغىلىق» يىللىرى خاراپ بولغان ئىگىلىكنى تىكلەشكە كىرىشتى: ئېرىق - ئۆستەڭ ۋە كۆۋرۈكلەرنى تۈزىتىپ، ئاق قالغان يەرلەرنى تېرىتتى.

ئىگىسىز قالغان يەرلەرنى تىزدىلاپ (مۇنداق يەرلەر ئون مىڭ موغا يەتكەن) «گاداي ساڭ بىرى» دەپ نام بېرىش بىلەن بۇ يەرلەرنى ئىجارىگە بەرگۈزدى، ھوسۇلىنى «گاداي ساڭ»غا قۇيدۇرۇپ، ئۇنىڭغا مەسئۇل كىشىلەرنى بەلگىلدى. مۇنداق كىشىلەر «سىدىر» دەپ ئاتىلاتتى. سىدىرلار «گاداي ساڭ» ئاشلىغىدىن ھەر كۈنى نۇرغۇن نان ياقتۇرۇپ، باشپاناسىز قالغان پۇقرالارغا تارقىتىپ تۇراتتى. خەلقنىڭ ھال-ئەھۋالى بىرئاز ياخشىلانغاندىن كېيىن، ئۇنىڭ دائىرىسىنى كېچىكتىپ، پەقەت غېرىپ-مىسكىن، يېتىم-يېسىر، ئاجىز-ئورۇقلارغىلا بېرىدىغان قىلدى ①.

مېھرىبانۇ چىڭ ژاڭ ئۆز «دۇشمەن» لىرىدىن ئۆچ ئېلىشنىڭ ئۇلۇغتىمىغان ئىدى. ئۇ يېغىلىق يىللىرى مۇھەممەت بەشىرۋاڭنى ئۆلتۈرۈشكە قاتنىشىپ، كېيىن ئۆزىنى ژاڭ، خوتۇنىنى پۇجۇڭ دەپ ئېلان قىلغان سۈپىۋۇرگە پاكار بىلەن سۈپىۋۇرگە غازىيەگ دىگەنلەرنى تاپتۇرۇپ كېلىپ، ئۆلۈمگە ھۆكۈم قىلدى ۋە ئۇلارنىڭ باشلىرىنى سىپىل دەرۋازىسىغا ئاستۇردى.

شۇ ئاردا، مېھرىبانۇنىڭ چوڭ قىزى (چوڭ ئايلا خېنىم) تېخى ياتلىق قىلىنماي تۇرۇپلا، تۇيۇقسىز بىر ھادىسىگە ئۇچراپ قازا تاپتى. كىچىك قىزى (كىچىك ئايلا خېنىم) مۇ، بويىغا يېتىپ، ھەتتا شۇ زامانىنىڭ قائىدىسى بويىچە ئېيتقاندا، ژاقتىدىن ئۆتۈپ كەتتى. چۈنكى، قۇمۇل تەۋەسىدە «ئاق سۆڭەك» (ژاڭ جەمەتى) دىن ئۇنىڭغا لايىق تېپىلمىدى؛ ئاددى پۇقرالارنى ئۇلار ئۆزىگە لايىق كۆرمەيتتى. مېھرىبانۇ چىڭژاڭ مۇشۇ ئىش ئۈچۈن بېشىنى قاتۇرۇپ تۇرغاندا، ئۆز ژاقتىدا مۇھەممەت بەشىر ژاڭنىڭ تەيىجەسى ھەم ئۇنىڭ يېقىن تۇققىنى بولغان تاجىددىن تەيىجى دىگەن

① كېيىن، شا مەخسۇت «گاداي ساڭ بىرى»دىن چىقىقان ئاشلىقنى ئوردىنىڭ ئىختىيارىغا ئۆتكۈزۈۋېلىپ، پەقەت ھەر يىلى زامىزان ئېيىدا ئوتتۇز كەمبەغەل مومايغا بىردىن نان، بىر كىيىملىكتىن بۇز بېرىدىغان بولغان. 1936 - يىلدىن كېيىن «گاداي ساڭ يەرلىرى»نى ئۇيغۇر مەدىنى ئاقارتىش ئۇيۇشمىسى ئۆتكۈزۈۋېلىپ، مەھسۇلاتىنى مەدىنىماۋارىپ ئىشلىرىغا سەرپ قىلغان.

كىشىنىڭ قۇمۇل تاغلىرىنىڭ بىرىدە ئامان ساقلىنىپ قالغان بىر ئوغلى بارلىغىنى ئاڭلاپ قالدى ـ دە، دەرھال ئۇنى تېپىشقا شۇم-شۇقلۇق تاھىر مىراپنى ئەۋەتتى. تاھىر مىراپ نەرناسۇ دىگەن تاغدا ياشايدىغان بىر مومايىنىڭ ئۆيىدىن ئىزلىگەن كىشىنى تاپتى. بۇ، راستىنلا تاجىددىن تەيىجىنىڭ ئوغلى شا مەخسۇت بولۇپ، يىغلىق يللىرى دادىسى قوزغىلاڭچىلاردىن قېچىپ تاققا چىققاندا، ئۇنى ئۆزى بىلەن بىللە ئېلىپ بارغان ۋە ئاتا ـ بالا ئىككىسى پۇقراچە ياسىنىپ جان بېقىپ يۈرگەن ئىدى. ئۇ چاغلار-دا شامەخسۇت ئون نەچچە ياشلىق بالا ئىدى. ئۇ، دادىسىدىن كېيىن، ھىلىقى مومايىنىڭ قويىنى بېقىپ، جان ساقلىغان، مومايى باشقىلارغا تونۇتماسلىق ئۈچۈن، ئۇنىڭ بېشىغا گۈڭگۈرت پوقىنى سۈرتۈپ، تازغا ئوخشىتىپ قويغان ئىدى. ئۇ يىگىرمە ئالتە يېشـ-غىچە ئۇستىدە ياغاق جۇۋا، پۇتىدا چورۇق بىلەن شۇ تاغدا ياشىغان. مېھرىبانۇ ئۇنى ئوردىغا كەلتۈرۈپ، بىرنەچچە ۋاقىت پەرۋىش قىلغاندىن كېيىن، چوڭ توي ئۆتكۈزۈپ، ئۇنى ئۆزىگە كۈيوغۇل قىلىپ ئالغان ۋە ئوردىنىڭ مۆھۈردارلىق (تامغىچى) مەنسۇبىنى بەرگەن.

ئاردىدىن تۆت يىل ئۆتكەندە، مېھرىبانۇ چىڭۋاڭ: «نىملا دىگەن بىلەن مەن ئايال كىشى، گايىـ-گايىدا ئۆزەمنى بىر قانىتى يوق قۇشتەك سېزىپ قالىمەن؛ ئۇنىڭ ئۈستىگە، ئۆلۈم دىگەن قاش بىلەن كىرپىك ئارىسىدا، مېنىڭدىن كېيىن ۋاڭلىق تەختىگە ۋارىسلىق قىلىدىغان ئوغلۇم يوق، شۇڭا، كۈيوغلۇم شا مەخسۇت بەگنى ئۆزەمگە يارىدەمچى ۋاڭ قىلىپ بېرىش توغرىسىدا بىرىجىك خانغا خەت سۈنسامىكىن» دىگەن خىيالغا كېلىپ، بۇنى ئۆزىنىڭ مەسلىھەتچىسى نەمىتۇللا قېزىبەككە ئېيتىتىدۇ.

نەمىتۇللا قېزىبەگ ئاددىي خەلق ئىچىدىن چىققان، كۆڭلى تۆز، گېپى ئوچۇق ساددە ئادەم ئىدى. كۆپىنچە پۇقرالار تەرەپتە

تۇرۇپ، مېھرىبانۇ چىك ۋاڭغا ياخشى مەسلىھەتلەر بېرەتتى. شۇڭا مېھرىبانۇ چىك ۋاڭمۇ، ئۇنى قەدىرلەپ، ئۆزىنىڭ ئەڭ يېقىن مەسلىھەتچىسى ۋە بەزى ئىشلاردا يارىدەمچىسى قىلىۋالغان ئىدى. نەمىتۇللا بولسا، ئۆزىنىڭ ساددىلىغىدىن، «كىم بىلىدۇ، كۈنلەرنىڭ بىرىدە، مېھرىبانۇ چىك ۋاڭنىڭ كۆڭلى ماڭا چۈشۈپ قالسا ئەجەپ ئەمەس. ئۇ نىمىلا دىگەن بىلەن ئېرى يوق ئايال كىشى ئەمەس مۇ. شۇنداق بولۇپ قالسا، بىرىمىز ۋاڭ، بىرىمىز پۇجۇڭ ئاغىچا بولۇپ ئالەمدىن ئۆتىمەيمىزمۇ» دەپ ئويلاپ يۈرەتتى. ئۇنىڭ ئۈستىگە، شامەخسۇتنىڭ پۇقرالارغا نىسبەتەن قاتتىق كۆڭۈللۈگى، بولۇپمۇ ئۇنىڭ مۇغەمبەرلىك بىلەن ئويناپ تۇرىدىغان قوڭۇر كۆزلىرى نەمىتۇللاغا زاۋدى ياقمايتتى. شۇڭا، مېھرىبانۇنىڭ بايىقى پىكرىنى قەتئى رەت قىلدى.

بىراق، مېھرىبانۇ چىك ۋاڭ ئۆز پىكرىدىن يانماي، يۇقۇرىدىكى مەزمۇندا مانجۇ خانىغا ئىلتىماس يېزىشنى ئوردىنىڭ خەنزۇ كاتىپلىرىغا تاپشۇرىدۇ. شامەخسۇت ئىلتىماسقا تامغا باسىدىغان چاغدا، بۇ ئەھۋالنى بىلىپ قېلىپ، مەسئۇل كاتىپنى نۇرغۇن نەق پۇل ۋە كېلىچەكتە مەنسەپ ۋەدە قىلىش بەدىلىگە سېتىۋالىدۇ ـ دە، بۇ ئىلتىماسنى ئۆز پايدىسىغا يازدۇرۇپ، بېيجىڭغا ماڭدۇرىدۇ. بېيجىڭدىن: «ئىلتىماسىڭلارغا بىنائەن، شامەخسۇت چىك ۋاڭ، مېھرىبانۇ يارىدەمچى ۋاڭ بولسۇن» دىگەن مەزمۇندا جاۋاپ كېلىدۇ. مېھرىبانۇ ھەيرەت ۋە غەزەپ بىلەن ئالا ـ توپىلاڭ كۆتىرىپ، بۇ سۈيىقەستىنىڭ سىرىنى ئېچىشقا نەمىتۇللانى بۇيرۇيدۇ. نەمىتۇللا قاتتىق تەپتىش قىلىپ، شامەخسۇتنىڭ نەيرىڭى ئىكەنلىگىنى ئېنىقلاپ چىقىدۇ. دەل شۇ چاغدا، شامەخسۇت ئۆز كىشىلىرى ئارقىلىق جەلق ئىچىگە «مېھرىبانۇ خېنىم نەمىتۇللا قېرىبەكنى ئۆگىنىپ قاپتۇ، كېچىلىرى بىللە بولىدىكەن» دىگەن ئېغۋانى تارقىتىدۇ ـ دە، ئۆزى مېھرىبانۇ چىك ۋاڭنىڭ قېشىغا كىرىپ، «بۇ نىمە دىگەن سەت گەپ! سۈرۈشتۈرۈپ كۆرسەم، نەمىتۇللا دىگەن قارا يۈزنىڭ ماختانچاقلىق قىلىپ، ئۆزى تارقاتقان گەپلەر ئىكەن» دەپ چاقىدۇ.

مىھرىبانۇ لومۇس ۋە غەزىۋىدىن ھۇشىدىن كەتكىدەك دەرىجىگە يېـ
تىپ، «ئۇ قارا يۈزلى نىمە قىلىسىڭىز قىلىڭ، مېنى بۇ بەدنامىدىن
قۇتۇلدۇرۇڭ» دەيدۇ. دەل شۇنداق بۇيرۇقنى كۈتۈپ تۇرغان شا-
مەخسۇت نەمىتۇللانى تاياققا بېسىپ، يوتا ئىلىگىنى ئۈزۈپ تاشلايدۇ.
نەمىتۇللا تاياقنىڭ زەربىسى بىلەن ئۈزۈنغا بارماي ئۆلۈپ كېتىدۇ.
شامەخسۇت ئۆز رەقىبىنىڭ ئۇرۇق ـ ئەۋلادلىرىدىنمۇ قىساس ئالىدۇ.
بىرنەچىچە كۈندىن كېيىن، مانجۇخاننىڭ قۇمۇلدىكى ھەربى مەمۇرى
ئەمەلدارلىرى زوزۇڭتاڭ باشچىلىغىدا زور داغدۇغا بىلەن ۋاڭ ئوردىسىغا
كىرىپ، شامەخسۇتقا چىڭ ۋاڭلىق تاجىنى كىيدۈرىدۇ. مىھرىبانۇ يارەمـ
چى ۋاڭ نامىدا بىرنەچىچە يىل ئۆمۈر كۆرۈپ، ئالەمدىن ئۆتىدۇ.

3

بايا پۇجۇڭ ئاغىچا بىلەن ئايسە ئاپپاق گەپلىشىپ ئولتۇرغان
ئۆي ئەسلىدە مىھرىبانۇ چىڭ ۋاڭنىڭ شامەخسۇت بىلەن پۇجۇڭ
ئاغىچىغا تۇتۇپ بەرگەن ھوجرىسى ئىدى. ئوتتۇز نەچچە يىلدىن
بۇيان، ۋاڭ ئوردىسى بىرقانچە قېتىم ئىسلاھ قىلىنىپ، يېڭىلانغان
بولسىمۇ، پۇجۇڭ ئاغىچىنىڭ تەلىۋى بويىچە بۇ ھوجرىنىڭ ئورنى
ئۆزگەرتىلمەي كەلگەن. ھەتتا ئوردىنىڭ ياتاق قىسمى ئون نەچچە
مېتىر ئىگىزلىتىلگەن چاغدىمۇ، بۇ ھوجرا يەنىلا بۇرۇنقى ئورنىغا
توغرا كەلتۈرۈپ قايتا ياسىتىلغان ئىدى.

ـــ بۇ قېرى تاز كۆرگەن كۈنلىرىنى ئۇنتۇپ، رەمەتلىك ۋاڭ
ئاپامنىڭ ئىلتىپاتلىرىنىمۇ يادىدىن چىقىرىپ قويدى. بولمىسا، تۈپ
بۇيرۇدى دەپلا، مېنى شۇنچە خورلاپ ئۆزىنىڭ سايىسىنىمۇ كۆر-
سەتمەيدىغان بولۇپ كېتەمدۇ؟ دىدى پۇجۇڭ ئاغىچا كۆز يېشى
قىلىپ.

ـــ كۆڭۈللىرىنى بۇزمىسىلا، خېنىم ئاغىچام، دىدى ئايسە ئاپـ
پاق، ھەزرەتلىرىنىڭ كۆزلىرىدىن ياش تامسا، مېنىڭ كۆزۈمدىن خۇن

ئاقمامدۇ؟! ياشلىق دىگەن يالقۇن، قېرىلىق دىگەن تىۋتۇن دەپ، چىلك گاك غوجامنىڭ ياشىرىۋالغۇسى كەلسىمۇ كەلگەندۇ. ئەمىمازە، تۆگە قانچە، يېغىرى شۇنچە دەپ، چىلك گاك غوجامنىڭمۇ بېشىدا ئوت كۆيۈۋاتقان ئوخشايدۇ. ئۇنداق بولمىسا، ھەزرەتلىرىنى يوخلىماي قويامدۇ.

شۇنىڭدىن كېيىن، ئايسە ئاپپاق ئۆزىنىڭ ئوغلى تۇرشا تۇغ-بىگدىن ① ئاڭلىغانلىرىنى قىزغىن سۆزلەپ كەتتى. ئۇنىڭ ئېيتىشىچە، بىرەر ئايدىن بۇيان ئېچكىرىسىدە ناھايىتى چوڭ يېغىلىق بولۇپ كېتىپتۇ. پۇقرالار خانىنىڭ ئەمەلدارلىرىنى ئۆلتۈرۈپ، يامۇلارنى ئىگىلەپ ئەپتۇ. ئەمدى بېيجىڭ خانىمۇ تەختتىن چۈشكىدەك، يېغىلىق قىلغانلار بۇ تەرەپلەرگىمۇ كەلگىدەك. ئۇلارنىڭ شىرىكلىرى قۇمۇلدىمۇ خېلى باردەك. تۆمۇر مۇجاڭ دىگەن ئادەم بەش شەر، ئون ئىككى تاغنى ئارىلاپ يۈرۈپ چىلك گاك غوجامنىڭ ئۇستىدىن بولمىغۇر گەپلەرنى تارقىتىپ، قۇترانتقۇلۇق قىلىپ يۈرگىدەك. مىر-شاپ، پاششاپلار تۆمۇر ئىسىملىك بىرەر يۈز ئادەمنى تۇتۇپ، سو-راق قىپتۇ. ئەمما، ھىلىقى راست تۆمۇر ھىلىمىچە تۇتۇق بەرمەپ-تىمىش. سەۋدۇى، ئۇنى ئاڭلىغان بىلەن، تونۇيدىغان كىشى تېپىلماپتىمىش، ئۇنىڭ ئۇستىگە، تۆمۇرنىڭ سۇلايمان قالپىغى بار ئىمىش، ئۇنى كىيىۋالسا، كۆزگە كۆرۈنمەيدىكەن.

ــ شۇڭىچۇ، قارىسىلا، پۇجۇڭ ئاغچام، ــ دەپ داۋام قىلدى ئايسە ئاپپاق، ــ چىلك گاك غوجامنىڭ قىزلارغىمۇ قارايدىغان پۇرجىسى يوق، يىگىنى ئوغا، كىيگىنى كىپەن بولۇپ، غەم ـ غۇسسىگە چۆمۈپلا كېتىپتۇدەك. ئۇ، كۈندىلا دىگىدەك خانىنىڭ ئەمەلدارلىرى، تەيجى بەگ غوجاملار بىلەن تاك تاڭلار ئېتىپ كەتكىچە مەسلىھەت

① تۇغبىگى ــ ئەسلىدە ھەربى قوشۇننىڭ تۇغ ـ بايراقلىرىغا مەسئۇل كىشىگە بېرىلىدىغان مەنسەپ بولىمۇ، شامەخسۇت دەۋرىدە ۋاڭنىڭ خاس مۇھاپىزەتچىلىرى ياشىلىغى «تۇغبىگى» دەپ ئاتىلاتتى.

قىلىشىپ، تۆۋەنكى ئوردىدا تۇنەپ قالغىدەك. ھازىر خانىقا، مەدرىسە، مەردە بۇرتىنىڭ تېچلىغى ۋە خان بىلەن چىڭ گاڭ غوجامىنىڭ ئامانلىغىنى تىلەپ، نەزىر - چىراق، قۇرئان - تىلاۋەتلەر ئۆتكۈزۈلۈۋېتىپتۇ.

ئايسە ئاپپاقنىڭ بۇ گەپلىرى راست ئىدى. كۈنلەر ئۆتكەنسېرى، شامەخسۇتنىڭ ئۇيقۇسىمۇ قاتىشىق بۇزۇلۇپ، ھەدىسلا ئىگىز - پەس چۈشلەرنى كۆرۈپ، تىنچ ئۇخلىيالمايدىغان بولۇپ قالغان ئىدى. كىمدۇ بىرى ئۇنىڭ گېلىنى سىقىپ، ئۇلتۇرمەكچى بولاتتى. پات - پاتلا «تورپاق يېغىلىغى» چۈشىگە كىرىپ قالاتتى - دە، تورپاق مولىلاراجى، تورپاق دۇگامەت، ئۆز غوجا غوجامنىيازلارنىڭ سېپىل دەرۋازىسىغا ئېسىلغان قانلىق باشلىرى ئۇنىڭ ئالدىغا دومىلاپ كېلىپ، «ھە، مەخسۇت تاز، بىزنى كۆرۈۋاتامسەن، بىز تېخى تىرىك» دەپ قاقاقلاپ كۈلەتتى.

بىر كۈنى، شامەخسۇت پۇجۇڭ ئاغچىنىڭ يېنىدا قونۇپ قالدى. ئاجايىپ چىرايلىق نەقىشلەنگەن موردا ئۇرۇك ئوتۇنى خۇش پۇراق چېچىپ كۆيۈپ تۇراتتى. بىردەملىك ئۇيقۇغا كەتكەن شامەخسۇتنى يەنە قارا باستى: شەرق تەرەپتىن ھەيۋەتلىك ئاۋاز بىلەن ئۇرۇپ كەلگەن يوغان بىر ئەجدىھا شىڭشىڭشا تاغا رىنىڭ بېشىغا قونۇۋېلىپ، ئاغزىدىن ئوت چېچىۋاتقىدەك؛ بىردەمدە قارا بوران كۆتۈرىلىپ، ئوردىنىڭ ئىگىز راۋىغىنى ئۇرۇپ تاشلىغىدەك. ئەجدىھا بىر قولىنى سوزۇپ، شامەخسۇتنى گېلىدىن سىققان پېتى ئالدىغا تارتىپ بېرىپ، «ھە، سېنى نىمە قىلسام بولۇر» دىگىدەك. شۇ ئاردا، يەڭلىرىنى جەينىگىچە تۇرۇۋالغان بىر قارا ساقاللىق كىشى ياغاچچىلار ئىشلىتىدىغان ئۆتكۈر پالتىنى كۆتۈرىپ ئەجدىھانىڭ ئالدىغا كەپتۇ - دە، «بۇنى ماڭا بېرىڭ، قۇمۇل خەلقىنىڭ كۆزىگە كۆرسىتىپ تۇرۇپ، بېشىنى تېنىدىن جۇدا قىلاي» دىگىدەك. ئەجدىھا قاقاقلاپ كۈلۈپ، «خالىغىنىڭنى قىل» دەپ، شامەخسۇتنى ھىلىقى كىشىنىڭ ئالدىغا تاشلاپ بەرگىدەك. ھىلىقى

كىشى ئوردا قوۋۇقنىڭ ئالدىغا يىغىلغان قېلىن خەلق توپى ئىچىدە ئۇنى بىر كۆتەككە بىسىپ تۇرۇپ، پالتىسىنى ئىگىز كۆتەرگىدەك...

شۇ چاغدا شامەخسۇت «ۋاي جان» دەپ قاتتىق چۈچۈپ ئويغاندى. پۇجۇك ئاغىچىمۇ ئويغىنىپ كېتىپ، دەرھال يوغان كىر-سىن لامپىنى ياقتى - دە، ئۇنىڭ چىرايىغا قاراپ قورقۇپ كەتتى ۋە يۈز - كۆزلىرىدىكى تەرلەرنى سۈرتۈشكە باشلاپ، «تىۋىپ چاقىر-تايىمۇ» دىدى. شامەخسۇت بېشىنى چايقىدى. شۇ ئارىدا ئوردا مەسچىتىنىڭ مەزىنى نامازىامداتقا ئەزەن ئېيتتى. شامەخسۇت نا-مازنى ئۆيىدىلا ئوقۇپ، سەۋسەر تۇمىغى بىلەن قاما جۇۋىسىنى ئىلدام كىيدى - دە، بايا چۈشىدە بوران ئۇرۇۋەتكەن ئوردا راۋىغى تەرەپكە ماڭدى. ئۇنىڭ كەينىدىن قوراللىق مۇھاپىزەتچىلىرى ئەگەشتى.

شامەخسۇت راۋاققا چىقىپ، دەرھال شەرققە قاردى. ئۇرلەپ چىقىۋاتقان كۈننىڭ نۇرلىرى قېلىن بۇلۇتلارنى خۇددى نەيزىدەك تېشىپ، تاغ باشلىرىغا سانجاق - سانجاق ئەلەملەرنى سانچىۋاتقاندەك كۆرۈنەتتى. بىراق، شامەخسۇتقا كۈن كۈن ئەمەس، بايا چۈشىدە كۆرگەن ئەجدىھانىڭ ئوت چېچىۋاتقان ئاغزى، تاغ ۋە بۇلۇتلار بولسا ئۇنىڭ گەۋدىسى بولۇپ كۆرۈندى - دە، ئۇ ئالقىنى بىلەن دەرھال كۆزىنى ئېتىۋېلىپ، ئارقىسىغا ئۆرۈلدى. ئوردىنىڭ غەرپ ۋە جەنۇپ تەرەپلىرىنى يېرىم چەمبەرسىمان ئوراپ تۇرغان ساناق-سىز پاكار - پاكار ئۆيلەرنىڭ تۇرخۇنلىرىدىن چىقىۋاتقان كۆكۈش ئىس ھالقىلىرىمۇ ئۇنىڭ كۆزىگە خۇددى ئۆزى تەرەپكە خىرىس قىلىپ كېلىۋاتقان بىر توپ ئەجدىھادەك كۆرۈنۈپ كەتتى. ئور-دىغا يېقىنراق جايلاشقان مەسچىتلەردىن ئۆيلىرىگە تارقىلىۋاتقان توپ - توپ جامائەت شامەخسۇت ۋاڭنىڭ راۋاقتا تۇرغانلىغىنى كۆ-رۈپ، ھەرقايسىسى ئورۇنلىرىدا يەرگىچە ئېگىلىپ تۇرۇپ قالغان ئىدى. شامەخسۇت ئۇلارغا قاردى - دە، ئۇنىڭ كۆزىگە خۇددى ھەر بىر توپنىڭ ئىچىدىمۇ بايا چۈشىدە كۆرگەن ھىلىقى قارا ساقاللىق كىشى پالتا تۇتۇپ تۇرغاندەك كۆرۈنۈپ كەتتى. شامەخسۇت: «ياۋاللا،

بۇ نەمە كاراەت؟ مەن نەمە بولۇۋاتىمەن!» دەپ خىيالغا چۆمدى.

شۇ ئاردا ئۇرۇمچى يولى تەرەپتىن كېلۋاتقان زىل قوڭغۇراق ئاۋازلىرى ئاڭلىنىپ قالدى. چاڭ-توزاڭ ئىچىدە ئوردا تەرەپكە ئات چاپتۇرۇپ كېلىۋاتقان ئۇچ كىشى كۆرۈندى. شامەخسۇت راۋاقتىن چۈشۈشكە ئالدىرىدى.

سەككىزىنچى باپ

ئۇرۇمچى جاڭجۇڭى قان سورايدۇ

ئايا شاھىم، سىزگە ئېيتار سۆزۈم بار!

—«شاھنامە»دىن

1

بۇگۈن تاڭ يورۇش ئالدىدا ھىلقىدەك قورقۇنچلۇق چۈش كۆرگەننىڭ ئۈستىگە، ئۇرۇمچى تەرەپتىن مۇنچە ئەتىگەن چاپار-مەن كەلگەنلىگى شامەخسۇتنىڭ كۆڭلىنى تېخىمۇ بىئارام قىلىۋەتتى. ئۇ، پۇجۇلۇڭ ئاغچا بىلەن ئۇن-تىنسىز ئولتۇرۇپ، نانۇشتا قىلدى-دە، ئۆزىنىڭ تۆۋەنكى خاس ھوجرىسىغا چۈشۈپ، كالىرىنىڭ يار-دىمى بىلەن ئۈستىۋاش يەڭگۈشلىدى: قىزىل مۇنچاقلىق مانجۇچە قالپاق، يان چەكلىرى ئوچۇق ئۆرە ياقلىق قىزغۇچ تەتىللا تون، ئەجدىھا سۈرىتى كەشتىلەنگەن سىرىق دۇردۇن كالىتە چاپان، قىزىل جىيەك تۇتۇلغان كالىتە قونجلىق قېلىن تاپان قارا مەخ-

مەل ئۆتۈك ــ مانا بۇلار شامەخسۇتنى غەلىتە تۇسكە كىرگۈزۈپ قويدى. ئۇ ئادەتتە ئۆزىنىڭ مىللى كىيىملىرىنى كىيىۋىۋ، رەسمى قوبۇل ياكى مۇراسىم چاغلىرىدا، مانجۇ خان ئوردىسىنىڭ قائىدىسى بويىچە، ئاشۇنداق ۋاڭلىق سەرپاسىنى كىيىشى شەرت ئىدى.

ئۇ، مانجۇچە كىينگەن تۇرشا تۇغىبىگى باشلىق تۆت مۇھا ـ پىزەتچىسىنىڭ ھىمايىسىدە ھىلىقى ھوجىرىغا تۇتاش ئۇزۇن دەھلىز ـ دىن چۇشۇپ، ئارچا ۋە ئۇرۇك ئوتۇنلىرىنىڭ خۇش پۇراقلىرى بىلەن قاپلانغان كىچىكرەك بىر زالنىڭ تۆر تەرىپىدىكى يان ئىشىگىدىن ئىچكىرى كىردى. قىپ ـ قىزىل گىلەملەر سېلىنغان زالنىڭ تۆر تەرىپىتىكى تېمىغا ئۇرلەپ چىقىۋاتقان كۇن ۋە ھاۋادا ئۇ ـ چۇۋاتقان يوغان ئەجدىھا سۈرىتى سىزىلغان، دەل شۇ سۈرەتـ نىڭ ئالدىدىكى سۇپىنىڭ ئوتتۇرىسىغا ئالدى پۇتلىرى ئىككى شىر ـ نىڭ بېشىغا ئورۇنلاشتۇرۇلغان بىر تەخت قويۇلغان، قىزىل دۇخاۋا كۆرپە سېلىنغان تەختىنىڭ يۇلەنچۇگىگىمۇ ئەجدىھا سۈرىتى نە ـ قىشلەنگەن ئىدى. شامەخسۇت تەختتە ئولتۇرۇپ بولۇشىغا تۇرشا تۇغىبىگى دەرھال بىرىپ ئۇدۇلىدىكى نەقىشلىك قوشقانات ئىشىكنى ئاچتى، ئاپپاق ساقاللىق نوشىرۋان تەيجى بىلەن ئىگىز بويلۇق، كوسا ساقال ئەخمەتشا تۇڭچى (تەرجىمان) ئاستا كىردى ـ دە، سالام بىلەن تازىم بېجا كەلتۈرۈپ، قول باغلاپ تۇرۇشتى (ئۇ ـ لارمۇ مانجۇچە كىينگەن بولۇپ، ئەخمەتشا تۇڭچىنىڭ قولىدا بىر سىيىق لىپاپە تۇراتتى)، ئۇلار شامەخسۇتنىڭ قول ئىشارىتى بە ـ لەن يان تەرەپتىكى ياغاچ كۇرسىغا ئولتۇرۇپ، قوللىرىنى دۇئاغا كۆتەردى. شامەخسۇت ۋە تۇرشا تۇغىبىگى باشلىق مۇھاپىزەتچە ـ لەرمۇ تەڭلا قول كۆتەردى. دۇئادىن كېيىن نوشىرۋان تەيجى بىلەن ئەخمەتشا تۇڭچى ئورۇنلىرىدىن تۇرۇپ، شامەخسۇتتىن ئىسەنلىك سوراپ:

ــ چىڭ گاڭ غوجام ھەزرەتلىرى ئىسەن قوندىلامىكىن؟ ــ دىدى.

— خۇداغا شۈكرى، يۈرت ئامان، ئىشلار راۋانمۇ؟ — دىدى شا مەخسۇت.

— خوش. ھەزرەتلىرىنىڭ ئۇلۇغ دۇئالىرى بەركاتىدا ھەممە ئىشلار جايىدا، — دىدى نوشىرۋان تەيجى، — مۇبارەك خاتىرە شېـ رىپلىرىگە مەلۇم بولغايكىم، بۇگۈن ئەتىسگەن ئۇرۇمچى جاڭجۈڭ يامۇلدىن مۇھىم مەكتۇپ كەلدى. ئىجازەت بولسا، ھەزرەتلىرىگە مەلۇم قىلساق.

— قېنى ئوقۇلسۇن.

نوشىرۋان تەيجى تۇرشا تۇغىبىگىگە قارىدى. تۇغىبىگىنىڭ ئىشارىتى بىلەن مۇھاپىزەتچىلەر چىقىپ كەتتى. ئەخمەتشا تۇڭچى لىپاپىنىڭ ئاغزىنى كىچىك قايچا بىلەن ئېچىپ، يۇڭ قەلەمدە يېزىلىپ، تۆت بۇرجەكلىك قىزىل تامغا بېسىلغان خەنزۇچە خەتنى ئاستا ئوقۇشقا باشلىدى. بۇ خەت مانجۇ خانلىغىنىڭ شىنجاڭدىكى باش ھەربى ـ مەمۇرى ئەمەلدارى يۈەن داخۇادىن كەلگەن ئىدى.

بۇ خەتنىڭ مەزمۇنىدىن مەلۇم بولدىكى، سۇن جۇڭشەنىنىڭ شىنجاڭدىكى تەرەپدارلىرى «گېلاۋخۇي ①» چىلار بىلەن بىرلىشىپ، يېقىندا، يەنى 1911 ـ يىلى 28 ـ دېكابىر ئۇرۇمچىدە خانلىققا قارشى قوراللىق قوزغىلاڭ كۆتەرگەن. بۇ قوزغىلاڭ بېـ سىقتۇرۇلغان بولسىمۇ، بىر قىسىم كىشىلىرى ئىلى ۋە قۇمۇل تەرەپـ كە قېچىپ كەتكەن. ئىچكىرىسىدە بولسا، بۇ يىل (1912 ـ يىل) 1 ـ يانۋار كۈنى 17 ئۆلكىنىڭ ۋەكىللىرى نەنجىڭ دىگەن شەھەرـ گە توپلىنىپ، «جۇڭخۇا مىنگو» دۆلىتىنىڭ قۇرۇلغانلىغىنى جاكا ـ لىغان ۋە سۇن جۇڭشەننى «ۋاقىتلىق دازۇڭتۇڭ» (بۈيۈك رەئىس جۇمھۇر) قىلىپ سايلىغان. شۇنىڭدىن ئىلھاملىنىپ، سۇن جۇڭشەننىڭ

① گېلاۋخۇي (ئاكا ـ ئۇكىلار جەمئىيىتى) — مانجۇ خانلىغىغا قارشى بىر خىل دىنىي تەشكىلات بولۇپ، ئاساسەن خاراب بولغان دېخانلار، ئىشسىز قالغان كاسىبلار، ئەسكەر ۋە سەرگەردانلاردىن تەركىب تاپقان، بۇ تەشكىلات بەزىدە پومىششك ۋە ئەمەلدارلار تەرىـ پىدىنمۇ سۈيىئىستىمال قىلىنىپ كېتەتتى. شىكخەي ئىنقىلابى دەۋرىدە بولسا، بۇرژۇئا ئىنقىلابچىلىرىنىڭ مۇھىم تايانچى بولۇپ قالغان.

ئىلىدىكى تەرەپدارلىرى 7 - يانۋار كۈنى ئىلىنىڭ كۈرە شەھىرىدە كەڭ كۆلەملىك قوزغىلاڭ كۆتىرىپ، خان لەشكەرلىرىنى كۈرەدىن قوغلاپ چىقارغان ۋە ئۇچ كۈندىن كېيىن ئىلى ۋاقىتلىق ئىنقىلابىي ھۆكۈمىتىنىڭ قۇرۇلغانلىقىنى جاكارلىغان. ئىلىدىكى ھەر مىلـ لەت خەلقى بىلەن يۇقۇرى قاتلام كىشىلىرى، مەسىلەن، خۇيزۇ ئۇلىمالىرىدىن مالىنشياۋ، ئۇيغۇرلاردىن ھېكىم بەگ تەيجى، ھۆسەنـ بايلار، يەنە بىرمۇنچە موڭغۇل ۋە قازاق چوڭلىرىمۇ ئىلى قوز- غىلىڭىغا ماددى ۋە مەنىۋى يار دەملەر بەرگەن. بۇ قوزغىلاڭچىلار ئىلى بىلەنلا چەكلىنىپ قالماي، شەرققە، يەنى ئۇرۇمچىگە يۇرۇش قىلىش ئالدىدا تۇرماقتا. دىمەك، ئەھۋال ئاھايىتى خەتەرلىك. ئەگەر بۇ خەتەرنىڭ ئالدى ئېلىنمىسا، سۇن جۇڭشەن تەرەپدارلـ رى شىنجاڭنىڭ ھەممە يېرىدە قوزغىلاڭ كۆتىرىپ، خانلىق ھاكـ- مىيىتىنى ئاغدۇرۇپ تاشلايدۇ، ئۇ ھالدا ئۇزۇن يىللىق تارىخقا ئىگە قۇمۇل ۋاڭلىغىمۇ زاۋال تاپىدۇ. —

«... شۇ ۋەجىدىن، — دىيىلگەن ئىدى خەتنىڭ ئاخىرىدا، — شا مەخسۇت چىنىڭ ۋاڭ جاناپلىرى ئۇلۇغ چىنى خاقانغا بولغان ئەنئەنىۋى سادىقىت ۋە بەكامال ئىتائەت ئىزھارى ھەددە قۇمۇل ۋاڭلىغىنىڭ ئۇزاق يىللار سەلتەنەت دەۋرانى سۈرۈشىگە كاپالەتلىك قىلىش ئۈچۈن، دەرھال چارە - تەدبىرلەرگە كىرىشىپ، بىرىنـ چىدىن، يامان ئادەملەرنىڭ قۇمۇل زىمىنىدا توپىلاڭ قىلىشىغا زىنھار يول قويىمغايلا. ئىككىنچىدىن، ئىلىدىكى توپىلاڭچى ئوغرىلارغا جازا بېرىشى باشلىشىمىزغا بەتەھقىق ھەددىم بولۇپ، قۇمۇلدىن بىرنەچچە يۈز ئاتلىق مەرگەن جابدۇپ ئەۋەتكەيلەر، تاكى ئۇلار خانلىق لەشكەرلىرى بىلەن بىرلىكتە شىجائەت كۆرسىتىپ، شان - شۆھـ- رەت ۋە مەرتىۋىلىرىنى تېخىمۇ يۇقۇرى قىلغاي ...»

خەت ئوقۇلۇپ بولغىچە، شا مەخسۇتنىڭ چىرايى نەچچە خىل بولۇپ كەتتى. گاھ تامدەك تاتىرىپ، كۆزلىرىنى يۇمۇۋالاتتى؛ گاھ ئاقىرىشقا باشلىغان سىرىق ساقىلىنى سىلاپ، زالنىڭ نەقىشلەنگەن تاملىرىغا قارايتتى، ھېكىم بەگ بىلەن ھۆسەنبايىنىڭ ئېتى چىققاندا، ئۇ كۆزلىرىنى چەكچەيتىپ، نوشىرۋان تەيجىگە تىكىلىپ قارىۋالدى. «توپىلاڭ» دىگەن سۆز چىققاندا، چۈشىدە كۆرگەن ھىلىقى قارا

ساقاللىق كىشى ئۆتكۈر پالتىسىنى كۆتىرىپ، ئوردىغا كىرىپ كېلىۋ-
ۋاتقاندەك كۆرۈنۈپ كېتەتتى - دە، يۈرىگى «جىغ» قىلىپ، بەدد-
ىگە تىترەك ئولىشاتتى.

ھەقىقەتەن، بۇ كۈنلەردە شىنجاڭنىڭ ۋەزىيىتى ناھايىتى
جىددىلەشكەن ئىدى. جۇڭگو ئىنقىلاۋىنىڭ ئولۇغ پىشۋالىرىدىن
سۇن جۇڭشەن ئەپەندىنىڭ يېتەكچىلىگىدە 1905 - يىلى قۇرۇلغان
بۇرژۇئا ئىنقىلابچىلىرىنىڭ سىياسى پارتىيىسى - «جۇڭگو ئىنقىلاپ-
چىلىرى ئىتتىپاقى» نىڭ ئەزالىرى 1911 - يىلىدىكى شىڭخەي ئىنق-
ىلاۋىدىن بۇرۇنلا، شىنجاڭدا مانجۇ خانلىغى ئىستىبداتىغا قارشى
بەزى ھەركەتلەرنى باشلىۋەتكەن ئىدى. شۇ ئىنقىلاۋىي ھەركەت-
لەرنىڭ دەسلەپكى مەۋسىمى بولغان ئىلى ۋاقىتلىق ھۆكۈمىتى قۇ-
رۇلۇشى بىلەنلا، نەنجىڭدىكى ۋاقىتلىق ھۆكۈمەتكە تېلېگراممىا
يوللاپ، ئىلى رايونىدا مانجۇ خانلىغى ھاكىمىيىتىگە خاتىمە بېرىل-
گەنلىگىنى جاكالىدى ۋە يۈەن داخۇانى مانجۇ خانلىغىدىن ۋاز
كېچىپ، «جۇڭخۇا مىنگو»نى ئېتىراپ قىلىشقا قىستىدى؛ چارپادد-
شاسىنىڭ ئىلىدىكى كونسۇلخانىسىغىمۇ نوتا تاپشۇرۇپ، شىنجاڭنىڭ
ئىچكى ئىشلىرىغا ئارىلاشماسلىغىنى تەلەپ قىلدى. بىراق، يۈەن
داخۇا بېيجىڭدا جان تالىشۋاتقان مانجۇ خانلىغىغا ساداقەت
بىلدۈرۈپ، ئىلى ۋاقىتلىق ھۆكۈمىتىگە قارشى مەيدانغا چىقتى.
بېيجىڭدىكى مانجۇ خانلىغى يۈەن داخۇاغا ئىلى ۋاقىتلىق ھۆكۈمىتىنى
ئوجۇقتۇرۇش توغرىسىدا بۇيرۇق بېرىش بىلەن بىللە چار پادىشاسىدىن
ئىلى ۋاقىتلىق ھۆكۈمىتىنى ئېتىراپ قىلماسلىقنى تەلەپ قىلدى.

شۇنداق قىلىپ، شىنجاڭدا ئىككى ھاكىمىيەت، يەنى ئىلى
ۋاقىتلىق ھۆكۈمىتى بىلەن ئۇرۇمچىدىكى مانجۇ خانلىغى ھۆكۈمىتى
شەكىللىنىپ، ئىككى تەرەپ ئوتتۇرىسىدا ئۇرۇش باشلىنىش ئالدىدا
تۇراتتى. يۈەن داخۇا جەنۇپ ۋە شەرقىي شىنجاڭدىن ئەسكەر
يۆتكەشكە جىددى كىرىشتى. جۇملىدىن، قۇمۇلدا تۇرۇشلۇق ھەر-
بى باشلىق جۇدىچىنغا (خەلق ئۇنى: «جۇدارىن» دەپ ئاتايتتى)

ئۆز لەشكەرلىرى بىلەن دەرھال ئۇرۇمچىگە يېتىپ كېلىش توغرىسىدا بۇيرۇق بەردى. بۇ بۇيرۇق شا مەخسۇتقا يېزىلغان خەتتىن بىر كۈن بۇرۇن جۇدارىنغا تەككەن ئىدى.

ئەخمەتشا تۇڭچى خەتنى ئوقۇپ بولۇپ، شا مەخسۇتقا قارىدى. شا مەخسۇت تەختكە يۆلەپ قويغان ئۆلۈكتەك، رەڭگى ئۆچكەن هالدا جىم ئولتۇراتتى. زالدا يوغان چۆيۈن مەشنىڭ گۈكىرىشىدىن باشقا هىچقانداق ئاۋاز ئاڭلانمايتتى. شۇ ئارىدا مەلۇمچى بەگ كىرىپ، جۇدارىننىڭ كۆرۈشكىلى كەلگەنلىگىنى مەلۇم قىلدى...

... جۇدارىن ئەهۋالنىڭ ناهايىتى جىددى ئىكەنلىگىنى، ئۆزىنىڭ ئەتە ئەتىگەندە يولغا چىقىدىغانلىغىنى ئېيتىپ، قۇمۇلدىن ئەۋەتىلىدىغان مەرگەنلەرنىڭ تېزرەك يولغا چىقىشىنى تەلەپ قىلدى ۋە ئاخىرىدا ئەخمەتشا تۇڭچىغا قاراپ جىددى قىياپەتتە مۇنداق دىدى:

— چىڭ ۋاڭ ئالىلىرىغا ئۇشبۇ سۆزلىرىمنى تەكىتلەپ ئېيتىڭكى، ئۇرۇش چىقمىسىز بولمايدۇ، زەمبىرەكنىڭ هەر بىر تال ئوقى ئۆزى بىلەن تەڭ كۈمۈشكە توختايدۇ. چىڭ ۋاڭ ئالىلىرى ئۇرۇمچىگە مەرگەنلەردىن تاشقىرى ئۇرۇش خىراجىتى ئۈچۈن پۇل ئەۋەتىشنى ئېسىدىن چىقىرىپ قويمىغاي!

جۇدارىن «يوللۇق» دەپ بېرىلگەن يىگىرمە سەر ئالتۇننى ئېلىپ، ئۆزىدىغاندىن كېيىن، شا مەخسۇت نوشىرۋان تەيجىگە قاراپ، «ئىشنى نىمىدىن باشلىساق بولۇر؟» دىدى.

— ئەل ئىچىدىن بىرنەچچە يۈز مەرگەن يىغىش ئۈچۈن ئىش ئەمەس، — دىدى نوشىرۋان تەيجى، — هەزرەتلىرىنىڭ رەيىلىرىگە مۇناسىپ كەلسە، ئوردا ئەركانى ۋە يۈرت چوڭلىرى بىلەن مەسلىھەتلىشىپ كۆرسەكمىكىن.

— ئەمىسە، پېشىندىن يېنىپ، هەممىسى يىغىلغاي! — دىدى شا مەخسۇت سەل نارازى قىياپەتتە.

— خوش.

2

پىشىندىن كېيىن، زالدا يىغىلىش باشلاندى. شا مەخسۇت بايىقى تەخت ئۈستىدە سەۋسەر جۇۋىغا يۆگىنىپ، سەللە بىلەن ئولتۇراتتى. ئوڭ قاناتتىكى ياغاچ كۇرسىلاردا نوشىرۋان تەيجى، هاشىر تەيجى، قېزىبەگ غوجا باشلىق ئوردا بەگلىرى، سول قاناتتا نوروز ئەئلەم، ئۈۋەيىس مۇپتى، توختى دورغا باشلىق يۇرت چوڭ-لىرى بولۇپ، ئون نەچچە كىشى ئولتۇراتتى. مانجۇچە لباس كە-يىپ، بېلىگە شەمشەر ئاسقان تۇغبېگى شا مەخسۇتنىڭ يېنىدا ئۆرە تۇراتتى. قالغان ئوردا بەگلىرىنىڭ هەممىسى مىللى كىيىم بىلەن ئىدى.

نوشىرۋان تەيجى بايىقى خەتتە ئىزهار قىلىنغان ئەھۋاللارنى تەپسىلى چۈشەندۈرۈپ ئۆتۈپ، هاردۇق يەتكەن كىشىدەك جىم ئولتۇرۇپ قالدى. شا مەخسۇت:

— ئۇرۇش خىراجىتى خۇسۇسىدا گەپ قىلىنمىدىغۇ! — دىدى رەنجىگەن قىياپەتتە.

— خوش، ئەپۇ قىلسىلا، مەن قۇللىرى بۇ گەپنى ئۇنتۇپ قاپتىمەن، — دىدى نوشىرۋان تەيجى ئورنىدىن تۇرۇپ. ئاندىن جۇ-دارىنىڭ ئۇرۇش خىراجىتى توغرىسىدا تەلەپ قويغانلىغىنى ئېيـ-تىپ ئۆتتى.

شۇنىڭدىن كېيىن، شا مەخسۇت قاپاقلىرىنى تۇرۇپ، هەممىگە بىر قۇر كۆز يۈگۈرتۈپ چىققاچ، «قېنى، بۇ گەپلەرگە نىمە دەيـ-سىزلەر؟» دىدى.

قېلىن يېشىل موۋۇتتىن تون كىيىگەن ئۈۋەيىس مۇپتى يوغان سەللىسىنى تۈزىتىپ قويۇپ چىيقىراق ئاۋاز بىلەن مۇنداق دىدى:

— قۇرئان كېرىمدە هەر نېچۈك دۈشمەننى سەل چاغلىماس-

لىق، بەشەرتى لازىم تېپىلغاندا غازات باشلاش خۇسۇسىدا ئايەت-
لەر كۆپ. پادىشاھنىڭ ئەمرى ۋاجىپ. ئەلھال، جاڭجۇڭ جاناپلىرى
بىزدىن لەشكەر ۋە خىراج سورىغان ئىكەن، بىز ھىچىنەرسىمىزنى
ئايىماي، ئىلى كاپىرلىرىغا قارشى غازات باشلاپ، چىڭ گالۋ غوجام
ھەزرەتلىرىنىڭ شانۇ-شەۋكەتلىرىنى ئاسمان پەلەك كۆتىرىشىمىز
دەركار.

— ئۇرۇمچى جاڭجۇڭى تەرىپىدە تۇرۇپ، ئىلى جاڭجۇڭىغا
قارشى تىغ كۆتىرىشنى غازات دىگىلى بولماس، تەقسىر، — دىدى
نوشىرۋان تەيجى مەسخىرە بىلەن كۈلۈپ.

شامەخسۇت نوشىرۋان تەيجىگە ئالىيىپ قويۇپ، تەتۈر
قارىۋالدى.

باياتىن بېرى شامەخسۇتنىڭ ئىچىدىكىنى بىلىۋېلىش ئۈچۈن،
ئۇنى دىققەت بىلەن كۈزىتىپ ئولتۇرغان ھاشىر تەيجى مەسىلىنى
دەرھال چۈشىنىپ، خوشاللىغىدىن تېرىسىگە پاتماي قالدى. ئۇ
قېزىبەگلىكتىن كىچىك تەيجى بەگلىك مەنسىۋىگە چىقىقاندىن
بۇيان، قانداق قىلىپ نوشىرۋان تەيجىنى يېقىتىپ، ئۇنىڭ ئورنىغا
چوڭ تەيجى بولۇش كويىدا يۈرەتتى. ئۇنىڭ يېنىدا ئولتۇرغان
پولتاي كۆز ئادەم، يەنى ھىلىقى نېرىنكىرغا ساناقچى بەگلەر
باشلىغى بولۇپ چىققان قېزىبەگ غوجا بولسا، ھاشىر تەيجى بىلەن
ھەمنەپەس ئىدى. شۇڭا، ئۇلار پۇرسەت تاپسىلا، نوشىرۋان تەيجى-
نى شامەخسۇتقا چېقىپ، ئۇنىڭغا ئورا كولايىتتى. مۇبادا ھاشىر
تەيجى چوڭ تەيجى بولۇپ قالسا، قېزىبەگ غوجىنىڭ كىچىك
تەيجىلىك مەنسىۋىگە مىنىشى ئېنىق گەپ ئىدى. مانا ئەمدى
نوشىرۋان تەيجى شامەخسۇتنىڭ رايىغا باقماي، ئۇنىڭ چىشىغا
تېگىپ قويدى. بوي-بەستىنىڭ يوغانلىغى ۋە رەڭگى-رويىنىڭ
قارىلىغى بىلەن كۆيۈپ كەتكەن توغراقتا ئوخشايدىغان ھاشىر
تەيجى بۇ پۇرسەتنى غەنىمەت بىلىپ، ئورنىدىن دەس قوپتى-
دە، شامەخسۇتقا تازىم بېجا كەلتۈرگەچ، مۇنداق دىدى:

— مۇپتى ئاخۇنتۇمنىڭ ئېيتقانلىرى ھەق گەپ. بىز ئۇچۇن چىڭگاڭ غوجام ئاللىرىنىڭ شانۇ ـ شەۋكىتى ھەممىدىن ئەۋزەل. بىز دەرھال يۇرت ئىچىدىن بىرنەچچە يۈز مەرگەن ۋە ئالتۇن، كۈمۈش توپلاپ، ئۇرۇمچى جاڭجۈنىڭ ھۇزۇرىغا ماڭدۇرۇشىمىز لازىم.

— ھاشىر تەيجى، — دىدى نوشىروان تەيجى ئېغىر ـ بېسىقلىق بىلەن، — يۇرتنىڭ ئەھۋالى ئۆزلەگە مەلۇم. ئۆتكەن يىلى قۇرغاقچىلىق بىلەن ھوسۇل كېمىيىپ كەتتى. ئون ئىككى تاغنىڭ ھەممىسىدە دىگىدەك چارۋا ماللار جۇتقا ئۇچرىدى. قارا كېزىك بىلەن يۇرت ئىچىدە ئۆلۈم ـ يېتىم كۆپ بولۇۋېتىپتۇ. مۇشۇنداق ئەھۋالدا، كىچىككىنە قۇمۇلدىن بىرنەچچە يۈز مەرگەن ۋە نۇرغۇن ئالتۇن ـ كۈمۈشنى قانداق يىققىلى بولسۇن! «تۆمۈرچىلىك يەل بىلەن، پادىشالىق ئەل بىلەن» دەپتىكەن. چىڭگاڭ غوجامنىڭ شانۇ ـ شەۋكىتى يۇرتنىڭ تېچ ـ ئامانلىغى ۋە ئاباداىلىغى بىلەن بولمايزە، ئەل ـ يۇرتقا ئېغىرچىلىق سېلىش بىلەن بولغىدەكمۇ! ئۆتكەن ئۇلۇغلار:

«رەئىيەتتىن① ئالما رېئايەت② قولىن،
رېئايەتكە تاپشۇر رەئىيەت يولىن.»

دەپتىكەن. ئەمىر ناۋائى ھەزرەتلىرى ھۆسەيىن بايقاراغا قىلغان نەسىھەتلىرىنىڭ بىرىدە:

«شاھ تىلەر بولسا شاھلىق قىلماق،
رەئىيەتتىن كېرەكمەس ئايرىلماق.»

دىگەن ئىكەن.

① رەئىيەت — پۇقرا، خەلق.
② رېئايەت — رېئايە قىلماق، ھۆرمەت قىلماق.

قىزىبىەگ غوجا ئورنىدىن چاچراپ قوپتى-دە، قوللىرىنى پۇلاڭلىتىپ مۇنداق دىدى:

—ئەمدى ئۆزلە چىڭگاڭ غوجامغا نەسىھەت قىلغۇدەك بولدىلامۇ؟ چىڭ گاڭ غوجام ھەزرەتلىرى، ئىنشاتاللا، ھىچكىمنىڭ نەسىھىتىگە مۇھتاج ئەمەس.

— سەۋرى قىلىلا بىگىم، — دىدى ھاشىر تەيجى ئۇنى باسقان بولۇپ، ئاندىن نوشىرۋان تەيجىگە قاراپ مۇنداق دىدى:

— ئۆزلە «رەئىيەت - پەئىيەت» دەپ نىمە قىلماقچى؟ ئۇلۇغ بىيجىڭ خان چىڭگاڭ غوجامغا قۇمۇلنىڭ يېرىنى جاساق، خەلقىنى قۇل قىلىپ بەرگەن، چىڭگاڭ غوجام نىمە قىلىشنى خالىسا، شۇنى قىلىدۇ، تولا «رەئىيەت - پەئىيەت» دەۋەرمىسلە!

نوشىرۋان تەيجى ناھايىتى ئىچىنغان ھالدا مۇنداق دىدى:

— ئۆزلە، يەنە بىر «تورپاق يېغىلغى» بولسۇن دىمەكچىمۇ؟ جاڭجۇڭ يامۇلنىڭ مەرگەن سورىغىنى — قان سورىغىنى! خىراج سورىغىنى — جان سورىغىنى. چىڭگاڭ غوجام يۇرتنىڭ ئاتىسى. پۇقرالار قۇل بولسىمۇ، گۇل بولسىمۇ، چىڭگاڭ غوجامنىڭ بالىسى، قايىسى ئاتا ئۆز بالىلىرىغا مىھرىۋان ئەمەس. شەيخ سەئىدى ھەزرەتلىرى پادىشانى دەرەخكە، خەلقنى يىلتىزغا ئوخشىتىپ، «خەلققە زەرەر يەتكۈزمە، بولمىسا يىلتىزنىڭ قۇرۇپ كېتىدۇ» دىگەن ھېكمەتلىك گەپنى قالدۇرۇپ كەتكەن. بىر چىڭگاڭ غوجامنىڭ چىنار دەرىخىدەك ئۇزۇن يىللار كۆكلەپ، كۆپچىلىككە سايە، غېرىپ-مىسكىنلەرگە ھىمايە بولۇشىنى خالىساق، پۇقرالارغا بىھۇدە زەرەر يەتكۈزمەسلىگىمىز لازىم. پۇتكۈل شىنجاڭنى سوراۋاتقان جاڭجۇڭ جاناپلىرى ئالقانچىلىك كېلىدىغان قۇمۇل دىيارىدىن مەرگەن ۋە پۇل ئالماي تۇرۇپمۇ، ئۆز مۇرادىنى ھاسىل قىلالايدۇ.

نوشىرۋان تەيجى سۆزلەۋاتقاندا، نورۇز ئەئلەم بىرەر پالاكەتنىڭ يۈز بېرىشىنى ئالدىن سەزگەندەك قارا تەرگە چۆمۈپ كەتتى. ئۇ نوشىرۋان تەيجىنىڭ ئالدىغا بېرىپ، «تەقسىر، ئۆزلىرىنى ئايىسلا. بۇلاردا ھەق گەپنى ئاڭلايدىغان قۇلاقمۇ يوق، ئەل-يۇرتـ

نىڭ دەردىگە يېتىدىغان يۇرەكمۇ يوق. بۇلارغا نەسىھەت قىلماق قارا تاشنىڭ ئۈستىگە سۇ سەپمەكتىك بولىدۇ» دىمەكچى ئىدى. لېكىن، ئۆزىنى ئاران بېسىپ، جىم ئولتۇرۇۋالدى.

شامەخسۇت نوشىروۋان تەيجىنىڭ ھەق گەپ قىلىۋاتقانلىغىنى چۈشىنىپ تۇرسىمۇ، ئاڭلىغۇسى كەلمەي قاپاقلىرىنى سالغان ھالدا، بۇ قېرى تەيجىدىن قانداق قۇتۇلۇشنىڭ تەدبىرى ئۈستىدە خىيال سۈرەتتى. بىراق، نوشىروۋان تەيجىنىڭ ئەڭ كونا ۋە كۆپ خىزمەت كۆرسەتكەن مويسىپىت تەيجى ئىكەنلىگىنى، بولۇپمۇ خەلق ئىچىدە يۇقۇرى ئابرويىنى بارلىغىنى ئەسلەپ، ئۇنى دەرھال جازالاشقا پېتىنالمايتتى. ئاخىر، ئۆزىچە بىر يول تاپتى-دە، مۇنداق دىدى:

— نوشىروۋان تەيجى! سىز كۆپ خىزمەت قىلىپ، ھېرىپ كەتتىڭىز. ئۆمرۈمنىڭ ئاخىرىدا بولسىمۇ، ھەج تاۋاپ قىلىۋالسام دەپ نەچچە قېتىم ئەرز ئېيتقان ئىدىڭىز. سىزگە رۇخسەت. ھەجگە بېرىشقا جابدۇنۇڭ. سىزنىڭ ۋەزىپىڭىزنى ھاشىر تەيجى ئۈتەپ تۇرغاي!

ئاندىن شامەخسۇت مۇنۇلارنى جاكالىدى:

— ئۇرۇش خىراجى ئۈچۈن ھەر تۈتۈن (ئائىلە)دىن ھال-ئەھۋالىغا قاراپ، ئون سەردىن قىرىق سەرگىچە كۈمۈش پۇل توپلانسۇن؛ ئىككى - ئۈچ ئوغۇللۇق پۇقرالاردىن بىر ئوغۇل ئەسكەرلىككە ئېلىنسۇن؛ يالغۇز ئوغۇللۇق ياكى ئوغلى يوق تۈتۈن-لەرنىڭ ھەربىرى يۈز سەر كۈمۈش، ئەللىك سەر قەغەز پۇل چىقىرىپ، باشقا بىر كىشىنى ئەسكەرلىككە يالىلاپ بەرسۇن. ئەسكەر-لىككە ئېلىنغانلارنىڭ ھەممىسى ئۆزىنىڭ ئىگەر - جابدۇقلۇق ئېتى ۋە كىيىم - كېچىگى بىلەن كەلسۇن. پۇل توپلاش ۋە ئەسكەر ئېلىش ئىشىغا ھاشىر تەيجى بىلەن قېزىبەگ غوجا تەينىلەنسۇن، ئاخۇنۇملار مەسچىت - مەسچىتلەردە جامائەتكە ئەمىر - مەرۇپ قىلسۇن.

شۇنىڭ بىلەن گەپ تۈگىدى.

توختى دورغا ئوردىدىن چىقىۋېتىپ، يېنىدا كېتىۋاتقان نوروز ئەئلەمگە پىچىرلىدى:

— نوشىروان تەيجى بەككە ئۈگال بولدى. پۈت يۈگرۈگى ئاشقا، ئېغىز يۈگرۈگى باشقا دىگەن شۇ، «ئەۋلىيادىن پۈتۈگىنى تارت، پادىشادىن تىلىگىنى» دىگەن ماقالنى ئاڭلىمىغان بولغىمىدى؟

— ھەي دورغام، — دەپ پىچىرلىدى نوروز ئەئلەم، — نوشىروان تەيجى پادىشا كۈندۈزنى كېچە دىسە، يۈلتۈز چىقىپتۇ دەيدىغان، ساڭقارىنى شۇڭقار دىسە، توشقان ئۈۋلاپتۇ دەيدىغان كىشىلەردىن ئەمەس. ئەمدى ھەق گەپنى قىلىمەن دەپ بالاغا قالدى.

توققۇزىنچى باپ

قوزغىلاڭ ھارپىسىدا

ئەگەر قىلىدى ئەل ھىمايەت ساڭا،
ئۆزۈڭدىن كېرەكتۇر شىكايەت ساڭا.

— ئەلىشىر ناۋايى

1

ساغۇچ تولۇن ئاي تۈمانلىق ئاسماننىڭ بىر چېتىدە خۇددى مىس لىگەندەك ئېسىقلىق تۇراتتى. ئەگىرى - توقاي، تار كوچىلار بىلەن ئاجرىلىپ تۇرغان مەلىلەردىكى پاكار - پاكار ئۆيلەرنىڭ بەزىلىرىدە چىراق يورۇغى كۆرۈنەتتى. ئاندا - ساندا ئىتلارمۇ قاۋاپ قويىاتتى. گايىت پاششاپ نىپىز قار بىلەن قاپلانغان تار كوچىدا ئالدىراش كېتىۋېتىپ، يولنىڭ ئوتتۇرىسىدا ياتقان بىر نىمىگە كۆزى چۈشتى. ئۇ بېلىدىكى قىلىچنىڭ دەستىسىنى تۇتقان ھالدا، يېقىن كېلىپ قارىدى-دە، ئۇنىڭ ئادەم ئىكەنلىگىنى

بايقاپ، «كىمسەن؟» دەپ ۋاقىرىدى. جاۋاپ چىقمىغاچ، ئۇ ئادەمنىڭ ئۈستىگە ئېگىشتى، بۇرنىغا جۇن ھارىغىنىڭ سېسىغى پۇرىدى. «ھوي، كىمسەن؟» دىدى پاششاپ پۇتى بىلەن تۈرتۈپ. بىراق شۇ ھامان ئۇنى تونۇپ قالدى. باش ـ كۆزى يېرىق، پوتىسى چۈۋۈق ياتقان بۇ ئادەم ھىلىقى ياقۇپ ياساۋۇل ئىدى. بۇگۈن ئەتىگەندىن بۇيان. قېزىبەگ غوجىنىڭ بۇيرۇغى بىلەن گايىت پاششاپ ياساۋۇللارغا ئىش بۇيرۇپ يۈرەتتى. ياقۇپ ياساۋۇلنى بولسا، ھىچيەردىن تاپالماي، ناھايىتى خاپا ئىدى. شۇڭا: «ھەي خوتۇنتالاق، سېنى قوتۇر ئىتتەك يۇندا يالاپ يۈرەمدىكىن دىسەم، ئۆلگىدەك ئىچىپ، يەنە بىرسى بىلەن مۇشتلىشىپ يۈرۈپسەن-دە، قويە ئورنىڭدىن!» دىدى پاششاپ ئۇنى ئاچچىق بىلەن تېپىپ. ياقۇپ ياساۋۇلدىن ھىچقانداق سادا چىقمىدى. «ئۆلگەنمۇ نىمە!» دەپ چۆچۈپ كەتتى پاششاپ.

ۋەقە مۇنداق ئىدى: يېرىم سائەت ئىلگىرى مۇشۇ كوچىنىڭ دوقمۇشىدا سۈمباتلىق ئىككى يىگىت كىمىندۇ كۆتۈپ تۇرغاندەك پات ـ پات يولغا قارىشىپ قويىاتتى. شۇ ئارىدا ياقۇپ ياساۋۇل قانداقتۇ بىر ناخشىنى دىمىغدا ئېيتىپ، دەلدەڭشىگەن پېتى ئۇلارنىڭ ئۇدۇلىغا كېلىپ قالدى. ھىلىقى يىگىتلەر ئوقتەك ئېتىلىپ كېلىپ، ھايت ـ ھۇيت دىگىچە، بازغاندەك مۇشتلىرى بىلەن ئۇنى شۇ ھالەتكە كەلتۈرۈپ قويدى-دە، مۇرىسىگە ئېسىۋالغان قىلىچى بىلەن پوتىسىدىكى پىچىغىنى ئېلىپ، كۆزدىن غايىپ بولغان ئىدى...

پاششاپ ئالاقزادە بولۇپ ئەتراپقا قارىدى. ئون قەدەمچە نېرىدا ئىشىگى كوچىغا قارىغان بىر ئۆيىنىڭ چىرىغى يېنىق تۇراتتى. پاششاپ ئۆي ئىگىلىرىنى چاقىرىپ چىقىپ، ياساۋۇلنى ئۆيگە ئەپكىرىشكە بۇيرۇدى ۋە ئۆزى ئۇنى سىلكىشتۈرۈپ ھۇشىغا كەلتۈرگەچ، نىمە ئىش بولغانلىغىنى سوريدى. ياساۋۇل ئىككى كىشىنىڭ تۈيۈقسىز كېلىپ ئۇرۇپ تاشلىغانلىغىدىن باشقا ھىچنىمە

دەپ بېرەلمىدى.

— ھەچقايسىسىنى تونۇمامسەن؟

— ياق، تونۇمايمەن.

— بىرەر نەرسەگىنى ئالدىمۇ؟

شۇ چاغدا، ياساۋۇل بېلىنى سىلاپ، «قىلىچىمنى ئېلىپ كېتىپتۇ» دىدى. پىچاقنىڭمۇ يوقالغانلىغىنى بىلگەن بولسىمۇ، بۇنى ئېيتمىدى. چۈنكى، بۇ ئەسلىدە قازاق يىگىتى جۇماتايدىن ئايىقىزغا قالغان پىچاق بولۇپ، ئۇنى ھىلىقى كۈنى، نىياز دورغىنىڭ ھويلىسىدىكى قانلىق ۋەقەدە ئالىتوپىلاڭدىن پايدىلىنىپ، ئامانقۇلنىڭ پوتىسىدىن يېشىۋالغان ۋە باشقىلاردىن قىزغىنىپ، ھەچكىمگە ئېيتمىغان ئىدى.

— يالغۇز قىلىچىلا ئالىدىغان قانداق بۇلاڭچىلار ئىكەن ئۇ؟ ئوبدانراق قارا، يەنە نىمىڭ يوق؟

ياساۋۇل پوتىسىنى يېشىپ قاراشتۇردى. خوتۇنىدىن يوشۇرۇپ، ھاراق ئۈچۈن ساقلاپ يۈرگەن ئىككى سەر قەغەز پۇلىمۇ قويۇن يانچۇغىدا ئامان تۇراتتى.

— قىلىچتىن باشقا ھىچنىمەمگە تەگمەپتۇ، — دىدى ياساۋۇل.

— كىيىم - كېچەك بىلەن پۇلغا تەگمەي، پەقەت قىلىچنىلا ئالىدىغان قانداق بۇلاڭچى ئۇ؟ ئۇلارغا قىلىچنىڭ نىمە كېرىكى؟— دىدى پاششاپ ھەيران قېلىپ، ئاندىن «بۇنى ئۆيىگە ئاپىرىپ قويۇڭلار!» دەپ ئۆي ئىگىلىرىگە بۇيرۇق بېرىپ قويۇپ، ئالدىراش چىقىپ كەتتى.

2

گايىت پاششاپ ھاشىر تەيجىنىڭ كۆتەمە قىلىپ سېلىنغان ھەيۋەتلىك ئوردىسى ئالدىدا توختىدى. يالىڭاچلىنىپ قالغان ئىگىز چىنار دەرىخىنىڭ تۈۋىدە جۇۋۇسىنىڭ ئۈستىدىن دۇشالقىلىق مىلـ

تىق ئېسۇالغان بىر كىشى ئىككى ئاتنى تۇتۇپ، دۇغدىيىپ تۇراتتى. پاششاپ ھاسىراپ تۇرغان ئاتلارغا بىر قاراپلا، يىراقتىن كەلگەنـ لىگىنى بايقىدى. شۇ ئاردا دەرۋازىدىكى قاراۋۇللار «كىم سەن؟» دەپ ۋاقىرىدى. پاششاپ ئۆزىنى مەلۇم قىلىپ، ئىچكىرى كىردى.

ھاشىر تەيجى بىلەن قېزىبەگ غوجا چوڭ كىرسىن لامپا بىلەن يورۇتۇلغان ئازادە مېھمانخانىنىڭ تۆرىدە ئولتۇرۇپ، بىر كىشـ دىن گەپ سوراۋاتاتتى. سول قولىنى ئاق ماتا بىلەن بوينىغا ئېسىۋالـ غان دوغلاق بىر ئادەم پەگادا ئولتۇرۇپ سوئاللارغا جاۋاپ بېرىـ ۋاتاتتى. گايىت پاششاپ ئىشىكتىن كىرىشى بىلەنلا، ئۇ ئادەمنى تونۇدى. بۇ، ئۇرۇمچى جاڭجۇڭىنىڭ ئىلى قوزغىلاڭچىلىرىغا قارشى ئۇرۇشىغا يارەدەم ئۈچۈن شامەخسۇت تەرىپىدىن ئېۋەتىلگەن بىرىنـ چى تۈركۈمدىكى ئىككى يۈز ئاتلىق مەرگەنگە باش بولۇپ بارغان روزىمەت بەگ دىگەن كىشى ئىدى. پاششاپ ئۇنىڭ تېخى بىر ـ ئىككى سائەت بۇرۇن قۇمۇلغا كەلگەنلىگىنى ئاڭلىغاچقا، ئۇنى ئۆز ئۆيىدە دەپ ئويلىغان ئىدى. ئەمدى بولسا، ئۆيىگىمۇ بارماي، توپـ توغرا تەيجىنىڭ ئوردىسىغا كەلگەنلىگىنى كۆرۈپ، ئەھۋالنىڭ جىدـ دى ئىكەنلىگىنى چۈشەندى ـ دە، قول باغلىغان پېتى بىر چەتتە ئۇن ـ تىنسىز تۇرىۋەردى.

ھاشىر تەيجىلەر بىلەن روزىمەت بەگنىڭ ئارىسىدا بولۇۋاتـ قان سوئال ـ جاۋاپلاردىن مەلۇم بولدىكى، ئىلى قوزغىلاڭچىلىرى ئۇرۇمچى جاڭجۇڭىنىڭ خانلىق لەشكەرلىرىنى سۈرۈپ ـ توقاي قـ لىپ، جىڭ ناھىيىسىنىڭ كۈن چىقىش تەرىپىدىكى قۇمبۇلاق دىگەن يەرگە ئەپكېلىپ قويۇپتۇ. ھازىر شۇ يەردە قاتتىق ئۇرۇش بولۇۋاتـ قىدەك. قۇمۇلدىن بارغان مەرگەنلەر دەسلەپكى كۈنلەردە خېلى ئۇبـ دان ئۇرۇشقان بولسىمۇ، خان لەشكەرلىرى ھەدىسلا قۇمۇللۇقلارنى ئالدىغا چىقىرىپ قويغانلىقتىن، بىر ھەپتە ئىچىدە ئەللىك بەش مەرگەن ئۆلۈپ، ئوتتىتۇز سەككىز كىشى يارىدار بوپتۇ. شۇنىڭ بىلەن ئۇلارنىڭ روھى چۈشۈپ كېتىپتۇ. ئۇنىڭ ئۈستىگە، ئىلى

قوزغىلاڭچىلىرى ئارىسىدا ئۇيغۇرچە سۆز بىلىدىغان تۇڭگانلارمۇ كۆپ ئىكەن. ئۇلار ھەدىسلا، «ھەي قۇمۇللۇق قېرىنداشلار، سىلەر كىم ئۈچۈن سوقۇشۇۋاتىسىلەر؟ بېيجىڭدىكى مانجۇ خان تەختىنى چۈشتى. ئەمدى شامەخسۇت ۋاڭدىن قورقماڭلار» دەپ، كاناي ئارقىلىق ۋاقىرايىدىكەن. شۇڭا، مەرگەنلەر روزىمەت بەككىمۇ بوي سۇنماي، قېچىشقا باشلاپتۇ.

— شۇنداق قىلىپ، قانچە كىشى بىلەن يېنىپ كەلدىڭ؟ — دىدى ھاشىر تەيجى قاپىغىنى سېلىپ.

— سالامەت كەلگىنىمىز ئۆزۈم بىلەن سەكسەن يەتتە. ئېغىر يارىدارلارنى ئۆتەڭلەردە تاشلاپ كەلدۇق، — دىدى روزىمەت بەگ.

— سەن بىلەن كەلگەنلەر ھازىر نەدىدۇ؟ — دىدى قېزىبەگ غوجا.

— ھەممىسى ئۆيلىرىگە تاراپ كەتكەن.

— نىمىشقا بىر يەرگە يىغىپ تۇرمىدىڭ؟

— قۇمۇلغا كىرىش بىلەنلا ئۇركۈپ كەتكەن يىلقىدەك تۇتۇق بەرمەي قويدى. ۋاقىراپ، ئۇرۇپ باقتىم، نەدىكىنى...

— بەس! — دەپ كايىشقا باشلىدى ھاشىر تەيجى، — خوتۇن خەقنىڭ نالىسى تولا، ئىش ئۇقماسىنىڭ بانىسى، دەپ، تولا كوتۇلداۋەرمە، لەشكەر بېشى ئەمەس، بىر پارچە پوق ئىكەنسەن. ئۇ بىر نىملىرىڭ ئۆي - ئۆيگە تاراپ كەتكەن بولسا، بايىقى گەپلەر ئەتىگىچە پۈتكۈل قۇمۇلغا بىر كېلىدۇ. ئەمدى ئەسكەر ئېلىش تېخىمۇ تەسلىشىپ كەتمەمدۇ؟ ساڭا ئوخشاش نان قېپىلارنى دارغا ئېسىش كېرەك.

— ئىلتىپاتلىرى بېگىم.

— سەنمۇ بىر نان قېپى، — دىدى تەيجى گايىت پاششاپقا كايىپ، — ئۆزەڭ پاششاپ بېگى تۇرۇپ، يۇرتتا شۇنچە ئەنسىزچىلىك بولۇۋاتسا، غېمىڭدا يوق يۇرىسەن. دورلۇقىنىڭ① يېنىدا،

① دورلۇق (دورىلىق) — ئوق - دورا ئىسكىلاتى. ئۇ چاغلاردا قۇمۇل كونا شەھەر بىلەن «خۇيچىك» (مۇسۇلمان شەھىرى) ئوتتۇرىسىغا جايلاشقان بىر كىچىك قورغان بولۇپ، ھۆكۈمەتنىڭ قورال - ياراقلىرى شۇ يەردە ساقلىناتتى.

بۇلاڭچىلار ئىككى چىرىكنى بوغۇزلىۋېتىپ، مىلتىغىنى ئېلىپ قاچقان-لىغىدىن خەۋىرىڭ بارمۇ؟ ھەلىقى گېلاۋخۇي دىگەنلەرنىڭ بارىكۆل ئامبىلىنى ئۆلتۈرۈپ تاشلىغىنىنى بىلەمسەن؟ تۇنۇگۈن كېچە قۇمۇل ئامبىلىغىمۇ قەست قىپىتۇ، ھۇشۇڭلارنى يىغىپ يۇرۇڭلار. دەرھال ئادەملىرىڭنى كۆپەيت، كېچىلىرى كوچا چارلاشنى قويۇقلاشتۇرۇڭلار، ئاڭلىدىڭمۇ؟

ــ خو... ش...، ــ دىدى پاششاپ، ئاندىن «بابا...» دىدىيۇ، تىلىنىڭ ئۇچىغا كېلىپ قالغان گەپنى ئىچىگە يۇتۇۋېتىپ، توختاپ قالدى.

ــ ھە، نىمە «بابا؟» ــ دىدى تەيجى.

شۇنىڭدىن كېيىن، گايىت پاششاپ دۇدۇقلاپ تۇرۇپ، يا-قۇپ ياساۋۇلنىڭ ۋەقەسىنى سۆزلەپ بەردى.

ــ مانا دىمىدىمۇ! ھۆكۈمەت كىشىلىرىنى ئۆلتۈرىدىغان، قو-رال - ياراق بۇلايدىغان ئىشلارنىڭ پەيدا بولۇشى كېچىك ئىش ئەمەس. بارىكۆل ئامبىلىنىغۇ گېلاۋخۇي ئۆلتۈرۈپتۇ. چىرىكلەر بىلەن ياساۋۇلنىڭ قورالىنى بۇلىغانلار كىم؟ ھەلىقى تۆمۇر مۇجاڭنىڭ ئا-دەملىرى بولمىسۇن يەنە! سەن نان قېپىلار ھەلىغىچە تۆمۇرنىڭ ئۆزىنى تۇتماق بۇياقتا تۇرسۇن، رەڭگى - رويىنىمۇ بىلەلمەي يۇرىسىلەر. ئۇ ھەر قانچە بولۇپ كەتسە، كۆزگە كۆرۈنمەيدىغان شاياتۇن ئەمەستۇ؟!

3

ئەتىسى چاشكا ۋاقتى بىلەن توپ - توپ كىشىلەر روزىمەت بەگنىڭ ئۆيى تەرەپكە كېلىشكە باشلىدى. ئۇلارنىڭ كۆپچىلىگى ئاپپاق ساقاللىق بوۋايلار، مۇكچىيىپ قالغان مومايلار، بالا كۆتەر-گەن ئاياللار ۋە ئۇششاق ئوغۇل - قىزلار بولۇپ، ھەممىسى دىگە-دەك بىلىگە ئاق باغلىغان، ئاياللار بېشىغا ئاق سىلىۋالغان ئىدى.

چۈش ۋاقتىغا قالماي، روزىمەت بەگنىڭ كونا سىپىل تۈۋىدىكى هويلىسى نەچچە يۈزلىگەن كىشىنىڭ قورشاۋىدا قالدى. ئەتراپتىكى ئۆيلەرنىڭ ئۆگزىلىرى بىلەن، يالىڭاچلىنىپ قالغان تال ـ سۆگەتـ لەرنىمۇ، ئادەملەر توپى خۇددى قارا قاغىدەك قاپلاپ كەتكەن ئىدى. «ۋاي بالام»، «ۋاي دادام»، «ۋاي قېرىنىدىشىم» دىگەن يىغا ئاۋازلىرىغا ئۇششاق نارەسىدىلەرنىڭ قىيا ـ چىيالىرى قوشۇلۇپ، يەر ـ زىمىننى زىلزىلىگە كەلتۈرەتتى. گايى ئايالار ياقىلىرىنى يىرتىپ، چاچلىرىنى يۇلاتتى. گايى كىشىلەر هۇشىدىن كەتكەن مومايلارنى يۆلەشتۈرۈپ، تام تۈۋىلىرىگە ئولتۇرغۇزاتتى. چاچلىرى ئاقىرىپ، چىشلىرى سارغىيىپ كەتكەن بىر موماي هاسا تاياققا تايىنىپ، قوشاق قېتىپ يىغلايتتى:

جان بالام، جېنىم بالام،
چۆللەردە جان بەرگەن بالام.
ئون گۈلىڭنىڭ بىرسىمۇ،
ئېچىلماي سولغان بالام.

يىگىرمىگە توشماي يېشىڭ،
نەلەردە قالغاندۇ بېشىڭ.
يىغلاپ قالدى قېرىندىشىڭ،
ئارماندا قالدۇققۇ بالام.

تال چۈققىتەك ئېگىلىپ،
زەپىراندەك سارغىيىپ.
يۈرەك ـ باغرىم ئېزىلىپ،
هەسرەتتە قالدىمغۇ بالام.

شۇ ئاردا گايىت پاششاپ بىر بېشى قىزىل، بىر بېشى

قارا بويالغان پالاقلارنى كۆتەرگەن سەككىز ـ ئون نەۋكەر بىلەن كېلىپ، خالايىقنى ھەيۋە بىلەن تارقىتىۋەتمەكچى بولدى. بىراق، غەزەپلەنگەن خالايىق ئۇلارنىڭ پالاقلىرىنى تارتىۋېلىپ، پارچە ـ پارچە قىلىۋەتتى. نەۋكەرلەر ئالاقزادە بولۇشۇپ قېچىشتى. كىمدۇ بىرسى «نىمە قاراپ تۇرىسىلەر؟» دىدى ـ دە، مۇرىسى بىلەن دەر ـ ۋازىنى ئىتتىرىشكە باشلىدى. بىر توپ ئادەم ئۇنىڭغا قوشۇلدى.

يېرىم سائەتتىن بېرى، شامەخسۇت بىلەن ھاشىر تەيجى ئور ـ دا راۋىغىنىڭ ئۈستىدە بۇ ئەھۋالىلارنى بىر كۆزلۈك ئۇزۇنچاق دۇربۇن بىلەن كۆزىتىپ تۇراتتى. ئەھۋال شۇ يەرگە يەتكەندە، شامەخسۇتنىڭ كۆزىگە بۇندىن بەش يىل بۇرۇن يۈز بەرگەن «تورپاق يېغىلغى» كۆرۈنۈپ كەتتى ۋە ھىلىقى كۈنى نوشىرۋان تەيجىنىڭ «يەنە بىر تورپاق يېغىلغى بولسۇن دىمەكچىمۇ سىلەر؟» دىگەن گېپى قۇلىغىنىڭ تۈۋىدە جاراڭلاپ كەتكەندەك تۇيۇلدى.

ـــ بولمىدى، ـــ دىدى شامەخسۇت ھاشىر تەيجىگە، ـــ چاقـ قان ئادەم ئەۋەتىڭ. ئۇۋەيىس ئەئلەم ① بىلەن ئاخۇنۇملار دەر ـ ھال كېلىپ، ۋەز ـ نەسىھەت قىلسۇن. ئۆلگەنلەرگە ئاتاپ، مەسجىت مەسچىتلەردە نەزىر قىلىشقا ئوردىدىن ئەللىك قوي، بەش كالا ۋە ئۇن ـ گۈرۈچ بېرىمىز دىسۇن. بۇنىڭغىمۇ ئۇنىمىسا، پالگانلارغا بۇيرۇق بېرىڭ، ئوق چىقارسۇن.

ئۇۋەيىس ئەئلەم قارا خېچىرغا مىنىپ، تالىپلىرىنى ئەگەشتۈ ـ رۈپ كەلگەندە، خەلق توپى ئاللىقاچان روزىمەت بەگنى ئۆيىدىن سۆرەپ چىقىپ، ئارىغا ئېلىۋالغان ئىدى. سول قولىنى ئېسىۋالغان روزىمەت بەگ مۇشۇكنىڭ ئالدىدىكى چاشقاندەك دىرىلدەپ تۇراتـ تى. تەرەپ ـ تەرەپتىن چىقىۋاتقان غەزەپ ئىدالىرى گۈلدۈرىمامـ دەك دەھشەتلىك گۈرۈلدەيتتى.

ـــ ھەي قانخور، بالامنى بەر!

---

① بۇ كۈنلەردە ھاشىر تەيجى نوروز ئەئلەمنى ئەئلەملىك ۋەزىپىسىدىن قالدۇرۇپ، ئۇۋەيىس مۇپتىنى ئۇنىڭ ئورنىغا ئەئلەم قىلىپ ئۆستۈرگەن ئىدى.

— دادامنی بەر!
— ئاکامنی بەر!
— تویمغان بولساڭ هەممىزنى ئۆلتۈرۈپ يە!
ئۇۋەيىس ئەئلەم خېچىردىن چۈشمەي تۇرۇپلا، ئىنچىكە ۋە چىقىراق ئاۋازى بىلەن خەلققە خىتاب قىلدى:
— هاي، مۇسۇلمانلار! مەن يۇرتنىڭ ئاتىسى چىڭگاڭ غوجام هەزرەتلىرىنىڭ ۋاكالەتلىرى بىلەن سىزلەردىن ئەھۋال سوراپ كەلدىم. بىز مۇسۇلمانلار ئۈچۈن ئاللا تاتالانىڭ هۆكمى هەممىدىن ئەلا. هەر ئىش بولسا، ئاللانىڭ تەقدىرى بىلەن بولىدۇ. ماڭا قۇلاق سېلىڭلار!
ئادەتتە، ئۇۋەيىس ئەئلەمنىڭ ئۆزى تۈگۈل، سايىسىنى كۆر-سىمۇ، ئورۇنلىرىدىن تۇرۇپ ئىزرەت - ئېھتىرام بىلدۈرىدىغان خەلق بۈگۈن ئۇنى بار - يوقنىڭ ئورنىدا هىساپلاپ، قىلچە پەرۋا قىلمىدى. ئۇۋەيىس ئەئلەم ئاللانىڭ تەقدىرىگە بوي سۇنۇپ، سەۋرى قىلىش توغرىسىدا يەنە بىر نىمىلەر دەۋەرگەندىن كېيىن، بىر ئاقساقال بوۋاي قارا خېچىرنىڭ تىزگىنىگە ئېسىلىپ تۇرۇپ مۇنداق دىدى: «خۇدا ماڭا يەتتە ئوغۇل بەرگەن. تۇرۇپ قالغىنى ئىككى ئىدى. كىچىگى كېزىك بىلەن ئاغرىپ ياتقانىدا، روزىمەت كېلىپ، ۋاڭ غوجامنىڭ يارلىغى دەپ، چوڭىنى ئەسكەرلىككە تۇتۇپ كەتتى. ئاردىن ئون كۈن ئۆتۈپ، كىچىك ئوغلۇم قازا تاپتى. ۋاڭ غوجامنىڭ يارلىغى بىلەن روزىمەت هەيدەپ كەتكەن بالامنىڭ ئۆلۈگىمۇ يوق - تىرىگىمۇ. سىلەر بالامنى تۇتۇپ بەرمىسەڭلار، سوقۇشتا ئۆلەمتى؟ سېنىڭ بالاڭ سوقۇشقا بارسۇن دىگەن بۇيرۇقنى خۇدايىم بەرمىگەنغۇ؟ شامەخسۇت ۋاڭغا خەقسىنىڭ بالىلىرىنى ئۇرۇشقا ئەۋەت دەپ خۇدايىم بۇيرۇق قىپتىكەنمۇ؟»
— توغرا، توغرا! توغرا ئېيتىدۇ، — دەپ تەستىقلىدى كۆپچىلىك.
ئۇۋەيىس ئەئلەم يەنە بىر نىمىلەر دەپ ۋاقىراپ باقتى، خالايىق ئۇنىڭغا قۇلاق سېلىش ئورنىغا قارا خېچىرنى ئۇرۇپ

يۇرۇپ، ئاردىن ھەيدەپ چىقاردى. شۇ ئاردا، ۋاڭنىڭ قوراللىق نەۋكەرلىرى سىپىل ئۈستىدە پەيدا بولدى ـ دە، مىلتىق ئاۋازلىرى ئاڭلىنىپ، ئاسماننى ئىس ـ تۈتەك قاپلاپ كەتتى. خەلق توپىي قېچىشقا باشلىدى. يىقىلىپ، دەسسىلىپ ياتقان ئۇششاق بالىلار بىلەن ئاجىز ـ ئورۇق مومايلارنىڭ قىيا ـ چىيا ۋە دات ـ پەرياتلىرى پەلەككە يەتتى.

راۋاق ئۈستىدە تاماشا كۆرۈپ تۇرغان شامەخسۇت ھاشىر تەيجىگە مۇنداق دىدى:

ــ ئىت سەمرىسە ئىگىسىنى چىشلەيدۇ، قۇل سەمرىسە غوجىسىغا يانىدۇ دەپ، بۇ تېجىمەللەر بەكمۇ ھەددىدىن ئېشىپ كېتىۋاتىدۇ. مېنىڭ بەگ ـ سىپاھىلىرىم قاۋۇل ئەرلەردىن بولغان بولسا، پۇقرالىرىم مۇنچىلىكمۇ بولۇپ كەتمەس ئىدى. سىز ھاشىر تەيجى زادى بۇ يۇرتنى تۇتالامسىز ـ يوقمۇ؟ بولمىسا ...

ھاشىر تەيجى يوغان گەۋدىسى بىلەن يەرگىچە ئېگىلىپ تاۋزىم بېجا كەلتۈرگەندىن كېيىن، ئەتراپقا قارىۋېلىپ، پەس ئاۋازدا مۇنداق دىدى:

ــ ئالى كەرەملىرىنىڭ دۆلەتلىرى سايىسىدە، بىز قۇللىرى كەچ يېتىپ، سەھەر تۇرۇپ، يۇرتنىڭ تېچلىغى ئۈچۈن بىر پۈتىمىزنى ئون قىلىپ، يۈگۈرۈپ يۈرۈپتىمىز. ئەمما لېكىن، بىز تۈزىگەننى بۇزۇپ تۇرىدىغان كىشىلەرمۇ بار ئىكەن. مەسىلەن، يەنى مەسىلەن ...

ــ ھە، نىمىشقا توختاپ قالىسىز؟ گەپنى باشلىغاندىكىن، ئايىغىنىمۇ ئېيتقۇلۇق.

ــ خو ... ش ــ يەنى مەسىلەن، ــ دەپ داۋام قىلدى تەيجى يەنە ئەتراپقا قارىۋېلىپ، ــ سۇ ئۇخلىسا ئۇخلار، دۇشمەن ئۇخلىماس دىگەندەك، نوشىرۋان تەيجى تەيجىلىكتىن چۈشكەن بىلەن ...

ــ ھە، نىمە، ئېيتىۋېرىڭ؟

— تەيىجىلىگتىن چۈشكەن بىلەن ئۆچمەنلىگىدىن كەچمەي، ئاغزىم باردەپ ھەرنىمىلەرنى دىگىدەك. چىك گاڭ غوجام بىر جاڭ جۈڭ ئۈچۈن قۇمۇللۇقنى قىرىپ تۈگىتىدىغان بولدى. خۇدايىم ئىنساۋنى بەرسۇن، دەپتۇدەك. ھىلىقى نورۇز ئەئلەممۇ ئۇنىڭغا دوست تارتىشىپ يۈرگىدەك. يۈرتىنىڭ ئابرويىلۇق كىشىلىرى شۇنداق گەپلەرنى قىلىپ بەرسە، پۇقرالار نىمە بولماقچى. بۇ گەپلەرنى ھەزرەتلىرىنىڭ خاتىرە شىرىپلىرىگە سىلىپ قويماي دىۋىدىم. يەنە ھاكىچى ئۇنچىنى كۆرەلمەپتۇ بولۇپ، بىرەر بەدگۇمانلىق تۇغۇلۇپ قىلىشتىن ئىھتىيات قىلغان ئىدىم.

— بۇ گەپلەر راستمۇ؟

— ئوردىنىڭ كۆز ـ قۇلاقلىرى بىكار نان يىمەيدۇ. قوغلا ـ قوغلا گەپ چىقۇر، كولا ـ كولا سۇ چىقۇر دەپ، ئىپىتىۋەرسەم گەپ تولا.

— نوشىرۋان تەيجىنىڭ ھەج سەپىرىگە تەييارلىغىنى پۈتمەپتىمۇ؟

— غىمىدىمۇ يوق يۈرگىدەك.

شامەخسۇت خىيالىغا چۆمدى. بىر دەملىك جىمجىتلىقتىن كېيىن، «ئۆزىڭىز بىر نىمە قىلىڭ» دەپ ھاشىر تەيجىگە مەنىلىك قاراپ قويدى.

ئوننچی باپ

ئون بالاغا بىر داۋا

جەننەت قىلىچلىرىڭىزنىڭ سايىسىدە،
مەن قىلىچنىڭ پەيغەمبىرى.

—«ھەدىس» تىن

كىمكى قىلىچنىڭ قارا دەستىسىنى
ئۆتۈشنى خالىمىسا، ئۇنىڭ ئۆتكۈر
تىغىغا دۇچ كېلىدۇ.

— ۋ.گ. يان

I

ۋەدىگە بىنائەن، شا مەخسۇت ۋاڭ ئۇرۇمچى جاڭجۈڭىغا بەش يۈز ئاتلىق مەرگەن بېرىشى لازىم ئىدى. روزىمەت بەگ باشچىلىغىدا ئەۋەتكەن بىرىنچى تۈركۈمىدىكى ئىككى يۈز مەرگەننىڭ تەقدىـ

ری ئەنە شۇنىڭ بىلەن ئاياقلاشتى. ئەمدى قانداقلا بولمىسۇن، ۋەدىگە ئەمەل قىلىپ، قالغان ئۈچ يۈز مەرگەننىمۇ ئەۋەتىپ بېرىشى لازىم ئىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە، ئۇرۇمچى جاڭجۈڭى ھەدەپ خەت-تېلېگرامما ئەۋەتىپ، شا مەخسۇتنى قىستاۋاتاتتى. ئىلى قوزغىلاڭ-چىلىرى خان لەشكەرلىرىنى شىخودىنىمۇ قوغلاپ چىقىرىپ، ماناس تەرەپكە سىلجىشقا باشلىغاندا، ئۇرۇمچى جاڭجۈڭىنىڭ ئۆپكىسى ئاغزىغا تىقىلىپ، پۈتۈن كۆڭىگەن توخۇدەك تىپىرلاپ قالدى- دە، شا مەخسۇتقا «پۈتۈن ئۈمىت سىزدە قالدى، بۇ ئۇرۇشتا ئۇتۇپ چىقىشىمغا تولۇق ياردەم بەرسىڭىز، سىزنى مۇئاۋىن قىلىپ، پۈتكۈل شىنجاڭنى ئىككىمىز تەڭ سورايمىز» دىگەن مەزمۇندا جىددى تېلې-گىراممىا ئەۋەتكەن ئىدى.

بىراق، روزىمەت بەگ باشلاپ بارغان مەرگەنلەرنىڭ تەڭدىن تولىسى ئۆلۈپ، بايىقى ۋەقە كېلىپ چىققاندىن كېيىن، شا مەخسۇت-نىڭ ئەسكەر ئېلىش ئىشى تېخىمۇ تەسلىشىپ كەتتى. نۇرغۇنلىغان كىشىلەر ئوغۇللىرىنى تۇرلۇك بانىلار بىلەن قاچۇرۇۋېتىپ، «قانداق قىلىمىز، جان دىگەن تاتلىق نىمە ئىكەن. بانىلار تۇتۇق بەرمەي، قېچىپ كەتتى» دەپ دولىسىنى چىقىرىپ تۇرىۋەردى. بەگلەر تاياق- توقماققا زورلاپمۇ ئىش چىقىرالمايدىغان بولۇپ قالدى. بەزى كىشىلەر «بالامنى تېپىپ كېلەي» دەپ ئۆزىمۇ قېچىپ كەتتى. بەزى ياشانغان كىشىلەر «ئەمدى ئىلاجىم قالمىدى. بالامنىڭ ئورنىغا ئۆزەم باراي» دەپ ئوردىغا كېلىۋالدى. ئۇلار ئەسكەرلىككە ئەل-ۋەتتە يارىمايتتى. بەزىلەر بولسا، بار- يوقنى سېتىشتۇرۇپ، بەلگە-لەنگەن مىقداردىن ئىككى- ئۈچ ھەسسە ئوشۇق كۈمۈش تۆلەپ قۇ-تۇلۇشقا تىرىشاتتى. ھاشىر تەيجى بىلەن قېزىبەگ غوجا شامەخ-سۇتتىن ئوغۇرلۇقچە قاماقتىكى «گۇناكار»لارنى سېتىشقا باشلىدى. شۇ قاتاردا ئامانقۇل بىلەن بىللە نېرىنكىردىن تۇتۇپ كېلىنگەن سوپى تىنگە ۋە قاسىم قىزىق دىگەن يىگىتنى قاماقتىن چىقىرىپ، ئۈچەيلەننى يۈز سەردىن ئۈچ يۈز سەر كۈمۈشكە ساتتى. شۇ كۈنۈ-

دىن باشلاپ، ئامانقۇلمۇ يېڭى ئەسكەرلەر قاتارىغا ئۆتتى.

شۇنداق قىلىپ، قۇمۇل شەھەر ئىچى، ئەتراپ يېزىلار ۋە «بەش شار» دەپ ئاتىلىدىغان رايوندىن بولۇپ، مىڭ تەسلىكتە بىر يۈز يىگىرمىچە ئەسكەر توپلاندى. شامەخسۇت قالغان سانىنى توشقۇزالماي، ئۆز گۆشىنى ئۆزى يىگىدەك بولۇپ، كېچىلىرىمۇ ئۇخلىيالمايدىغان ھالەتكە چۈشۈپ قالغان ئىدى.

شۇنداق پەيتتە، تاغ تەرەپتىن «خۇش خەۋەر» كېلىپ قالدى: «تاغ خەلقى بىر يۈز سەكسەن ئاتلىق مەرگەن يىغىپ، چىڭ گاڭ غوجامنىڭ خىزمىتىگە ئەۋەتىپتۇدەك، ئۇلارنى نىياز دورغا باشلاپ كەلگىدەك» (بۇ، راست ئىش ئىدى). شا مەخسۇت بۇ «خۇش خەۋەر» نى ئاڭلاپ، خوشاللىقتىن ئاغزى قۇلىغىغا يەتتى ـ دە، تاغ مەرگەنلىرى كەلگەن ھامان بۇ يەردىكىلەر قوشۇلۇپ، دەرھال ئۇرۇمچىگە ماڭسۇن، ھاجەر باقى بەگ لەشكەر بېشى بولۇپ بارسۇن دىگەن مەزمۇندا يارلىق چۈشۈردى.

ھەقىقەتتە بولسا، تاغدىن مەرگەن توپلاپ ئەۋەتىش تۆمۈر خەلپىنىڭ ئويۇنى ئىدى.

ئەسلىدە، شامەخسۇت ئەسكەر ئېلىشقا كىرىشكەندىن تارتىپ، تاغ خەلقى قاتتىق نارازىلىق بىلدۈرۈپ كەلگەن ئىدى. «قان تەرىمىزنى شوراپ، تېرىمىزنى شىلىپ، خالىسا ئېتىپ، خالىسا چېپىپ، شۇنچە ئانىي ئەتكىنى يەتمىگەندەك، ئەمدى بىزنى ياقا يۇرتلارغا ئاپىرىپ، تۇركۇم ـ تۇركۇملەپ ئوققا تۇتۇپ بەرگىدەكمۇ؟ شامەخسۇتنىڭ قىلىمىغىنى شۇ قاپتىمۇ» دىگەن گەپلەر ھەممىلا يەردە ئاڭلىنىپ تۇراتتى. دورغىلارنىڭ تاياق ـ توقماقلىرىمۇ ئۆتمەس بولۇپ، خەلق جېنىدىن تويۇپ يۈرەتتى. بۇگۈن ئەسكەرلىككە تۇتۇلغان كىشى ئەتىسى قېچىپ كېتەتتى ـ دە، تاغ جىرالارغا، قېلىن قاردىغايزارلىقلارغا يوشۇرۇناتتى. شۇڭا، بىرىنچى تۇركۇمدە تاغدىن ئازلا كىشى كەلتۈرۈلگەن ئىدى.

تۆمۈر خەلپە ئىلى قوزغىلىڭنىڭ باشلانغانلىغىنى ئاڭلاش

بىلەن قۇمۇل خەلقىنىڭمۇ ياخشى كۈنلىرى يېقىنلاشتى دەپ ئاھايىتى خوشال بولۇپ، ئۆز سەپداشلىرى بىلەن قوزغىلاڭ كۆتىرىش پەيتىنى كۈتۈپ يۈرەتتى. شامەخسۇت ئەسكەر ئېلىشقا كىرىشكەندىن كېيىن، تۆمۈر خەلپە: «بۇ ياخشى پۇرسەت. ئوتنى چۈقچىلاشقىمۇ كۆسەي كېرەك. پاشا، چىڭننى قورۇشقىمۇ قورىغۇچ كېرەك، قۇرۇق قول بىلەن ھەچنىمە قىلغىلى بولمايدۇ. يىگىتلىرىمىز ئەسكەر بولۇدۇق دەپ شامەخسۇتنىڭ ئالدىغا بېرىپ، ئاۋال قورالغا ئىگە بولۇۋالسۇن. قورالغا ئىگە بولغاندىن كېيىن، ھەممە ئىشنى قىلغىلى بولىدۇ. «تورپاق يېغىلىغى» دىن قالغان قانلىق ساۋاق شۇ» دىگەن پىكىرگە كەلدى ۋە بۇ ئوي - پىكىرلىرىنى يېقىن سەپداشلىرى قارا بوسۇق، سەيپۇڭ توختى، ئېلى پالگان، نىياز پالگان، ئەنسارىدەك ئونلىغان كىشىلەرگە ئېيتتى. بۇ پىكىرگە ھەممەيلەن قوشۇلۇپ، ئىشەنچىلىك كىشىلەر ئارىسىدا تەرغىبات يۈرگۈزۈشكە كىرىشتى. تۆمۈر خەلپىنىڭ ئۆزىمۇ، گايى سېتىقچى، پالچى، گايى تىۋىپ - تومۇرچى قىياپىتىدە، خۇددى چۆچەكلەردىكى «سۇلايمان قالپىغى» بار ئەپسانىۋى قەھرىمانلاردەك، بۇگۈن بۇ تاغدا بولسا، ئەتىسى ئۇ تاغدا پەيدا بولۇپ چىددى ھەركەتكە كىرىشتى، نېرىنكىر تەرەپكە ئەنسارى دىگەن يىگىتنى ئەۋەتىپ، سەپىرقۇل ۋە نۇرۇل بوۋا قاتارلىقلار بىلەن ئالاقىلىشاتتى.

شۇنداق قىلىپ، تاغ - تاغدىن بولۇپ، بىرەر يۈز ئادەم ئەسكەرلىككە بېرىشقا رازىلىق بىلدۈردى. لېكىن، بۇ سان شا مەخسۇتنىڭ تاققا تەقسىم قىلغان سانىدىن خېلىلا كەم ئىدى. شۇڭا، باشقا تاغلارنىڭ دورغىلىرى شامەخسۇتنىڭ جازالىشىدىن ياكى ئۇرۇمچىگە ئەۋەتىۋېتىشىدىن قورقۇپ، شەھەرگە كىرىشتىن قېچىپ تۇراتتى. تۆمۈر خەلپە نىياز دورغىنىڭ مىجەز - خۇلقىنى ۋە ئۇنىڭ قېزىبەگ غوجا بىلەن يېقىنلىغىنى بىلگەچكە، ئۆز سەپداشلىرى بىلەن كېلىشىپ، قارا بوسۇقنى نىياز دورغىنىڭ قېشىغا ماڭغۇزدى.

قارا بوسۇق بىر كۈنلۈك يەردىن كېلىپ نىياز دورغىغا

مۇنداق دىدى:

— دورغام، ئۆزلە ئون ئىككى تاغ ئىچىدە ھەممىدىن ئابرويلىرى چوڭ ئادەم. قېزىبەگ غوجام بىلەن بىر تۇققاندەكلا يېقىنچىلىقلىرى بار. ئۆزلە تۇرغان يەردە باشقا دورغىلار لەشكەر بېشى بولۇپ بېرىشقا پېتىنالمايدىكەن. ھەممىسى ئۆزلەنىڭ ئېغىزلىرىغا قاراپ تۇرۇپتۇ. پادىنىڭمۇ سەركىسى بولىدۇ، بىزنى ئۆزلە باشلاپ بارمىسلا، بىرىمىز ئۇ تاغدىن، بىرىمىز بۇ تاغدىن كېلىپ، نەتلەردە تېنەپ يۈرىمىز.

بۇ گەپ نىياز دورغىغا ياغدەك ياقتى ۋە «دىمىسىمۇ راست ئەمەسمۇ؟ چىڭ گاڭ غوجام ئەسكەر باشلاپ بارغىنىمنى كۆرسە، قانچىلىك خوش بولۇپ كېتەر، مېنىڭ بىلەن تۆر تالىشىدىغان دورغىلار ئەمدى بىكىسامنى كۆرسۇن. مېنى چىڭگاڭ غوجام ھىچقاچان ئۇرۇمچىگە ئەۋەتمەيدۇ. مۇبادا ماڭ دەپ قالغاندىمۇ، قېزىبەگ غوجام قاراپ تۇرماس» دەپ ئويلىدى-دە، رازىلىق بىلدۈرۈپ، قارا بوسۇقنى ھەممىگىلار پالانى يەرگە يىغىلىپ تۇرۇگىلار دەپ يولغا سالدى. ئۆزى سەپەرگە ھازىرلاندى. ھازىرلىغى پۈتكەچ، شامەخسۇت ۋە ئۇنىڭ ئوغلى نەزەرگە، ھاشىر تەيجىگە، قېزىبەگ غوجىغا نۇرغۇن سوغات تەييارلاپ، نېرىنكىردىن توپلانغان يىگىرمە ئىككى مەرگەننى ئەگەشتۈرۈپ يولغا چىقتى.

2

شامەخسۇت نىياز دورغىغا ئۆزى كۆتكىنىدىن ئارتۇقراق ئىلتىپات كۆرسىتىپ، ھوزۇرىغا كىرىشكە رۇخسەت قىلدى ۋە سوغاتلىرىنى قوبۇل قىلىپ، ئۇنىڭغا تون ياپقۇزدى. نىياز دورغا ئېسىنى يوقاتقىدەك دەرىجىدە خوشال بولۇپ، شامەخسۇتنىڭ ئىستەكلىرىنى كۆزىگە سۈرتتى ۋە شۇ كۈندىن ئېتىبارەن، قېزىبەگ غوجىنىڭ مېھمىنى سۈپىتىدە بەگ- غوجىلارنىڭ قىشلىق مەشرەپلىرىدە ئويۇن-

تاماشىغا غەرق بولۇپ كەتتى.

شا مەخسۇتنىڭ يارلىغىغا بىنائەن، ئوردا بەگلىرى يېڭى ئەسكەرلەرگە مىلتىق، قىلىچ، ئەلتىرىددىن تىكىلگەن ئەپىلىك جۇۋا ۋە قارا سانسان قۇلاقچا تارقىتىپ، ئۇلارنى ھاجەر باقى بەگنىڭ باشچىلىغىدا ئۇرۇمچىگە يولغا سالدى.

بىراق، بۇ ئەسكەرلەر توغۇچى دىگەن يەردە قونۇپ، ئەتىسى چاشكا بىلەن تارانچى كۆمۈر كېنىنىڭ يېنىغا يەتكەندە، ئاجايىپ بىر ۋەقە يۈز بەردى: ئوڭ قولدىكى دۆڭنىڭ كەينىدىن تۈيۈقسىز بىر پاي مىلتىق ئاۋازى ئاڭلىنىش بىلەن تەڭ، قارا بوسۇق، ئامانقۇل، سۇپىي تىكە ۋە قاسىم قىزىقلار توپ ئىچىدىن ئوقتەك ئېتىلىپ چىقىپ، كۆزنى يۇمۇپ ـ ئاچقىچە ھاجەر باقى بەگنى يول چېتىدىكى قارىياغاچقا باغلاپ تاشلىدى. دۆڭنىڭ كەينىدىن قوللىرىغا مىلتىق تۇتقان ئۈچ كىشى ئات چاپتۇرۇپ چىقتى. ئوتتۇرىدا بوز ئاتقا مىنگەن تۆمۈر خەلپە كېلىۋاتاتتى. ئۇنىڭ ئوڭ تەرىپىدە جەدە ئاتقا مىنىپ كېلىۋاتقىنى قىرىق ياشلار چامىسىدىكى، سوزۇق يۈز سەيپۇڭ توختى ئىدى؛ سول تەرەپتىكىسى تورۇق ئاتقا مىنگەن ياش يىگىت ئەنسارى ئىدى. ئامانقۇل «تۆمۈر ئاكا!» دەپ ۋاقىراپ تاشلىدى. توپ ئىچىدىن «تۆمۈر ئاكام كەلدى، كەلدى، كەلدى!» دىگەن سادالار ياڭراپ كەتتى. تۆمۈر خەلپە ھەمراللىرى بىلەن يول ياقىسىدىكى كىچىكرەك دۆڭنىڭ ئۈستىدە توختاپ، ئاتتىن چۈشمەي تۇرۇپلا «قېرىنداشلار!» دەپ كۆپچىلىككە خىتاپ قىلدى. تاغ يىگىتلىرى يېرىم ھالقا بولۇپ ئالدىغا يىغىلدى. شەھەر تەرەپتىن كەلگەنلەرنىڭ بىر قىسمى بۇ ئىشنىڭ سىرىدىن تېخى خەۋەرسىز بولغاچقا، ئۆز ئورۇنلىرىدا ھاڭ ـ تاڭ بولۇشۇپ تۇراتتى.

ـ يېقىن كېلىڭلار، قېرىنداشلار! ـ دىدى قارا بوسۇق يوغان ئاۋاز بىلەن. ئاندىن ئۆزى ئېتىنى دىۋىتىپ تۆمۈر خەلپىنىڭ قېشىغا كېلىپ تۇردى. قالغانلارمۇ، ئاستا ـ ئاستا كېلىپ، غۇژمەكلەشتى.

تۆمۈر خەلپە ئۇزەڭگىگە دەسسەپ تۇرۇپ «قېرىنداشلار!» دەپ

یەنە سۆز باشلىدى: «نەگە بارىسىلەر؟ تۇغۇلۇپ ئۆسكەن ئەزىز يۇرتنى، مەھرىۋان ئاتا- ئانا، قوۋم- قېرىنداشنى تاشلاپ، شامەخ سۇت بىلەن ئۇرۇمچى جاڭجۇڭنى ئۇچۇن ئۆلىگىلى بارامسىلەر؟ ئۆلگىلى!؟ شا مەخسۇت شۇنچە قىلغانلىرى يەتمەي، ئەمدى بىزنى ئوققا تۇتۇپ بەرمەكچى بىلەمسىلەر؟ روزىمەت باشلاپ كەتكەن يىگىتلەر قېنى؟ ئۇلارنىڭ ئەزىز باشلىرى قايسى تاغ، قايسى دەشت، قايسى قىرلاردا قالدى، بىلەمسىلەر؟ ئۇلارنىڭ ئاتا- ئانا، قوۋم- قېرىنداشلىرى بىر كۆزى قان، بىر كۆزى ياش، نىمە كۈنلەرنى كۆرۈۋاتىدۇ، بىلەمسىلەر؟ شا مەخسۇت بىلەن بەگ- غوجىلار شۇنچە يىللاردىن بېرى بىزنى قۇل قىلىپ، قېنىمىزنى شورىدى، خالىسا ئاتتى، خالىسا ساتتى، بىزمۇ ئادەم ئەمەسمۇ؟ قاچانغىچە ئېزىلىمىز؟ قاچانغىچە خورلىنىمىز؟ ھەممىگە ماقۇل دەپ بويىنىمىزنى ئېگىپ تۇرساق، قۇللۇق زەنجىردىن ھەرگىز قۇتۇلالمايمىز. ئۇرۇق- ئەۋلادىمىز تېخىمۇ ئېغىر كۈنلەرگە قالىدۇ. پۈت- قولىمىزدىكى زەنجىر- كىشەننى چاقمساق، ھىچقاچان ئۆزى چېقىلمايدۇ، تەڭلىك- ئەركىنلىك ئۆزى كەلمەيدۇ. بىزمۇ ئادەم، ئادەم قاتاردا كۈن كۆرۈشىمىز كېرەك!»

— توغرا، توغرا! — دەپ ۋاقىراشتى كۆپچىلىك.

— ئاكىلار، — دىدى كۆرۈنۈشىدىن تېخى يىگىرمىگە توشمىغان بىر ياش بالا يىغلاپ تۇرۇپ، — بىز ئاكا- ئىنى ئۈچەيلەن ئىدۇق. چوڭ ئاكام ئاغرىپ يېتىپ قالغان، ئوتتۇرانچى ئاكامنى روزىمەت ئاپىرىپ، ئۆلۈمگە تۇتۇپ بەردى. ئۇنىڭ قىرقى توشماي تۇرۇپ، مېنى ئەسكەرلىككە تۇتۇۋالدى. ئاتا- ئانام قان- قان يىغلاپ، زار- زار قاخشاپ قالدى. پۇلى بارلار پۇل بېرىپ قۇتۇلدى. ھەممە كەلگۈلۈك بىز كەمبەغەللەرگە كەلدى. مەن بويىنۇمدىن سۆرىگەندەك كېتىۋاتىمەن. ئېيتىڭلارچۇ، بۇنىڭدىن قۇتۇلۇشنىڭ چارىسى نىمە؟

— بۇنىڭ چارىسى ماۋۇ، — دىدى قارا بوسۇق مىلتىغىنى ھاۋادا

پۇلاڭلىتىپ.

ــ توغرا! دىدى تۆمۈر خەلپە، مىلتىغىنى ئىگىز كۆتىرىپ،ــ بىزنى قولىمىزدىكى مۇشۇ «جانىگەر» قۇتقۇزىدۇ. مېنى يىمىسىلە غوجام، دىگەنگە بۆرە قوزىنى يىمەي قويامدۇ؟ بۆرىگە يەم بولماسلىق ئۈچۈن، ئۇنى ئۆلتۈرۈش كېرەك. ئەمما، قۇرۇق قول بىلەن بۆرىنى قانداق ئۆلتۈرگىلى بولىدۇ! تەڭلىك، ئەركىنلىك دىگەننى سوراپ ئالىدىغان نەرسە ئەمەس، تارتىپ ئالىدىغان نەرسە،ئاڭلاۋاتامسىلەر. ئىچكىرىدىكى پۇقرالارمۇ ،مانجۇ خاننى قورال بىلەن ئۇرۇپ تاشلاپ، ئەركىنلىك ئېلىۋاتىدۇ. ئەمدى شامەخسۇتتىن قۇتۇلۇشقىمۇ مانا مۇشۇ قورال كېرەك. ئۇن بالاغا بىر داۋا دىگەن شۇ.

ــ ھە، ئىش مۇنداق دىسىنا، تۆمۈر ئاكا، بىزنى ئەسكەر بولۇڭلار دەپ قويۇپ، ئۆزى نەتلەردە يۈرىدىكىن دەپتىمەن سېنى،ــ دىدى بىر تاغلىق يىگىت مۇلايىم كۈلۈپ.

ــ يۈز ئاچقۇسى بولماي تۇرۇپ، كېلىننىڭ يۈزىنى ئېچىۋەتسە، نىمە قىزىغى بولىدۇ،ــ دىدى قاسىم قىزىق. ئاڭلاپ تۇرغانلار كۈلۈشتى.

ــ ھە، مانا يۈز ئاچقىسىنىمۇ قىلدۇق،ــ دەپ داۋام قىلدى تۆمۈر خەلپە، ــ گەپ شۇ، قېرىنداشلار، خالىغىنىڭلار بىزگە قوشۇلۇڭلار، خالىمىغىنىڭلار قېلىڭلار، ھىچكىمنى زورلىمايمىز.

شەھەردىن چىققانلاردىن ئوتتۇرا ياشلىق بىر كىشى ئېتىنى دىۋىتىپ ئالدىغىراق چىقتى ـ دە، مۇنداق دىدى:

ــ سېنىڭ ئېيتقانلىرىڭ ھەق. شامەخسۇتتىن قۇتۇلىدىغانلا ئىش بولسا، جېنىمنىمۇ قۇربان قىلىمەن. شەھەردە قېلىپ، كۈندە مىڭ ئۆلۈپ يۈرگىچە، ئاسمىنى كەڭ يەرنى تېپىپ، ۋاقتى كەلگەندە بىر ئۆلگەن ياخشى. قېنى، باشلا بۇرادەر، نەگە دىسەڭ باردىمەن.

توپ ئىچىدە غۇدۇر ـ غۇدۇر كۆپەيدى. قۇمۇل ۋە «بەش شار» تەرەپتىن كەلگەنلەردىن ئوتتۇز ـ قىرىقچە ئادەم، ئېھتىمال بالا ـ چاقىلىرىغا تارتىشقان بولسا كېرەك، بىر چەتكە ئايرىلىپ چە-

قىپ، هازىرچە تاققا چىقالمايدىغانلىغىنى بىلدۇرۇشتى. تۆمۈر خەلپە قارشىلىق قىلمىدى. سەيپۇك توختى ئوتتۇرىغا چىقىپ، زىل ئاۋاز بىلەن مۇنداق دىدى:

— قالىدىغانلار قوراللىرىڭلارنى بىرگە بېرىڭلار، ئۇنى كۆتىرىپ يۈرسەڭلار، ئۆزەڭلارغا بالا بولىدۇ.

هىلىقى كىشىلەر قوراللىرىنى تاپشۇردى. شۇ ئارىدا ئامانقۇل قارىياغاچقا باغلاقلىق تۇرغان هاجەر باقىنىڭ يېنىغا كېلىپ، «ماۋۇ چوشقىنى ئىرىم قىلايلى» دەپ ئاتماقچى بولىدى. توپ ئىچىدىن «ئات، ئات!» دىگەن سادالار يانىرىدى. تۆمۈر خەلپە ئالدىراشلىق بىلەن «توختا!» دەپ ۋاقىرىدى ۋە:

— بۇنى ئۆلتۈرۈۋەتسەڭ، بىزنىڭ خەۋىرىمىزنى شامەخسۇتقا كىم يەتكۈزىدۇ؟ هاجەر باقى بىگىمنىڭ ئۆزى بېرىپ ئېيتقىنى ياخشى ئەمەسمۇ؟ — دەپ كۈلدى.

— ئۆلگەننىڭ ئۈستىگە تەپكەن قىلمىز دىسىنا، تۆمۈر ئاكا، — دىدى قاسىم قىزىق، هاجەر باقىنىڭ پۇت- قولىنى يېشىپ تۇرۇپ.

— قېنى ئەمىسە ماڭايلى قېرىنداشلار!— دىدى تۆمۈر خەلپە ئېتىنىڭ بېشىنى تاغ تەرەپكە بۇراپ.

بالا- چاقىسىغا تارتىشىپ قالغانلار چاڭ- توزاڭ توزدۇرۇپ كېتىۋاتقان قېلىن توپقا بىردەم قاراپ تۇرۇشقاندىن كېيىن، ئۆز يوللىرىغا راۋان بولدى.

رەڭگى- رويى گۆردىن ئېچىۋالغان ئۆلۈكتەك تاتىرىپ كەتكەن هاجەر باقى قارىياغاچ تۈۋىدە ئۆزى يالغۇز قالدى.

ئون بىرىنچى باپ

ئۆز جازاسى ئۆزىگە

كىمكى زالىمغا مەدەت بەرسە،
ئاللا ئۇنى شۇ زالىمنىڭ قولى بىلەن
ھالاك قىلىدۇ.

— «ھەدىس» تىن

نىياز دورغا شامەخسۇتىنىڭ «ئىلتىپاتى»غا ئېرىشكەنىدىن باشلاپ، ئەتىۋارلىق بولۇپ كەتتى، كېچە-كۈندۈز چاي-مەشرەپلەر بىلەن ھەتتا ئارام خۇدا ئۇخلاشقىمۇ ۋاقتى يەتمەيتتى. يەنە بىر تەرەپتىن، شامەخسۇتىنىڭ ئوغلى نەزەرىگە ئىلىنالماي كۆڭلى يېرىم ئىدى. چۈنكى، بۇ «شاھزادە غوجا» ھىلىقى قازاق قىزىنى ئەۋەتىپ بېرەلمىدىڭ دەپ، نىياز دورغىغا كايىپ قالغاندەك، ئۇنى ھەر قېتىم «كېيىن كىرسۇن» دەپ، ئۆز «ھۇزۇرى»غا كىر-گۈزمەي يۈرەتتى. شۇنداق بولسىمۇ، نىياز دورغا ئۈمىت ئۈزمەي يۈرىۋەردى.

تۆمۈر خەلپىلەر قوزغىلىپ تاقىا ماڭغان كۈنى ئەلنىڭ ئالدى يېتىپ بولغان بىر چاغدا، ياقۇپ ياساۋۇل كېلىپ نىياز دورغىدىن سۆيۈنچىسىنى سوردى ۋە بىر كۈمۈش تەڭگە سۆيۈنچىسىنى ئالغاندىن كېيىن، شاھزادە غوجىسىنىڭ چاقىرتقاندىغىنى ئېيتتى. نىياز دورغا خوشاللىغىدىن تېرىسىگە پاتماي، سوغا ـ سالاملىرىنى ئېلىپ، «شاھ ـ زادە غوجا»نىڭ ھەشەمەتلىك ئوردىسىغا كەلدى.

ھۆرمەتلىك كىتابخانىلار:

كىتاۋىمىزنىڭ تۆتىنچى بابىدا، بۇ «شاھزادە غوجا» توغرىسىدا ئازراق گەپ بولۇپ ئۆتكەندىن كېيىن، مۇئەللىپ ئاپپاق قەغەزنى بۇلغىماسلىق ئۈچۈن، ئۇنى ئىككىنچى تىلغا ئالماسلىق قارارىغا كەلگەن ئىدى. ئەپسۇسكى، ھىكايىمىزنىڭ تەرەققىياتى مۇئەللىپنى بۇ قارارىدىن يېنىپ، «شاھزادە غوجا»نىڭ مىجەز ـ خۇلقىدىن يەنە ئازراق يېزىشقا مەجبۇر قىلدى، كەچۈرۈشىڭلارنى سورايمەن.

شۇنداق قىلىپ، ياقۇپ ياساۋۇل نىياز دورغىنى كىرسىن لامپىلار بىلەن يورۇتۇلغان يوغان بىر ئۆيگە باشلىدى، ئۆينىڭ ئىچىدىن ھاراق ۋە ئەپيۇن ئىسى پۇراپ تۇراتتى. تۆر تەرەپتىكى كىمخاپ كۆرپىلەر سېلىنغان كات ئۈستىدە نەزەر، يەنى «شاھزادە غوجا» پەر ياستۇقلارغا يۆلىنىپ ئولتۇراتتى. ئۇنىڭ كۆزلىرى مەسلىكتىن خۇمارلىشىپ، يېرىم ئوچۇقتەك كۆرۈنەتتى. نەزەرنىڭ ئوڭ قانتى ھىساپلىنىدىغان «يىگىت بېشى» ئاقبەگ كاتنىڭ يېنىدا ئەپيۇن چىرىغى بىلەن ھەپىلىشۋاتاتتى، ئىككى تەرەپكە تۈرلۈك نازى ـ نېمەتلەر ۋە ھاراق قاچىلىرى بىلەن تولغان پاكار ـ پاكار شىرەلەر بىر تۈتاش قىلىپ قويۇلغان. شىرەلەرنىڭ كەينىدە يىگىرمە نەچچە ئەر ـ ئايال ئارىلاش ئولتۇراتتى. ئەرلەر ھەدەپ ئايالىلارنى ھاراقنى زورلايتتى، پەگادا ئولتۇرغان ئەر ـ ئايال سازەندىلەر دۇتار، تەمبۇر،

غىجەك ۋە داپلارنى چېلىپ، ناخشا ئېيتىشىۋاتاتتى. ئوك قول تەرەپتىكى تامنىڭ يان تۈگىلۈگىگە بىر ئايال چېچىدىن ئېسىقلىق تۇراتتى. ئۇنىڭ كەشتىلىك پايپاق كىيگەن پۇتلىرى گىلەمگە ئاران-ئاران تېگىپ تۇراتتى.

نەزەر ئولتۇرغانلارغا قاراپ: «ھۆسنارىخانغا ھاراق تۇتىمامسىلەر؟» دىدى. ئەرلەردىن بىرى بىر چىنىگە تولدۇرۇپ ھاراق قۇيدى - دە، چېچىدىن ئېسىپ قويۇلغان ئايالنىڭ ئالدىغا دەلدەڭشىپ كېلىپ، بېيىت بىلەن ھاراق تۇتتى: (سازەندىلەر توختىدى)

ھاراق ئىچتىم جۇگزىدا①،
قايناپ تۇرادۇر خۇيىدا②،
ئىچمىسەم ئىچكىم كېلەدۇر،
شۇل جۇگانىنىڭ كويىدا.

ئايال كۆزىنى يۇمۇۋالدى. «ئۇيقۇسىنى ئېچىپ قوي» دىدى نەزەر قاقاقلاپ كۈلۈپ. ھىلىقى بېيىت ئېيتقۇچى قولىدىكى ھاراقنى ئايالنىڭ يۈزىگە سەپتى، ئۇيىنى كۈلكە ئاۋازى قاپلىدى.

شۇ ئارىدا، نىياز دورغا بوسۇغا تۈۋىدە توختاپ، يەرگىچە ئېگىلىپ تازىم قىلدى ۋە گىلەمنىڭ ئۈستىدىن ئۆملەپ بېرىپ، نەزەرنىڭ قوللىرىنى كۆزىگە سۈرتۈشكە باشلىدى.

— ھەزرەتلىرىنىڭ ئالتۇن بويلىرى، كۈمۈش تەنلىرى ئېسەنمىكىن؟

ياقۇپ ياساۋۇل تازىم بىلەن كېلىپ، نىياز دورغىنىڭ سوغاتلىرىنى كاتىنىڭ ئالدىغا يايدى، يوغان شايى ياغلىقىنىڭ ئۈستىدە يەتتە جۈپ بۆكەن مۈگگۈزى، بىر جۈپ قارا تۈلكە تېرىسى، تاخشىلانغان بىر سۆلۈيسۈن جۇۋا تۇراتتى، «لايىقلىرىدا بولمىسىمۇ،

① جۇگزا — خەنزۇچە «ھاراق رومكىسى» دىگەن سۆز.
② خۇ — خەنزۇچە «ھاراق ئىسىتىدىغان چەينەك» دىگەن سۆز.

پەقىر قۇللىرىنىڭ كۆڭلى» دىدى نىياز دوغا.

نەزەر سوغاتلارغا كۆز قىرى بىلەن قاراپ قويۇپ:

ــ بەك جۇۋاپ كېتىپسەن، ــ دىدى، ئاندىن، ــ ھىلىقى ئاي دىسە، ئاغىزى بار، كۈن دىسە، كۆزى بار چىرايلىغىڭ قېنى؟ ئالغاچ كەلمىدىڭمۇ؟ ـ دەپ، خۇمار كۆزلىرىنى نىياز دورغىغا تىكتى. نىياز دورغا دۇدۇقلاپ، ئۇ قازاق قىزىنى ئېيىق ئېلىپ قاچقانلىغىنى ئېيتتى.

ــ ئۇ قىزنى ئېيىق ئەپقاچقان بولسا، ئۆزۈڭنىڭ قىزى يوقمىدى؟ ــ دىدى نەزەر مەسخىرە بىلەن كۈلۈپ.

ــ ۋاي غوجام، ئاڭلىشىمچە نىياز دورغا ئاقتا بولۇپ قاپتۇدەك، ــ دەپ قاقاقلاپ كۈلدى ئاقبەگ. باشقىلارمۇ كۈلۈشتى.

ــ ئانداق بولسا، بۇ ئاقتىنى مەزلۇمچە ياساپ ئاۋۇ جۇگاذلارنىڭ قاتارىغا قوشۇۋېتىڭلار، ــ دىدى نەزەر بۇيرۇق ئاھاڭىدا.

ئەپيۇنىنى تولا چېكىپ رەڭگى سارغىيىپ كەتكەن ئاقبەگ تېخىمۇ قاتتىق كۈلۈپ ئوتتۇرىغا چۈشتى ـ دە، «بەللى ـ بەللى، ئويۇنىمىز ئەمدى تازا قىزىيدىغان بولدى، قېنى كېلىڭلار» دىدى. شۇ ھامان تۆت ـ بەش يىگىت نىياز دورغىنى بېسىپ تۇرۇپ، ئالدىن تەييارلاپ قويۇلغان ئۇستىرا ـ قايچىلار بىلەن ئۇنىڭ ساقال ـ بۇرۇتلىرىنى بىردەم ئىچىدە قىرقىپ تاشلاپ، تۈلكە جۇۋىسىنىڭ ئورنىغا ئايالچە تون كىيدۈرۈپ قويدى. ئۆينىڭ ئىچىنى قاتتىق كۈلكە ئاۋازلىرى قاپلاپ كەتتى. نىياز دورغا ھەم كۈلەتتى، ھەم راستىنلا يېشىنى ئېقىتىپ يىغلايتتى.

ئاقبەگ نەزەرگە قاراپ:

ــ غوجام قارىسىلاچۇ، بۇ چېچىي يوق تاز جۇگان بولۇپ قالدى، ئەمدى قانداق قىلغۇلۇق؟ ــ دىدى.

ــ قانداق قىلغۇلۇق دىگەنىمۇ گەپمىكەن! ھۆسنارىخانىنىڭ چېچى ئۇزۇن، شۇنى كېسىپ چاچ سېلىڭلار! ــ دىدى نەزەر يەنە بۇيرۇق ئاھاڭىدا.

هىلىقلار ئېسىپ قويۇلغان ئايالنى يەرگە چۈشۈرۈپ، ئۆيىنىڭ ئوتتۇرىسىغا ئېلىپ كەلدى. بۇ قەددى-قامىتى كېلىشكەن ئايالنىڭ ئىككى تال چېچى تىقىمىدا ئويناپ تۇراتتى. ئۇنىڭ شەھلا كۆز-لىرى چىراق يورۇغىدا ئوتتەك چاقناپ، غەزەپ ئۇچقۇنلىرىنى چاچاتتى. هىلىقى ئەبلەخلەر ئۇنىڭ قوللىرىنى قايىرىپ تۇرۇپ، ئىككى تال چاچنى تۆۋىدىن كېسىۋالدى-دە، كېسىلگەن يېرىدىن ئۇلاپ، نىياز دوغىنىڭ بېشىغا كىيگۈزدى. ئۆيىنىڭ ئىچى يەنە كۈلكىگە تولدى. ئايالار ئارىسىدا بولسا، كۈلكە ئەمەس، پىخىلداپ يىغلىغان ئاۋازلار ئاڭلىنىپ تۇراتتى.

ئاقبەگ نەزەرنىڭ ئالدىغا كېلىپ تازىم بىلەن مۇنداق دىدى:

— هۆسنارىخاننىڭ چېچى بۇ تاز جۇگانىغا تاماشالا يارىشىپ كەتتى. ئەمدى بۇ نىيازخان ئاچىمزنى بىرسىگە نىكا قىلىپ قويىمساق، نامەھرەم بولارمىكىن!

نەزەر مۇنداق دىدى:

— يىگىت بېشى راست ئېيتىدۇ، مەن قارىسام، ماۋۇ هۆسنا-رىخان ئەر كىشىدەك زەپتىسى بار، ئاچچىغى بىلەن قەھرىسى بار جۇگان ئىكەن. ئۆزىمغۇ ئەركەكلەرگە ئوخشاپ قاپتۇ، مۇشۇ كىشىگە نىكا قىلىپ قويۇڭ.

ئۆيىنىڭ ئىچى يەنە كۈلكىگە تولدى. نىياز دورغا كۈلۈشىمۇ، خاپا بولۇشىمۇ بىلمەي، ئۆرە تۇرغۇزۇپ قويغان مۇرددەك قېتىپ قالدى. ئۇنىڭ قۇلاقلىرى هىچنىمىنى ئاڭلىمايتتى، كۆزلىرى هىچنىمىنى كۆرمەيتتى، ئۆزىنى پەقەت ئۇيىقۇلۇقتا بىر يامان چۈش كۆرۈۋاتقاندەك سېزەتتى. ئاقبەگ: «ئەمدى چىراق ئۆچتى قىلىساق بولار» دەپ تۇرغاندا، تۇرشا تۇغىبىگى بوسۇغا تۈۋىدە پەيدا بولۇپ، نەزەرگە تازىم بىجا كەلتۈردى ۋە شامەخسۇت ۋاڭنىڭ يارلىغىغا بىنائەن، نىياز دورغىنى دەرھال ئوردىغا ئاپىرىشقا كەلگەنلىگىنى ئېيتتى.

ــ قاراپباق، نیاز دورغا بۇ یەردە بارمىكىن، ــ دىدى نەزەر. تۇرشا تۇغبىگى ئۆرە ـ تۆپە بولۇپ تۇرغان ئەرلەرنىڭ ئارىسىدىن ئۇنى تاپالمىغاچ، ئايالىلارغا قارىدى ـ دە، بىر ھازادىن كېيىن، نیاز دورغىنى ھىلىقى ھالەتتە كۆرۈپ ھاڭ ـ تاڭ بولۇپ قالدى. ئۆينىڭ ئىچى يەنە كۈلكىگە تولدى. «بۇنى ئوردىغا شۇ پېتى ئاپىرىسەن!» دەپ بۇيرۇق قىلدى نەزەر. تۇرشا تۇغبىگى: «قېنى، سىلەر!» دەپ توۋلاش بىلەن تەڭ تۆت نەۋكەر كىرىپ، نیاز دورغىنى قوللىرىدىن سۆرەپ ماڭدى. ھىلىقى چېچى كېسىلگەن ئايالمۇ شۇ پاتىپاراقچىلىقتىن پايدىلىنىپ، ئۆزىنى سىرتقا ئالدى ـ دە، قاراڭغۇدا كۆزدىن غايىپ بولدى.

نیاز دورغا نەۋكەرلەر ئارىسىدا كېتىۋېتىپ، «شاھزادە غوجامىغۇ، ھىلىقى قازاق قىزىنى ئەپكىلىپ بەرمىدىڭ دىگەن بانا بىلەن ئادەم بالىسىغا قىلمايدىغان مەسخىرىۋازلىغىنى قىلدى؛ ئەمدى چىڭگاڭ غوجام نىمىشقا كايىپ قالغاندۇ؟ ئۆزەم تاپقان بالاغا، نەگە باراي داۋاغا دەپ، يەنە كۆرىدىغىنىم بارغا ئوخشىمامدۇ؟» دەپ ئويلىدى ۋە ئىشىنىڭ ئۇچىنى بىلىپ بېقىش ئۈچۈن تۇرشا تۇغبىگىنى گەپكە سالدى:

ــ ئايسە ئاپپاق ئاچىمىز تېچىلىقمۇ؟

ــ تېچىلىق.

ــ ئوردىغا كىرىپ تۇرامدۇ؟

ــ ھەئە.

ــ چىڭگاڭ غوجام پېقىرلىرىغا نىمە دەپ كايىپ قالدىكىن؟

ــ بىلمەيمەن.

ــ بەگ ئۇكام، يۈرىگىم بۇلەكچىلا ئېغىپ كېتىۋاتىدۇ، ھەر نىمە بولسا...

ــ تولا گەپ قىلمىسىلا!

شۇنىڭ بىلەن گەپ ئۆزۈلدى. تۇرشا تۇغبىگى نیاز دورغىنى موم شاملار بىلەن يورۇتۇلغان زالغا ئېلىپ كىرگەندە، شامەخسۇت

خىيالغا چۆمۈپ تەختىنىڭ ئالدىدا مېڭىپ يۈرەتتى، هاشىر تەيجى بىلەن قېزىبەگ غوجا بىر چەتتە قول قوشتۇرۇپ تۇراتتى. هاجەر باقى يەردىن ئۈستۈن قارىماي يۈكۈنۈپ ئولتۇراتتى، نىياز دورغا يەرگىچە ئېگىلىپ تازىم قىلدى. شامەخسۇت ۋە هاشىر تەيجىلەر ئۈنى هىلىقى هالەتتە كۆرۈپ، هاڭ-تاڭ قېلىشتى. تۇرشا تۇغبېگى «شاهزادە غوجام قىزىقچىلىق قىلىپ، كۆڭۈل ئېچىۋېتىپتىكەن» دەپ ئىزاهلىدى، «خوپ قىپتۇ» دىدى شامەخسۇت، ئاندىن نىياز دورغىنىڭ ئالدىغا ئېتىلىپ كېلىپ، ئىككى كاچات سالدى-دە:

— سەنزە، ئەسكەر باشلاپ كەلدىم دەپ، تاغچى بۇلاڭ-چىلارغا قورال ئالغىلى كەپتىكەنسەن-دە! تۆمۈر مۇجاڭ بىلەن قاچان گېپىڭنى بىر قىلىۋالغان؟ — دەپ ۋاقىرىدى.

نىياز دوغا هەچىنىمىنى چۈشىنەلمەي ئۆلۈكتەك قېتىپ قالدى.

هاشىر تەيجى نىياز دورغىنىڭ ياقىسىدىن تۇتۇپ:

— ئاڭلاۋاتامسەن، سېنىڭ ئەپكەلگەن ئادەملىرىڭ تۆمۈر مۇجاڭغا ئەگىشىپ، تاققا چىقىپ كەتتى. ئەمدى نىمە دەيسەن؟ — دىدى.

شامەخسۇت: «ئۇرا!» دەپ يەرنى تەپتى. نەۋكەرلەر نىياز دورغىنى بېسىپ، ئۇچ قىرلىق ئېغىر پالاقلارنى ئىشقا سالدى. ئۇ بىردەم «ئاللا-توۋا» دەپ قاخشاپ ئاخىر جىم بولۇپ قالدى.

— بۇ خوتۇنتالاقنى زىندانغا تاشلاڭلار، پۈتكۈل مال-مۈلكى پاشالىق قىلىنسۇن! — دىدى شامەخسۇت.

ئون ئىككىنچى باپ

جەڭ ئالدىدا

يا بىر دۈشمەننىڭ بېشىنى تاشقا ئۇرۇپ يەنچىيمىز،
ياكى ئۇلار بىزنى شەھەر سېپىللىرىغە ئاسىدۇ.

ــ قەدىمقى ئىران شېئىرلىرىدىن

1

تەكچى ـ ئويۇقلىرى قېلىن ـ قېلىن كىتاپلار بىلەن تولغان چاققانغىنا بىر ھوجرىنىڭ باغ تەرەپتىكى يوغان پەنجىرىسى ئالدىدا، نوشىروۋان تەيجى بىلەن نوروز داموللا① كىتاپ ئوقۇشۇپ ئولتۇراتتى. ياڭاق ياغىچىدىن ياسالغان نەقشلىك شىرە ئۈستىدە شەيخ سەئدىنىڭ قىزغۇچ كۆندىن كۆركەم مۇقاۋىلانغان «بوستان» ناملىق مەشھۇر كىتاۋى ئوچۇق تۇراتتى. دەسلەپكى باھار قۇياشىنىڭ ئىللىق نۇرلىرى نېپىز ياغ قەغەز چاپلانغان پەنجىرىدىن

① نوروز ئەئلەم ئەئلەملىك ۋەزىپىسىدىن قالدۇرۇلغان بولسىمۇ، مەدرىسە پەنىلا مۇدەررىس بولغاچقا، داموللا دەپ ئاتىلاتتى.

ئۆتۈپ، كىتاپ سەھىپىلىرى ئۈستىدە جىلۋە قىلاتتى. نوشىرۋان تەيىجى سەھىپىلەرنى پات-پات ئۆرۈپ، پارىسچە مىسرالارنى شۇنداق ئىختىراس بىلەن ئوقۇيتتىكى، شۇ تاپتا ئۇ، ئۆزىنى تاما-مەن ئۇنتۇپ، خۇددى دەم سىلىۋاتقان بىر قېرى دەمدەرگە ئوخشايتتى. بۇ مىسرالارنىڭ ئۇيغۇرچە تەرجىمىسى تەخمىنەن مۇنداق ئىدى:

جاھاندىن كېتەر چاغدا نوشىرۋان①
بۇ سۆزلەرنى ھورمۇزغا قىلدى بايان:
ھەمىشە غېرىپلەر كۆڭلىن ئاۋلىغىن،
ئۆزۈڭنىڭ راھىتىڭ كۆزلەپ يۈرمىگىن.
ئەگەر راھىتىڭنى قىلارسەن ھەۋەس،
رەئىيەت تېچ-ئامان كۈن كۆرەلمەس.
ھاجەتتىن چىقارغىن ھەممە مۇھتاجنى،
شۇلار قويدى شاھ باشىغا تاجنى.
دەرەخ بولسا شاھ، خەلق يىلتىز ئىرۇر،
بىل ئوغلۇم، يىلتىزدا دەرەخ ئۇلغىيۇر.
ئەل كۆڭلىنى ئاغرىتما، بەرمە زەرەر،
قۇرار يىلتىزىڭ، رەنجىسە ئەل ئەگەر.
قەيەردە زۇلۇم ھەددىدىن ئاشقان ئىكەن،
بىرەر لەب ئېچىلمايدۇ كۈلكە بىلەن.
ئەگەر بولسا ئۆتكۈر تىغىڭ قانچىلىك،
ئەمەس تۈل خوتۇننىڭ بىر ئاھىچىلىك.
ئىشتىمەي دىسەڭ ئاخىر ئەل قارغىشىن،
مۇدام ياخشىلىق ئەيلە، ئال ئالقىشىن.
قالالماس جاھان ئىچرە مەڭگۈ كىشى.
پەقەت قالغۇسى ياخشى نامۇ-ئىشى.

① نوشىرۋان — قەدىمقى ئىران شاھلىرىدىن بىرى بولۇپ، ئادىللىق بىلەن شۆھرەت قازانغان. ھورمۇز ئۇنىڭ ئوغلى.

ـــ مانا تەقسىر، ـــ دىدى نوشىرۋان تەيجى، ـــ ئۆتكەن ئۇلۇغ-
لار بىزگە شۇنداق قىممەتلىك نەسىھەتلىرىنى قالدۇرۇپ كەتكەن.
بىز بولساق، دەل ئۇنىڭ خىلاپىنى قىلۋاتىمىز. كېيىنكى ئەۋ-
لاتلار بىزنى نىمە دەپ قاغايىدىكىن، يارەببى!

نوروز داموللا تەسەللى بەرمەكچى بولۇپ مۇنداق دىدى:

ـــ بىر شائىرنىڭ

«جاھان جام كۆللى زىيىى جانغا①، ئەجەل مەيدۇر، پەلەك ساقى،
ۋە لېكىن قالغۇسىدۇر قىلسا خەيرات② تائەبەت باقى»

دىگەن مىسرالىرى خاتىرىلىرىدە بولسا كېرەككىم، جاناپلىرى ئەل
يۇرت ئۈچۈن شۇنچە ياخشىلىقلارنى قىلدىلا، ھەق سۇبھانە ۋە تائالا
ئۆزلىرىگە ئوخشاش ئەزىز بەندىلىرىگە ھىچقاچان قارغىش كەل-
تۈرمەس.

ـــ يوقسۇ، يوقسۇ! مەن ئەلگە نىمە ياخشىلىق قىلالىدىم،
مەن پەقەت بىر مۇنچە جىنايەتلەرنىڭ شاھىدى، بەزى
جانىيلارنىڭ③ شىرىگى بولۇپ قېلىۋاتىمەن، خالاس! ئەبەيدۇللا
تارخان بەگنىڭ زامانىسىدا، ھىچبولمىسا، شەھەر سىپىلى بىنا
بولغان④: جۇڭغار قالماقلىرى قىرىپ تاشلىغان خەلقنىڭ ئورنىغا

① كۆللى زىيىجان ـــ ھەممە تىرىك جان (بۇ يەردە «ئادەم» مەنىسىدە).
② خەيرات ـــ ياخشىلىقلار، ياخشى ئىشلار.
③ جانىي ـــ جىنايەتچىلەر.
④ بۇ يەردە قۇمۇلدىكى خۇيچىڭ (مۇسۇلمان شەھىرى) كۆزدە تۇتۇلىدۇ. ئەسلىدە بۇ شەھەرنىڭ ئورنىدا چىغاتاي خانلىرىدىن قالغان ئوردا خارابىلىرى بار ئىدى، ئىككىنچى ئەۋلات قۇمۇل ۋالىسى ئەبەيدۇللا تارخان بەگ جۇڭغار توپىلىڭنى باستۇرۇشتا مانچۇ خانلى-غىغا خىزمەت كۆرسەتكەنلىگى ئۈچۈن، كاڭشى ئۇنىڭغا ئالتە يىلدا پۈتتۈرۈشكە مۆلچەرلەپ، چوڭ شەھەر سوقتۇرۇپ بەرمەكچى بولۇپ، سىڭگەر ناملىق ئەمەلدارنى قۇمۇلغا ئەۋەتكەن. سىڭگەر «قۇمۇلدا تاھالە كۆپ ئەمەس ئىكەن» دىگەن بانا بىلەن ئەسلى پىلاندىكىدىن ئون ھەسسە كىچىكلىتىپ، مىلادى 1706 - يىلى ئالتە ئاي ئىچىدىلا شەھەرنى پۈتتۈرۈپ، قالغان پۇلغا خىيانەت قىلىپ بېيىڭغا قايتقان. كاڭشى خان ئەۋالدىن خەۋەر تاپقاچ، سىڭگەرنى

تۇرپان ۋە ئالتە شەھەر تەرەپتىن ئاھالە كۆچۈرۈپ كېلىپ، قۇمۇل دىيارى يېڭىۋاشتىن ئاۋات بولۇشقا باشلىغان؛ مەسچىت ـ مەدرىسلەر بىنا قىلىنغان. ئىمىن ۋاڭ بىلەن يۈسۈپ ۋاڭ تەرسا بولىسىمۇ، ئۇلارنىڭ زامانىسىدا ھىچبولمىسا، ئىچكىرىدىن قۇمۇل بىلەن ئۆتىدىغان سودا كارۋان يولى ئەسلىگە كەلتۈرۈلگەن. چىغاتاي خانلىرى ئوردىسىنىڭ خارابىسى ئۈستىگە ھازىرقى چوڭ ئوردا تەمىر قىلىنغان؛ باغداش، ئارىتام باغلىرى بىنا قىلىنغان. مۇھەممەت بېشىر ۋاڭ زامانىسىدا، ھىچبولمىسا، بىرمۇنچە چوڭ باغلار، مەدرىسە ـ جامەلەر بىنا قىلىنغاندىن تاشقىرى، خوتەن، يەركەن، قەشقەر تەرەپلەردىن ھۆكمالار تەكلىپ قىلىنىپ، قۇمۇلدا تىبابەت چىلىك راۋاج تاپقان. مېھرىبانۇ پۇجۇڭ خوتۇن كىشى بولىسىمۇ، ھىممەت ـ شىجائەتتە ئەرلەردىن ئېشىپ، بىرمۇنچە ساۋاپلىق ئىشلارنى قىلغان. ئۇنىڭ زامانىسىدا، ئىلىمۇ ـ ئىرپان يۈلتۈزلىرىمۇ جىلۋە قىلىشقا باشلىغان. بىزنىڭ زامانىمىزدىچۇ؟ بىزنىڭ زامانىمىزدا جەۋرى ـ زۇلۇم ۋە ئادالەتسىزلىكتىن بۆلەكنى كۆرمىدىم. پۇقرانىڭ ئېتىگى كۆز يېشى بىلەن، يۇرەك ـ باغرى قان زەرداپ بىلەن توشۇپ، كىشىلەر ئۆزى تۇغۇلۇپ ئۆسكەن يۇرتىدىن بىزار، ياخشىلار خار، يامانلار ئەتىۋار يەنى سۇ كەلتۈرگەن خارۇ ـ زار، كوزا چاققان بەختىيار، ۋەسسالام! شۇ ۋەجىدىن «تورپاق يېغىلىغى»دا ئاققان قانلار تېخى قۇرۇماي تۇرۇپلا، يەنە بىر يېغىلىق قوپتى. بەش يىل ئىچىدە ئىككى قېتىم يېغىلىق قوپقان زامان قاچان بوپتۇ؟ مانا ئەمدى قۇمۇللۇق ـ قۇمۇللۇقنى، مۇسۇلمان ـ مۇسۇلماننى قىرىپ، قان ئۈستىگە قان تۆكۈلمىدۇ. بۇنىڭغا كىم ئەيىپكار؟ مانا قارىسىلا، ـ نوشىروان تەيجى ئۆزىنىڭ تىزىغا يۆلىنىپ خورۇلداپ ياتقان ئالا مۇشۇكنىڭ دۇمبىسىنى سىلاپ داۋام قىلدى، ـ ئەگەر بۇ

جازالىغان ۋە قوشۇنچە قىلىپ، شىن چىلك (ھېچى شەھەر) سېپىلىنى سوقتۇرغان. سىڭگىر سوقتۇرغان شەھەر 1931 ـ يىلدىكى قۇمۇل دىخانلار قوزغىلىڭىدىن كېيىن ۋەيران بولۇشقا باشلىغان.

جانىگەرنى ئاچ قويۇپ، ئۇرۇپ ـ سوقۇپ ئازاپلايدىغان بولسام، مېنى ئۆز كۆرۈپ قېشىمدا ياتارمىدى؟ ھىلىغۇ ئادەم، ھايۋان چېغىدىمۇ دىل ئازارىلىقنى كۆتەرمەيدۇ ئەمەسمۇ! پۇقرادا نىمە گۇنا؟

نوروز داموللا ئۇنىڭ گېپىنى تەستىقلاپ، پارىس خەلقىنىڭ 14 ـ ئەسىردە ياشىغان بۇيۇك مۇتەپەككۇر شائىرى خوجاھاپىز شىرازىنىڭ مۇنۇ مىسرالىرىنى ئوقۇدى:

«مەي بەخور، مۇسھەپ بىسۇزۇ ئاتەش ئەندەر كەئىبەزەن،
ساكىنى بۇتخانە باشۇ، مەردۇمَ ئازارى مەكۇن»①

ـ ھەق! ھەق! ـ دىدى نوشىروان تەيجى، ـ مەن مۇشۇنداق دىل ئازارىلىق ھاكىم بولغان زاماندا بىرنەچچە يىل تەيجى بولغانلىغىم ۋەجىدىن، ئۆزۈمنى خۇدايى تائالانىڭ ئالدىدا گۇناھكار ھىساپلايمەن!

ـ سەۋرى قىلسىلا غوجام، ـ دەپ پىچىرلىدى نوروز داموللا، ـ بىز شۇنداق زاماندا ياشاۋېتىپتىمىزكى، تۆۋت تامىنىڭمۇ گەپ تىڭشايدىغان قۇلىغى، گەپ توشۇيدىغان ئاغزى بولۇپ قېلىۋاتىدۇ، ئۆزلىرىنى ئايىسىلا. چىڭ گاڭ غوجامغا ياخشى نىيەت بىلەن قىلغان نەسىھەتلىرى بەدىلىگە ھەر قېتىم ئۆزلىرى ئازار يەپ كېلىۋاتىلا.

ـ ئېيتقانلىرى ھەق، شەيخ سەئدى ھەزرەتلىرى «ھەر كىمكى بىر خۇدىنىگە نەسىھەت ئېيتار، ئۇ كىشىنىڭ ئۆزى بىر نەسىھەتچىگە مۇھتاجدۇر» دىگەن. شۇ ۋەجىدىنمۇ تەركى ۋەتەن قىلىپ، بەيتۇل ھەرەم تاۋابىغا كېتەي دىۋىدىم. خۇداغا شۇكۇر، بۇ تەلىۋىممۇ ئىجابەت بولۇپ قالدى. جابدۇغۇم پۇتسە، بۇرۇنراق يولغا چىقاي دەيمەن، ـ دىدى نوشىروان تەيجى، ئاندىن غەمكىن بىر ئاھاڭدا ئەلىشىر ناۋايىنىڭ مۇنۇ مىسرالىرىنى ئوقۇشقا باشلىدى:

① «(مەيلى) مەي ئىچ، قۇرئاننى دەسسەپ، ئوتقا تاشلا، كەئىبىدە زىننا قىل، داتىم بۇتخانىدا بول، (لېكىن) ئادەمگە ئازار بەرمە.»

جۇنۇن ۋادىسىگە مايىل كۆرەرمەن جانى زارىمنى،
تىلەرمەن بىر يولى بۇزماق بۇزۇلغان روزىگارىمنى.
پەلەك بىداددىن گەرچە بۇ كۇن خاكى غۇبار ئولدۇم،
تىلەرمەن تاپمىغايلار تۇتىيالىققا غۇبارىمنى.
دىمەك قاي ساري ئەزىمئەتكۇك①، ماڭا يوق ئىختىيار ئاخىر،
قازا ئىلكىگە بەرمىشمەن ئىنانى② ئىختىيارىمنى .

شۇ ئاردا، نوشىروان تەيجىنىك خاس ئاشپىزى كوسا ساقال ئىسمائىل پەررانىڭ ئىجازەت سوراپ كىردى ـ دە، تازىم بىجا كەلتۈرۈپ، چۈشلۈك تاماق تەييار بولغانلىغىنى مەلۇم قىلدى. نوشىروان تەيجى ئۇنىڭغا مۇلايىم قاراپ، «داستىخانىنى مۇشۇ يەرگىلا ئەپكىرىك، قوزغىلىپ يۈرمەيلى» دىدى. ئاندىن نوروز دامۇللىغا مۇنداق دىدى:

ــ مانا بۇ كىشى ئۆزلىرىگە مەلۇم، قۇمۇلغا مۇساپىر، بۇ يەردە ھىچنىمىسى يوق، ئۆزى بەك يۇۋاش، ھالال ئادەم، ئۆز قېرىندىشىدەك كۆرىمەن. ئون نەچچە يىلدىن بۇيان، مۇشۇ كىشىنىڭ قولىدىن غىزا يەپ كېلىۋاتىمەن. ئەمدى ھەرەم سەپىرىدە مۇ ئۇنى ئۆزۈمگە ھەمرا قىلىۋالاي دەۋاتىمەن.

ــ تولىمۇ ئوبدان خىيال قىپتىلا، ــ دىدى نوروز دامۇللا ــ بۇنىڭ ساۋاۋى ئون قېتىم ھەج قىلغاندىنمۇ ئەۋزەلرەك بولىدۇ. ئىلاھىم مۇرات ـ مەقسەتلىرى ھاسىل بولغاي!

ــ يەيدىغان رىسقىمىز بولسا، بىللە يىنىپ كېلەرمىز، بولمىسا، ئىككىمىز جانابى رەسۇلۇللانىڭ مۇبارەك ئايىغى ئاستىدا بىللە ياتارمىز.

ئاشپەز ئىشىك ئارقىسىدا بۇ گەپلەرنى تىڭشاپ تۇرۇپ، بىردىنلا چىرايى غەلىتە بولۇپ كەتتى. پۇت ـ قوللىرىنىڭ خىمىر ـ

① ئەزىم ئەتمەك ــ قارارقىلماق، نىيەت قىلماق، (بۇ يەردە كەتمەك مەنىسىدە.)
② ئىنان ــ چۈلۈۋۇر.

دەك يۇمشاپ كېتىۋاتقانلىغىنى سەزدى، كۆزلىرىگە ياش ئولىشىپ، نەپىسى بوغۇلۇشقا باشلىدى ۋە ئېغىر كېسەلدىن يېڭى قوپقان كىشىدەك پۇتلىرىنى ئاران سۆرەپ ئاشخانا تەرەپكە كەتتى.

شۇ ئارىدا خىزمەتچى بالا ئاپىتۇۋا ـ چىلاپچا ئەپكىرىپ، نوروز داموللا بىلەن نوشىروان تەيىجىنىڭ قولىغا سۇ بەردى، شىرەگە داستىخان سېلىپ چىقىپ كەتتى.

ئاشپەز قىرغاۋۇل گۆشى بېسىلغان پولونى داستىخانغا قويۇپ يانىماقچى بولغاندا، نوشىروان تەيىجى: «پاھ ـ پاھ، نىمە دىگەن مەزىلىك پۇرايدۇ؛ قېنى گۆشنى ئۆزىڭىز پارچىلاپ قويۇڭ. ھە، پىچاق يوقمىدى، مانا پىچاق» دەپ سەدەپ ساپلىق قەلەمتۇراچنى ئۇزاتتى. ئاشپەز گۆشنى پارچىلاۋاتقاندا، نوشىروان تەيىجى ئۇنىڭ قوللىرىنىڭ ئوبدانلا تىترەۋاتقانلىغىنى سېزىپ، «سىزگە نىمە بولدى؟ چىرايىڭىز غەلىتە بولۇپ، قوللىرىڭىز تىترەيدىغۇ!» دىدى. ئاشپەز ئالاقزادە بولغان ھالدا، پىچاقنى داستىخانغا قويۇپ، ئىشىك تەرەپكە بۇرۇلدىيۇ، يەنە ئارقىغا يېنىپ ئەسەبىلىك بىلەن تاۋاقنى كۆتىرىپ ئۆيدىن ئىتتىك چىقىپ كەتمەكچى بولدى. بىراق، بوسۇغىغا پۇتلىشىپ يىقىلدى، چىنە تاۋاق پارچە ـ پارچە بولۇپ كەتتى. ھاڭ ـ تاڭ بولۇپ قالغان تەيىجى بىلەن نوروز داموللا يەرگە چېچىلغان گۆش پارچىلىرى ئارىسىدا، ھىلىقى ئالا مۇشۇكنىڭ شىندەك قېتىپ ياتقانلىغىنى كۆرۈپ، ئورۇنلىرىدىن دەس قوپۇشتى. خىزمەتچى بالا ئەھۋالدىن خەۋەر تېپىپ، دەرھال ئىچكىركى ھويلىدىن نوشىروان تەيىجىنىڭ ئوغۇللىرىنى قىچقىرىپ چىقتى. ئائىلە ئەزالىرىنىڭ ھەممىسى پاتىپاراق بولۇپ كەتتى. تەيىجىنىڭ چوڭ ئوغلى ئاخۇنبەگ دەرغەزەپ بولۇپ، ئاشپەزنى ئىستەيتتى، ئاخىر ئۇنى ئوتۇنخاندىن تېپىشتى. ئۇ، چىشلىرى كىرىشكەن، پىۋت ـ قوللىرى تارتىشقان ھالدا قېتىپ قالغان؛ ئاسمانغا قاراپ قالغان نۇرسىز كۆزلىرىدىن ئىككى چېكىسىگە ئاققان ياشلىرى شۇ پېتى توختاپ قالغان ئىدى؛ مۇشتۇملىرى مەھكەم

تۇرۇلگەن بولۇپ، ئوك ئالقىنىدا قانداقتۇ بىر نەرسىنىڭ بارلىغى بىلىنىپ تۇراتتى. ئاخۇنبەگ مىڭ تەسلىكتە ئۇنىڭ بارماقلىرىنى قايرىپ ئالقىنىنى ئاچقاندا، ھەممىنىڭ كوزى كىچىككىنە بىر قارا شىشە قوتىغا چۈشتى.

دەل شۇ چاغدا، ئات تۇياقلىرى بىلەن مەپە چاقلىرىنىڭ تاراقلىشى ئاڭلىنىپ، قىزىبەگ غوجا بىلەن تۇرشا تۇغبىگى دەر-ۋازىدىن ئالدىراش كىرىپ كەلدى. سىرتتا بىرنەچچە نەۋكەرنىڭ گەۋدىسى كۆرۈندى. ئۇلار شامەخسۇت نامىدىن نوشىرۋان تەيـ جىنى ئوردىغا چىلاپ كەلگەن ئىدى.

2

تۆمۈر خەلپە بىلەن قارا بوسۇقلار بىرنەچچە يۈز قوراللىق مەرگەننى تاقىقا باشلاپ كەتكەندىن بۇيان، ۋاڭ ئوردىسى بىلەن ھۆكۈمەت ۋە ھەربىي مەھكىمىلەر خۇددى چۈۋۈلۈپ كەتكەن چۈ-مۈلە ئۇۋۇسىغا ئوخشاپ قالغان ئىدى. ئوردا بىلەن ئامبال ۋە شەتەي يامۇللىرى ئوتتۇرىسىدا بىردەم ئاتلىقلار، بىردەم مەپە ياكى پوچتىغا ئولتۇرغان بەگ ـ ئەمەلدارلار خۇددى بابكانىڭ مۇكىسىدەك قاتنايتتى. ھەممىسىنىڭ قاپاقلىرى تۇرۇك، ئاۋازلىرى بوغۇق ئىدى. تاغدىن قېچىپ كەلگەن دورغىلار بىلەن ئوردىدىن ئەۋەتىلگەن ئايغاقچىلارنىڭ ھەر كۈنى دىگىدەك ئېلىپ كېلىدىغان خەۋەرلىرى ئۇلارنى ئالاقزادە قىلىۋەتتى؛ نومغا سۈرگۈن قىلىنغان گۇناكارلار زەنجىر ـ كىشەنلەرنى چېقىپ، زىندانلارنى بۇزۇپ، ۋاڭنىڭ يىلقىـ لىرىدىكى ئەڭ ياخشى ئاتلارغا مىنىپ، تۆمۈرنىڭ ئەتراپىغا توپلىشىۋېتىپتۇدەك؛ ئون ئىككى تاغنىڭ ھەممىسى دىگىدەك قوزـ غىلىپ كېتىپتۇدەك؛ بەزى دورغىلارمۇ، تۆمۈر تەرەپكە ئوتۇپ كېتىپتۇ؛ ھەتتا خوتۇن ـ قىزلارمۇ، قوللىرىغا تاياق ـ توقماق ئېلىپ ئىسيانچىلارغا قوشۇلۇۋاتقۇدەك؛ بۇ ئىسيانچىلار قورايدا توپلىنىپ

تۆمۈرنى ئۆزلىرىگە سەردار قىلىپ، «خەلىپە»دەپ ئاتاپتۇدەك، ئەمدى تۆمۈر خەلىپە ئىسيانچىلارنى باشلاپ، قومۇل شەھىرىگە باستۇرۇپ كەلگۈدەك ۋاھاكازالار. بۇ خەۋەرلەرنىڭ ھەر بىرىشا مەخسۇت بىلەن ھۆكۈمەت ئەمەلدارلىرىنىڭ قۇلىغىغا خۇددى دەھشەتلىك گۈلدۈرمامىدەك ئاڭلىناتتى. ئەمدى قاتتىق چاقماق بىلەن قارا يامغۇردىن كېيىن ئاجايىپ بىر سەل كېلىپ، ئالەمنى مالەم قىلۋېتىدىغاندەك سېزىلىۋاتاتتى. شۇ ۋەجىدىن، بىرقانچە قېتىمقى جىددى يىغىلىشتا شامەخسۇت بىلەن ئامبال بەي ۋىنچاۋ تاقىقا دەرھال چېرىك چىقىرىپ، قوزغىلاڭچىلارنى ۋاقتىدا بېسىق تۇرۇشنى تەلەپ قىلاتتى. ھەربى باشلىق چۈشەتەي بولسا، «نەدىكى تەييار چېرىك؟ بىر زامان تەييارلىق قىلماي سوقۇشقىلى بولمايدۇ» دەپ تۇرۇۋالاتتى. ئاخىرى، ئۇرۇش تەييارلىغىنى قىلىۋېلىش ئۈچۈن، ھازىرچە ئەلچى ئەۋەتىپ گەپلىشىپ تۇرايلى، دىگەن قارارغا كېلىشتى. شۇ قارارغا بىنائەن، قومۇل مۆتىۋەرلىرىدىن ئۈۋەيىس ئەئلەم، روزى غوجا، ماتاخۇن ۋە ھەسەن بالا ھاجىنى ئەلچىلىككە چىقارماقچى بولۇشتى.

جىۋەككىنە كەلگەن كوسا ساقال ھەسەن بالا ھاجى ئەسلى ئاتۇشتىن بولۇپ، قومۇلغا يەرلىشىپ تىجارەت ئىشلىرىدا شامەخسۇت بىلەنمۇ شىركەتچىلىك قىلاتتى. ئۇنىڭ ئۈستىگە، خەيرى ـ ساخاۋەتتە ھىمەتكارلىغى، ئۆزىنىڭ كىچىك پىئىل، تەدبىرلىك ۋە ۋە توغرا سۆزلۈكلۈگى بىلەن جامائەت ئارىسىدا يۈقۈرى ئابرويغا ئىگە ئىدى. شامەخسۇت ۋە ئۇنىڭ بەگلىرىمۇ، بىرمۇنچە ئىشلاردا ئۇنىڭغا يول قويىاتتى. شۇ ۋەجىدىن، ئۇ، شامەخسۇتتىن تەپ تارتىمايلا مۇنداق دىدى: «بىزدەكىلىدىن ئونىمىزنىڭ بارغىنىدىن نوشىرۋان تەيىجىدەك بىر كىشىنىڭ بارغىنى ئەۋزەل. ئۇ كىشى تەيىجىلىكتىن ئەزىل قىلىنغان بىلەن، قومۇل خەلقى ھەزرەتلىرىدىن قالسىلا. ئۇ كىشىنى ئۆز ئاتىسىدەك كۆرىدۇ.»

بۇ پىكىر شامەخسۇتقا، ئەلۋەتتە ياقمىدى. ھاشىر تەيىجى

بىلەن قېزىبەگ غوجىغا بولسا، يۈزىگە ئۇرۇلغان بىر كاچاتتەك تۇيۇلدى. بىراق، ئامبال بىلەن شەتەي ھەسەن بالا ھاجىنىڭ پىكرىنى دەرھال قۇۋۋەتلىدى. شامەخسۇت «ئالا مۇشۇگۇم، قارا مۇشۇگۇم، چاشقان تۇتقان ئوبدان مۇشۇگۇم دەپ، تۆمۈرنى گەپىكە كىرگۈزۈپ بەرسىلا بولمىدىمۇ» دىگەن ئويغا كېلىپ، نوشىرۋان تەيجىنى غايىۋىدىن ئەلچىلەرگە باشلىق قىلىپ تەيىنلىدى. ۋە ئۇنى ئوردىغا «چىللاپ» كېلىشكە قېزىبەگ غوجا بىلەن تۇرشا تۇغبىگنى ئەۋەتكەن ئىدى. ئۇلار نوشىرۋان تەيجىنىڭ ئوردىسىغا كىرىش بىلەن ھىلىقى ئاشپەز ۋەقەسىگە دۇچكېلىپ، ئۇن ـ تىنسىز تۇرۇپ قالدى.

ئەمدى بايىقى ۋەقەگە كەلسەك، ئاخۇنبەگ ئاشپەزنىڭ ئالقىنىدىكى ھىلىقى قارا ششىنى ئاۋايلاپ تىلىپ، نوشىرۋان تەيجىگە ئۇزاتتى. نوشىرۋان تەيجى تەھە ئارىلاش بىر نەرسىنىڭ بىلەن: «بۇنى قېزىبەگ غوجىغا ئەۋەتىلە بالام، قۇرۇق ئەمەس ئىكەن، غەزىنىگە ئاپىرىپ ئۆز جايىغا قايتىپ قالىدىكەن» دىدى. شۇ ئارىدا نوشىرۋان تەيجىنىڭ كىشىسى بىرىلى ئىشىك ئاغىسى بىلەن خىرمەتچى بالا چىسە تاۋىنىڭ سۈزۈپ ئوردىغا ئەۋەتىلىپ، بايىقى پولۇ بىلەن ئالا مۇشۇگىنىڭ ئىزلىرىگىمۇ ئەگىشىپ قاچىسىدا ئەپكىلىپ ئوتتۇرىغا قويدى. قېزىبەگ غوجا بىلەن تۇغبىگى بىر بىرىگە پەرىشان قارىشىپلىپ، ھويلىدىن چىقىپ كەتتى.

— بالام ئاخۇنبەگ — دىدى نوشىرۋان تەيجى كۆزىگە ياش ئېلىپ، — سەپەر جابدۇغىنى تېزلىتىڭلار، بۇ يۇرتتىن چاققانراق كەتمىسەك بولمىغىدەك!

— ياۋەببى، — دىدى نوروز دامولا، — بۇ قانداق زامان بولۇپ كەتتى!

«ئەگەرچە پادىشا قىلسا يامانلىق،
نىچۈك بولغاي رەئىيەتتە ئامانلىق؟»

كېيىن شامەخسۇت ئەھۋالنى ئۇقۇپ، ھاشىر تەيجىگە ئالىيىپ قويدى ـ دە، «بەك ئالدىراپ كېتىپسىز» دەپ پىچىرلىدى.

3

شۇنىڭدىن ئىككى كۈن كېيىن، ئەلچى چىقىدىغانلىغىنى خەۋەر قىلىش ئۈچۈن، ئۇچ ئاتلىق چاپارمەن ئاق بايراقلىرىنى تەييارلاپ، تۆمۈر خەلىپىنىڭ قارارگاھى قورايغا ماڭدى. ئۇلارنىڭ كەينىدىن شامەخسۇتنىڭ مەخسۇس «مەكتۇبى»نى ئېلىپ ئۇۋەيىس ئەئلەم باشچىلىغىدىكى ئەلچىلەرمۇ يولغا چىقتى. ئۇن، گۈرۈچ، مىۋە ـ چىۋە، قەن، چاي، گەزلىمە، كىيىم ـ كېچەك ۋە ئۆتۈك قاتارلىق سوغاتلار بېسىلغان ئۈچ چوڭ ھارۋىمۇ ئۇلار بىلەن تەڭلا شەھەردىن قوزغىلىپ ماڭدى.

تۆمۈر خەلىپە ئەھۋالدىن خەۋەردار بولغاندىن كېيىن، قارا بوسۇق، سەيپۇڭ توختى، ئېلى پالگان، نىياز پالگان، سەپەر ـ قۇل ۋە نۇرۇل بوۋاي ① باشلىق ھەمراللىرى بىلەن كېڭىشىپ، ئەلچىلەرنى قانداق كۈتۈۋېلىش، قانداق جاۋاپ بېرىش توغرىسىدا بىر قارارغا كېلىشىۋالدى:

ئەلچىلەر شامەخسۇتنىڭ بۇيرۇغىغا بىنائەن، ئاردىدا ئىككى قونۇپ ئالدىرىماي يېتىپ كېلىشتى. تۆمۈر خەلىپىلەر ئۇلارنى تاغ باغرىغا جايلاشقان باغلىق ھويلىغا ئورۇنلاشتۇردى ۋە سېمىز قويلارنى سويۇپ، ئوبدان مېھمان قىلدى. بۇ ھويلا بىر يىل بۇرۇن ۋاڭنىڭ غەزىۋىگە ئۇچراپ، ئاخىرى كېسەل بىلەن ۋاپات بولغان ئىمىن قورمالنىڭ ھويلىسى ئىدى، ھازىرلىقتا بولسا، قوزغىلاڭچىلارنىڭ ۋاقىتلىق بارىگاھى (ئىشتاۋى) بولۇپ قالغان. ئەتىسى سۆھبەت باشلانغاندا، ئۇۋەيىس ئەئلەم شامەخسۇتنىڭ خېتىنى

① تۆمۈر خەلىپە قورايىنى قارارگاھ قىلغاندىن كېيىن، سەپەرقۇل بىلەن نۇرۇل بوۋايلارمۇ پوتۇن ئائىلىسى بىلەن قورايغا كۆچۈپ كەلگەن.

تۆمۈر خەلپىگە بىرىۋىتىپ، «ئۇزۇم ئوقۇپ بىرەيمۇيە» دىدى. تۆمۈر خەلپە مىيىغىدا كۈلۈپ: «رەھمەت تەقسىر. خۇدايى تائالا ئۇزلەگە بەرگەن كۆزنى بىرىدىنمۇ ئايىماپتىكەن» دەپ، لىپاپىنى ئېچىشقا باشلىدى. ھەسەن بالا ھاجى ئۇۋەيىس ئەئلەمنىڭ بۇ قىلىقىنىزلىغىدىن رەنجىپ، «ئۇزۇڭنى ئەر چاغلىساڭ، ئۇزگىنى شەر چاغلا دەپتىكەن، ئەمدى خوپ بولىدى» دەپ ئويلاپ تەتۇر قارىۋالدى.

تۆمۈر خەلپە خەتنى دانە-دانە قىلىپ ئۇز ھەمراىلىرىغا ئۇنلۇك ئوقۇپ بەردى. خەت ھىچقانداق تەككەللۇپسىزلا «شاھەخۇت چىڭ ۋاڭدىن تۆمۈر باشلىق پۇقرالىرىمغا» دەپ باشلانغان ئىدى. خەتنىڭ پۈتۈن مەزمۇنى: «قورالنى تاپشۇرساڭلار سىلەرنى ئەپۇ قىلىمەن، يەنە بۇرۇنقىدەك تىرىكچىلىك يولىنى بىرىمەن، تۆمۈر ۋە ئۇنىڭ مۇھىم ھەمراىلىرىغا مۇناسىپ مەنسەپمۇ بىرىلىشى مۇمكىن. مۇبادا قورالنى ياخشىلىقچە تاپشۇرمىساڭلار مەندىن رەنجىمەڭلار» دىگەنگە ئوخشاش گەپلەردىن ئىبارەت ئىدى.

— بىزنى يەنە قانداق رەنجىتىكىدەك، ئۇ تاز، — دىدى قارا بوسۇق ئورنىدىن دەس قوپۇپ، — ئاخۇنۇم، يول ئوچۇق. ئادەملىرىنى باشلاپ ئۆيلىرىگە راۋان بولىلا. بۇ نىمە دىگەن گەپتۇ، ئادەمنى مەسخىرە قىلغاندەك.

— سەۋرى قىل ئۇكام، ئاخۇنۇمدا نىمە گۇنا؟ — دىدى تۆمۈر خەلپە.

— شۇنداق، — دىدى ئۇۋەيىس ئەئلەم، — ئەلچىگە ئۆلۈم يوق. بۇ ئاخۇن بالام ياشلىق قىلىۋاتىدۇ. ئاسمانغا تۇكۇرسەڭ يۈزۈڭگە چۈشەر دەپ، پاشالىق بىلەن زىتىلاشماق ياخشى ئىش ئەمەس. چىڭگاڭ غوجام يۈرتىنىڭ ئاتىسى. ئەپۇ قىلىمەن دىگەندىن كېيىن، ئەپۇ قىلىدۇ. ئوق ئىزىدىن يانماس، پادىشا لەۋزىدىن دىگەن گەپ بار ئەمەسمۇ!

— پادىشانىڭ ئەمرى ۋاجىپ، — دىدى روزى غوجا.

— ئۆتكەن ئىش سۈرۈشتە قىلىنمايدۇ، — دىدى مائاخۇن.
شۇئىنچە جىم ئولتۇرغان ھەسەن بالا ھاجى مۇنداق دىدى:
— تۆمۈر ئاخۇن! قۇمۇل كىچىك يەر، تىرىسكىچىلىك قىلىش ئاسان ئەمەس. ئەل - يۇرت، تېچىلىقىنى خالايدۇ. بىر بىرىمىزگە تىخ تەگلەپ، ئالا توپىلاڭ چىقارساق، يۇرتنىڭ تېچىلىغى بۇزۇلۇپ، پاراكەندىچىلىك بولۇپ كېتەرمىكىن؟
— راس ئېيتىدىلا ھاجىم، — دىدى تۆمۈر خەلپە ۋەزمىنلىك بىلەن، — ئەل - يۇرتقا تېچىلىق كېرەك. ئۆزلىرىنىڭ توققۇزلىرى تەل، مۇشكۇللىرى ھەل، قوساقلىرى توق، غەملىرى يوق، ئۆزلىرى ئەلۋەتتە مۇشۇنداق تېچ جاھان بولۇشنى تېخىمۇ خالايدىلا. پۇقراچۇ؟ پۇقرانىڭمۇ قوسىغى توق، ئارتۇق غېمى يوق بولىدىغان بولسا، نىمىشقا تېچىلىقنى خالىمىسۇن؟ خۇداۋەندە كېرىم ئۆز بەندىلىرىگە زامانىنىڭ ئاخىرىدا قىيامەتنى بىرلا قېتىم كۆرۈشنى ئىرادە قىلىغان بولسا، بىز كەمبەغەللەر قىيامەتنى كۈندە مىڭ قېتىم كۆرۈۋاتىمىز. خۇدا - ۋەندەكېرىم گۇناكار بەندىلىرىگە دوزاق ئازاۋىنى ئۆلگەندىن كېيىن كۆرسىتىشنى ئىرادە قىلغان بولسا، بىگۇنا كەمبەغەللەر تىرىك تۇرۇپلا دوزاق ئازاۋىنى كۆرۈۋاتىمىز. ئېيتسىلاچۇ، تېچىلىقنى بۇزۇ- ۋاتقان كىم ئىكەن؟ بىزمۇ ياكى شامەخسۇتمۇ؟
— ھەممىسى ئالىلانىڭ ئىرادىسى، تەقدىرسىز قىل تەۋرە- مەس، — دىدى ئۇۋەيىس ئەئلەم غادىيىپ ئولتۇرۇپ.
— خوپ، — دىدى تۆمۈر خەلپە، — ھەممىسى ئاللانىڭ ئىرادە- سى بولسا، نەچچە يۈز تال مىلتىققا ئىگە بولغىنىمىزمۇ، ئالىلانىڭ ئىرادىسى. ئەمدى شامەخسۇتنىڭ ئەدىۋىنى بېرىدىغىنىمىزمۇ ئالىلا- نىڭ ئىرادىسى. مۇنداق ئەمەسمۇ - يا!؟
— ئىش ئۆتتى، خىش قېلىپىدىن چىقتى. ئەمدى شامەخسۇت بىزدىن يارالىنى ئالىمەن دەپ خام خىيال قىلمىسۇن، — دىدى ئاچچىق بىلەن قارا بوسۇق.
— گەپ شۇ، — دىدى تۆمۈر خەلپە، — مۇبادا قولىمىزدا مۇشۇ

ياراقلار بولمىغان بولسا، ھەرقايسىلىرى بىزنىڭ ئالدىمىزغا ئۇچ ھارۋا سوغا ـ سالام بىلەن كەلمەس ئىدىلە. بىز پۇقرالارنى ئادەم قاتاردا كۆرمەيدىغان «چىڭ گاڭ غوجام ھەزرەتلىرى»مۇ شۇنچە جوۋاپ بىرگە مەكتۇپ يازماس ئىدى. جېنىمىزمۇ ياراق، قېنىمىزمۇ ياراق. نەچچە زامانلاردىن بۇيان، ۋاڭ غوجىلار مۇشۇ «كۆسەي» بىلەن ئەلنى قورقىتىپ، بوينىغا مىنىپ كەلگەن بولسا، ئەمدى بىزمۇ مۇشۇ «كۆسەي» بىلەن زەنجىر ـ كىشەنلەرنى چېقىپ، ئۆزىمىزنى زۇلۇمدىن قۇتقۇزىمىز.

ـ تۆمۇر ئاخۇن، ـ دىدى ئۇۋەيىس ئەئلەم، ـ ئىسلام شەرىئىتىدە مۇسۇلمان مۇسۇلمانىنىڭ قېنىنى تۆكىمەكلىك ھارام. بۇ، گۇناھى كېبىر① لەرنىڭ بىرى.

ـ خويمۇ ئوبدان دىدىلە، مۇسۇلمان ـ مۇسۇلمانىنىڭ قېنىنى تۆكىمەكلىك گۇناھى كېبىر بولىدىغان بولسا، ئۆزلىرى ئەئلەم ئاخۇنۇم بولغاندىن كېيىن، ھەممىدىن ئاۋال شامەخسۇت ۋاڭنى قاتتىق جازاغا تارتىسىلا بولىمامدۇ؟ «تورپاق يېغىلىغى»دا قولىدا بىر تال تۆمۈرنىڭ سۈنۈغىمۇ يوق بىگۇنا مۇسۇلمانلارنىڭ قېنىنى شامەخسۇت تۆككەن ئەمەسمىدى؟!

ئۆيىنىڭ ئىچى جىمجىتلىققا چۆمدى. بىردەمدىن كېيىن، ئۇۋەيىس ئەئلەم سەللىسىنى تۆزىتىپ تۇرۇپ مۇنداق دىدى:

ـ تۆمۇر ئاخۇن، مۇبادا ياراقنى بەرمەي تۇرۇۋالسىلا، بۇ ئىشقا بېيجىڭ خان لەشكەرلىرى قول تىقىپ قالارمىكىن، ئۇ چاغدا ... خەير خۇدايى تائالا ئۇنداق كۈنلەرنى ھارام قىلغاي.

ـ نىمە دەۋاتىلا ئاخۇنۇم؟ بېيجىڭ خان ئاللىقاچان موللاق ئېتىپ كەتتى. مۇبادا شامەخسۇت «تورپاق يېغىلىغى» دىگىنىگە ئوخشاش يەنە چېرىكلەرنى چىللاپ كەلسە، ئۇنىمۇ كۆرەرمىز.

«بېيجىڭ خان ئاللىقاچان موللاق ئېتىپ كەتتى» دىگەن گەپنى ئاڭلاپ، ئۇۋەيىس ئەئلەمنىڭ بەدىنى سوغ سۇ سېپىلگەندەك

① چوڭ گۇناھ دىمەكچى.

شۇركىنىپ كەتتى. «ئاپلا بۇ راست گەپ ئوخشىمامدۇ، شەھەردىمۇ شۇ گەپ، تاغدىمۇ شۇ گەپ. مۇبادا، بىيجىك خان راستىنلا مۇللاق ئېتىپ كەتكەن بولسا، چىڭگىاڭ فوجامىنىڭ ھالى نىمە بولار؟ ئۇ چاغدا، مەن كىمنىڭ ھىمايىسىگە سىغىنارمەن؟» دەپ ئويلاپ قالدى ئۇ. بىرئاز جىملىقتىن كېيىن، ھەسەن بالا ھاجى ئۇۋەيس ئەئلەمگە قاراپ مۇنداق دىدى:

— ئاخۇنۇم، سۇ ئېرىقتا، گەپ قىلىپتا دەپ، تۆمۇر ئاخۇنلار-نىڭ گېپى قىلىپتا قۇيغاندەك چىقىۋاتىدۇ. ئىززىتىمىز بىلەن ئاستا يانساق بولارمىكىن.

شۇ ئارىدا، سىرتتىكى ۋاراڭ-چۇرۇڭلار ئۇلغىيىپ، ئوق خالتىسىنى ئەپلىك قىلىپ باغلاپ، مۇرىسىگە مىلتىق ئېسىۋالغان ئامانقۇل ئەركىن قەدەم تاشلاپ ئۆيگە كىردى-دە، «تۆمۇر ئاكا، بىزنىڭكىلەر سىنى بۇيان چىقىۋۇن، شامەخسۇت نىمە دەپ ئەلچى چىقىرىپتۇ، خەلىپەم نىمە دەپ جاۋاپ ئېيتىپتۇ، ئاڭلاپ باقايلى دەۋاتىدۇ» دىدى.

— بۇمۇ ئوبدان گەپ بوپتۇ، يۇرسىلە مېھمانلار، ھەرقايسى-لىرىنى خەلقىمۇ كۆرگەي، — دىدى تۆمۇر خەلىپە.

ھويلا ۋە باغ ئادەملەر بىلەن لىق تولغان ئىدى. دۇ-شالقىلىق مىلتىقلار بىلەن قىلىچ-نەيزىلەرنىڭ ئۇچلىرى باش ئەتىياز ئاپىتۇىنىڭ نۇرىدا ۋال-ۋۇل قىلىپ كۆزنى چاقنىتاتتى، تاش ئارىلاشتۇرۇپ سوقۇلغان پاكار-پاكار سوقما قورۇقلار بىلەن قېرى ئۇرۇك دەرەخلىرىنىڭ شاخلىرىنى ئۇششاق بالىلار خۇددى قارا قاغدەك قاپلاپ كەتكەن ئىدى. تاش-توپا بىلەن قوپۇرۇلغان پەلەمپەينىڭ يېنىدا نەيزە تۇتقان بىرتوپ خوتۇن-قىزلار گۇگۇر-مۇگۇر قىلىپ تۇراتتى، ئۇلارنىڭ ئارىسىدا قۇلاقچا بىلەن كالتە جۇۋا كىيىپ، بېلىنى مەھكەم باغلىۋالغان ئايقىزمۇ بار ئىدى. ئەگەر ئىككى تال سۇمبۇل چېچى بىلەن ھال رەڭ كۆينىگى بولمىسا، ئۇنى ھەر قانداق كىشى ئەجەپ كېلىشكەن ئوغۇل ئىكەن دەپ قالاتتى.

تۆمۈر خەلپىلەر ئۆيدىن چىقىش بىلەن ھەممىسىنىڭ دىققىتى ئۇلارغا بۇرۇلدى. ئوتتەك يېنىپ، ئۆزىگە تىكىلىپ تۇرغان يۈزلىگەن كۆزلەرنى كۆرۈپ، ئۇۋەيىس ئەتىلەم باشلىق ئەلچىلەرنىڭ رەڭگى تامدەك تاتىرىپ كەتتى. پەقەت ھەسەن بالا ھاجى شالاڭ بۇرۇتلىرىنى سىلاپ، بىپەرۋالىق بىلەن كۈلۈمسىرەپ تۇراتتى.

تۆمۈر خەلپە: «قېرىنداشلار! بۇ كىشىلەر شەھەردىن چىققان ئەلچىلەر بولىدۇ. تونۇپ قېلىڭلار!» دەپ، ئۇلارنى بىر-بىرلەپ توتۇشتۇرۇشقا باشلىدى. ھەسەن بالا ھاجىغا كەلگەندە. «تونۇيمىز، تونۇيمىز ھاجىم بىزنىڭ يۇرتلارغىمۇ چىققان» دىيىشتى بەزىلەر.

— ھە، بۇ ئەلچىلەر نىمە دەپ چىقىپتۇ؟ — دىدى قايرىلما بۇرۇتلۇق بىر ئادەم.

— شامەخسۇتنىڭ خېتىنى ئەپچىقىپتۇ، مانا خەت، — تۆمۈر يانچۇغىدىن بىر چوڭ لىپاپە چىقاردى، — قورال-ياراقنى بېرىڭلار دەپتۇ.

— سىلەر نىمە دىدىڭلار؟

— بىز، — دىدى قارا بوسۇق تۆمۈر خەلپىنىڭ ئورنىدا جاۋاپ بېرىپ، — كۈچى يەتسە ئالسۇن دىدۇق.

بۇ جاۋاپتىن ھەممە ئادەم رازى بولغانلىغىنى بىلدۈرۈشتى.

— تۆمۈر ئاكا، — دىدى قاسىم قىزىق، — شامەخسۇتقا سىلەرمۇ خەت بېرەمسىلەر؟

— بەرمەيچۇ!

— ئانداق بولسا، مەن بىر نەرسە ئېيتايمۇ؟

— ھە، ئېيتە.

قاسىم قىزىق پەلەمپەينىڭ بىرىنچى باسقۇچىغا چىقىۋېلىپ، كىگىز قالپىغىنى سەل كۆتىرىپ قويدى-دە:

چىڭگاڭ غوجام خەت بەردى،
جۇنجاڭلارنى ① بەرسۇن دەپ،
تۆمۈر خەلپەم خەت بەردى...

① جۇنجاڭ — خەنزۇچە، ھەربى قورال-ياراق.

دەپ توختاپ قالدى.
— هە، ئايغىنى ئېيتمامسەن!
— سەت بولارمىكىن، — دىدى قاسىم قىزدىق گەجگىسىنى تاتىلاپ. كۆپچىلىك كۈلۈشتى.
— نىمە سەت بولىدۇ، ئېيتىۋەر، — دىدى كىمدۇ بىرى.
— ئەمىسە، بېشىغا ئۇلاپ ئېيتاي!

تۆمۈر خەلپەم خەت بەردى،
پالان نىمەمنى ئالسۇن دەپ①.

توپ ئىچىدە قاتتىق كۈلكە كۆتىرىلدى. خوتۇن-قىزلار قوللىرى بىلەن يۈزىنى يېپىۋالدى.
— هەي شەيتان، شۇنداق سەت گەپنىمۇ قىلامدۇ كىشى! — دىدى تۆمۈر خەلپە سەل كايىغاندەك قىلىپ.
ئەلچىلەر ئۈيگە كىرىپ كېتىۋاتقاندا، هەسەن بالا هاجى تۆمۈر خەلپىلەرگە قاراپ مۇنداق دىدى:

ئىشىك ئالدىدا تاللار،
شاخ-شاخىدا مارجانلار،
قوراي دىگەن يۈرتلاردا
گەپچىكەن ئوغال باللار.

ئۇۋەيىس، ئەئلەمدىن باشقىلارنىڭ هەممىسى كۈلۈپ كەتتى.
كەچقۇرۇن، قوزغىلاڭ رەهبەرلىرى ئارىسىدا، هىلىقى ئۇچ هارۋا سوغاتنى ئېلىش-ئالماشلىق مەسىلىسىدە ئىختىلاپ چىقىپ قالدى. تۆمۈر خەلپە قەتئى ئالماشلىقنى تەشەببۇس قىلىدى. قارا

① بۇ نەزمە تۆمۈر خەلپە توغرىسىدىكى قوشاقلار قاتارىدا هازىرغىچە ساقلانماقتا. ئۇنىڭ ئاخىرقى مىسراسى «ئۇرۇشار بولسا كەلسۇن» دەپ چۈشۈرۈلگەن يەنە بىر شەكلىمۇ بار.

بوسۇق بىلەن سەيپۇك توختى: «توگۈزنىڭ بىر تال تۈكىنى يۇلغىنىمىز - يۇلغان» دەپ ئېلىش تەرەپدارى بولدى. قالغانلارمۇ بۇ پىكىرنى قۇۋۋەتلىدى. ئاخىر، تۆمۇر خەلپىمۇ، ھەر بىر قوزغىلاڭ چىنىڭ ئېھتىياجىغا قاراپ بۆلۈپ بېرىش شەرتى بىلەن ماقۇل بولدى. ئەمما، ئۆزى ھىچنىمە ئالماسلىقنى بىلدۈردى.

ئەتىسى ئەلچىلەر ئۇزاش ئالدىدا، ھەسەن بالاھاجى تۆمۇر خەلپىگە قاراپ، «بىزنىڭ ماللىرىمىز تېچ - ئامان تۇرار؟» دىدى. «شامەخسۇت بىلەن ئۇنىڭ بەگلىرىدىن باشقا ھىچكىمنىڭ مېلىغا تەگمەيمىز» دەپ جاۋاپ بەردى تۆمۇر خەلپە.

ئەلچىلەر ئۇزاپ بولغاندىن كېيىن، تۆمۇر خەلپە خەلققە مۇنداق دىدى:

— قېرىنداشلار! ئەمدى شامەخسۇت بىرگە ھارۋا - ھارۋىدا سوغات ئەمەس، چېرىك چىقىرىدۇ، جەڭ — ئويۇن ئەمەس؛ ئويناپ يۈرۈپ جەرەن ئوۋلاشمۇ ئەمەس، جەرەننىغۇ تۇيدۇرماي ئېتىۋالىمىز سۇغۇرنىمۇ ئالداپ يۈرۈپ سوقۇۋالىمىز، قۇترىغان ئېيىق ئېتىلىپ كەلسىچۇ؟ بىر ئوقتا ئۆلسىغۇ خوپ، بولمىسا... شۇنداق، بۇنىڭغا ئوغۇل بالىنىڭ ئوغۇل بالىسى كېرەك، مەن يەنە بىر مەرتەم ئېيتاي، كۈندە مىڭ ئۆلۈپ يۇرگەندىن، دۈشمەن بىلەن جەڭ قىلىپ، بىر ئۆلگەن ياخشى دەيدىغان ئەرلەر بولسا قالسۇن. ئۆلۈمدىن قورقىدىغانلارغا رۇخسەت.

تەرەپ - تەرەپتىن ئاڭلانغان قاتتىق ئاۋازلار كەڭ غولنىڭ ئىچىنى زىلزىلىگە كەلتۈردى:

— ئىنتىن قورققان گاداي بولماپتۇ.

— جاندىن كەچمىگىچە جانانغا يەتمەك يوق!

— باتۇر بىر ئۆلىدۇ، قورققان مىڭ ئۆلىدۇ.

— يىگىت سۆزىدىن، ئارسلان ئىزىدىن قايتماس!

— يا ئۆلۈم، يا كۆرۈم!

توغرا، يا ئۆلۈم، يا كۆرۈم، — دىدى تۆمۇر خەلپە، — بىزنىڭ

ئىشىمىز ھەق، — ھەق - ئادالەت ئۈچۈن ئۆلسەكمۇ ئارمان يوق. زۇلۇم، ھاقارەت، تەڭسىزلىككە سەۋرى قىلىپ، باش ئېگىپ تۇرۇۋىشنىڭ ئۆزى گۇنا. بىزنىڭ خەلقىمىز ئەزەلدىن زۇلۇم، ھاقارەتكە تەن بەرمەيدىغان باتۇر خەلق. ئىنشائاللا، بىز چوقۇم نۇسرەت قازىنىمىز. قېنى ئەمىسە قىلىچىڭلارنى ئوبدان بىلەپ، جەڭگە تەييارلىنىڭلار!

ئون ئۈچىنچى باب.

مەرتنى مەيداندا سىنا

هايات مەن ئۈچۈن هەممىدىن قىممەت،
هاياتتىنمۇ قىممەتتۇر مۇهەببەت.
ۋە لېكىن كېچىمەن هەر ئىككىلىسىدىن،
ئەركىنلىك، ئازاتلىق ئۈچۈن مەن پەقەت.

— پېتوفى①

1

ئىككى قورالـلىق يىگىت ئىگەرگە قىڭغىر ئولىتۇرۇۋېلىپ، قىزىق پاراڭ بىلەن ئاستا كېلىۋاتاتتى. ئۇلار شۇنچىلىك يېقىن مېڭىشاتتىكى، ئۇزەڭگىلىرى بىر بىرىگە تېگىپ، پات - پاتلا جىرىڭلاپ كېتەتتى. قارا تورۇقتا مىنگىنى ئامانقۇل بولۇپ، جەدە

① ساندور پېتوفى — ۋېنگىرىيە خەلقىنىڭ 1823 — 1849 - يىللىرى ياشىغان دېموكراتىك ئىنقىلابچى شائىرى. چار روسىيە تاجاۋۇزچى قوشۇنلىرىغا قارشى جەڭ مەيدانىدا، يىگىرمە ئالتە يېشىدا قۇربان بولغان.

قاشقىغا مىنگىنى رازى دىگەن يىگىت ئىدى. بۇرۇتلىرى ئەمدىلا خەت تارتىقان بۇ بۇغداي ئۆڭلۈك يىگىتنى كىشىلەر نىمىشقىدۇ «راجى بالا» دەپ ئاتىشاتتى. ئۇ ئەسلىدە ئىدىر دىگەن تاغدىن ئەسكەرلىككە تۇتۇلغان ۋە ھىلىقى كۈنى تۆھۈر خەلىپىگە ئەگىشىپ، قورايغا كەلگەن يىگىتلەرنىڭ بىرى ئىدى. شۇندىن بۇيان، راجى بىلەن ئامانقۇل ئوتتۇرىسىدا بارا ـ بارا يېقىنلىق باشلىنىپ، ئۇلار خۇددى كونا دوستلاردەك سەممىي مۇئەدىشىدىغان بولۇپ كەتكەن ئىدى. بۇگۈنمۇ، ئۆزلىرىگە تاپشۇرۇلغان ئون نەچچە يىگىتكە مەرگەنلىك سەنئىتىدىن. بەزى نەرسىلەرنى ئۇگىتىپ بولۇپ، ئەنە شۇنداق ھال ـ مۇڭ قىلغاچ، ئالدىنقى سەپكە كېتىۋاتاتتى.

مەلۇم بولدىكى، راجى بالىنىڭ گۈلقىز دىگەن سۆيگىنى بولغان ئىكەن. ئۇ، ئىدىر بويىچە ئەڭ گۈزەل بىر قىز بولۇپ، ھەممىنىڭ كۆزى چۈشىدىكەن، ئۇلار مۇشۇ ئۆتكەن كۈزدە توي قىلىماقچى بولۇپ تۇرغاندا، شامەخسۇتقا قىز تاللاپ يۈرگەن ئەيلەخىلەر ئىدىرغا كېلىپ قاپتۇ، ئۇ قىزنى قولغا چۈشۈرەلمەي يۈرگەن رەقىبلەرنىڭ بىرى ئۇلارغا قىزنىڭ ئاجايىپ چىرايلىقلىغىنى ئېيتىپ قويۇپتۇ. ئۇلار قىزنى كۆزدىن كەچۈرگەندىن كېيىن «قۇرۇق يانمايدىغان بولدۇق» دىيىشىپ، ئۇنىڭ ئاتا ـ ئانىسىغا «مۇبارەك بولغاي، قىزىڭلار چىڭ گاڭ غوجامغا پىسەت بولۇپ قالسا، بېشىڭلارغا دۆلەت قۇشى قونغىنى شۇ» دەپ، قىزنى ئەتىسىلا ئېلىپ ماڭماقچى بوپتۇ. شۇ كېچىسى گۈلقىز راجى بالا بىلەن قېلىن تاغلارنىڭ ئىچىگە قاراپ قاچىقاندا، دۈشمەنلەر تۈيۈپ قېلىپ، ئۇلارنى تۇتۇۋاپتۇ ۋە راجىنى ئۇرۇپ ھۇشىدىن كەتكۈزۈپتۇ ـ دە، قىزنى ئوردىغا ئېلىپ كېتىپتۇ. ھازىرغا قەدەر گۈلقىزنىڭ نىمە بولغانلىغى مەلۇم ئەمەس ئىكەن، راجى بالىنىڭ قەلبىدە دەھشەتلىك ئىنتىقام ئوتى يېنىپ، ئۆز دۈشمىنىدىن ئۆچ ئېلىشقا قەسەم ئىچىپتۇ ۋە «ئەسكەرلىككە ئېلىنىپ شەھەرگە كىرسەم، بىرەر سەۋەپ بىلەن شامەخسۇتنى كۆرۈپ قېلىشىم مۇمكىن، شۇ

چاغدا، ئۇچ - تۆت يۈز قەدەم يىراقلىقتا تۇرۇپ بولسىمۇ، شامە ماخسۇتنىڭ مىڭىسنى چېچىۋېتىمەن» دىگەن خىيالدا ئۆز ئىختىيارى بىلەن ئەسلىرلىككە يېزىلغان ئىكەن. بەختكە قارشى، شەھەردە شامەخسۇتنىڭ سايىسىنىمۇ كۆرەلمەپتۇ. ئەمما، قەلبىدىكى ئىنتىقام ئوتى بارغانسېرى لاۋلداپ، ئۇنى مەس بۇغىرىدەك قىلىپ قويۇپتۇ.

ــ يىگىت بېشىم ئامانلا بولسا، ئۆچ ئالماي قويمايمەن، ــ دەپ سۆزىنى ئاياقلاشتۇردى راجى، ئۇنىڭ بىردىنلا يوغان ئېچىلغان كۆزلىرى كەچكى شەپەق نۇرىدا قىپ - قىزىل چوغدەك چاقناپ كەتتى.

شۇ ئارىدا، ئالدى تەرەپتىكى ئىدىرلىقتىن قاتتىق ۋاراڭ - چۇرۇڭ ئاڭلىنىپ قالدى. ئامانقۇل بىلەن راجى بالا بىر بىرىگە «يالت» قىلىپ قارىشۋالدى - دە، ئاتلىرىغا قامچا ئۇردى.

ئىككى ئىدىر ئارىسىدىكى بىر ئويمانلىقتا بىر مۇنچە كىشىلەر غۇژمەكلىشىۋېلىپ قانداقتۇ بىر ئىش توغرىسىدا قاتتىق تالاش - تارتىش قىلىشىۋاتاتتى. «قارا يىلپىز» توپنى ئايلىنىپ يۈرۈپ قاتتىق قاۋايتتى. ئامانقۇللار يېتىپ كەلگەندە، «قارا يىلپىز» قاۋاشتىن توختاپ، ئۇلارنىڭ ئالدىغا ئاقساقلاپ كەلدى - دە، ئامانقۇلنىڭ ئاياق ئاستىدا ئەركىلەشكە باشلىدى. توپ ئىچىدىن ئايقىزنىڭ جاراڭلىغان غەزەپلىك ئاۋازى ئاڭلاندى. «بۇ ئىتنىڭ بالىسىنى ماغان بېرىڭلار، قانداي قىلىشنى ئۆزۈم بىلىپم!»

ئامانقۇل ئالدىراپ توپنىڭ ئىچىگە كىردى. ئايقىز سول قولىغا نەيزە تۇتقان ھالدا، ئوڭ قولى بىلەن خامۇشنى ياقىسىدىن تۇتۇپ، ھەدەپ چەتكە سۆرەپ چىقماقچى بولاتتى. ئىككى - ئۇچ كىشى ئايقىزنىڭ قولىغا ئېسىلىۋېلىپ، «توختاپ تۇرسىلا، خەلىپەم كەلسۇن، خەلىپەمدىن سوراپ بىر ئىش قىلايلى» دەپ ۋاقىرىشاتتى. بەزىلەر: «قويۇپ بېرىڭلار، دەردىنى ئېلىۋالسۇن!» دىسە، بەزىلەر «بولمايدۇ، خەلىپەم كەلسۇن!» دەپ توۋلايتتى. خامۇشنىڭ يېنىدا،

ئەرەنچە تۇماق ۋە كەمزۇل كىيىپ، بىلىگە پوتا باغلىۋالغان بەستلىك بىر ئايال بىلەن ئوتتۇرا ياشلىق ئىككى دىخان بۇ ئىشلارغا ھەيران قالغاندەك جىم تۇراتتى.

ئايقىز ئامانقۇلنى كۆرۈپ، ئۇنىڭ بوينىغا ئىسىلغان پىتى ھۆكۈرەك ئىستىپ يىغلاپ تاشلىدى. ئامانقۇل كۆزلىرىگە قان تولغان ھالدا، بىلىدىكى قازاق پىچىغنى غىلىۋىدىن سۇغۇرۇۋېلىپ، خامۇشنى ياقىسىدىن تۇتۇپ چەتكە سۆرىدى. بىرنەچچە كىشى دەرھال ئامانقۇلغا يېپىشتى، سۇمباتلىق كەلگەن سىرىق ساقال ئېلى پالگان ئامانقۇلنىڭ مۇرىسىگە ئوك قولىنى قويۇپ، «ئۇكام، سەنمۇ مۇز-داق قىلساڭ، ئىش ئوخشىماي قالىدۇ، بۇ دۆيۈزنى خەلپەم كەلگەندە مەسلىھەت بىلەن جازالىساقمۇ ئۇلگۈرىدۇ ئەمەسمۇ!» دىدى. «تۇغرا، تۇغرا!» دىيىشتى بىرقانچەيلەن. ئامانقۇل «ئەستەغپۇرۇللا» دەپ، خامۇشنى قويۇۋېتىپ، ئايقىزنى ياخشى گەپلەر بىلەن بەز-لەشكە كىرىشتى.

بۇ ۋەقەنىڭ ئەسلى مۇنداق ئىدى: ئوننىنچى باپتا ئېيتقىنىمىزدەك، نىياز دورغا تاغ تەرەپتىن يىغىلغان ئەسكەرلەرنى باشلاپ، شەھەرگە كىرىپ كەتكەندىن كېيىن، ئۇنىڭ خوتۇنى خېلى كۈنلەر-گىچە نىياز دورغىدىن ھىچقانداق خەۋەر ئاڭلىيالماي، بىئارام بولۇپ يۈردى ۋە ئاخىرى «داداڭنىڭ خەۋرىنى ئۇقۇپ چىق» دەپ خامۇشنى شەھەرگە ئەۋەتكەن ئىدى. خامۇش نىياز دورغىنى ھىچىەردىن تاپالماي گايىت پاششاپىتىن سۈرۈشتۈرمەكچى بولدى. گايىت پاششاپ نىياز دورغىنىڭ قانداقتۇ بىر سەۋەپ بىلەن شامەخسۇتنىڭ غەزىۋىگە ئۇچراپ، زىندانغا تاشلانغانلىقىنى سۆزلەپ كېلىپ، ئۇنىڭغا ئىچىنى ئاغرىتتى ۋە نىياز دورغىنىڭ قېزىبەگ غوجا بىلەن بولغان دوستلۇغىنى شېپى كەلتۈرۈپ، خامۇشنى ئۇنىڭ ئوردىسىغا باشلاپ بارماقچى. ۋە ئۇنىڭدىن يارەم سورىماقچى بولدى. ئەمما، قېزىبەگ غوجىنىڭ خامۇشنى قوبۇل قىلىش - قىل-ماسلىغىغا گايىت پاششاپنىڭ ئۆزىمۇ گۇمانلىق قارايتتى. كۈتۈلمە-

گەندە، قېزىبەگ غوجا خامۇشنى ئوچۇق چىراي بىلەن قوبۇل قىلىپ، ئۆيىدە ئېلىپ قالدى ۋە ئۆزى دەرھال ھاشىر تەيچىنىڭ ئوردىسىغا كەتتى.

ئەتىسى قېزىبەگ غوجا خامۇشقا مۇنداق دىدى: «داداڭ، ئاخشام جان ئۈزۈپتۇ. ئەمدى باشقا ئىلاج يوق، ئوبدان ۋاختا كەپسەن، مەن داداڭنىڭ ھەقىقى قاتىلىنى ئېيتىپ بېرەي: داداڭنى چىك گاڭ غوجام ئەمەس، تۆمۈر دىگەن ئوغرى ئۆلتۈرگۈزدى. بىز تۆمۈرنىڭ قاپقىنىغا دەسسەپ تاشلاپتىمىز!»

خامۇش ھىچنىمىگە چۈشەنمەي ھاڭۋېقىپ قالدى. بۇنى سەزگەن قېزىبەگ غوجا تۆمۈرنىڭ تاغدىن ئېلىنغان ئەسكەرلەرنى نىياز دورغىنىڭ باشچىلىغىدا شەھەرگە كىرگۈزۈپ، ئاخىرى قورالغا ئىگە بولۇۋالغانلىغىنى، بۇنىڭ ھەممىسى تۆمۈرنىڭ ئويۇنى ئىكەنلىگىنى ئۇنىڭغا تەپسىلى چۈشەندۈرۈپ، «ئوغۇل بالا بولساڭ، داداڭنى يەرلىككە قويۇپ بولۇپ، تۆمۈردىن قىساسىڭنى ئال!» دىدى.

ــ قانداق قىلىپ قىساس ئالىمەن؟ ــ دىدى، خامۇش دومسىيىپ ئولتۇرۇپ.

ــ بۇ ئوڭاي، ــ دىدى قېزىبەگ غوجا، ــ ھازىر تاققا چىقىپ كېتىۋاتقانلار ئاز ئەمەس. شۇلارغا قوشۇلۇپ، سەنمۇ تاققا چىق، دادامنى شامەخسۇت ۋاڭ ئولتۇرۇپ تاشلاپتۇ. مەن ئەمدى شامەخسۇتتىن ئۆچ ئالىمەن دىسەڭ، ئىسيانچىلار سېنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. بىر كۈنى بولمىسا، بىر كۈنى قولۇڭغا مىلتىق تېگىدۇ، مىلتىق ئېتىشنى بىلەمسەن؟

ــ تاغچىلارنىڭ قايىسىسى مەرگەن ئەمەس، ــ دىدى خامۇش تېتىكلىشىپ.

ــ ھەببەللى، شۇ چاغدا پايلاپ تۇرۇپ، تۆمۈرنى ئاتسەن ــ دە، قاچىسەن. ھە راست، ساڭا بىر خۇش خەۋەر ئېيتاي، ئۇ قازاق قىزى ھازىر قورايدا، تۆمۈر خەلپىنىڭ ئادەملىرى ئارىسىدا ئىمىش. بىز ئىسيانچىلارنى يوقاتقاندىن كېيىن، ھەلىقى قازاق قىزى

ئەلۋەتتە سېنىڭ بولىدۇ. داداڭنىڭ ئورنىدا نېرىنكىرغا سېنى دورغا قىلىمىز! ئەمما، بۇ گەپلەرنى قاتتىق سىر تۇتۇشۇڭ كېرەك. بولمىسا بېشىڭ كېتىدۇ.

شۇنىڭدىن كېيىن، خامۇش قوراي تەرەپكە ماڭىدىغان يولنىڭ ئەتراپىدا بىر كۈن ئەگىپ يۈردى. ئەتىسى بايىقى ئەرەنچە تۇماق كىيگەن ئايال بىلەن ئىككى دىخاننىڭ تاغ تەرەپكە ماڭغانلىغىنى كۆرۈپ، ئۇلارغا قوشۇلۇۋالدى ۋە ئۆزىنىڭ شاھزادىسىنىڭ قىساسىنى ئېلىش ئۈچۈن تاققا كېتىۋاتقانلىغىنى ئېيتتى. بۇ ئايال ئون بىرىنچى باپتا بايان قىلىنغان «شاھزادە» نەزەرىنىڭ ھىلىقى مەشرىپىدە چېچىدىن ئېسىپ قويۇلۇپ، كېيىن نىياز دورغىنىڭ «ئېرى» قىلىپ نىكا ئوقۇتۇلغان ھۆسنارىخان ئىدى. ئۇ ئەسلىدە پىچانلىق يىتىم قىز بولۇپ، يەتتە يىل بۇرۇن قۇمۇلدىن سودا قىلىپ بارغان ئىمىنشا دىگەن كىشى ئۇنى كىچىك خوتۇنلۇققا ئېلىپ كەلگەن ئىدى. كۈنلەرنىڭ بىرىدە نەزەرنىڭ دەللاللىرى ئۇنى كۆرۈپ قالدى. ئەتىسى ـ ئاخشىمى چىرايلىق بىزەلگەن بېيجىڭ مەپىسى ئىمىنشانىڭ ئىشىگى ئالدىدا توختىدى ـ دە، بىر قېرى دەللە ئۆيگە كىرىپ «ھۆسنارىخان خېنىمنى شاھزادە غوجامنىڭ مەشرىپىگە چىللاپ كەلدۇق» دىدى. بۇ تەلەپنى رەت قىلىش ھەرگىز مۇمكىن ئەمەس ئىدى. ھۆسنارىخان نەزەرنىڭ مەشرىپىدە ئۆزىنى قاتتىق تۇتقانلىغى ئۈچۈن، چېچىدىن ئېسىپ قويۇلدى. كېيىن ھىلىقى پاتىپاراقچىلىقتىن پايدىلىنىپ ئۆيگە قېچىپ كەلدى. بىراق، سودىگەر ئېرى ئۈچ بالىسىنى تارتىۋېلىپ، ئۆزىنى «ئۈچ تالاق» دەپ ئۆيدىن قوغلاپ چىقاردى. بۇ ئىشقا ئىمىنشانىڭ چوڭ خوتۇنى ئايلاخان ناھايىتى خوشال بولدى. ھۆسنارىخان بىرنەچچە كۈن سەرسان بولۇپ يۈرۈپ، ئاخىرى تاغ باتۇرلىرى قېشىدىن ئۆزدىگە نىجاتلىق تېپىش ئۈچۈن يولغا چىقىپ، ھىلىقى ئىككى دىخان بىلەن ئۇچرىشىپ قالغان ئىدى.

ئۇلار يولدا ئۆز سەرگۈزەشتىلىرىنى ئېيتىپ كېتىۋېتىپ، ھۆسنارىخان نىياز دورغا دىگەن كىشىنىڭ ھىلىقى مەشرەپتە قانداق ھاقارەتلەنگەنلىگىنى پايان قىلغاندا، خامۇش يىغلاپ تاشلىدى ۋە ئۆزىنىڭ شۇ نىياز دورغىنىڭ ئوغلى ئىگەنلىگىنى ئېيتتى. شۇڭا، ھۆسنارىخان بىلەن ھىلىقى ئىككى دىخان خامۇشقا ئىچىنى ئاغرىتتى ۋە ئۇنىڭغا ئىشىنىپ قالدى. ئۇلار ئىككى كۈن يول مېڭىپ، قوراينىڭ جەنۇبىدىكى ئىدىرلىقلارغا كەلگەندە، قوزغىلاڭچىلارنىڭ ئالدىنقى قاراۋۇللىرىغا ئۇچرىشىپ قالدى. قاراۋۇللار ئۇلارنى «باشلىقلىرىمىز كۆرسۇن» دەپ تاغ ئىچىگە باشلاپ كېتىۋاتقاندا، ھىلىقى توپ ئىچىدە تۇرغان ئايىقىز خامۇشنى دەرھال تونۇپ قېلىپ، بايا ئېيتقىنىمىزدەك، ئۇنىڭغا ئېسىلدى.

ئەمدى شۇ بايىقى گەپكە كەلسەك، ئامانقۇل ئېلى پالگاننىڭ گېپى بىلەن خامۇشنى قويۇۋېتىپ، ئايقىزغا تەسەللى بېرىۋاتقاندا، تۆمۇر خەلپە بىرتوپ ئاتلىقلار بىلەن كېلىپ قالدى. تۆمۇر خەلپە ئەھۋالنى تەپسىلى ئاڭلاپ بولۇپ، ھىلىقى ئىككى دىخان بىلەن قىزغىن كۆرۈشتى. ھۆسنارىخاندىن سەممىي ئەھۋال سوردى. خامۇشقا قاراپ «ئۆتكەنگە سالاۋات. شامەخسۇتتىن ئۆچ ئالماقچى بولساڭ، ئەل بىلەن بىر نىيەتتە بول!» دىدى، ئاندىن ئۇلارنى مەلىگە ئاپىرىپ، ئوبدان دەم ئالدۇرۇشنى ئەنسارىغا تاپشۇردى.

ئەنسارى ئۇلارنى باشلاپ ماڭغاندا، ئايقىز ئۆزىنى تۆمۇر خەلپىنىڭ قۇچىغىغا ئېتىپ، ئۆكسۈپ ـ ئۆكسۈپ يىغلاشقا باشلىدى. ئامانقۇل: «تۆمۇر ئاكا، بۇ نىمە قىلغىنىڭ؟ خامۇش ماڭقىدىن بىرگە قانداق ياخشىلىق كەلسۇن!» دەپ دومسايدى.

ــ ئۇكام، ــ دىدى تۆمۇر خەلپە، ــ نىياز دورغىنىڭ شامەخسۇت قولىدا ئۆلگىنى راست. ھۆسنارىخان بىلەن ھىلىقى ئىككى قېرىندىشىمىزمۇ گۇۋالىق بېرىۋاتىدۇ. خۇدايى تائالادىن خامۇشقا ئىنساپ ـ تەۋپىق تىلەيلى. مۇبادا يامانلىق قىلىمەن دىسە، جازاسىنى خۇدايىم بەرسۇن!

ـــ ئىلاننىڭ بالىسىمۇ ئادەمنى چاقىدۇ، جۇمۇ، ـــ دىدى ئامانقۇل رەنجىگەن قىياپەتتە.

ـــ راست ئېيتىسەن ئۇكام، ـــ دىدى تۆمۈر خەلپە، ـــ ئۆتكەن ئۇلۇغلار:

«شەرىئەت ئىزلىسەڭ، ئۆلتۈر ئىلاننى،
تەرىقەت ئىزلىسەڭ، ئاغرىتما جاننى»

دەپتىكەن، ئىلان چاقمەن دىسە، ئەلۋەتتە ئۆلتۈرۈش كېرەك.

نىياز دورغا بىلەن خامۇشىنىڭ نېرىنكىرىدىكى قىلمىش ـ ئەتمىشلىرىدىن خەۋەردار كىشىلەرنىڭ بەزىلىرى تۆمۈر خەلپىنىڭ بۇ ئىشىدىن نارازى بولۇپ، «مۇنچىۋالامۇ يۇمشاق كۆڭۈللۈك قىلغان بارمۇ؟» دەپ، سەل رەنجىشتى. بەزىلىرى ئۇنىڭ كەڭ قوساقلىغىغا ھەيران قېلىشتى. تۆمۈر خەلپە بولسا، چوڭقۇر خىيالغا چۆمگەن ھالدا، ئايقىزنىڭ بېشىنى سىلاپ، ھەچىنمە دىمەي جىم تۇراتتى.

قىشىچە قېلىن قار ئاستىدا ياتقان ئىدىرلىقلار ئەمدى ئانچە ـ مۇنچە كۆكىرىشكە باشلىغان بولسىمۇ، «قىشنىڭ سوغىغى ياندىن ئۆتەر، ئەتىيازنىڭ سوغىغى جاندىن» دىگەندەك، تاغنىڭ سوغ شامىلى دۈمبىلەرنى خېلىلا قوروپ تۇراتتى. شۇڭا، ھەر كۈندىكىدەك، بۇگۈنىمۇ گۈگۈم چۈشە ـ چۈشمەيلا تەرەپ ـ تەرەپتە گۈلخانلار يېقىلىپ، ئىدىرلىقنىڭ ئىچى كۈندۈزدىكىدەك يوروپ كەتتى. گۈلخانلاپنى چۆرىدەپ ئولتۇرغان ئادەملەر قورال ـ ياراقلىرىنى يېنىغا تاشلاپ قويۇپ، ئىرغاي چىۋىقلىرىدىن ياسۇالغان زىقلىرىدا كاۋاپ پىشۇرۇپ، ئويۇن ـ چاخچاق بىلەن خاتىرجەم ئولتۇرۇشاتتى. چۈنكى، شامەخسۇتنىڭ ئەلچىلىرى قايتىپ كەتكىنىگە ئون كۈن بولغان بولسىمۇ، ھازىرغىچە بىرەر چېرىكنىڭ قارىسى كۆرۈنمەيتتى. قۇمۇل تەرەپتىن كېلىپ، قوزغىلاڭچىلارغا قوشۇلۇۋاتقان كىشىلەرمۇ، شەھەردە جىمجىتلىق ھۆكۈم سۈرۈۋاتقانلىغىنى سۆزلەيتتى، شۇنىڭغا قاراپ قوزغىلاڭچىلار، ئېھتىمال، شامەخسۇت ھۇجۇم قىلىشتىن قورققان بولسا كېرەك، دىگەن خىيال بىلەن سەل بوشىشىپ قالـ

غان ئىدى. ھەتتا تۆمۈر خەلپىنىڭ ئۆزىمۇ، «ئەمدى شامەخسۇت ئەلچى ئەمەس، چېرىك چىقىرىدۇ» دىگەن پىكىردە سەل ئىككىلىنىپ، «ئېھتىمال، چېرىك چىقارماي، يەنە ئەلچى چىقىرىدىغان ئوخشايدۇ» دىگەن خىيالغا كېلىشكە باشلىدى ۋە ھەمراللرى بىلەن پاراڭلىشىپ ئولتۇرۇپ، «پاراڭ ـ ماراڭغا قوشۇپ، ناخشا ـ پاخشىمۇ ئېيتمايمىزمۇ» دىدى. قارا بوسۇق: «راست ئېيتتىڭ تۆمۈر ئاكا، مەن باشلاپ بېرەي» دەپ مىلتىغىنىڭ قوندىغىنى چېكىپ ئولتۇرۇپ ناخشا باشلىدى:

قاتار ـ قاتار كۆرۈنگەنلەر
كارىز دارىغى.
بىزنىڭ يارنى كۆرسەتمىگەن
يولنىڭ يىرىغى.

يەنە بىرنەچچەيلەن قارا بوسۇقنا ئۇلاپلا، خۇددى شۇ ۋەزىندىكى قوشاقلارنى ئېيتىشقا باشلىدى:

قاتار ـ قاتار ئۇچقان تۇرنا
شارغا① بارامسەن؟
مەن يارىمغا خالتا بېرەي
ئالغاش بارامسەن؟

ئىگىز ـ ئىگىز تاغ باشىدا
چىراق كۆيەدۇر،
چىراق ئەمەس، يارنىڭ ئوتى،
يۈرەك كۆيەدۇر.

① شەھەرگە دىمەكچى.

یاندىكى بىر گۈلخاندىن راجى بالىنىڭ ناخشىسى ئاڭلاندى:

قاراڭغۇ تۈن، قارىياغاچ مېنىڭ يولدىشىم،
شىلدىرلىسا يوپۇرمىغى، ھۇشياردۇر بېشىم.
دۈشمەن بىلەن جەڭلەر قىلىپ، مەن ئۆلەر بولسام،
مەن غېرىپنى ياد ئېتەرمۇ جان قېرىندىشىم.

ــ توختاڭلار، توختاڭلار! ناخشىغا قوشۇپ ئۈسۈلمۇ ئوينايلى، ــ دىدى قاسىم قىزىق ئورنىدىن سەكرەپ قوپۇپ، ئاندىن بېشىدىن كىگىز قالپىقنى ئېلىپ، داپ قىلىدى ـ دە، شوخ ئاھاڭدىكى بىر ناخشىنى پاشلاپ ئۈسۈلغا چۈشتى:

ساماۋارىم بوسدى،
چايلىرى قايناپ تۇرسدى،
بىر چىنە چاينى ئىچكۈنچە،
يارلىرىم ئوينىپ تۇرسدى.

ساماۋارنىڭ سازىمەن،
چۆلدە ئۇچقان غازىمەن.
دۈشمەن بىلەن جەڭ قىلىپ،
ئۆلگەنىمگە رازىمەن.

قاسىم قىزىققا قوشۇلۇپ، بەش ـ ئالتە يىگىت ئۈسۈلنى قىزىتىۋەتتى. ئامانقۇل بىلەن ئايىقىزنىمۇ ئۈسۈلغا تارتتى.

تۈن نىسپىگە يېقىنلاشقاندا، ھەممەيلەنگە ھاردۇق يەتتى چېغى، گۈلخانلار ئەتراپى جىمىپ قالدى. بەزىلەر خورەك تارتىشقا باشلىدى. ئاندا ـ ساندا ئاتلارنىڭ كىشنەشلىرى ئاڭلىنىپ قالاتتى. «قارا يىلپىز» مۇ، ئامانقۇل بىلەن ئايىقىزنىڭ ئاياق تەرد-

پىدە، بېشىنى ئىچىگە تىقىپ جىم ياتاتتى.

تاڭ سۈزۈلەي دەپ قالغاندا، تۈيۈقسىزدىن «تاڭ - تۈڭ» قىلىپ، ئىككى پاي مىلتىق ئاۋازى ئاڭلىنىش بىلەن تەڭ "قارايىلىپىز" قاتتىق قاۋاپ كەتتى. ئەندىكىپ ئويغانغان كىشىلەر ھۇشىنى يىغىپ بولغىچە، ئىددىرلىقىنى مىلتىق ئاۋازلىرى قاپلاپ كەتتى. ئاتلار كىشنەپ، پاتىپاراقچىلىق باشلاندى. ھەممە ئادەم ئۆز ئېتىغا يۈگۈردى، «ھودۇقماڭلار! تاڭ يورۇغىچە ئۆزۈڭلارنى دالدىغا ئېلىپ تۇرۇڭلار!» دەپ ۋاقىرايتتى تۆمۈر خەلپە ئاتقا مىنۋېتىپ.

2

بۇ مۇنداق ۋەقە ئىدى: شامەخسۇت ئۆز ئەلچىلىرىدىن تۆمۈر خەلپىنىڭ جاۋاۋىنى تاپشۇرۇپ ئالغاندىن كېيىن، ساقلىنى گۆھەر كۆزلۈك ئۈزۈك سالغان بارماقلىرىغا يۈگەپ، يۈلۈۋەتكۈدەك قىلدى - دە، ئوردا بەگلىرىنى ئامبال يامۇل بىلەن شىيەتەي يامۇلغا چاپتۇردى. ئامبال بىلەن شىيەتەي كېچىكمەي كېلىشتى ۋە شۇ ئاخشىمى قاتتىق مەخپىيەتلىك بىلەن ھەربى كېڭەش ئۆتكۈزۈلدى. بۇ كېڭەشكە شامەخسۇت ئۆز كىشىلىرىدىن ھاشىر تەيجى، قېزىبەگ غوجا، سايىم ئۇچىبىگى①، ئەخمەتشا تۈڭچى ۋە تۇرشا تۇغبىگىدىن باشقا ھىچكىمنى قاتناشتۇرمىدى. يېرىم كېچىگىچە سوزۇلغان كېڭەش نەتىجىسىدە مانچۇ خانلىغىنىڭ قۇمۇلدىكى لەشكەر بېشى چۇشىيەتەي ئوتتۇرىغا قويغان لايىھە بويىچە مۇنداق قارارغا كېلىشتى: ۋاڭ ئوردىسىغا قاراشلىق يەرلىك چېرىكلەر بىلەن شىيەتەي يامۇل چېرىكلىرىنى قوشۇپ، تۆت يۈز كىشىلىك قوشۇن تەشكىل قىلىندۇ؛ بۇ قوشۇنغا خىل قوراللار تارقىتىپ بېرىلىدۇ؛ شىيەتەي بىلەن قېزىبەگ غوجا سەرلەشكەر بولىدۇ؛ پۈتۈن تەي-

① ئۇچىبىگى — قوشۇننىڭ ئالدىنقى قىسمى، يەنى رازۋىتكا قىسمىنىڭ باشلىغى.

يارلىق ۋە مەشق ئىشلىرى قەتئى مەخپى ئېلىپ بېرىلىدۇ. ھەربى يۇرۇشنىڭ مەقسەت-نىشان ۋە ۋاقىتلىرى ئەسكەرلەردىنمۇ سىر تۇتۇلىدۇ؛ قوشۇن يۇرۇش باشلىغاندا، كېچىسى مېڭىپ، كۈندۈزى ئۆزىنى پىنھان تۇتىدۇ. نىشانغا يېقىنلاشقاندا، ئات تۇياقلىرى بىلەن ئەسكەرلەرنىڭ ئاياقلىرىغا بىرنەچچە قات كىگىزدىن چورۇق تارتىلىدۇ، ھۇجۇم تاڭ سۈزۈلۈشتىن سەل بۇرۇن باشلىنىدۇ. يۇرۇش قىلىدىغان كۈننى مۇمكىن قەدەر كېچىكتۈرۈپ، ئىسيانچىلارنى غەپلەتتە قالدۇرۇش لازىم.

كېڭەش ئاياقلاشقاندا، شامەخسۇتنىڭ ئىشارىتى بىلەن ھاشىر تەيجى قىزىل دۇخاۋا يېپىلغان ئىككى پەتنۇس ئەپكىلىپ، ئامبال بىلەن شىيەتەينىڭ ئالدىغا قويدى. شامەخسۇت دۇخاۋا يوپۇقىنى ئېچىپ «ئاز بولسىمۇ» دىدى. ھەر بىر پەتنۇستا ئون زىخ ئالتۇن پارقىراپ تۇراتتى. ئامبال بىلەن شىيەتەي رەھمەت-ھەشقاللا ئېيتىپ، شامەخسۇتقا غەلىبە تىلىدى.

كېڭەش بولۇپ، ئوننىچى كۈنى تۈن نىسپىدىن ئۆتكەندە، چېرىكلەر قورايىنىڭ جەنۇبىدىكى ئاقچۇق دىگەن سايىدىن ئۆتتى ۋە خۇددى ئۆز دۈشمىنى قېشىغا تۇيدۇرماي كېلىپ، نەشتەر ئورۇشقا تەييارلانغان زەھەرلىك قارا يىلاندەك، ئىدىرلىقلار ئىچىگە توپلاندى. تاڭ سۈزۈلەي دەپ قالغاندا، سايىم ئۇچىبىگى پۇتلىرىغا كىگىز چورۇقلارنى تارتقان يەتتە چېرىكنى باشلاپ، ئاقچوق سىيىغا تۇتاشقان ئىدىرلىققا كىرگەندە، قوزغىلاڭچىلارنىڭ ئەڭ ئالدىنقى ئۆتتىكەلدە تۇرغان ئىككى قاراۋۇلى جۇۋىغا يۆگىنىپ خورەك تارتىپ ئۇخلاۋاتاتتى. كۆزنى يۇمۇپ-ئاچقىچە ھەر ئىككىسى بوغۇزلاپ تاشلاندى. سايىم ئۇچىبىگىنىڭ بەلگە بېرىشى بىلەن ئۇ يەرگە يەنە بىر توپ چېرىك يېتىپ كەلدى. سايىم ئۇچىبىگى يىگىرمىدەك چېرىك بىلەن يېرىم چاقىرىم ئىلگىرىلىگەندە، قوزغىلاڭچىلارنىڭ ئىككىنچى ئۆتتىكەلدە تۇرغان ئۈچ قاراۋۇلىنى كۆردى. ئۇلارنىڭ ئىككىسى ئۇيقۇغا كەتكەن بولۇپ، بىرى تاماكا چېكىپ ئول-

تۇراتتى. هايىت ـ هۇيت دىگۇچە بۇ ئۇچەيلەنمۇ قۇربان بولىدى. سايىم ئۇچىچىگىنىڭ ئىشارىتى بىلەن ئارقىدىكى چېرىكلەر تېز ئىلگىرىلەپ ماڭدى. يەنە يېرىم چاقىرىمدىن كېيىن، قوزغىلاڭچىلارنىڭ ئۇچىنچى ئۆتكەلدىكى قاراۋۇللىرى كۆرۈندى. ئۇلار ئوندەك ئادەم بولۇپ، كۆپىي ئۇخلاپ قالغان بولسىمۇ، ئىككىسى ئويغاق ئولتۇراتتى. بۇ ئىككىيلەن قانداقتۇ بىر شەپە تۇيغاندەك، «كىم سەن؟» دەپ ۋاقىرىشىغا سايىم ئوق چىقاردى. شۇنداق قىلىپ، جەڭ باشلىنىپ كەتتى. قاراۋۇلدىكى يىگىتلەر ناھايىتى چاققانلىق بىلەن مۇداپىئەگە ئۆتۈپ، دۇشمەندىن ئون نەچچىسىنى يەر چىشلەتتى. يىگىتلەردىن ئۈچ كىشى شۇ يەردىلا قۇربان بولدى.

يۇقۇرىدا ئېيتقىنىمىزدەك، دۇشمەننىڭ قېلىن توپى باستۇرۇپ كەلگىچە قوزغىلاڭچىلار تاڭ قاراڭغۇسىدىن پايدىلىنىپ، ئۆزىنى دالدىغا ئېلىۋالدى. چېرىكلەر ھەر بىر كۆرۈنگەن تاش ـ گىيانىمۇ ئادەم دەپ نەچچە مىڭ پاي ئوق ئېتىۋەتتى ۋە خېلى ئىچكىرىلەپ ئادەمسىز ئىدىرلىقلارنى ئىشغال قىلدى. ئۇلار ئۆزلىرىچە قوزغىلاڭچىلارنى جىق ئۆلتۈردۇق ۋە قاچۇرۇۋەتتۇق دەپ كۆرەڭلىشەتتى. ھەقىقەتەنمۇ، بۇ تۈيۇقسىز ھۇجۇمدىن قورقۇپ، قېچىپ قويۇش بىلەن ئۆزىنى ئاشكارىلاپ، نىشانغا ئېلىنىپ قالغانلاردىن بىرنەچچە كىشىگە ئوقمۇ تېگىپ كەتتى. بىرقانچە ئات ئۆلدى.

بىراق تاڭ يورۇپ، ئاق ـ قارىنى ئىلغىغىدەك بولغان ھامان ئۆڭكۈر، قورام تاش ۋە دەل ـ دەرەخلەر ئارىسىدىن ئەجەل ئوقلىرى شۇنداق يېغىشقا باشلىدىكى، كۈن نەيزە بويى كۆتىرىلگىچە، چېرىكلەرنىڭ يېرىمى دىگىدەك قىرىلىپ كېتىپ، قالغانلىرى ئۆلەرتىرىلىشىگە باقماي قېچىشقا باشلىدى. ئاقچۇق سېيىنىڭ ئىدىرلىقلارغا تۇتاشقان يېرىدە غەلىبە خەۋىرىنى كۆتۈپ تۇرغان شىيەتەي بىلەن قېزىبەگ غوجىمۇ، ئاتلىرىغا قامچا ئۇرۇپ، ئۆز مۇھاپىزەتچىلىرىنىڭ ھىمايىسىدە بەدەر تىكىۋەتتى. ساينىڭ ئىچى چاڭ ـ توزاڭ بىلەن قاپلاندى.

يىگىتلىەر قوغلاشقا باشلىدى. تۆمۈر خەلپە بىۋز ئېتىنىڭ تىزگىنىنى قاتتىق تارتىپ، «قوغلىماڭلار، قوغلىماڭلار!» دەپ ۋاقىرىدى. ئۇنىڭغا قوشۇلۇپ، «توختاڭلار، هاي توختاڭلار!» دەپ ۋاقىرىدى يەنە بىرقانچەيلەن، يىگىتلەر ئاتلىرىنىڭ تىزگىنلىرىنى تارتىشقا باشلىدى. قىزىپ كەتكەن ئاتلار ئالدى پۇتلىرىنى ئىگىز كۆتىرىپ دەھشەتلىك كىشنەيتتى؛ بەزىلىرى ئىگىلىرىگە تەن بەرمەي تىزگىن سىرىپ، ئەپقاچماقچى بولاتتى؛ بەزىلىرى يەرنى چاپچىپ پىقىرايتتى.

— بۇ دۆيۈزلەرنى قوغلاپ بېرىپ قىرىۋەتسەك بولمامدۇ؟ — دىدى قىزىپ كەتكەن قارا بوسۇق.

— ياق، تۈزلەڭگە چىقىپ قالساق، جىق چىقىمغا ئۇچراپ كېتىمىز، دەپ چۈشەندۈردى تۆمۈر خەلپە.

شۇ ئاردا، كىمدۇ بىرى راجى بالىنىڭ دۈشمەن ئارقىسىدىن ئۆزى يالغۇز قوغلاپ كەتكەنلىگىنى ئېيتتى. هەممىسى دىققەت بىلەن ساي تەرەپكە قاراشتى. يىراقتا ئاسمان پەلەك چاڭ-توزاڭدىن باشقا هىچنىمە كۆرۈنمەيتتى.

— هەي يامان بوپتۇ، چاپسان بېرىپ ئۇنى قايتۇرۇڭلار! — دىدى تۆمۈر خەلپە ئامانقۇلغا قاراپ.

ئامانقۇل تۆت يىگىت بىلەن سايغا ئات سالدى. ئاتلارنىڭ تۇياقلىرى يەرگە تەگمىگەندەك كۆرۈنەتتى. بىراق، تۆت-بەش چاقىرىم ئىلگىرىلىگەندە، دۈشمەننىڭ پىستىرمىسى بىر يىگىتنى ئاتتىن ئۇچۇرۇۋەتتى. بىر دەملىك ئېتىشۇازلىقتىن كېيىن، يەنە بىر يىگىت يارىلاندى. ئوتتۇزدەك چېرىك ئۆملەپ كەلمەكتە ۋە ئۆلۈۋاتقىنىغا قارىماي ئامانقۇللارنى قورشۇۋېلىشقا تىرىشماقتا ئىدى. ئامانقۇل ئەھۋالنىڭ ئېغىرلىغىنى بايقاپ، چېكىنىشكە بۇيرۇق بەردى...

بايا راجى بالىمۇ خۇددى شۇ پىستىرمىغا ئۇچراپ قالغان ئىدى. ئۇ، يەرگە بېغىرلاپ يېتىۋېلىپ، ئوقى تۈگىگىچە بىر نەچچە

چېرىكنى جېنىددىن جۇدا قىلدى، ئوقى تۈگىگەندىن كېيىن، مىلـ تىغىنىڭ پاينىگى بىلەن بىرقانچىسىنىڭ بېشىنى يارىدى. ئاخىرى، كۆپكە تەڭ كېلەلمەي تىرىك قولغا چۈشۈپ قالدى.

شىيەتەي بىلەن قېزىبەگ غوجا ئاقچۇق سېپىنىڭ تۆۋەن تەرىـ پىدىكى بىر مەلىگە جايلاشقان قارارگاھىدا راجى بالىنى سوراق قىلىشقا كىرىشتى. باش ـ كۆزى يېرىلغان راجى بالا قېرى قارىياغاچقا مەھكەم تېڭىپ تاشلانغان ئىدى.

ــ راستىڭنى ئېيت، ئادەمىڭلار زادى قانچە؟

ــ ئاسماندىكى يۇلتۇزلار قانچە بولسا شۇنچە!

ــ ئۇر يەنە! ــ دەپ يەرنى تەپتى قېزىبەگ غوجا. جاللاتـ لار ئىشقا چۈشۈپ، راجى بالىنى ھۇشىدىن كەتكۈزۈۋەتتى. يەنە سۇ سېپىپ ھۇشىغا كەلتۈردى.

ــ ئېيتامسەن ـ يوق؟ بولمىسا، ياش جېنىڭدىن ئايرىلىسەن!

ــ شامەخسۇتنى ئۆلتۈرەلمىگىنىمگە ئارمىنىم بار.

ــ ھە ... سەن تېخى چىڭگاڭ غوجامنى ئۆلتۈرمەكچىمىدىڭ؟

ــ قولۇمغا چۈشۈپ قالسا، چايناپ يۇركۈۋېتەتتىم.

ــ بولدى، بۇنى ئۇجۇقتۇرۇڭلار! ــ دىدى قېزىبەگ غوجا گەپنى تۈگىتىپ.

ئۆزىنىڭ «تۈڭچى»سى ئارقىلىق ھەممە گەپنى ئۇقۇپ تۇر ـ غان شىيەتەي مۇنداق دىدى:

ــ ئۆلتۈرۈشكە ئالدىرىماڭلار، بۇ يىگىتنىڭ يۈرىگى قانچىلىك چوڭكىن؟ ئاۋال مەن ئۇنى بىر كۆرۈپ باقاي!

قېزىبەگ غوجىنىڭ ئىشارىتى بىلەن سايىم ئۇچىچىگى يەڭـ لىرىنى تۇرۇپ، راجى بالىنىڭ ئالدىغا كەلدى ۋە خەنجەر بىلەن ئۇنىڭ كۆكرىگىنى يېرىپ، يۈرىگىنى سۇغۇرۇپ ئالدى ـ دە، شىيە ـ تەيگە كۆرسەتتى. بېغىشىدىن ئۇزۇپ ئېلىنغان قىپ ـ قىزىل يۈرەك بىر خىلدا لىپىلداپ تۇراتتى. شىيەتەي قاقاقلاپ كۈلۈپ كەتتى. قېزىبەگ غوجا بىلەن سايىم ئۇچىچىگىدىن باشقا، چېرىكلەرنىڭ

هەممىسى دىگىدەك باشلىرىنى تۆۋەن قىلىپ يەرگە قارىۋالدى.

ــ ھەي نان قىپىلار، ــ دىدى شىيەتەي چىرىكلەرگە قاراپ، ــ مەن بۇ بالىنىڭ يۈرىگىنى ئۆزىنىڭ بېشىدەك بارمىكىن دىسەم، ئۇنچىلىك ئەمەس ئىكەنغۇ. ئۇ نىمشقا شۇنداق قورقۇمسىز، باتۇر؟ سىلەر نىمشقا مۇنداق قورقۇنچاق؟

ئىككى كۈندىن كېيىن، راجى بالىنىڭ قەھرىمانلىق بىلەن قۇربان بولغان خەۋىرى تاققا ئاڭلاندى، كىمدۇ بىرى ئۇنىڭ نامىنى دەرھال قوشاققا قاتتى. بۇ قوشاقلار قاسىم قىزىقنىڭ ئاغزى بىلەن مۇڭلۇق ناخشىغا ئايلىنىپ، ھەممىگە تارقالدى:

قوراي دىگەن تاش ئىكەن،
تۆمۈر خەلپە باش ئىكەن.
ئەجەپمۇ ئۆلۈپ كەتتى،
راجى بالا ياش ئىكەن.

قوراي يولى زەرەتلىك،
ئۇنىڭ ئىچى ھەيۋەتلىك.
ياش تۇرۇپ ئۆلۈپ كەتكەن،
راجى بالا رەھمەتلىك①.

① بۇ قوشاقلار «تۆمۈر خەلپە يېغىلىغى» ھەققىدىكى خەلق داستانىنىڭ تەرگۈچى قىسمى سۈپىتىدە، ھازىرغىچە ساقلىنىپ كەلمەكتە.

ئون تۆتىنچى باپ

ۋاڭ ئورددىسىدا بىر كېچە

شوخلۇق، بەكۋاشلىغىكلارنىڭ —
قۇربانىدۇر ھەممىسى.
خىنە ئەمەس قولۇكلاردىكى، قىپ-قىزىل قان!

— رىزا تەۋپىق

راجى بالىنىڭ سۆيگىنى گۈلقىز، ھەقىقەتەنمۇ چىرايلىق ئىدى، چىرايلىقلا ئەمەس، بەك مېھرى ئىسسىق مۇلايىم قىز ئىدى. ئۇنىڭ بوتا كۆزلىرى چولپان يۇلتۇزدەك كۆلۈپ تۇراتتى. «ئاتىنىڭ چىرايلىغى تورۇق، قىزنىڭ چىرايلىغى ئورۇق» دىگەندەك، ئۇنىڭ ئورۇقراق-كەلگەن زىلۋا بويىمۇ، ھەرقانداق كىشىنى ئۆزىگە مەپتۇن قىلاتتى.

بۇلتۇر كەچكۈزدە، ئۇنى شامەخسۇتقا دەپ ئوردىغا ئەپكىرگەن

كۆننىڭ ئۆزىدىلا پۇجۇڭ ئاغىچىنىڭ قوسغىغا جىن كىردى. ئۇ، ئېرى شامەخسۇتنىڭ «دورىلىق ئىۋچۈن» ياش قىزلارغا ۋاقىتلىق نىكالىنىپ تۇرۇشىغا ئانىچە تارلىق قىلىپ كەتمىگەن بولسىمۇ، گۈلقىزنى كۆرگەندىن كېيىن، كېلەچەكتىكى خەۋپنى ئالدىن تۈيغاندەك، بىئارام بولۇشقا باشلىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە، شامەخسۇتمۇ گۈلقىزنى كۆرگەن ھامان، ئۇنىڭغا يەر ئاستىدىن سىنچىلاپ قارىۋالدى - دە، مىيىغىدا كۈلۈپ قويغان ئىدى، شۇڭا، پۇجۇڭ ئاغىچا «بۇ تېجىمەل ئاۋۇلارنىڭ ھىچقايسىسىغا ئوخشىمايدىكەن، مۇبادا ۋاڭنىڭ كۆڭلى بۇنىڭغا چۈشۈپ قالسا، قانداق قىلغۇلۇق؟» دەپ ئويلاپ قالدى ۋە ئەتىسىلا ئايسە ئاپپاقنا دەرت تۆكۈپ بەردى. بىرنەچچە يىلدىن بۇيان، ئوردا ھەرەمخانىسىنىڭ باشلىغى بولۇپ كېلىۋاتقان بۇ قېرى دەللە، شامەخسۇت ۋاڭ بىلەن پۇجۇڭدىن تارتىپ، ھەممە ھەرەم ئەھلىنىڭ خۇلقى - مىجەزىنى ئوبدان بىلەتتى، پۈتۈن شەھەردىكى بەگ - خېنىملارنىڭ ئائىلىۋى ئىشلىرىدىن خەۋەردار بولۇش ئۈچۈن، ئارىلاپ ئوغلى تۇرشا تۇغىبىگىنىڭ «ئوردا-خىي» دىگەن مەلىدىكى ئۆيىدىمۇ، بىر - ئىككى كۈن تۇرۇپ كېلەتتى ۋە كۆرگەن - بىلگەنلىرىنى پۇجۇڭ ئاغىچىغا ئېيتماي - تېمىتماي يەتكۈزۈپ تۇراتتى. پۇجۇڭ ئاغىچىمۇ، ھەرقانداق سىرىنى ئۇنىڭدىن يوشۇرمايتتى.

بۇگۈنمۇ، پۇجۇڭ ئاغىچا ئۆز دەردىنى تۆكۈش بىلەنلا، يەرنىڭ ئاستىدا يىلاننىڭ كۆشىگىنىنى تۈيىدىغان ئايسە ئاپپاق دەرھال گەپنىڭ تېگىگە يەتتى ۋە قاش - قاپىغىنى سۈزۈپ مۇنداق دىدى:

— ئۇلۇغ خۇدايىمىزە، پۇجۇڭ ئاغىچىمىزدىن ھىچنىمنى ئايىماپتىكەن. ھۆسنى - چىرايىدىمۇ، ئەقىل - دانىشتىمۇ، ئۆزلەدىن يۇقۇرى تۇرىدىغان كىشىنى كۆرمىدىم. بىزگە ئوخشاش گالۋاڭلارغا قالسا، ھىچنىمنى تۈيماي يۈرىدۇ‌ىرەتتۇق. قارىسىلاچۇ ئۆزلەنى، سۇ كەلمەستە توغان توت دەپ، بۇ ئىشقا شۇنچە بۇرۇن كوش قىپتىلا. دىمىسىمۇ، بۇ تېجىمەلنىڭ كۆزى ھەرقانداق كىشىنىڭ كۆڭۈل

ریشتىسىنى خۇددى تىكەندەك ئىلىۋالايلا دەپ تۇرىدىكەن. خۇ- دايىم ساقلىغاي، كونىلار ئېيتقاندەك، كۆڭۈل دىگەن كۆزى يوق نىمە.

ئاق جۇجەم پىشتى، تۆكۈلدى،
يىمىدىم، تاتلىق ئىكەن.
دۇنيانىڭ مازۇزلىغى —
ئاشىق بىلەن مەشۇق ئىكەن.

دەپ، چىلىڭ گىلىڭ غوجام ئۇنىڭدىن مىھرىنى ئۇزەلمەي قالمىغاي يەنە.

بۇ گەپلەر بىلەن پۇجۇڭ ئاغىچىنىڭ غىمى تېخىمۇ ئېشىپ، «ئەمدى قانداق قىلىشاق بولار؟ بىر چىمىدىم ئوغا بىلەن ئۇ دۇنياغا ئۇزىتىۋېتەيمۇ - يا!» دىدى.

— گاختى ئەمەسىكىن، خېنىم، — دىدى ئايسە ئاپپاق.

— ئەمىسە، ئۆزىڭىز بىر چارە تاپىمامسىز! — دىدى پۇجۇڭ، ئايسە ئاپپاقنىڭ كۆزىگە تىكىلىپ، يالۋۇرغان بىر ئاھاڭدا.

ئايسە ئاپپاق چوڭقۇر خىيالغا چۆمگەندەك، بىردەم جىم ئولتۇردى - دە، مۇنداق دىدى:

— «جەڭ قىلار غەم لەشكىرى ھەركۈن بۆلەك، گۆش سىزىپ، پوستۇم قالار سۆڭەك بىلەن» دەپتىكەن، خېنىم. ھەزرەتلىرى تولا غەم يىمىسلە. مېنىڭ خىزمىتىمنى قىلىۋۇن دەپ، ھازرەنىلىككە كېچە - كۈندۈز يانلىرىدىن داجىتماي، بىر زامان تۇتۇپ تۇرسىلا ئاخىرى،

ئەشكەن ئاشمىسىز، كەسكەن ئاشمىسىز،
قازانغا چۈشۈپ ئېزىلگىلى؛
ماشمىسىز، پۇرچاقمىسىز،
بۇلۇڭدا تۇرۇپ چىرىگىلى.

دىگەندەك، بىر بۇلۇڭدا تۇرىۋەرمەمدۇ. ئاندىن گاختى كەلگەندە ... ھىم ... نىمە قىلسىلا ئىختىيارلىرى ئەمەسمۇ؟

بۇ مەسلىھەت پۇجۇك ئاغىچىغا ياغدەك ياقتى. ئايسەئاپپاق بۇ خىزمىتنى ئۇچۇن بىر ئالتۇن ئۇزۇك مۇكاپات ئالدى. ھەقىقەتتە بولسا، ئايسە ئاپپاق شامەخسۇتىنىڭ گۇلقىزغا كۆزى چۈشۈپ قالغانلىغىنى ئەستە تۇتۇپ، بىر چالمىدا ئىككى پاختەك سوقماقچى، يەنى قاچانلا بولمىسۇن، بىر كۈنى شامەخسۇتتىنمۇ مۇكاپات ئالماقچى بولۇپ، بۇ مەسلىھەتنى بەرگەن ئىدى.

شۇنداق قىلىپ گۇلقىز ئاق سىرىق كەلگەن ئۇزۇن تۇرا زەينەپنىڭ ئورنىغا پۇجۇك ئاغىچىنىڭ خاس دىدىگى بولۇپ قالدى. پۇجۇكنىڭ ئورنىنى يىغىش، تەرىتىگە سۇ بىرىش، غىزا ـ تاماق توشۇش، ئورۇن ـ كۆرپىسىنى سىلىش، يىغىشتىن تارتىپ، ئاخشىمى پۇت ـ قوللىرىنى تۇتۇشقىچە ھەممە ئىشلارنى گۇلقىز قىلاتتى؛ كىچىلىرىمۇ، پۇجۇكنىڭ ئاياق تەرىپىدە كىيىم ـ كىچىگى بىلەنلا تۇگۇلۇپ ياتاتتى؛ شامەخسۇت ۋاڭ پۇجۇك ئاغىچىنىڭ ھوجرىسىدا قونغان كىچىلىرىلا. باشقا دىدەكلەرنىڭ يىنىدا يېتىپ قالاتتى.

پۇجۇك ئۆز ئادىتى بويىچە، بەزى ئەتىگەنلىرى ئاتا ـ ئانىسىنىڭ روھىغا ئاتاپ قۇرئان ئوقۇسا، بەزى كۈنلىرى چىرايلىق مۇقاۋىلانغان قىلىن بىر كىتاپنى ئالدىغا قويۇۋېلىپ، ئۇيەر ـ بۇيەرنى ئوقۇپ قويىاتتى (بۇ، «چاھار دىۋان» ① ئىدى). مۇشۇنداق چاغلاردىمۇ، گۇلقىز پەگا تەرەپتە ئولتۇرۇپ، ئۇنىڭغا «يولداش» (ھەمرا) بولۇشى لازىم ئىدى. بىر كۈنى پۇجۇك ئاغىچا شۇ كىتاپتىكى بىر غەزەلنىڭ بەزى مىسرالىرىنى تەكرار ـ تەكرار ئۇنلۇك ئوقۇشقا باشلىدى:

نەۋ باھار ئەييامى بولمىش، مەن دىيارۇ يارىسىز،
بۇلبۇل ئولغاندەك خازان پەسلى گۈلۇ گۈلزارىسىز.

① «چاھار دىۋان» ياكى «خەزا ئىنۋال مەئانى» ـ تەلىشىر ناۋايىنىڭ تۆت دىۋاندىن تەركىپ تاپقان چوڭ ھەجىملىك توپلىمى.

تاڭ ئەمەستۇر، گەردىيارۇ يارسىز ئازۇردەمەن،
كى ئەمەس بۇلبۇل گۈلۈ گۈلزارسىز ئازارسىز.
تاپمەدۇق گۈل رەڭگى جامى بىخۇمار، ئەي باغبان،
ۋەھكى. بۇ گۈلشەن ئارا گۈل پۈتمەس ئەرمىش خارسىز.

گۈلقىز بۇ سۆزلەرنىڭ ھەممىسىگە چۈشىنەلمىسىمۇ، خۇددى كىمدۇ بىرى ئۇنىڭ يۈرەك تارلىرىنى چېكىۋاتقاندەك، ھۆكۈگۈر-ئىپتىپ يىغلاپ تاشلىغۇسى كەلدىيۇ، پۇجۇڭدىن قورقۇپ دېمىنى ئىچىگە يۇتقان پېتى يەرگە قاراپ جىم ئولتۇرۇۋالدى. شۇ تاپىتا خىيال قۇشلىرى تۇغۇلۇپ ئۆسكەن گۈزەل ئىدىر تاغلىرىدا جەۋلان قىلاتتى، مېھرىۋان ئاتا ـ ئانىسى، قووۇمى ـ قېرىنداشلىرى ۋە بىر مەلىدە چوڭ بولغان سۆيۈملۈكى راجى بالا كۆز ئالدىدا تۇرغاندەك كۆرۈنۈپ، قۇلىغىغا ھىچنىمە كىرمەيتتى.

ـ ھەي تېجىمەل، شۇنچە قىچقارسام ئاڭلىمايسەنغۇ! ئىشەك قۇلىغىڭ پاڭ بولۇپ قالدىمۇ؟ ـ دەپ بىرنى تەپتى پۇجۇڭ.

شۇ چاغدىلا، گۈلقىز ھۇشىغا كېلىپ، ئورنىدىن دەس قوپتى ـ دە، قول باغلاپ تۇرۇپ «خوش خېنىم» دىدى.

ـ ماڭ، ئۇسسۇلۇق ئەپكىر!

2

كۈنلەر ۋە ئايلار شۇنداق ئۆتىۋەردى. پۇجۇڭ ئاغىچىنىڭ بۇرۇنقى خاس دىدىگى زەينەپ «بۇ تېجىمەل ئەدىنمۇ كەلدى» دەپ گۈلقىزغا رەشىك قىلىپ، ئۇنى گەپتە چېقىۋېلىشقا تىرىشاتتى. باشقا دىدەكلەر «گۈلقىزدىن بىزنىڭ كۈنىمىز ياخشىراق، ھەر قانچە بولغان بىلەن كېچىسى ئارام خۇدا ئۇخلىيالايمىز» دەپ ئۇنىڭغا ئىچىنى ئاغرىتىشاتتى. ھەقىقەتەنمۇ گۈلقىز شۇنداق ئەھۋالدا قالـ دىكى، ئۇ ئەمدى ھەممە دەرتلىرىنى بىرياقتا قايىرىپ قويۇپ، شامەخسۇتنىڭ پۇجۇڭ ئاغىچا قېشىدا پات ـ پات قونۇپ قېلىشىنلا

تىلەيدىغان، شۇنداق بولغاندا، بۇ سۆزەكگۈر ئايالنىڭ ئۇششاق گەپلىرىنى بىر كېچە بولسىمۇ ئاڭلىماي، ئۆزىگە ئوخشاش دىدەكلەر بىلەن ھال ـ مۇڭ قىلىشىشقا، يوتقاننى چۈمكىۋېلىپ بولسىمۇ، ئۆكسۈپ ـ ئۆكسۈپ يىغلاپ، ئىچىنى بوشتىۋېلىشقا پۇرسەت تېپىلغان بولاتتى. ئەمدى بولسا، ئەتىياز كىرىش بىلەن خۇددى قېرىشقاندەك، پۇجۇڭ ئاغىچىنىڭ تاۋى يوق بولۇپ قالدى. شامەخسۇتمۇ پەقەت كۈندۈز ـ لىرى كىرىپ ھال ـ ئەھۋال سوراپ قويۇپلا چىقىپ كېتىدىغان بولدى.

ئون ئۈچىنچى باپتا ئىپىتىلغىنىدەك، شامەخسۇت تاققا چېرىك چىقىرىش بىلەن بەنت بولۇپ يۈرگەن كۈنلەردە، پۇجۇڭ ئاغىچىنىڭ ئىستىمىسى بىردىنلا ئۆرلەپ، ئۇيقۇسى كەلمەس بولۇپ قالدى. ئوردا تىۋىپلىرى ئوتتۇرىغا تارتىلغان پەردىنىڭ بۇ تەرىپىدە ئولتۇرۇپ، پۇجۇڭ ئاغىچىنىڭ ئاپپاق بىلەكلىرىگە نېپىز داكا يېپىپ، ئۇنىڭ تومۇرىنى تۇتۇپ كۆردى ۋە تەكەللۇپ بىلەن بەزى گەپلەرنى سوراپ، ھەر خىل دورا ـ شەرۋەتلەرنى تەييارلاپ بەردى.

شىيەتەي بىلەن قىزىبەگ غوجا تۆت يۈز چېرىك بىلەن تاققا چىقىپ كەتكەندىن كېيىن، شامەخسۇتنىڭ كۆڭلى ئارام تېپىپ، ئەمدى ئۇ پەقەت «غەلىبە» خەۋىرىنىلا كۈتۈپ تۇراتتى. شۇڭا، ئەتىسى ئوردا مەسچىتىدە بامداد نامىزىنى خاتىرجەم ئوقۇپ بولۇپ، پۇجۇڭ ئاغىچىسىنى يوقلاپ كىردى. پۇجۇڭ قاتتىق ئۇيقۇدا ئىدى. شامەخسۇت ئالتۇندىن ھەل بېرىلگەن كارۋاتنىڭ باش تەرىپىگە كېلىپ، پۇجۇڭنىڭ پىشانىسىگە قولىنى قويدى.

ــ ئىستىمىسى خېلى يېنىپتۇ.

ــ خو...ش، گاڭ غوجام ھەزرەتلىرىنىڭ ئۇلۇغ دۇئالىرى بەركاتىدا، ــ دىدى ئايسە ئاپپاق، يەردىن ئۈستۈن قارىماي تۇرۇپ.

ــ بۇگۈن كېچە تىنچ ئۇخلىدىمۇ؟

ـــتۇپىلار ئىككى كېچە ـ كۈندۈز ئۇخلايدىغان دورا بەردى. شۇنداق قىلسا، ياخشى بولۇپ كەتكىدەك. ئاخشامدىن بۇيان، ھىچنىمىنى تۈيماي قاتتىق ئۇخلاۋاتىدۇ، ـــ ئايسە ئاپپاق شۇ گەپ لەرنى قىلىپ تۇرغاندا، ئۇنىڭ سىنچى كۆزلىرى شامەخسۇتنىڭ كۆزلىرى بىلەن ئۇچرىشىپ قالدى. بىردەم جىملىقتىن كېيىن، شامەخسۇت گۈلقىزغا كۈلۈمسىرەپ قاردى. گۈلقىز پەگادا قول باغلاپ، يەرگە قاراپ تۇراتتى.

ـــ ياخشى، ـــ دىدى شامەخسۇت ئىشىك تەرەپكە كېتىۋېتىپ.

ئايسە ئاپپاق ئىككى قەدەم ئىلگىرىلەپ، ئاجايىپ بىر ناز ـ كەرەشمە بىلەن مۇنداق دىدى:

ـــ ھەزرەتلىرىنىڭ نىمە يارلىقلىرى بارىكىن؟

ـــ بۇيان چىقىڭ، ـــ دىدى شامەخسۇت، ئايسە ئاپپاققا قارىماي تۇرۇپ.

قاراڭغۇ دالاندا شامەخسۇت بىلەن ئايسە ئاپپاقنىڭ پىچىر ـ لاشلىرى ئاڭلاندى.

3

كۈن پاتاي دەپ تۇرغاندا، ئايسە ئاپپاق زەينەپ بىلەن يەنە بىر دىدەكنى پۇچۇڭنىڭ ھوجرىسىغا باشلاپ كىرىپ، «بىر قەدەممۇ نېرى كەتمەيسىلەر، بولمىسا، نىمە كۈن كۆرىدىغانلىقىڭلارنى بىلىسىلەرغۇ ـ ھە!» دىدى ـ دە، گۈلقىزنى باشلاپ ماڭدى. ئۇنى چۆيۈن مەش قويۇلغان بىر ئىسىق ئۆيگە ئەپكىرىپ، سۇ ئىسىتىشقا، پاكىزە يۇيۇنۇپ، باش ـ كۆزىنى ئوبدان تاراشقا، ئاندىن ھەممە كىيىملىرىنى يۆتكەشكە بۇيرۇدى ۋە قولىدىكى بوخچىنى ئالدىغا قويۇپ ئۆزى چىقىپ كەتتى.

گۈلقىز ئۆزىنىڭ بېشىغا قانداق بىر قارا كۈننىڭ كېلىۋاتقانلىغىنى دەرھال چۈشىنىپ، پەنجىرە تەرەپكە يۈگۈردى؛ ئىشىك

سىرتىدىن سولاقلىق ئىدى. نىمە قىلىشنى بىلمەي، خۇددى قەپەزدىكى قۇشتەك تىپىرلاپ، سۇمبۇل چاچلىرىنى يۇلۇپ باقتى. ئاخىرى، تىزىنى قۇچاقلاپ ئولتۇرۇپ، ئۆكسۈپ ـ ئۆكسۈپ يىغلاشقا باشلىدى.

بىرەر سائەتتىن كىيىن، ئىشىك ئىچىلىپ، ئايسە ئاپپاق كىرىپ كەلدى. ئۇ، گۈلقىزنى شۇ ھالەتتە كۆرۈپ، ئاچچىغىدىن تىترەپ كەتتى ۋە گۈلقىزنىڭ بىقىنلىرىغا تىپىپ، ئاغزىنى بۇزۇشقا باشلىدى:

ـ ۋاي يەر يۇتقۇر، تىخىچە ئولتۇرۇپسەنغۇ؟ مېنى رەسۋايى ئالەم قىلدىغان بولدۇڭ، ئەمدى غوجامغا نىمە دەيىمەن ـ ئىست ساڭا قىلغان ياخشىلىغىم! تىگى پەسنىڭ ئۆزى پەس دىگەن شۇ. ھوي تىجىمەل! ـ ئاندىن ئىشىكتىن بىشىنى چىقىرىپ، ـ ھاي گۈلچەرە، پاتەم بىلەن بۇيان كىلىڭلار! ـ دەپ ۋاقىرىدى.

گۈلچەرە دىگىنى ھەرەم خانىنىڭ كىرچىسى بولۇپ، ئوتتۇرا ياشلىق بىر ئايال ئىدى. پاتەم مۇندىن بىر يىل بۇرۇن شامەخسۇتنىڭ نىكايىدا ئۇچ كۈن تۇرۇپ، «تالاق» قىلىپ تاشلانغان بىر دىدەك ئىدى.

ئايسە ئاپپاق گۈلقىزنى يۇيۇندۇرۇپ، چاپسان جابدۇپ چىقىشنى ئۇلارغا تاپشۇرۇپ، ئۆزى كۆزدىن غايىپ بولدى.

ئاسمان گۈمبىزى زالىمنىڭ كۆڭلىدەك قارىيىپ، سان ـ سانسىز يۇلتۇزلار يىتىم ـ مىسكىنلەرنىڭ ياشلىق كۆزلىرىدەك غەمكىن چىملداشقا باشلىغان چاغدا، ھەرەمخانە دەرۋازىسىدىن پانۇس كۆتەرگەن پاتەم چىقىپ كەلدى. ئۇنىڭ كەينىدىن ئايسە ئاپپاق بىلەن گۈلچەرىخان گۈلقىزنى قولتۇقلاپ كىلىۋاتاتتى. ئۇلار شامەخسۇتنىڭ خاس ھوجرىسى جايلاشقان بىر يۇرۇش ئۆينىڭ دالىندا توختىدى. دالان قاتار ـ قاتار موم شاملار بىلەن كۈندۈزدىكىدەك يورۇتۇلغان ئىدى. ئۇدۇلدىكى نەقىشلىك يوغان باغدات ئىشىگى قىيا ئوچۇق تۇراتتى. تۇرشا تۇغىبىگى يالىڭاچلانغان قىلىچنى تىك

تۇتۇپ، ئىشىك تۈۋىدە غادىيىپ تۇراتتى. گىلەم سىلىنغان سۈپىدا ياشىنىپ قالغان ئوردا ئىمامى بېشىنى تۆۋەن سىلىپ ئولتۇراتتى. ئىمام ئايسە ئاپپاقنىڭ ھۆرمىتىگە ئورنىدىن تۇردى. ئايسە ئاپپاق ئۇنى ئولتۇرۇشقا ئىشارەت قىلىپ، ئۆزىمۇ گىلەمنىڭ بىر بۇرىچىگىدە ئولتۇردى: سۈپىنىڭ ئوتتۇرىسىغا يىپىلغان داستىخاندا بىر تىزىق چۈۋۈتا (ھەمەك) نان بىلەن بىر پىيالىدە ئازراق تۇز سۈيى تۇراتتى.

— قىينى باشلىسلا ئاخۇنۇم، — دىدى ئايسە ئاپپاق.

ئىمام نىكا پەتىسنى ئوقۇپ بولۇپ، گۈلقىزغا قاراپ بىرنىمىلەر دىدى. تاۋا دۇردۇنغا ئورالغان گۈلقىزنىڭ قۇلىغىغا ھىچنىمىنى ئاڭلانمايتتى. ئۇنىڭ گۈلدەك يۈزى تامىدەك تاتىرىپ، كۆزلىرى بىر چېكتىكە قادىلىپ قالغان ئىدى. ئەمدى بۇ كۆزلەردە نە ياش تامچىسى، نە ھايات شولىسى كۆرۈنمەيتتى. ئەگەر گۈلچەرىخان بىلەن پاتەملەر قولىتۇقلاپ تۇرمىسا، ئۇ ھازىرلا ئارقىسىغا ئۆچۈپ كېتىدىغاندەك تۇراتتى.

گۈلقىزدىن ھىچ سادا چىقمىغانلىقتىن. ئايسە ئاپپاق قاقتەك ئىككى پارچە نانىنى تۇز سۈيىگە تەكىكۈزدى ـ دە، بىر پارچىسىنى گۈلقىزنىڭ ئاغزىغا تىقتى؛ ئىككىنچى پارچىسىنى چىنە تەخسىگە سىلىپ، پەتنۇس بىلەن ئىچكىرى ئۆيگە ئەپكىرىپ كەتتى. ئىمام دۇئا ياندۇرۇپ دالاندىن چىقتى.

ئايسە ئاپپاق ئىچكىرى ئۆيدىن قايتىپ چىقىپ، گۈلقىزنى قولتۇقلىدى ۋە سۈرىگەندەك قىلىپ، ئىچكىرى ئېلىپ كىردى. ئالتۇن شامدانلارغا سانچىلغان موم شامىلار كۆزنى چاقنىتىپ تۇراتتى. شامەخۇت كېچىلىك كىيىملىرى بىلەن ئۇدۇلدىكى ئالتۇن ھەل بېرىلگەن نەقىشلىك كارۋاتتا پەر ياستۇقلارغا يۆلىنىپ ئولتۇراتتى. ئايسە ئاپپاق گۈلقىزنىڭ بىقىنىغا نوقۇپ، «ۋاڭ غوجامغا تازىم قىلىڭ قىزىم» دەپ ئىككى قېتىم ئېيتتى. گۈلقىز ھىچنىمىنى ئاڭلىمىغان ۋە ھىچكىمنى كۆرمىگەندەك، بايىقى قىياپەتتە تۇرىۋەرگەنـ

دىن كېيىن، ئايسە ئاپىپاق ئۇنى سۆرەپ دىگىدەك كارۋاتىنىڭ قېشىغا ئېلىپ باردى. شامەخسۇت ئۆرە ئولتۇرۇۋېلىپ، كۈلۈمسىرىگەن ھالدا گۈلقىزنىڭ قولىنى تۇتتى. گۈلقىز ئۆزىنى شۇنداق چاقىقانلىق بىلەن ئەپقاچتىكى، شامەخسۇت بىلەن ئايسە ئاپپاق ئۇنىڭ قانداق قىلىپ قولدىن چىقىپ كەتكەنلىگىنى تۇيمايلا قالدى. «ھاي، ئەدەپسىز» دەپ ۋاقىرىۋەتتى ئايسە ئاپپاق. گۈلقىز ئىشىكنى بىر تېپىپ دالانغا قاچماقچى بولدى. دەل شۇ چاغدا، تۇرشاتۇغىبىگى خەنجەرسىمان ئىنچىكە قىلىچنىڭ ئۇچىنى كۆكسىگە توغرىلاپ ئۇنى توسۇۋالدى. ئايسە ئاپپاق: «تۇت بۇ ئەدەپسىزنى!» دەپ يەنە ۋاقىرىدى. ئاڭىغىچە گۈلقىز ئىككى قەدەم ئارقىغا داجىپ، ئۆزىنى كۆكرىگى بىلەن قىلىچقا شۇنداق قاتتىق ئۇردىكى، قىلىچ ئۇنىڭ كۆكسىگە بىر غىرىچىتەك كىرىپ كەتتى ـ دە، گۈلقىز شۇ ھامان يىقىلدى. قىلىچمۇ تۇرشاتۇغىبىگىنىڭ قولىدىن چۈشۈپ كەتتى.

گۈلقىزنىڭ كۆكرىگىدىن بۇلدۇقلاپ ئېقىۋاتقان قان ئۇنىڭ قاردەك ئاپپاق شايى كۆيىنگىنىڭ ئېتەكلىرىنى قىزىل دۇخاۋا جىلىتكىسىگە ئوخشاش قىپ ـ قىزىل قىلىۋەتتى ....

ئون بەشىنچى باپ

ئۇنداق قازانغا مۇنداق چۆمۈچ

كۆچلۈك مەن دىمىگىن، ئۆزەڭدىن
كۆچلۈككە يولۇقسەن؛
مەن ھەييارمۇ دىمىگىن، ئۆزەڭدىن ھەيـ
يارراققا ئۇچراپ قالسەن!

ــ قىرغىز خەلق ماقالى

1

شۇ ئاخشىمى، شىيەتەي بىلەن قىزىبەگ غوجا قالدۇق چىرىكلىرىنى باشلاپ، سالپىيىشقان ھالدا شەھەرگە قايتىپ كېلىكتى. ئەتىسى ناشتىدىن كېيىن، قىزىبەگ غوجا شامەخسۇتنىڭ ئالدىدا يۈكۈنۈپ ئولتۇرۇپ، ئەھۋالنى مەلۇم قىلدى. بۇ «شۇم خەۋەر» شامەخسۇتنى ئاخشامقى يارىسىغا تۇز سەپكەندەك سەكرىتىۋەتتى، ئۆز ئاچچىغىنى قىزىبەگ غوجىدىن ئالماقچى بولۇپ، ئۇنىڭ

ياقىسىدىن تۇتۇپ، ئاغزىنى بۇزدى. گەپ ئارىسىدا، شىيەتەينى بىر-مۇنچە قاغاپ، «مەن ئۇ ئەيىبۇنكەشنىڭ ئاتقان پولىرىغا ئىشىنىپ كېتىپتىمەن، ئىسىت-ئىسىت» دەپ ساقلىنى يۇلۇشقا باشلىدى.

شۇ ئارىدا، مەلۇمچى بەگ كىرىپ، ئامبالنىڭ كەلگەنلىگىنى مەلۇم قىلدى. ئەخمەتشا تۇڭچىمۇ، ئامبالنىڭ ئارقىسىدىن كىرىپ قول باغلاپ تۇردى.

ئامبال بەي ۋىنچاۋ شامەخسۇتقا بىرمۇنچە تەسەللى سۆز-لىرىنى ئېيتقاندىن كېيىن مۇنداق دىدى:

— بۇ، كۆتۈلمىگەن ئىش بولدى. جانابى شىيەتەي چىڭ گاڭ غوجامنىڭ يۈزىگە قارىيالمايمەن دەپ، ھوزۇرلىرىغا كىرىشكە جۈرئەت قىلالمىدى. جاناپلىرىنىڭ ئالدىدا مەنمۇ خىجىل. ئەمما، ئەھۋالدىن قارىغاندا، گۇنا بىرىنىڭ چېرىكلەردە ئەمەس ئىكەن. چۈنكى بىرىنىڭ چېرىكلىرىمىز تاغ شارائىتىنى ياخشى بىلمەيدۇ. تاغدىكى ئوغرىلار چېرىكلىرىمىزنىڭ مۇشۇ ئاجىزلىغىدىن پايدىلىنىپ كېتىپتۇ. ھىلى بولسىمۇ، بۇ ئوغرىلارنى يوقىتىشنىڭ ئامالى بار دەپ ئويلايمەن.

— قانداق قىلماقچى؟ — دىدى شامەخسۇت قاپىغىنى سىلىپ.

— مېنىڭچە يەرلىك خەلقتىن كۆپرەك ئەسكەر ئېلىپ، يەنە تاققا چىقارساق دەيمەن. تېرەك كېسىدىغان پالتىنىمۇ ياغاچتىن ساپلايمىز ئەمەسمۇ.

— يەرلىك خەلقتىن ئەسكەر ئالماق تەس. ئۇنىڭ ئۈستىگە، يەرلىكلەردىن ئېلىنغانلار ئەسكەرلەرگە ئىشەنگىلى بولمايدۇ. ئۆتكەن قېتىم ئۇرۇمچىگە ماڭدۇرغان ئەسكەرلىرىمىزنىڭ نىمە قىلغانلىغىنى ئۇنتۇپ قالماڭ! — دىدى شامەخسۇت.

— بۇ قېتىم ئۇنداق بولمايدۇ، — دەپ ئېتىراز بىلدۈردى ئامبال، — مەسىلەن، پادىچى بالا چېغىدا بىر توپ پادىنى بىر تال تاياق بىلەن ئۆزى يالغۇز ھەيدەپ ماڭالايدۇ. گەپ ئۇلارنى قانداق باشقۇرۇشتا، ئۇلاردىن قانداق پايدىلىنىشتا. بىز شۇنداق

بىر ئىش قىلايلىۋقىكى، يا ئوغرىلار قىرىلىپ تۇگەيدۇ، ياكى ئىختىيارسىز تەسلىم بولىدۇ. ئۇرۇش سەنئىتى توغرىسىدىكى كىتاپلاردا، بىرى جەڭ، توققۇزى رەڭ دىگەن ھىكمەت بار. بىز شۇ ھىكمەت بويىچە ئىش قىلىمىز.

ئاندىن ئۇ، ئۆزىنىڭ ھۇجۇم پىلانىنى شامەخسۇتقا تەپسىلى چۈشەندۈردى.

شامەخسۇتنىڭ چىرايىغا كۈلكە يۈگۈردى.

ــ يەنە بىر خۇش‌خەۋەر بار، ــ دىدى ئامبالمۇ كۈلۈپ.

ــ خوش، قۇلىغىم ئامبال جاناپلىرىدا.

ــ ۋاڭ جاناپلىرىغا مەلۇمكى، ھىلىقى سۇڭ جۇڭشەنىڭ ئورنىغا يۈەن شىكەي① دىگەن كىشى دا زۇڭتۇڭ بولغان ئەمەسمىدى، قارىسىلا ئۇ، خانلىققا كارامەت سادىق ئادەم ئىمىش، ھازىردىن باشلاپ، جۇڭگو زىمىنىدا خانلىقنى قايتا تىكلەشكە كىرىشۈپتىپتۇ. ئۇنداق بولغاندا، سۇ كېتىپ تاش قالىدۇ، ئوسما كېتىپ قاش قالىدۇ، دەپ ۋەزىيەت يەنە باشقىچە بولىدۇ. تاغدىكى ئوغرىلارنى يوقاتقاندىن كېيىن، ۋاڭ جاناپلىرىنىڭ يەنە بىيىجىڭغا زىيارەتكە بېرىشلىرى چوقۇم.

ــ ئىلاھىم ئېيتقانلىرى كەلسۇن، ــ دىدى شامەخسۇت.

شۇنىڭدىن كېيىن، يەرلىكلەردىن كۆپرەك ئەسكەر ئېلىپ، شىيەتەي يامۇل چېرىكلىرى بىلەن بىرلىكتە يەنە تاقىغا ھۇجۇم باشلاش قارار قىلىندى.

---

① يۈەن شىكەي — (1859 — 1916) - شىڭخەي ئىنقىلاۋىغىچە، مانچۇ خانلىق ھۆكۈمىتىنىڭ مۇھىم ئەمەلدارلىرىدىن ئىدى، شىڭخەي ئىنقىلاۋى مەزگىلىدە، چەتئەل جاھانگىرلىكىنىڭ قوللىشى بىلەن خانلىق ھۆكۈمەتنىڭ باش مىنىستىرى بولۇۋېلىپ، بىر تەرەپتىن، ئىنقىلابچىلارنى سۈلىھى تۈزۈشكە ۋە سۇڭ جۇڭشەن ئەپەندىنى زۇڭتۇڭلۇقتىن ئىستىپا بېرىشكە زورلىدى. يەنە بىر تەرەپتىن، مانچۇ خاننى تەختتىن چۈشۈشكە ئۈندەپ ئاخىر ئۆزى «جۇڭخۇا مىنگو»نىڭ ۋاقىتلىق زۇڭتۇڭلۇغىنى قولغا كىرگۈزۈپ ئالغان ۋە ئۆزىنى خان دەپ ئېلان قىلىشان. 1916 - يىلى مارتتا پۈتۈن مەملىكەت خەلقىنىڭ نارازىلىق سادالىرى ئىچىدە، خانلىق تۈزۈمىنى ئەمەلدىن قالدۇرۇشقا مەجبۇر بولۇپ، شۇ يىلى ئىيۇندا ئۆلگەن.

شۇ قارارغا بىسىلىپ، ئوردا بەگلىرى بىلەن بىرقانچە دورغا ۋە قىزىلار تەرەپ ـ تەرەپكە چېچىلىپ يۈرۈپ، بۇرۇن ئەسكەر ئېلىنمىغان يېزىلاردىن ئۈچىۋۇزدىن ئوشۇق يىگىتنى ئەسكەرلىككە تۇتۇپ كەلدى. بىرقانچە كۈن ھەربىي مەشق ئۆتكۈزۈلگەندىن كېيىن، ئوردا چېرىكلىرى بىلەن شىيەتەي يامۇل چېرىكلىرى قوشۇلۇپ، جەمى بەشيۈزدىن ئوشۇق چېرىك يەنە تاققا ماڭدۇرۇلدى. ئەمما يەرلىكلەردىن ئېلىنغان يېڭى چېرىكلەرگە قارا مىلتىق بىلەن قىلىچ ـ نەيزىلەر تارقىتىپ بېرىلدى. بۇ قېتىم قېزىبەگ غوجا سەرلەشكەر، سايىم ئۈچىبىگى ئۈنىك ياردەمچىسى بولۇپ ماڭىدى. شىيەتەي ئۆزىنىڭ ئورنىغا باشقا بىر ھەربىي ئەمەلدارنى چىقىرىپ بەردى.

2

ئەمدى قوزغىلاڭچىلارغا كەلسەك، ئۇلار دۇشمەننىڭ ھىلىقى كۈنى تاڭ يورۇش ئالدىدا قىلغان تۇيۇقسىز ھۇجۇمىدا قۇربان بولغان ئون سەككىز قېرىندىشىنىڭ جەسىدىنى بىر يەرگە توپلاپ، شۇ كۈنىلا نۇرۇل بوۋىنىڭ ئىمامەتچىلىگى بىلەن نامىز چۈشۈرۈپ يەرلىككە قويدى، قۇربان بولغانلارنىڭ يېقىنلىرىغا قوشۇلۇپ كۆز يېشى قىلىشتى. شۇ ئارىدا قەۋرە بېشىدا ئولتۇرغان ياش بىر يىگىت ئاجايىپ مۇڭلۇق قىرائەت باشلىدى. ئۇنىڭ قىرائىتى شۇنداق تەسىرلىك ئىدىكى، بېشىنى تۆۋەن سېلىپ ئولتۇرغان تۆمۇر خەلپىنىڭمۇ كۆزلىرىدىن ئىختىيارسىز ياش تۆكۈلۈپ كەتتى. دۇئادىن كېيىن، تۆمۇر خەلپە ئورنىدىن تۇرۇپ مۇنداق دىدى:

ــ قېرىنداشلار: بۇ شېھىتلارنىڭ ئىسىق قانلىرى ھەممىمىزنىڭ ئۇيقۇسىنى ئاچتى. بىزنى غەپلەت ئۇيقۇسى باسمىغان بولسا، مۇنچىلىك چىقىمدار بولمايتتۇق، راجى بالىمۇ دۇشمەننىڭ قولىغا چۈشۈپ قالماس ئىدى، مەن سىلەرنىڭ ئالدىڭلاردا گۇناكار!

تۆمۈر خەلپە كۆزىگە ياش ئېلىپ جىم تۇرۇپ قالدى.

ــ ئانداق دىمە تۆمۈر ئاكا، دۇشمەننىڭمۇ شۇنچە كۆپ ئادىمىنى ئۆلتۈردۇققۇ، ــ دىدى ئامانقۇل.

ــ شۇنداق، شۇنداق، ــ دىدى كۆپچىلىك.

ــ جەڭ بولغاندىن كېيىن، بىز تەرەپتىنمۇ چىقىم بولىدۇ- دە، ــ دىدى قارا بوسۇق.

ــ شۇنداق، ــ دەپ سۆزىنى داۋاملاشتۇردى تۆمۈر خەلپە، ــ جەڭ بولغاندىكىن، ئەلۋەتتە چىقىم بولىدۇ. ئەمما، ھۇشىيار تۇرغان بولساق، مۇنچىلىك چىقىمدار بولمايتتۇق. بىز جەڭ قىلىشقا بەك خام ئىكەنمىز، ئالدىمىزدا تېخى ئىش كۆپ، كۆردۈكلارغۇ، شامەخسۇت تۈلىكىدىنمۇ ھەيىار ئىكەن. بىزمۇ ئەمدى جەڭ ھۈنىرىنى ئۈگەنمىسەك بولمايدۇ. ھەممىدىن مۇھىمى ئۆز سىپىمىزنى رەتلەپ، بىرقانچە توپلارغا بۆلۈشىمىز، ھەربىر توپقا باشلىق قويۇپ، ئۇنىڭ گېپىنى ئاڭلايدىغان بولۇشىمىز لازىم.

ــ توغرا، توغرا، ــ دىيىشتى كۆپچىلىك.

شۇنىڭدىن كېيىن، تۆمۈر خەلپە بىر كىگىز ئۆيىدە ئۆز ھەمراللىرى بىلەن كېڭەش ئۆتكۈزۈپ، قورال تۈتالايدىغان كىشىلەرنى ئۈچ توپقا بۆلدى. بىرىنچى توپقا قارا بوسۇق، ئىككىنچى توپقا ئېلى پالگان، ئۈچىنچى توپقا نىياز پالگان توپ بېشى بولۇپ بەلگىلەندى. جەڭ ۋاقتىدا قارا بوسۇق سول قاناتتا، ئېلى پالگان ئوڭ قاناتتا، نىياز پالگان ئوتتۇرىدا، تۆمۈر خەلپىمۇ، سەر قوشۇن سۈپىتىدە نىياز پالگان بىلەن بىر جايدا تۇرىدىغان بولدى. ئامانقۇل چارلاش قىسمىنىڭ باشلىغى؛ ئەنسارى، قاسىم قىزىق ۋە يەنە بىر يىگىت ئالاقىچى بولۇپ بەلگىلەندى. پۈتۈن ئارقا سەپ ئىشلىرىغا سەيپۇڭ توختى بىلەن سەپەرقۇل مەسئۇل بولدى. سەيپۇڭ توختىنىڭ ئۆز تەلىۋى شۇنداق ئىدى.

كەچقۇرۇن، ئۇلار كېڭەشتىن تارقاپ چىققاندا، ئىگىز دۆڭلۇكتىكى شىبىتلار قەۋرىستانىدىن يەنە بايىقى يىگىتنىڭ

مۇڭلۇق قىرائىتى ئاڭلاندى. تۆمۈر خەلپە باشلىق ھەممەيلەن جىم تۇرۇپ بىردەم تىڭشىدى.

— بۇ قارى يىگىت كىم بولىدۇ؟ — دەپ سوردى تۆمۈر خەلپە.

— ئىدىرلىق سۇلايمان دورغىنىڭ ئوغلى، ئېتى ئاخۇن قارى ئىكەن. قۇمۇلدىكى چوڭ مەدرىسىدە بەش يىل ئوقۇپتۇ. شامەخسۇت سۇلايمان دورغىنى ئۆتكەن كۈزدىكى تۆمۈر چاۋا سانىغىدا مىنىڭ قويلىرىمغا خىيانەت قىپىسەن دەپ، سولاپ قويغانىدىن كېيىن، بۇ قارى يىگىت شەھەردە تۇرۇشتىن قورقۇپ، تاقىغا يېنىپ چىقىپتۇ. يېقىندا مەنمۇ شامەخسۇتتىن ئۆچ ئالىمەن دەپ، بىزگە كېلىپ قېتىلدى، — دىدى سەيپۇڭ توختى.

— قۇرئاننى ئوبدان ئوقۇيدىكەن، نۇرۇل ئاكامغا يارىدەملىشىپ، يۇرتىنىڭ جامائەتچىلىك ئىشلىرىغا قاراشسا قانداق؟ بىزمۇ چوڭ جامائەت بولۇپ قالدۇق، — دىدى تۆمۈر خەلپە.

— مەنمۇ شۇنداق خىيال قىلمۇىدىم، — دىدى سەيپۇڭ توختى.

شۇندىن باشلاپ، ئاخۇن قارى ياش يىگىت بولۇشىغا قارىماي، قوزغىلاڭچىلار ئارىسىدا چوڭ ھۆرمەتكە ئىگە بولۇپ، مويىسپىتلار قاتارىدا ئولتۇرىدىغان بولۇپ قالدى. ئۇ، بەك مۇلايىم، سىلىق، ئەدەپ ـ ئەخلاقلىق كۆرۈنەتتى. ئۆزىمۇ، كېلىشكەن چىرايلىق يىگىت ئىدى. ئەمما ئۇنىڭ يېقىملىق ۋە ھەممىنى كۆلۈپ تۇرىدىغان كۆزلىرىنىڭ نىمىلەرگە دىققەت قىلىۋاتقانلىغىنى ئامانقۇلدىن باشقا ھىچكىم سەزمىگەندەك قىلاتتى. ئامانقۇل بولسا، «ھەي، بۇ قارى يىگىتنىڭ كۆزىنىڭ ئىچىدە يەنە بىر كۆز بارىدەك قىلىدىغۇ، ماڭا شۇنداق كۆرۈنۈۋاتامدىكىن ـ يا؟ خۇدانىڭ ئۆزىگە ئامانەت» دەپ ئويلايتتى.

بىر كۈنى، كۈن چىقىش تەرەپ ئوبدانلا قىزارغان بىر چاغدا، ئامانقۇل ئۆز ھەمرالىرى بىلەن ئاقچۇق سىيىغا تۇتاش ئىدىرلىقلارنى چارلاپ يۈرگەندە، سايىدىن قېلىن چاڭ ـ توزاڭ كۆتىرىلىۋاتقانلىغىنى كۆرۈپ قالدى. بۇ، يۇقۇرىدا ئىيتقىنىمىزدەك،

ئامبال بەي ۋىنچاۋلىك پىلانى بويىچە، ئوچۇق ـ ئاشكارا ھۇ ـ جۇمغا كېلىۋاتقان چېرىكلەر ئىدى.

تۆمۈر خەلپە ۋە ئۇنىڭ ھەمراللىرى بۇ ئىشتىن خەۋەر تېپىپ، دەرھال بىر دۆڭگە چىقىپ قاردى. كۆردىكى، ئاتلىق چېرىكلەر بىرنەچچە يۈز پۇقرانى ئالدىغا سېلىپ ھەيدەپ كەلمەكتە، بۇ پۇقرالارنىڭ ھەممىسى قوراللىق ئىدى. ئۇلار بىر ئالدىغا، بىر كەينىگە قاراپ، ناھايىتى تەسلىكتە ئىلگىرىلەيتتى. ئارقىدىكى چېرىكلەر قىلىچلىرىنى پۇلاڭلىتىپ ئۇلارغا ھەيۋە قىلاتتى. ھەتتا بەزىلىرىنى شۇ يەرنىڭ ئۆزىدىلا چېپىپ تاشلايتتى.

ــ ئەمدى قانداق قىلغۇلۇق؟ ئۆز قېرىنداشلىرىمزنى ئۆزىمىز ئاتىمىزمۇ؟ ھەي جادىگەر شامەخسۇت، تاپقان ھىلەڭنى قارا! ــ دىدى قارا بوسۇق تېپچەكلەپ تۇرۇپ.

ــ راست، يامان بولدى، ئۇيان تارتساق ئۆكۈز ئۆلىدۇ، بۇيان تارتساق ھارۋا سۇندۇ، ــ دىدى ئېلى پالگانمۇ، ئاچچىقى بىلەن ئاغزىغا ناس تاشلاپ.

تۆمۈر خەلپە قامچىسى بىلەن يەرنى جىجاپ جىم ئولتۇراتتى. ھەممەيلەننىڭ بېشى چۈشۈپ كەتتى.

بىردەمدىن كېيىن، تۆمۈر خەلپە ئورنىدىن دەس قوپۇپ مۇنداق دىدى:

ــ سىلەر ئوڭ قانات، سول قاناتتىكىلەر دەرھال چېكىنىپ، ئىدىرلىقلارنىڭ ئىچىگە يوشۇرۇنۇڭلار. مەن نىياز پالگان بىلەن ئۇلارنى بىردەم توسۇپ، ئاندىن تاغ ئىچىگە قاچىمىز. ھەممىسى ئىدىرلىقلارغا كىرىپ بولغاندا، ئىككى تەرەپتىن يانداپ كېلىپ، چېرىكلەرنى سوقۇڭلار، شۇ چاغدا بىزمۇ ئالدى تەرەپتىن قاپسايلى، ئۇنداق قازانغا مۇنداق چۆمۈچ دىگەن شۇ.

بۇيرۇق دەرھال ئورۇنلاندى. ئۇ تەرەپتە بولسا، ئاتلىق چېرىكلەرنىڭ باشلاپ بېرىشى بىلەن، پىيادىلەرمۇ قارا مىلتىقلىرىدىن ئوق چىقىرىپ ھۇجۇمغا ئۆتتى. ئەمما، بۇ پىيادىلەر

مىلتىقلىرىنى قارىسىغىلا، ھىچقانداق نىشانغا قاراتمايلا ئاتاتتى. تۆمۈر خەلپە بىلەن نىياز پالگان ئاتلىقلارنى قارىغا ئېلىپ، بىردەم ئېتىشتى ـ دە، ئاتلىرىغا مىنىپ تاغ ئىچىگە قاچتى. چېرىكلەر پىيادىلەرنى قالقان قىلىپ، ھەيۋە بىلەن ئىلگىرىلەۋەردى.

تەخمىنەن يېرىم سائەتتىن كېيىن، قارا بوسۇق بىلەن ئېلى پالگانىنىڭ قىسمىلىرى ئىككى يانىدىن شۇنداق قاتتىق قىستىكى، ئاتلىق چېرىكلەر ئۆلۈش ـ تىرىلىشىگە باقماي قېچىشقا باشلىدى. پۇقراچە كىيىنگەن يېڭى چېرىكلەرمۇ، مىلتىقلىرىنى ئارقىغا قاراتتى.

ـ ئەمدى قوغلاڭلار! ـ دىدى تۆمۈر خەلپە ئۇنلۇك ئاۋاز بىلەن.

غەزەپلىك قىقاس ـ چۇقان سادالىرى، ئاتلارنىڭ كىشنەشلىرى مىلتىق ئاۋازلىرىغا قوشۇلۇپ، ئاقچۇق سېينى زىلزىلىگە كەلتۈردى. ئات تۇياقلىرىدىن كۆتىرىلگەن چاڭ ـ توزاڭ ئاسمانىنى قاپلىدى.

قېزىبەگ غوجا يىگىرمىدەك مۇھاپىزەتچىسىنىڭ ھمايىسىدە، يىراقتىن دۇربۇن سېلىپ، جەڭ خەلىمىسىنى كۆتۈپ تۇراتتى. بۇ كۆتۈلمىگەن ئەھۋالنى كۆرۈش بىلەنلا، بەدەر تىكىۋەتتى. سايىم ئۇچىبىگى يىگىرمىدەك چېرىك بىلەن بىر يانىدىن قېچىپ، بىر يانىدىن قارشىلىق كۆرسىتەتتى. قوزغىلاڭچىلارنىڭ ئەڭ ئالدىدا ئامانقۇل بىلەن نىياز پالگان قوغلاپ كېلىۋاتاتتى. سايىم ئۇچىبىگى قېچىپ كېتىۋېتىپ، نىياز پالگاننى ئېتىپ قويدى، ئۇنىڭ بىر پۇتى ئۇزەڭگىدە قالدى. ئامانقۇل نىياز پالگانىنىڭ ئېتىنى توسۇپ، ئۇنىڭ پۇتىنى ئۇزەڭگىدىن چىقاردى ـ دە، ئۇزىنى شۇيەرگىلا ياتقۇزۇپ قويۇپ، سايىم ئۇچىبىگنى قوغلاپ كەتتى. ئەمدى سايىم ئۇچىبىگى يالغۇز قېچىپ كېتىۋاتاتتى. ئامانقۇل مىلتىقنىڭ تەپكىسىنى باستى. مىلتىقتا ئوق قالمىغان ئىدى. «ھوي، دۆيۈز، قېچىپ قۇتۇلغىنىڭنى كۆرەي» دىدى ئامانقۇل، غانجۇغىسىدىكى ئاغامچىنى ئېلىۋېتىپ.

سایم ئۇچىبىگىنىڭمۇ ئوقى تۈگىگەن ئىدى. ئۇ ملىتىقنى تاشـ
لاپ، قىلىچىنىڭ ئارقىسى بىلەن ئېتىنى ئۇرۇشقا باشلىدى. ئۇنىڭ
كۆك بوز ئېتى ئۇچقانـدەك كېتىـۋاتاتتى. سەككىـز-ئون قەدەم
قالغاندا، ئامانقۇل ئۇنىڭغا سالغا تاشلىدى. سايىم ئۇچىبىگى بويىنىدىن
ئىلىندى. ئامانقۇل ھىلىقى قازاق پىچىغى بىلەن ئۇنى بوغۇزلىۋەتـ
مەكچى بولدى. بىراق ئۇ، ئاللىقاچان ئۆلگەن ئىدى. ئامانقۇل
«خەپ سېنى» دىدى-دە، ئۇنىڭ كۆك بوز ئېتىنى تۇتۇۋېلىپ،
قىلىچىنى بېلىگە ئېسىۋالدى. ئەمدى ئالدى تەرەپتە دۇشمەنـدىن
ئەسەر قالمىغان ئىدى. يىگىتلەر يولدىكى ملىتىقلارنى يىغىشتۇرۇپ
يۈرەتتى. ئامانقۇل بىرنەچچەيـلەن بىلەن تـۆت تال تـوقـقـۇز
ئاتارنى جۈپلەپ، جىرغا ياسىدى. نىياز پالگاننىڭ① جەسـىدىنى
شۇ جىرغىغا سېلىپ پىيادە قايتىشتى.

ھىلىقى دۆڭلۇكتىكى قەۋرىستانلىققا يەنە بىر قەۋرە قوشۇلدى.
ئاخۇن قارىنىڭ مۇڭلۇق قىرائىتىدىن كېيىن، تۆمۈر خەلپە بىرنەچچە
ئېغىز سۆز قىلىپ، ئاخىرىدا «جەۋرى-زۇلۇمغا قارشى، ئەركىنلىك
ئۈچۈن قۇربان بولغان بۇ قەھرىمانلىرىمىزنى كېيىنكى ئەۋلادلار
چوقۇم ئەسلەيدۇ» دىدى. ئاندىن، بايا قورال تاشلاپ، قوزغـ
لاڭچىلارتەرەپكە ئۆتىكەن يىگىتلەرگە قاراپ، «سىلەرگە ئىختىيار،
خالىساڭلار قىلىڭلار، خالىمىساڭلار كېتىڭلار» دىدى. بىردەمدىن
كېيىن، ئۇلارنىڭ كۆپچىلىگى قىلىپ بىر قىسمى بالا-چاقىسىغا
تارتىشىپ كەتمەكچى بولدى.

خەلق قەۋرىستانلىقتىن يېنىپ بولغاندا، توپنىڭ ئىچىدىن
قاسىم قىزىقنىڭ شوخ ناخشىسى ئاڭلاندى:

ساماۋارنىڭ سازىمەن،
چۆلدە ئۇچقان غازىمەن.

---

① نىياز پالگان 1931 - يىلدىكى قۇمۇل دىخانلار قوزغىلىڭىدا زور قەھرىمانلىق كۆرسىتىپ خەلق ئاغزىدا داستان بولغان ۋە شۇ قېتىم قارىمۇقچى دىگەن يەردىكى جەڭدە قازا تاپقان قاسىم پالگاننىڭ ئاكىسى بولۇپ، شۇكۇنلەردە تەخمىنەن ئوتتۇز ياشلاردا ئىدى.

دۇشمەن بىلەن جەڭ قىلىپ،
ئۆلگىنىمگە رازىمەن.

ھاي-ھاي باتۇرلار،
ھۇشيار بولۇڭلار.
دۇشمەنلەر يېتىپ كەلسە،
جەسۇر بولۇڭلار...

ئاسمانغا تاقاشقان قارلىق تاغلار، زۇمرەتتەك يېشىل ئارچا-قارىغايلار، كەڭ جىلغا بويلاپ شوخ ئېقىۋاتقان تاغ سۇلىرىمۇ بۇ ناخشىغا جۇر بولغاندەك، پۇتۇن ئەتراپتا جاراڭلىق سادالار ياڭراپ كەتتى.

3

ئون كۈن تېپ-تېچ ئۆتتى. يىگىتلەرنىڭ ئىچى پۇشتى.

— شا مەخسۇتنىڭ قويلىرىنى يەپ يېتىۋېرىدىمۇ، ئەمدى ئۇ-نىڭ ئوردىسىغا تەگسەكمۇ بولار، — دىدى ئامانقۇل تۆمۇر خەلپىگە.

— شۇنداق قىلايلى تۆمۇر ئاكا، مېنىڭمۇ قولۇم قىچىشىپ كەتتى، — دىدى قارا بوسۇق.

— ياق، ھازىر تېخى ئەتىگەن. ئىچىڭلار پۇشۇپ كەتكەن بولسا، ياغاچ كېسىپ كېلىپ ئۆي سېلىڭلار. ئادەمسىز كۆپىيىپ ئۆي يېتىشمەيۋاتىدۇ، — دىدى تۆمۇر خەلپە.

شۇ چاغدا، ئامانقۇلنىڭ چارلىغۇچى يىگىتلىرىدىن تورپاق ئۆزغوجا ئەمەت ئات يېتىلىگەن بىر كىشىنى باشلاپ كەلدى ۋە سالام بېرىپ «بۇ ئادەم باركۆلدىن كەپتۇ، خەلپەمگە بېرىدىغان مۇھىم خەت بار» دەيدۇ دىدى.

خەتنى يازغۇچى باركۆلدىكى ئەشرەپ شاڭيۇ ئىدى. خەتتىن مەلۇم بولدىكى، شامەخسۇت باركۆلدىكى مانجۇ خانلىق لەشكەرلە-

ىنىڭ باشلىغى يى شىڭفۇغا يوشۇرۇن ئەلچى ئەۋەتىپ، ئۇنىڭدىن بۇ قوزغىلاڭنى باستۇرۇپ بېرىشنى سورىغان ۋە ئۇنىڭغا ئىككى يۈز سەر ئالتۇن ۋە ئىككى مىڭ سەر كۈمۈش ئەۋەتكەن. شا مەخسۇت يى شىڭفۇغا: «تورپاق يېغىلىغىدۇ سىزنىڭ قولىڭىز بىلەن ئۇجۇقتۇرۇلغان ئىدى. ئەمدى بۇ ئوغرىلارنىمۇ سىزلا ئۇجۇقتۇرالايسىز، كۆرسەتكەن خىزمىتىڭىز ئۈچۈن، پۈتۈن غەزنەمنى ئېچىپ بېرىمەن» دەپ ۋەدە بېرىپتۇ. ھازىر يى شىڭغۇ ئەسكەرلىرىنى رەتلەپ، يولغا چىقىش ئالدىدا ئىكەن.

ئەشرەپ شائىۋ خەتنىڭ ئاخىرىدا، بۇ گەپلەرنى يى شىڭفۇنىڭ ئادەملىرىگە گۆش-ياغ، سەي ۋە ھاراق توشۇپ، ئۇلار بىلەن قويۇق ئارىلىشىدىغان بىر خەنزۇ دوستىدىن ئاڭلىغانلىغىنى ئەسكەرتىپ قويغان.

تۆمۈر خەلپە قوزغىلاڭ رەھبەرلىرىگە خەتنى يەنە بىر قۇر ئوقۇپ بەرگەندىن كېيىن مۇنداق دېدى:

ــ مانا، سىلەرگە ئىچ پۇشۇغىنى چىقىرىدىغان ئىشمۇ تېپىلىپ قالدى. ئەمما، بارىكۆلدىكى چېرىكلەر شا مەخسۇت بىلەن شىيەتەي يامۇلنىڭ چېرىكلىرىگە ئوخشىمايدۇ. ئۇلار ئۇزاق زامان مەشق قىلىغان، قورالىلىرى خىلى، ھەممىسى ئاتلىق، شۇنىڭغا قاراپ ئىش قىلمىساق، زىيان تارتىمىز. بۇ ئىشقا جىق ئادەمنىڭ ھاجىتى يوق. كېلىڭلار، ئوبدان مەسلىھەتلىشىۋالايلى.

مەسلىھەتتىن كېيىن، تۆمۈرخەلپە خىلىلانغان يۈز يىگىت بىلەن يېرىم كېچىدە ئاتلىنىپ، ئىدىرلىقلار ئىچىدىكى جىم يول بىلەن كۆشۈتە ئېغىزىغا ماڭدى. تاڭ سۈزۈلگەندە، كۆشۈتە ئېغىزىنىڭ ئەپلىك جايلىرىنى ئىگەللەپ، دۈشمەننى كۈتۈپ تۇردى.

كۆشۈتە ئېغىزى ــ قۇمۇل بىلەن بارىكۆل ئوتتۇرىسىدىكى بىردىن-بىر قاتناش يولى بولۇپ، ئىككى تەرىپىدە ئاسمان پەلەك تاغلار قەد كۆتىرىپ تۇرغان تار بىر جىلغا ئىدى. بۇ جىلغا شۇقەدەر ئەگرى-توقاي ئىدىكى، ئۇنىڭ ئىچىدە كېتىۋاتقان كىشى-

گه قاتـمۇ-قات تاغـلار گاھ ئېچىلىپ، گاھ يېپىلىۋاتـقانـدەك سېزىلەتتى. تاغ باغرىدا ئېسىلىپ تۇرغان ھەر خىل چوڭلۇقتىكى تاشلار ھازىرلا دومىلاپ چۈشىدىغاندەك تۇيۇلاتتى. تاشتىن-تاشـقا ئۇرۇلۇپ ئېقىۋاتقان تاغ سۈيىنىڭ شارقىرىغان ئاۋازى پۈتۈن جىلغىنى تېخىمۇ ھەيـۋەتلىك كۆرسىتەتتى. يولۇچىلار ئەنە شۇ شوخ ئېقىننى قانچە-قانچە قېتىم كەچمىگىچە، جىلغىدىن چىقالمايتتى.

تۆمۈر خەلىپە ئۆز يىگىتلىرىنى ئىككىگە بۆلۈپ، جىلغىنىڭ ئىككى قاسنىغىدىكى قارىغاي ۋە قورام تاشلارنىڭ كەينىگە مۆكـتـۈردى. بەزىلىرى بىرلا تەپسە دومىلاپ كېتىدىغان يوغان تاشلارنىڭ كەينىدىن ئورۇن ئالدى. شۇ ئارىـدا، تۆمۈر خەلىپە يىگىتلەرنىڭ ئورۇنلاشقان جايلىرىنى كۆزدىن كەچۈرۈپ يۈرۈپ، ئەرەنچە كىيىنىۋالـغان ئايقىز بىلەن ھۆسنارىخاننى تونۇپ قالدى. ئىككىسى يېقىن-يېقىن جايلاشـقان ئىككى تاشـنىڭ تۈۋىـدە مىـلتىـقلىرىنى چىڭ تۇتۇپ، يەر بېغىرلاپ ياتاتتى.

— سىلەرنى كىم باشلاپ كەلدى؟ — دىدى تۆمۈر خەلىپە جىد-دى قىياپەتتە.

— ئۆزىمىز كەلدۇق، — دىدى ئۇلار ياتقان يېرىدىن تۇرۇپ.

— بۇ يەردە سىلەرگە نىمە بار؟ چاقـقان كېتىڭلار.

ئۇلار «ياق» دەپ يەنە يەرگە يېتىۋالدى. تۆمۈر خەلىپە ئامانقۇلنى چاقىردى. ئامانقۇل ئەھۋالنى كۆرۈپ، ئايقىزغا «بۇ نىمە قىلىغانلىرى؟ چاقـقان كەتـىلە، ئۆزلەمۇ كەتـىلە ھۆسنارىخان ئاچا» دىدى.

— نىمىشقا كېتىدىكەنمىز، بىزمۇ مىلتىق ئېتىشنى ئۇگەندۇق، — دىدى ھۆسنارىخان.

ئايقىز ئامانقۇلنىڭ يېنىغا كەلدى-دە، نەچچە ۋاقىتتىن مەر-گەنلەرگىمۇ يېتىشمەيۋاتىدۇ دەپ، مىلتىق بەرمەي كەلگەنلىگىنى، ئەمدى ئۆزلىرى مىلتىققا ئىگە بولۇپ جەڭگە كىرىمىز دىسە، بۇنىڭ-غا نىمە ئۈچۈن يول قويۇلمايدىغانلىغىنى ئېيتىپ «مۇنداي قىلـ

سىڭىز، مەن سىزدىن رازى بولمايمەن، نىمە قىلسىڭىز قىلىڭ، بىز كەتمەيمىز!» دىدى.

تۆمۈر خەلپە بىلەن ئامانقۇل ئىلاجسىز قېلىپ، بىر بىرىگە قاراپ كۈلۈشتى.

ــ ئۇنداق بولسا، بۇلار يېنىڭدىراق تۇرسۇن، ــ دىدى تۆمۈر خەلپە ئامانقۇلغا.

چۈشكە يېقىن، ھەيۋەتلىك ھەربى كاناي ئاۋازلىرى ئاڭلاندى. يى شىڭفۇ تۆت چېرىك كۆتەرگەن تەختىراۋانغا ئولتۇرۇپ، ئوچ يۈز ئاتلىق چېرىكىنىڭ ئوتتۇرىسىدا كېلىۋاتاتتى. ئۇنىڭ مونچاقلىق قالپاق ئاستىدىن كۆرۈنۈپ تۇرغان قىسماق كۆزلىرى ئۇيقۇ باسقاندەك، بىر يۇمۇلۇپ، بىر ئېچىلىپ قويۋاتتى. ياقىسىغا تۆتۈلغان زەر چىلتەكلەر قۇياش نۇرىدا ۋال-ۋۇل قىلىپ پارقىرايتتى. بىردىنلا جىلغىنىڭ ئىككى قاسىغىدىن تاشلار دومىلاپ چۈشۈشكە باشلىدى. تاش-تاشقا تېگىپ، بىردەمنىڭ ئىچىدە دەھشەتلىك گۈلدۈرلەش پەيدا بولدى. چېرىكلەر ئۆزىنى ئوڭشاپ ئالغىچە، تەرەپ-تەرەپتىن يېغىۋاتقان ئوق يامغۇرى ئىچىدە قالدى. بۇلار ھەقىقەتەنمۇ شۇ دەۋرنىڭ ئەڭ خىل مىلتىقلىرى بىلەن قورالانغان تەجرىبىلىك چېرىكلەر بولغاچقا، ئاسانلىقچە تەسلىم بولماي خېلى ئېتىشىپ كۆردى. ئىگىسىز قالغان ئاتلار ئۇۋۇچىنىڭ ئوقىدىن ئۇركۈپ قاچقان كىيىكلەردەك، تەرەپ-تەرەپلەرگە قېچىشىپ يۈرەتتى.

تەخمىنەن ئىككى سائەتتىن كېيىن، جىلغىنىڭ ئىچى جىمىپ قالدى. چېرىكلەرنىڭ بىر قىسمى قېچىپ، بىر قىسمى ئۆلدى. قالغانلىرى تىرىك قولغا چۈشتى.

ئامانقۇل بىلەن ئوزغوجا ئەمەت بىر ئەسكى تامنىڭ ئىچىدىن ئاق سېمىز كەلگەن بىر چېرىكنى تۇتۇۋېلىپ، تۆمۈر خەلپىنىڭ ئالدىغا ئېلىپ كەلدى. ئۇنىڭ قالپاقسىز تاقىر بېشىدىكى بىر تال ئۆرۈم چېچى ئۆزىگە قىسقا كېلىپ قالغان چاپىنىنىڭ ئارقىسىدىن

چىقىپ تۇراتتى. ئۇنىڭ يوتىسىغا چاپلىشىپ تۇرغان تار ئىشتىنىـ
نىڭ ئېغىز پۇتۇنلەي ھۆل ئىدى. ئەسىرلەردىن بىرى ئۇنى كۆرۈش
بىلەنلا «بىزنىڭ باشلىغىمىز يىشكۈفۇ دىگەن مۇشۇ، ئۇ كىيىمىنى
يەڭگۈشلىۋاپتۇ» دىدى. تۆمۈر خەلپە باشلىق ھەممە يىگىتلەر ئۇنىڭ
ئىشتىنىغا قاراپ كۈلۈپ تاشلىدى. تۆمۈر خەلپە ئامانقۇلغا قاراپ،
«بۇنىڭغا چىقىلماي ئوبدان ساقلاڭلار، قورايىغا ئېلىپ كېتىمىز»
دىدى. ئاندىن، قالغان ئەسىرلەرنىڭ ھەممىسىنى ئاتلىرى بىلەن
بارىكۆلگە قايتۇرۇۋەتتى.

ــ بۇ نىمە قىلغىنىڭ، تۆمۈر ئاكا، ــ دىدى قارا بوسۇق
ئاچچىق بىلەن.

ــ يىقىلغاننى تەپمەك يوق، ــ دەپ جاۋاپ بەردى تۆمۈر خەلپە.

ــ ھىچبولمىسا، ئاتلىرىنى تارتىۋالساق بولماسمىدى؟ ــ دىدى
ئامانقۇل.

ــ يولدا تىرىك ئۆلۈۋۈن دەمىسلەر؟ ئەسكەر بولغانلاردا نىمە گۇنا؟ ــ
دەپ سوئال قويدى تۆمۈر خەلپە.

شۇ ئاردا ئارقا تەرەپتىن «تاڭ» قىلىپ بىر پاي ئوق
ئېتىلدى. قارىغايغا باغلاپ قويۇلغان يى شىكۈفۇ قانغا مىلىنىپ
تۇراتتى.

ــ كىم ئاتتى؟ ــ دەپ قاتتىق ۋاقىرىدى تۆمۈر خەلپە.

ــ مەن ئاتتىم، ــ دىدى كۆزلىرى قىزىرىپ كەتكەن تورپاق
ئۆز غوجا ئەمەت.

ــ بۇ نىمە قىلغىنىڭ؟

ــ دادامنىڭ قىساسىنى ئالدىم. ئەلقىساسۇل مىنەلھەق دىگەن
شۇ ①.

تۆمۈر خەلپە «ئەستاغپۇرۇللا» دەپ كەكە ساقلىنى تۇتۇپ

① ئۆزغوجا ئەمەت ــ تورپاق يىغىلىغى» نىڭ يولباشچىلىرىدىن تورپاق ئۆزغوجا
غوجامنىيازنىڭ ئوغلى ئىدى، دادىسى شۇ يىغىلىقتا يى شىكۈفۇ تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلگەن، ئۆز-
غوجا ئەمەتنى شامەخۇت نومىغا پالاپ تاشلىغان. تۆمۈر خەلپە قوزغىلىڭى باشلانغاندا، ئۇ
نوم زىندانىدىن قېچىپ كېلىپ قوزغىلاڭغا قاتناشقان ئىدى.

بىردەم جىم تۇردى ـ دە، ئامانقۇلغا قاراپ، «بۇنىڭ مىلتىغىنى تارتىۋېلىڭلار» دىدى.

شۇنىڭدىن كېيىن، قوزغىلاڭچىلار قۇربان بولغان بەش قېرىندىشىنىڭ تاغ باغرىدىكى تاش قەۋرىلىرى بىلەن ۋىدالىشىپ، نۇرغۇن غەنىمەت بىلەن قورايغا قاراپ يولغا چىقتى.

شۇ ئارىدا كىمدۇ بىرى بىر قوشاق توقۇدى، بۇ قوشاق شۇ هامان قاسىم قىزىقنىڭ ئاغزىدىن ناخشا بولۇپ چىقتى:

خويما قاتتىق جەڭ بولدى،
كۆشۈتىدىكى دەڭدە.
چىڭتەي ① كېتىپ هۇشىدىن،
سىيۋەتتى بۇ جەڭدە.

هەممەيلەن كۈلۈشۈپ كەتتى.

ــ ئەمدىغۇ شەهەرگە تېگەرمىز؟ ــ دىدى قارا بوسۇق، تۆمۈر خەلپىنىڭ بوز ئېتى بىلەن يانداش كېتىۋاتقان قارا تورۇغنىڭ يايلىنى سىلاپ.

ــ خۇدايىم بۇيرۇسا، پات ـ يېقىندا چوڭ توي باشلايمىز، ــ دىدى تۆمۈر خەلپە كۈلۈمسىرەپ.

بىراق، تۇيۇقسىز يوز بەرگەن ۋەقەلەر تۇپەيلى، قوزغىلاڭچىلارنىڭ شەهەرگە هۇجۇم باشلاش پىلانى بۇزۇلۇپ كەتتى.

---

① چىڭتەي ــ (توغرىسى «جىڭتەي») مانجۇخانلىق ئەسكەرلىرىنىڭ تۈەن (پولك) دەرىجىلىك ئەمەلدارى. بۇ يەردە يى شىڭۋۇنى دىمەكچى. بۇ قوشاق «تۆمۈر خەلپە يېغىلىغى» هەققىدىكى قوشاقلار قاتارىدا هىلىۋ ساقلىنىپ كەلمەكتە.

ئون ئالتىنچى باپ

يالقۇن تاققا سوغا

ئىنسانىنىڭ تۇپ ئاساسىي ھوقۇقى
كۆز يېشى بىلەن ئەمەس، ئىسىق
قان بىلەن قولغا كېلىدۇ.

ــ جۇلىئان مارتى①

تۆمۈر خەلپە غالىپ سەركەردىلەرگە خاس غۇرۇر ۋە سالاپەت بىلەن يىگىتلىرىنى باشلاپ قورايغا قايتقاندا، خەلق توپى خۇددى توي تارتىپ كەلگەن يىگىتلەرنى قارشى ئالغاندەك، ئۇلارنى قىز-غىن كۈتۈۋالدى. نەچچە ئونلىغان داپلار بىلەن شوخ ناخشا-قو-شاقلار ياڭراپ، پۈتۈن جىلغا ھېيىت كۈنلىرىدەك جانلىنىپ كەت-كەن ئىدى. توپ-توپ ئادەملەر ئەككى-ئۈچتىن مىلتىق ئېسىۋال-غان يىگىتلەرنى ئىگەردىن يۇلۇۋېلىپ، يۈز-كۆزلىرىگە سۈيەتتى، باغرىغا بېسىپ قۇچاقلايتتى، كۆشۈتە ئېغىزىددىكى جەڭگە بارالمىغان

① جۇلىئان مارتى ــ كۇبا خەلقىنىڭ 1853 ــ 1895 - يىللىرىدا ياشىغان مىللى قەھرىمانى، مەشھۇر ۋەتەنپەرۋەر شائىرى.

يىگىتلەر غەنىمەت چۈشكەن يېڭى مىلىتىقلارنى قوللىرىغا ئېلىپ، زوقلىنىپ قارايتتى، توپ-توپ ئۇششاق بالىلار جەڭچىلەرنىڭ ئاتلىرىغا مىنمەكچى بولۇپ، چۇقۇرىشىپ ئوينايتتى.

مانا، رەۋىخان مومای ئايقىزنى باغرىغا بېسىپ ئىسىق باشلىرى بىلەن هۆللەنگەن مەڭزىنى ئۇنىڭ ئاناردەك يۈزىگە يېقىپ، «جېنىم بالام، ئۆزلەنى نىمە دىسەم بولار؟ قارىسىلاچۇ، ئەر يىگىتلەردەك جەڭ قىلىپ، مىلىتىقىمۇ ئولجا ئاپتىلا تېخى» دىمەكتە. مانا، تۆمۈر خەلپىنىڭ ئايىلى زورىخان ئايلا هۆسنارىخاننى قۇچاقلاپ، «ۋاي سىڭلىم، خۇدايىم ئۆزلەنى ئوغۇل يارىتاي دەپ تۇرۇپ، قىز يارىتىپ قويۇپتىكەن، رەمەتلىك ئىنىم هايات بولغان بولسا، ئۆزلەنى كېلىن قىلىۋالار ئىدۇق» دەپ ئۇنى كۈلدۈرمەكتە.

تۆمۈر خەلپىنى بولسا، نۇرۇل بوۋا بىلەن سەپەرقۇل باشلىق چوڭلار ئارىغا ئېلىۋېلىپ، خۇددى هەرەمگە بېرىپ كەلگەن كىشىنى تاۋاپ قىلغاندەك، نۆۋەت بىلەن قۇچاقلايتتى. ياش ئىمام ئاخۇن قارىمۇ نىمىدۇر بىر نىمىلەرنى دەپ، ئۇنى تەبرىكلەيتتى.

شۇ ئارىدا قويۇق بۇرۇتلۇق، تەمبەل بىر يىگىت ئىككى ناتوۋۇش كىشىنى باشلاپ كەلدى. بۇ يىگىت تۆمۈر خەلپىنىڭ ئىنىسى شاكىر ئىدى. شاكىر هىلىقى ئىككى كىشىنى «تۇرپاندىن كەلگەن مېھمانلار» دەپ تونۇشتۇردى. ئۇلارنىڭ بىرى قىرىق ياشلار چامىسىدىكى دىخان سۈپەت كىشى بولۇپ، تۇرپان ئاستانىدا لۈكچۈن ۋاڭىغا قارشى قوزغىلاڭ كۆتەرگەن مۇيدىن خەلپىنىڭ يېقىنلىرىدىن سەيپۇل دىخان ئىدى. ئىككىنچىسى سۈمباتلىق يىگىت بولۇپ، ئۇ قارىغۇچىلىق مەشھۇر چېلىشچى ماموت زور ئىدى. تۆمۈر خەلىپە ئۇلار بىلەن قىزغىن كۆرۈشۈپ، هەممەيلەننى ئۆيگە تەكلىپ قىلدى. ئاپپاق كىگىزلەر سېلىنغان ئاددى تام ئۆي ئادەملەر بىلەن تولدى. بۇ، تۆمۈر خەلپىنىڭ ئۆزىگە قاراشلىق مېھمانخانىسى ئىدى. يېقىندىن بېرى بولۇپ ئۆتكەن بىر قاتار جەڭلەر، بولۇپمۇ، كۆشۈتە ئېغىزىدا يېشكۈنىڭ ئىشتانىغا چىقىرىۋەتكەنلىگى توغرىسى-

دىكى قىزىق گەپلەر بىلەن غىزا يىيىلىپ بولغاندىن كېيىن، باشـ
قىلار تارقاپ كەتتى. ئۆيدە قوزغىلاڭ رەھبەرلىرى بىلەن ھىلىقى
ئىككى كىشى قالدى.

سەيپۇل دىخان قويىنىدىن نەچچە قات لاتىغا ئورالغان بىر پارچە
خەتنى چىقىرىپ، تۆمۈر خەلپىگە ئىككى قوللاپ سۇندى، تـۆمـۈر
خەلپە خەتـنى ئۇنـلۇك ئوقۇدى. بۇ خەت تۇرپان قوزغىلاڭچىلىرى
نامىدىن قۇمۇل قوزغىلاڭچىلىرىغا يېزىلغان بولۇپ، ئۇنىڭدا تۆمۈر خەلپە
باشچىلىغىدىكى قۇمۇل دىخانلار قوزغىلىڭنىڭ تەسىرى بىلەن تۇر-
پان ئاستانە ۋە قارىغۇچىدىكى دىخانلارنىڭ لۇكچۇن ۋاڭغا قارشى
قوزغىلىپ چىققانلىغى، ھازىر بۇ قوزغىلاڭغا توخسۇن، پىچان قاتار-
لىق جايلاردىنمۇ ئادەملەر كېلىپ قوشۇلۇۋاتقانلىغى بايان قىلىنىپ،
ئاخىرىدا مۇنداق دىيىلگەن: «ئەزىز قېرىنداشلار! ھىممەت-غەيـ
رىتىڭلارغا بارىكاللا! سىلەر زۇلۇم چەككەن دىخانلارنىڭ قۇتۇلۇش
يولىنى كۆرسىتىپ بەردىڭلار. زالىم ۋاڭلارنىڭ گۇم بولۇشىغا ئىزنى
ئىشەندۈردىڭلار. بىز ئاخىرغىچە سىلەرنىڭ ئىزىڭلاردا ماڭىمىز.
سىلەر زالىم شامەخسۇتنى يۇقاتساڭلار بىزمۇ جەۋرى-زۇلۇمدىن قۇ-
تۇلىمىز، ئاللا سىلەرگە تېخىمۇ كۆپ نۇسرەت ئاتا قىلغاي، ئامىن!»

خەتنىڭ ئاخىرىغا تۇرپان قوزغىلاڭچىلىرى نامىدىن مۇيىدىن
خەلپە ئىمزا قويغان ئىدى.

تۆمۈر خەلپە خەتنى ئوقۇپ بولغاندا، ئولتۇرغانلارنىڭ ھەممـ-
سى خوشال بولدى ۋە تۇرپاندىكى قېرىنداشلىرىغا نۇسرەت تىلەپ
دۇئا قىلىشتى. تۆمۈر خەلپە سەيپۇل دىخاندىن شەخسەن مۇيىدىن
خەلپىنىڭ ئەھۋالى ۋە تۇرپان قوزغىلاڭچىلىرىنىڭ قورال-ياراقلىرى
توغرىسىدا بەزى گەپلەرنى سوردى. سەيپۇل دىخاننىڭ ئېيتىشىچە
ئۇلاردا بۇرۇن ئون نەچچە تال قارا مىلتىق بىلەن ئۆزلىرى سو-
قۇۋالغان قىلىچ-نەيزە، تۆمۈر ئارا ۋە تاياق-توقماقتىن باشقا قو-
رال-ياراق يوق ئىكەن، يېقىندا چېرىكلەردىن بىرنەچچە تال
پەرەڭ مىلتىق ئولجا ئاپتۇ. ھازىرچە تېخى چوڭ جەڭلەرمۇ بولماپتۇ.

تۆمۈر خەلپە بۇ مېھمانلارنى ئوبدان كۈتۈشنى شاكىرغا تاپ-شۇردى ۋە تۇرپان قوزغىلاڭچىلىرىغا قانداق يارىدەم بېرىش توغ-رىسىدا ئەتىسى ئۆز ھەمراللىرى بىلەن كېڭەشتى. كېڭەشتە تۆمۈر خەلپىنىڭ تۇرپان قوزغىلاڭچىلىرىغا سەكسەن تال مىلتىق، مىڭ تال ئوق ئەۋەتىپ بېرىش دېگەن پىكرىگە سەيپۇڭ توختىدىن باشقىلارنىڭ ھەممىسى قوشۇلدى.

— ئۇنداق سېخىلىق قىلىۋەتسەك قانداق بولىدۇ؟ — دەپ قارشى چىقتى سەيپۇڭ توختى. — ئادەملىرىمىز كۈندىن-كۈنگە كۆپىيىۋاتىدۇ، ئۆزىمىزگە يېتىشمەيۋاتقاندا، تۇرپانلىقلارغا مۇنچىۋالا ياراق بېرىشنىڭ نىمە ھاجىتى؟

— قوينىڭدىن تۆكۈلسە قونچۇقىغا دەپتىكەن، بىرىدىن تۇرپان-لىق قېرىنداشلارغا كەتسە نىمە بوپتۇ؟ — دىدى ئېلى پالگان.

— نىمە بوپتۇ دېگەنلىرى نىمىسى؟ كۈچى يەتسە، تۇرپان-لىقلارمۇ، قۇمۇللۇق ئەرلەرگە ئوخشاش قان كېچىپ يۇرۇپ، قورال-ياراقنى ئۆزى تاپسۇن! — دىدى سەيپۇڭ توختى.

— ھاي توختاخۇن! — دىدى تۆمۈر خەلپە سەل كايىپ، — تۇر-پانلىق، قۇمۇللۇق دېگەنلىرى نىمىسى؟ باي-باينىڭ قاياشى، گادايگا-داينىڭ دەپتىكەن، ھەممىمىزنىڭ نىيىتى بىر. ئاق ئىت، كۆك ئىت، ھەممىسى بىر ئىت دەپ، شامەخسۇت بىلەن لۇكچۇن ۋاڭنىڭ نىمە پەرقى بار. تۇرپاندىكى قېرىنداشلىرىمىز تېخىمۇ كۈچلىنىپ، لۇكچۇن ۋاڭنىڭ ئەدىۋىنى بەرسە، ھەممىمىزگە ياخشى ئەمەسمۇ! ئۇنىڭ ئۈستىگە شامەخسۇت بىلەن لۇكچۇن ۋاڭنىڭ يېقىن تۇققان ئىكەنلىگىنى ئۇنتۇپ قالدىلامۇ؟①

— مېنىڭ دېگىنىم، — دەپ تۆمۈر خەلپىنىڭ گېپىنى ئەسە-بىلىك بىلەن ئۈزدى سەيپۇڭ توختى، — مەنچۇ، مەن ئۆزدىمىزنىڭ

① 1982 - يىلى شامەخسۇت لۇكچۇن ۋاڭنى سۇلتان مەھمۇت بىلەن قۇدىلىشىپ، ئۆزىنىڭ چوڭ قىزى خانىپۇچۇڭنى سۇلتان مەھمۇتنىڭ ئوغلىغا بەرگەن. ئىككى ئوتتۇرىدا ئاھايىتى چوڭ چىقىم بىلەن قىرىق كېچە-كۈندۈز توي ئۆتكۈزۈلگەن.

غىمنى يەۋاتىمەن. مۇنچىۋالا قورالنى قولدىن چىقىرىپ قويساق، ئۆزىمىز نىچۈك قىلىمىز دەۋاتىمەن، ھىم.

ــ غەم يىمىسلە، بۇدو ئۇرۇمچىدىن كەلگەن چېرىكلەر بىزگە يەنە جىق قورال ئەپكىلىپ بېرىدۇ. داپولارغىمۇ ئىگە بولىمىز تېخى! ــ دىدى قارا بوسۇق پىخىلداپ كۈلۈپ.

سەيپۇلۇق توختى گەپ قىلماي كىرپىدەك تۇگۈلۈۋالدى. ئۇنىڭ ئورۇققىنا كەلگەن گەۋدىسى تېخىمۇ كىچىكلەپ، قانسىز، ياغاق يۈزلىرى پۈرۈلۈپ كېتىۋاتقاندەك كۆرۈنەتتى.

سەيپۇلۇق توختى قىرىق ياشلاردىن ئاشقان كىشى بولۇپ، سەيپۇلۇق لۇق ئۇنىڭ ئاتا كەسپى ئىدى. ئون نەچچە يىل بۇرۇن، ئاتىسى قازا تاپقاندىن بۇيان، پۈتۈن بىر ئائىلىنىڭ غېمى ئۇنىڭ ئۈستىگە چۈشۈپ قالدى. قېرىشقاندەك، كېيىنكى چاغلاردا خوتۇنى مارىخان ئىككى قېتىم قوشكېزەك تۇغۇپ، ئۆيىنى بالا بېسىپ كەتتى. مىڭ قىلسىمۇ، يىگىنە ئىشى بىلەن سەككىز جاننى بېقىش، ھەقىقەتەن تەس گەپ ئىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە، بەگ ـ غوجىلارنىڭ ئالۋىڭىغا تۇتۇلۇپ، ئاي ـ ئايلار بىكارغا ئىشلەش بىلەن ئۆتۈپ كېتەتتى ـ دە، ھۈنەرنىڭ زادى بەركىتى بولمايتتى. ئايلارئىيللار شۇنداق ئۆتۈۋەرگەنسېرى، ئۇ شۇنداق بىر سەپرا ئادەم بولۇپ قالدىكى، ئۇنىڭغا ھەممە نەرسە، ھەتتا ئۆزىنىڭ خوتۇن ـ بالىلىرىمۇ سەت كۆرۈنەتتى. يوقىلاڭ ئىشلارغا چېچىلىپ، ھەدىسلا خوتۇن ـ بالىلىرىنى ئۇراتتى. كېيىن، يۈز ـ كۆزى كۆكىرىپ كەتكەن خوتۇنىغا قاراپ ئىچى ـ سىرتىپ كېتەتتى ـ دە، «خاپا بولما خوتۇن، ھەممىنى قىلغان مۇشۇ يوقسۇزلۇق. چۈشۈمگە ئايان بولۇۋاتىدۇ، ماڭا بىر غايىپ غەزنە ئۇچراپ قالىدىغاندەك تۇرىدۇ. ئۇ چاغدا، بىزمۇ باي بولىمىز، ھەممە خاپىلىق تۈگەيدۇ» دەپ ئۇنى بەزلەيتتى دەرۋەقە، ئۇ ھەمىشە بىرەر غايىپ غەزنە ئۇچراپ قالسىدى، دەپ خىيال قىلىدىغان بولغاچقا، ئۇنىڭ چۈشىگە قىزىق ـ قىزىق ئىشلار كىرىپ قالاتتى، مۇنداق چاغلاردا، دەرھال «تەبىرنامە» دىگەن

چۈش كىتاۋىنى ئىخلاس بىلەن ۋاراقلاپ چىقاتتى ـ دە، خوتۇنىغا قاراپ سۆزلەپ كېتەتتى: «مانا، دىمەدىمۇ، خۇدايىم بىزىرۇسا، ماڭا بىر ياخشىلىق بار، بېشىمغا دۆلەت قۇشى قونىدىغاندەك تۇـ رىدۇ. شامەخسۇت ۋاڭ بالىلىق چاغلىرىدا نەرناسۇ دىگەن تاغدىكى بىر مومايىنىڭ قويىنى باقىدىكەندۇق. بىر كۈنى چۈشىدە تولۇن ئايىنى كۆرۈپتۇ. تولۇن ئاي ئاسماندىن چۈشۈپ، ئۇنىڭ قويىنىغا كىرىپتۇدەك، شۇنىڭدىن كېيىن، مېھرىبانۇ پۇجۇڭ ئۇنى قۇمۇلغا ئەپكىلىپ، ئۆزىنىڭ قىزىنى بەرگەن ۋە كېيىن ئۆز ئورنىغا ۋاڭ قىلغان. كۆرۈۋاتقان چۈشلىرىمگە قارىغاندا، ۋاڭ بولمىساممۇ، چوڭ بايلاردىن بولۇپ قالىدىغاندەك تۇرىمەن.»

بىراق، ئۇنىڭ كۆرگەن چۈشلىرى چۈش پېتى قېلىۋەردى. ياش قىرىقتىن ئاشقىچە ھىلىقى «غايىپ غەزنە»لەرنىڭ بىرسىمۇ ئۇنىڭغا ئۇچرىمىدى. ئەكسىچە، رەھىمسىز تۇرمۇش غەملىرى خۇدـ دى بىر تاغدەك يەلكىسىدىن بېسىپ ئۇنى مۈكچەيتىپ قويدى.

بىر كۈنى ھاشىر تەيجى ئۇنى ئوردىسىغا چاقىرتىپ كېلىپ، ئالدىغا بىر كىيىملىك يېشىل موۋۇتنى تاشلىدى ۋە ئۆزىگە ئۆلچەپ تون تىكىپ بېرىشنى بۇيرۇدى. توختاخۇن كونىراپ كەتكەن قول ماشىنىسىنى ئوردىغا ئەپكىلىپ ئىشقا چۈشتى. بايا ئۆلچۈالغىنى بو ـ يىچە رەختنى كېسىۋاتقاندا، ھىلىقى «غايىپ غەزنە»نىڭ شـ ـ ىن خىيالى بىلەن بەنت بولۇپ كەتتى ـ دە، تونىنىڭ قولتۇغىنى ھەددىدىن زىيادە ئويۇپ تاشلىغانلىغىنى سەزمەي قالدى، ئىش بۇزۇلدى. شۇ ھامان ھاشىر تەيجىنىڭ رەھىـ ـ سىزلىگىنى، ھەتتا ئۆلتۈرۈپ قويۇشتىن يانمايدىغانلىغىنى ئويلاپ، ھاجەتكە چىقىش بانىسى بىلەن ئوردىدىن قېچىپ چىقتى ۋە شە ـ ھەر ئەتراپىدا يوشۇرۇنۇپ يۈرۈش بىلەن قۇتۇلالمايدىغانلىغىنى بىلىپ، ئۆيىگىمۇ يولۇقماي، يىراق يېزىلاردا بىرنەچچە كۈن جان ساقلىدى. بىراق، ھاشىر تەيجىنىڭ ياساۋۇللىرىغا ئۇچراپ قېـ لىشتىن قورقۇپ، يېزىلاردىمۇ تۇرماي، تاغ تەرەپكە يول سالدى.

ئۆتكەن يىلى ياز كۈنلىرى، تۆمۈر خەلپە قوزغىلاڭغا تەييار-لىق كۆرۈپ، تاغىمۇ-تاغ كېزىپ يۈرگەندە، خوتۇنتام تاغلىرىدىكى بىر مالچىنىڭ ئۆيىدە ئۇنىڭ بىلەن تونۇشۇپ قالدى. توختاخۇن تۆمۈر خەلپىنىڭ گەپ-سۆزىدىن ئۇنىڭ نىيىتىنى ئاددىم ئىكەنلىگىنى بايقاپ، ئۆزىنىڭ پۈتۈن سەرگۈزەشتىسىنى ئېيتىپ بەردى. تۆمۈر خەلپە ئۇنىڭ ۋاڭ-غوجىلارغا ئۆچلۈگىنى كۆرگەچ، ئۇنىڭغا ئۆز مەقسىدىنى ئوچۇق ئېيتتى. ئۇ، تۆمۈر خەلپىگە قە-سەمىيات قىلىپ قول بەردى. شۇنداق قىلىپ، سەيپۇڭ توختى تۆ-مۈر خەلپىنىڭ سىپىگە دەسلەپ قوشۇلغان كىشىلەرنىڭ بىرى سۈ-پىتىدە ئاستا-ئاستا قوزغىلاڭ رەھبەرلىرىنىڭ قاتارىغا ئۆتۈپ قال-غان ئىدى. ئۇ قوزغىلاڭ رەھبەرلىرى ئارىسىدىكى ئىش تەقسىماتىدا ئۆز تەلۋۇى بويىچە، ئارقا سەپ ئىشلىرىغا مەسئۇل بولغان كۈندىن بۇيان، چۈشىدە ئايان بولغان ھىلىقى «غايىپ غەزنە»گە ئەمدى ئېرىشكەنلىگىنى ھىس قىلىشقا باشلىدى. چۈنكى، بۇرۇن شا مەخ-سۇتىنىڭ بولۇپ، ئەمدى قوزغىلاڭچىلارنىڭ ئومۇمى مۇلكىگە ئايلان-غان نەچچە يۈزمىڭ چارۋا مال ئۇنىڭ ئىختىيارىدا ئىدى. قوزغە-لاڭ تېخى ئاخىرقى غەلىبىگە ئېرىشمەي تۇرۇپ، ئۇ ھىلىتىلا مۇشۇ بايلىقنى كېلەچەكتە قانداق تەقسىم قىلىش كويىغا چۈشۈپ قالدى. ئۇنىڭ نەزىرىدە، قورال-ياراقلارمۇ، كېلەچەكتە ئۆز ئارا تەقسىم قىلىنىدىغان بايلىق ئىدى. شۇڭا، تۆمۈر خەلپىنىڭ تۇرپان قوزغە-لاڭچىلىرىغا قورال-ياراق ئەۋەتىش دىگەن پىكرىگە قارشى چىق-قان ئىدى.

قوزغىلاڭ رەھبەرلىرى سەيپۇڭ توختىنىڭ قارشىلىغىغا قارىماي، تۇرپان قوزغىلاڭچىلىرىغا سەكسەن تال مىلتىق، مىڭ تال ئوق بېرىدىغان بولدى ۋە بۇ سوغاتلارنى تۇرپانغا يەتكۈزۈشكە يارەم-لىشىش ئۈچۈن، تۆمۈر خەلپىنىڭ ئىنىسى شاكىر بىلەن تورپاق ئۆز غوجا ئەمەت بەلگىلەندى. ئاندىن، تۆمۈر خەلپە تۇرپان قوزغىلاڭ-چىلىرىغا سالامنامە يازدۇرماقچى بولۇپ، ئاخۇن قارىنى چاقىرتتى

ۋە ئۇنىڭغا مەقسەتنى چۈشەندۈرۈپ، «مەن يازسام، قاغا پۈتىدەك يېزىپ قويىمەن، ئۆزلە مەدرىسىدە ئۇگەنگەن ھۇنەرلىرىنى بىركۆر-سەتسىلەچۇ» دىدى. ئاخۇن قارى ئەدەپ بىلەن ئولتۇرۇپ، قومۇش قەلەمنى خوتەن قەغىزى ئۈستىدە ئاستا ماڭغۇزۇشقا باشلىدى.

— قارى ئاخۇنۇم سولخاي ئىكەن، ھە، — دىدى قارا بوسۇق.

تۆمۈر خەلپىمۇ ئۇنىڭ خەتنى سول قولى بىلەن قىينىلىپ يېزىۋاتقىنىنى ۋە قۇرلارنىڭ قىڭغىر-سىڭغىر چىقىۋاتقىنىنى كۆرۈپ، بىرئاز ھەيران بولدى.

ئاخۇن قارى خەتنىڭ كىرىش قىسمىنى يېزىپ بولۇپ، تۆ-مۈرگە قارىدى. خەتنىڭ قالغان قىسمى تۆمۈر خەلپىنىڭ ئاغزىدىن چىققىنى بويىچە يېزىلىپ، مۇنۇ قۇرلار بىلەن ئاياقلاشتى: پۇقرا-لارنىڭ دەريا-دەريا ئاققان كۆز ياشلىرىغا تاغۇ-تاغلارمۇ ئېرىپ كېتەر ئىدى. ئەمما، ۋاڭ-غوجىلارنىڭ كۆڭلى قارا تاشتىنمۇ قاتتىق ئىكەن. بىر شۇنى بىلىپ، قولىمىزغا تىغ ئالدۇق. بىزنى ۋاڭ-غو-جىلارنىڭ زۇلمىدىن كۆز ياشلىرىمىز ئەمەس، قولىمىزدىكى قورال قۇتقۇزىدىغانلىغىغا ئىشەندۇق. سىلەرمۇ شۇنداق قىپسىلەر. ئىلاھىم ھەممىمىزگە تېخىمۇ كۆپ نۇسرەت ئاتا قىلسۇن، ئامىن!»

ئەتىسى تۇرپانلىق مېھمانلار بىلەن شاكىرلار مىلتىق، ئوقلار يۈكلەنگەن ئاتلارنى يېتىلەپ يولغا چىقتى. تۆمۈر خەلپىلەر شەھەرگە قانداق ۋە قاچان ھۇجۇم قىلىش توغرىسىدا ئويلىشۋاتقاندا، يە-نە باشقىچە بىر ئەھۋال يۈز بېرىپ قالدى.

ئون يەتتىنچى باپ

سۈيىقەست

كىمدە بار بولسا بىر يامان ئادەت،
قەستسىز ئۇندىن بولغۇسى سادىر.
نىشنى① ئۇزغۇسى چايان تاشقا،
گەرچە ھەرگىز ئاڭا ئەمەس قادىر.

— «كەلىلە ـ دەمنە» دىن

1

ئۈستى ـ ئۈستىلەپ كەلگەن شىددەتلىك زەربىلەر، ئاخىر شامەخسۈتنى يىقىتىپ قويدى. ئۇ ئەمدى ئۆزىنىڭ خاس ھوجىرىسىدا، ئالتۇن بىلەن ھەل بېرىلگەن ھىلىقى نەقىشلىك كارۋاتتا، ئۇزۇن گەۋدىسى بىلەن سۈنايلىنىپ ئوڭدىسىغا ياتاتتى. ئۇنىڭ ئاق سىرىق كەلگەن يۈزى تامدەك تاتىرىپ، كىشىلەرگە دەھشەت سالىدىغان چىقىر كۆزلىرى يېرىم يۇمۇق ئىدى؛ ئىسىتمىسى بىردەم

① نەشتەر مەنىسىدە.

ئۆرلەپ، بىردەم يېنىپ، پىشانىسىدىن تەر قۇرۇمايىتتى. پات ـ پاتلا جۆيلۈپ، ئاللىقانداق بىرنىمىلەرنى دەپ ۋاقىرايىتتى. ئوردا ھۆكما ـ لىرىدىن ئېشىپ، ئامبال بەي ۋىنچاۋ ئەۋەتكەن تىيەنجىنلىك مەشھۇر تىۋىپ تەييارلىغان تۈرلۈك ـ تۈمەن دورا ـ شەرۋەتلەرمۇ كار قىلمىدى. قارا قوينىڭ تېرىسىگىمۇ ئېلىشىپ باقتى، قىرقىلىمىغان كۆك ئوغلاقنىمۇ قان قىلىشىپ كۆردى، باخشىمۇ ئوقۇپ باقتى، داخانىمۇ چوقۇپ باقتى، ھىچقايىسىسى پايدا قىلمىدى. نەچچە ئونلىغان قوي ـ كاللار سويۇلۇپ، مەسچىت ـ خانىقالاردا دۇئا ـ تەگىرلەر ئۆتكۈزۈلدى. ئۇۋەيىس ئەئلەم باشلىق ئۆلىمالار: «چىڭ گاڭ غوجام ھەزرەتلىرىگە شىپاتلىق تىلەيلى» دەپ كانىيى يىرتىلغۇدەك ۋاقىراپ، جاما ـ ئەتنى يۇزلەرچە قېتىم دۇئاغا قول كۆتەرگۈزدى. بۇمۇ كار قىلمىدى.

شامەخسۇت بولسا، بەش كۈندىن بۇيان، بىر خىلدا ياتاتتى. ئۇ چېقىر كۆزلىرىنى يۇمۇپ ئۇيقۇغا باراي دىسلا، چۈشىگە ئاللـ ـ قانداق فەرىسلەر كىرىپ، قۇلىغىغا قانداقتۇ دەھشەتلىك نىدالار ئاڭلانغاندەك بولاتتى ـ دە، يەنە چۆچۈپ ئويغىناتتى.

مانا، سىپىل دەرۋازىسىغا ئېسىلغان قانلىق باشلار قەپەزدىن چىقىپ، ئۇنىڭ ئالدىغا دومىلىنىپ كەلمەكتە. قەۋرىلەر يېرىلىپ، ئاپپاق كېپەن كىيگەن باشسىز تەنلەر ئۇنىڭغا قاراپ يۈگۈرمەكتە. ئاھ...بۇ نىمە ۋەقە؟ بۇ نىمە دىگەن دەھشەتلىك مەنزىرە!

مانا، ئاق ساقاللىق نوشىرۋان تەيجى، ھاشىر تەيجى بىلەن قېزىبەگ غوجىغا قاراپ، نىمە، سىلەر، يەنە بىر «تورپاق يېغىلىشى» قوپسۇن دىمەكچىمۇ؟ دەپ ۋاقىرىماقتا. ئۇ قاچاندۇ بىر چاغلاردا: «ئاقىۋىتى يامان بولغان پادىشادىن ئاقىۋىتى خەيرىلىك بولغان گاداي ياخشى» دىگەن ئىدى. ئۇنىڭ بۇ سۆزلىرى راست چىقىپ، قالامدۇ نىمە؟! ئەمدى ئۆزىمۇ يوق، سۆزىمۇ! ھىلىقى كىچىككىنە قارا شىشىنى نىمىشقا ئالدىراپ بەرگەندۇ؟ ئۇنى ئىچمىگەن بىلەن ئىچكەندىنمۇ جىقراق كۆڭلى ئاغرىغاندۇ، ئۇلۇغ جايىلارغا بېرىپ، قاغاپ كەتسىچۇ تېخى!

ئەنە شەرق تەرەپتىن ھىلىقى يوغان ئەژدەرھا يەنە غاقىراپ ئۇچۇپ كەلدى ـ دە، شىكىشكىشا تاغلىرىنىڭ بېشىغا قونۇۋېلىپ، ئوت چېچىشقا باشلىدى. قارا بوران كۆتىرىلىپ، ئوردىسىنىڭ ئىسگىز راۋدىغىنى ئۇۋرۇپ تاشلىدى. ئۇ بىر قولى بىلەن شامەخسۇتنى گېلىدىن سىقىپ ئالدىغا تارتتى. يەكلىرى تۇرۇلگەن بىر قارا ساقاللىق كىشى ياغاچچىلار ئىشلىتىدىغان ئۆتكۈر پالتىنى كۆتىرىپ كەلدى. ئەمدى ئۇ يالغۇز ئەمەس ئىدى. ئۇنىڭ كەينىدىن ناھايىتى نۇرغۇن ئالامان قىقاس ـ چۇقان بىلەن كېلىۋاتاتتى. ئۇلارنىڭ ئارىسىدا كۆكرىگىدىن قىپ ـ قىزىل قان ئېقىۋاتقان بىر پەرىزات، ياق، ياق، پەرىزاتتىنمۇ خۇش‌خۇيراق گۈلقىز، ھىلىقى قارا ساقاللىق كىشىگە شامەخسۇتنى ئىشارەت قىلىپ كۆرسەتتى. شامەخسۇت ئۇنىڭدىن قاچىمەن دەپ، چوڭقۇر ئورەككە يىقىلىپ چۈشتى. ئورەكتە قانغا مىلەنگەن يى شىڭغۇ قىسماق كۆزلىرىنى ئالايتىپ، «ھە، سەنمۇ كەلدىڭمۇ؟» دەيتتى. يائاللا، يائاللا بۇ نىمە كارامەت؟...

كېچىمۇ شۇنداق، كۈندۈزمۇ شۇنداق. بۇ نىمە ئۆزى، چۈشمۇ، خىيالمۇ؟ بۇنى شامەخسۇتنىڭ ئۆزىمۇ بىلمەيتتى.

ئۇ بىر كۈنى، كىمدۇ بىرسىنىڭ ئاپپاق شايى ياغلىق بىلەن پىشانىسىنى سۈرتۈۋاتقىنىنى سەزدى. ياغلىق تۇتقان قولىمۇ خۇددى شايىدەك ئاق ۋە سىلىق ئىدى. ئۇنىڭ قۇلىغىغا بىر ئايال كىشىنىڭ تونۇش ئاۋازى ئاڭلاندى:

ــ چىڭ گاڭ غوجامنىڭ بۇ كېسىلگىمۇ ياش قىزلار دورا بولمامدىكىن، ھۆكمالار شۇ دورىنى ئەمدى بېرىپ باقسا بوپتىكەن، ــ دىدى پۇجۇڭ ئاغىچا ئايسە ئاپپاققا پىچىرلاپ.

ئايسە ئاپپاق بېشىنى ئېگىپ جىم ئولتۇراتتى. شامەخسۇت شۇنىڭدىن كېيىن يەنە نىمىلەر بولغانلىغىنى سېزەلمىدى. ئۇ يېتىپ قالغاندىن بۇيان، پۇجۇڭ ئاغىچا ھەر كۈنى بىر ـ ئىككى قېتىم يوخلاپ كىرەتتى. ئۇ كىرگەن چاغلاردا بۇ ھوجىرىدا ئەركەك

جىنسى قالماي، ھەتتا تۇرشا تۇغىيىگى بىلەن ئوردا تىۋىپلىرىمۇ كۆزدىن غايىپ بولۇشى كېرەك ئىدى. ئادەتتە بولسا، ھاشىر تەيجى ۋە قېزىبەگ غوجا تىۋىپلار بىلەن بىرلىكتە نۆۋەتچىلىك قىلاتتى.

بۇگۈن ھاشىر تەيجى ئۆزىگە نۆۋەتچىلىك كەلگەن سائەتتە، ئوردا تىۋىپىنى يەنە تومۇر تۇتۇشقا بۇيرۇدى. تىۋىپ تومۇرنىڭ بوششىپ قالغانلىغىنى ئېيتتى.

ھاشىر تەيجى خىيالغا چۆمدى: «ئەجەلنىڭ نۆۋىتى يوق، مۇبادا بىر ئىش بولۇپ قالسا، بۇ ئادەم ئولتۇرغان تەختە ئەپ-يۇنكەش نەزەرگە قالىدۇ. چۈنكى، ئۇ ئاللىقاچان تەخت ۋارىسى دەپ ئېلان قىلىنغان. ئۇ چاغدا مېنىڭ ھالىم نىمە بولىدۇ؟ ئۇنىڭ ئۈستىگە، ئامبالنىڭ ئېيتىشىچە، تاغدىكى ئوغرىلار تەل-تۆكۈس نۇسرەت قازىنىپ كەتكەن تەقدىردىمۇ، بېيجىڭدىكى يېڭى ھۆكۈمەت قۇمۇل ۋاڭلىق سەلتەنىتىنى ھامان ساقلاپ قالىدىغاندەك تۇرىدۇ. ياخشى كۈنىنىڭ يامىنىدا، ئەپيۇنكەش نەزەر جەمەت سۈرۈشتۈرۈپ، پولتاي كۆز قېزىبەگ غوجىنى تەيجى قىلىمەن دەپ تۇرۇۋالسا، قانداق قىلغۇلۇق؟ بۇ چۆرگىلىپ تۇرغان پەلەكنى نىمە دىگىلى بولسۇن؛ توختا، ئۆدەكنىڭ گۆشىنى يىمەك، غازىنىڭ پېيىدا بول دەپتىكەن، سۇ كەلمەستە توغان تۇتۇش لازىم.»

ھاشىر تەيجى شۇ خىياللار بىلەن ئولتۇرغاندا، قېزىبەگ غوجا كىرىپ كەلدى. ئىككىسى پىچىرلىشىپ ئېسەنلىك سوراشتى-دە، ھاشىر تەيجى ھوجىرىدىن چىقتى. ئۇ نەۋكەرلىرىنىڭ ھىمايىسىدە ئۆز ئوردىسىغا كېتىۋېتىپ، يەنە شۇ خىيالنى داۋاملاشتۇردى. ئاخىرى، نەزەرنى قولىغا كەلتۈرۈشنىڭ بىر ئامالىنى تاپتى ۋە نەۋكەۋلىرىنىڭ بىرىنى ئۈۋەيىس ئەئلەمنى دەرھال چاقىرىپ كېلىشكە بۇيرۇدى.

ھاشىر تەيجى تەخت ۋارىسى بولغان نەزەرنىڭ خۇلقى-مىجەزىنى ناھايىتى ياخشى بىلەتتى. ئۇنى خوشال قىلىپ، ئۆزىگە تارتىشنىڭ ئەڭ ياخشى چارىسى بىرەر گۈزەل قىزنى ئۇنىڭغا سوغات

قىلىش ئىدى.

دەل شۇ كۈنلەردە نوروز داموللا كونا بەگلەرنىڭ ئەۋلاتلە-رىدىن ھوشۇر بەگ دىگەن كىشى بىلەن قۇدا چۈشۈشۈپ، ئۇنىڭ قىزى قاراكۆز ئايلانى ئۆزىنىڭ كەنجى ئوغلىغا ئېلىپ بەرگەن ئىدى. ئۇلار قۇدىلىشىشتىن بۇرۇن، ھاشىر تەيىجى بۇ قىزنى ئۆز ئوغلىغا سوراتقاندا، ھوشۇربەگ ئەلچىلەرگە: «ئاتا-بوۋام بەگ بولغان بىلەن ئۆزەم ھازىر ئۇدۇللۇق كۈن كەچۈرۈۋاتقان بىر پۇقرامەن. بىز قانداق قىلىپ تەيىجى بەگ غوجامنىڭ لايىقى بولالايمىز» دەپ بۇ تەكلىپنى رەت قىلغان ئىدى. ھاشىر تەيىجى مۇشۇ ئىشلارنى ئەسلەپ، ئۆزىنىڭ تاپقان ھىلىسىدىن مەمنۇن بولغان ھالدا، مۇنداق ئويلايتتى: «خەقلەر بىر داڭگالدا ئىككى پاختەك سوقسا، مەن بىر داڭگالدا ئۈچ پاختەك سوقىدىغان بول-دۇم. بىرىنچى، ھوشۇربەگدىن ئۆچۈمنى ئالىمەن؛ ئىككىنچى، رەقىبىم نوشىرۋاننىڭ دوستى نوروز داموللىنى داغدا قويىمەن. ئۈچىنچى، ئەڭ مۇھىمى، بۇ چىرايلىق قىزنى نەزەر غوجىغا توغرىلاپ بېرىپ، ئۇنى رازى قىلىمەن-دە، قازارا، ئۇ ۋاڭلىققا ئولتۇرۇپ قالسا، تەيىجى بەگلىك مەرتىۋەسىنى ساقلاپ قالىمەن، ئاي تۈندە كېرەك، ئەقىل كۈندە دىگەن مۇشۇ، ھا...ھا...ھا!»

ھاشىر تەيىجىنىڭ ئازادە مېھمانخانىسىدا قىزغىن پاراڭ باشلاندى. ئۈۋەيىس ئەئلەم ھەربىر گەپىكە دىققەت بىلەن قۇلاق سالاتتى. تەيىجى شامەخسۇتنىڭ ئەھۋالىنى ئۆزى كۆرگەندىنمۇ يامانراق قىلىپ ئېيتقاندىن كېيىن مۇنداق دەپ تەكىتلىدى:

— خاتىرە شېرىپلىرىدە بولسا كېرەككىم، نوروز دىگەن يالاڭ ئاياق قەشقەر مەدرىسلىرىدە ئوقۇپ داموللا بولۇپ كەلگەندە، شاھزادە غوجام تېخى ياش بالا ئىدى. ھىلىقى نوشىرۋان تەيىجى چىڭ گاڭ غوجامنىڭ قۇلىغىنى بۇراپ، نوروز داموللىنى شاھزادە غوجامغا ئۇستاز قىلدۇرغان، ئۇ ھەر كۈنى ئوردىغا كېلىپ، شاھزادە غوجامغا بىر زامان دەرس بەرگەن. يۇقۇرىدا بايان قىلغىنىمدەك

تەقدىر - قازانىڭ سائىتى يېتىپ، چىڭ گاڭ غوجام ئەجەل شەرۋىدىنى ئىچىپ قالسا (ئىلاھىم ھەرگىز ئۇنداق بولمىغاي)، شاھزادە غوجام ئەلۋەتتە، ۋاڭلىق تەختىگە ئولتۇرىدۇ. قازارا، نوروز داموللا قەشقەر مەدرىسلىرىدە ئۇگەنگەن زاباندارازلىغى بىلەن شاھزادە غوجامنىڭ بېشىنى قايدۇرۇپ، ئۇنى ئۆزىگە رام قىلىۋالسا، شاھزادە غوجاممۇ بۇ كىشى مېنىڭ ئاغزىمىغا ئىلىم سالىغان دەپ، كونا ئۇستازىغا مايىل بولۇپ قالسا، ئېيتىسىلاچۇ، جاناپلىرىنىڭ ئەئلەملىك مۇھۇرلىرى ئىگىسىگە ۋاپا قىلارمۇ؟

ئۇۋەيىس ئەئلەم قاتتىق ئۇيقۇدىن چۆچۈپ ئويغانغان كىشىدەك ئەندىكىپ كەتتى ۋە قورئاندىن ساۋادى بولغان مۇسۇلمانلار بىرەر ئېغىر ئەھۋالغا دۇچكەلگەندە ئوقۇيدىغان «لاھەۋلە ۋەلاقۇۋۋەتە...» دىگەن ئايەتنى ئوقۇپ، ياقىسىنى تۇتتى. تەيىجى ئۆز سېھرىنىڭ قانچىلىك تەسىر قىلغانلىغىدىن مەمنۇن بولۇپ يەنە سوردى:

— خوش ئاخۇنۇم، ئۇ چاغدا قانداق قىلغۇلۇق؟

— ھەق سۇبھانە ۋە تائالا تەيىجى بەگ غوجامنىڭ ئۆمرىنى ئۇزۇن، دۆلەتلىرىنى پۈزۈن قىلغاي، پەقىرلىرىنىڭ غېمىنى يەپ، شۇنچە ئاتىدارچىلىق قىلغانلىقلىرىغا بىر - ئىككى كەلىمە سۆز بىلەن مىننەتدارلىق ئىزھار قىلىشقا تىلىم ئاجىزدۇر. ئەزىزرايى خۇدا، پەقەت جاناپلىرىنىڭ ئەقىل - دانىش ۋە تەدبىرى - پەرمايىشلىرىغا پەقىرلىرى مۇنتەزىرمەن، — دىدى ئۇۋەيىس ئەئلەم بىچارىلىك بىلەن.

— بۇ ئىشنىڭ ئەڭ ياخشى تەدبىرى — ھازىردىن باشلاپ، شاھزادە غوجامنىڭ كۆڭلىنى ئېلىپ تۇرۇشتىن ئىبارەت. بۇ ئىش جاناپلىرىغا ھىچقانچە تەس ئەمەس! — دىدى تەيىجى جىددى ئاھاڭدا.

— خو...ش، ئىلاھىم ئېيتقانلىرى كەلسۇن.

— شاھزادە غوجامنىڭ خىزمىتىدىكى ھىلىقى دوك ئاپىپاق بىلەن قۇشناچىم بېرىش - كېلىش قىلامدۇ؟

— ئېگىچى - سىگىلدەك ئۆتىشىدۇ.

ـ ئۇنداق بولسا، ـ دىدى تەيجى، ئۇۋەيىس ئەئلەمگە يېقىنـ راق سۈرۈلۈپ. ئۇۋەيىس ئەئلەممۇ بوينىنى سوزدى، تەيجى ئۇنىڭ قۇلىغىغا بىر نىمىلەرنى پىچىرلىدى.

شۇ ئاخشىمى گۈگۈم چۈشكەندە، ئاق خېچىر قوشۇلغان چىرايلىق بېيجىڭ مەپىسى كېلىپ، نورۇز داموللىنىڭ دەرۋازىسى ئالدىدا توختىدى. مەپىكەش بىر دوك مومايىنى مەپىدىن يۆلەپ چۈشۈردى. نورۇز داموللا ۋە ئۇنىڭ بالا ـ چاقىلىرى قۇتۇلغۇسىز بىر بالا ـ قازانىڭ يېتىپ كەلگەنلىگىنى سېزىپ، ھەممىسىنىڭ يۈرـ گى دۈكۈلدەشكە باشلىدى. ئىلاج قانچە؟ نورۇز داموللىنىڭ ئايىلى ھىلىقى دوكىنى مېھمانخانىغا باشلاشقا مەجبۇر بولدى. نورۇز داموللا قارا چىراق بىلەن يورۇتۇلغان دالاندا تۇرۇپ، مېھمانخانىنىڭ قىيا ئوچۇق ئىشىگىدىن ئۆز ئايىلىنىڭ مۇنۇ گەپلىرىنى ئاڭلىدى:

ـ شاھزادە غوجامنىڭ كېلىن قىزىمىزنى مەشرەپكە چىللىغـ نىغا مىڭلارچە رەھمەت ـ تازىم. كېلىن قىزىمىز ساق بولغان بولسا، مىڭ مۇراتىم بارار ئىدى. بىچارە ئۇچ كۈندىن بۇيان ئورۇن تۇتۇپ يېتىپتۇ. مىدىرلىغىدەك ماجالى يوق.

ـ مەن بىر كۆرەيچۇ، ـ دىدى دوك ئورندىن تۇرۇپ.

قارىكۆز ئايلا راستىلا تاۋى يوق بولۇپ، ئۆز ھوجرىسىدا ياتاتتى. دوك كەتلىكەندىن كېيىن، ھەممەيلەن مەسلىھەتلىشىپ، ئۇنى شەھەردىن بىرنەچچە چاقىرىم يىراقلىقتىكى راھەتباغ دىگەن يېزىدا ياشايدىغان بىر تۇققىنىنىڭ ئۆيىگە يوشۇرۇپ قويىماقچى بولۇشتى. بۇ گەپ ئەتىسلا ئورۇنلاندى. بىراق بۇنىڭ بىلەن ئىش تۈگىمىدى. ئىككى كۈن ئۆتۈپ، ھىلىقى دوك يەنە كەلدى. داموللىنىڭ ئايىلى قىزىنىڭ تېخى ئوڭشىلىپ كەتمىگەنلىگىنى ۋە ھاۋا ـ لاندۇرۇش ئۈچۈن يېزىغا ئاپىرىپ قويغانلىغىنى ئېيتىپ، ئۆزۈرخا ـ لىق سوردى. بىراق، بۇنىڭ بىلەنمۇ ئىش تۈگىمىدى.

2

بىر كۈنى نوروز داموللا ئۆز ئادىتى بويىچە، نامازىنى بامداتتىن كېيىن، ئازراق ناشتا قىلىۋېلىپ، ئاپپاق كىگىز سېلىنغان يوروق دەرسخانىغا كىردى. دەرسخانىدا ئوتتۇزچە تالىپ ئولتۇراتتى. بۈگۈنكى دەرس پارىس تىلى گىراماتىكىسىنىڭ داۋامى ئىدى. داموللا سۆزلەۋېتىپ، «شەۋق گۈلىستان» دىن بىر ھىكايىنى مىسال ئۈچۈن نەقىل كەلتۈردى:

ئىنساپسىز پادىشالاردىن بىرى تەقۋادار بىر ئابىت (ئىبادەت قىلغۇچى) دىن «ئىبادەتلەرنىڭ قايسىسى ھەممىدىن ئەۋزەلرەك؟» دەپ سوراپتۇ. «سېنىڭ ئۈچۈن كۈن چۈش بولغىچە ئۇخلاش ھەممىدىن ياخشى ئىبادەتتۇر. چۈنكى، شۇ مۇددەت ئىچىدە خەلقنى ئالەمنى رەنجىتىش ئىمكانىيىتىدىن مەھرۇم قالىسەن» دەپ جاۋاپ بېرىپتۇ ئابىت.

تالىپلارنىڭ بىرى ئورنىدىن تۇرۇپ، «رۇخسەت بولسا، بىر سوئالىم بار» دىدى. نوروز داموللا رۇخسەت قىلدى.

ــ قەدىم ـ قەدىمدىن بۇيان، جەۋرى ـ زۇلۇم شۇنداق كۆپمىدى؟ ــ دىدى تالىپ.

داموللا بىردەم سۈكۈتتىن كېيىن، ھىلىقى تالىپنى يېنىغا چاقىرىپ، شەيخ سەئدىنىڭ يەنە بىر كىتاۋى ــ «بوستان» نىڭ بىر يېرىنى ئاچتى ۋە «ماۋۇ ھىكايەتنى ئوقۇپ تەرجىمە قىلىڭ» دىدى. تالىپ بىر ياندىن ئوقۇپ، بىر ياندىن تەرجىمە قىلدى. داموللا تالىپنىڭ تەرجىمىسىدىكى نۇقسانلارنى تۈزىتىپ تۇردى. بۇ ھىكايەت مۇنداق ئىدى:

نوشىرۋان ئادىل شىكارغا چىققان جايىدا، ئۇنىڭ ئۈچۈن بىر كىيىكنى كاۋاپ قىلىپ بېرىشكە توغرا كەلدى. تۇز يوق ئىدى. نوشىرۋان بىر قۇلنى قىشلاققا بېرىپ، «تۇز تېپىپ كەل، ئەممىا

تۇزنى باھاسى بىلەن ئال، تاكى پۇل بەرمەي تۇز ئېلىش بىر ئادەت بولۇپ قېلىپ، قىشلاق ئەھلى خاراپ بولمىسۇن» دەپ بۇيرۇدى. نوشىرۋاننىڭ ئادەملىرى «بىر ئوچۇم تۇز ئالماقلىق بىلەن قىشلاققا نىمە زىيان يېتەر» دىدى. نوشىرۋان ئېيتتى: «زۇلۇمنىڭ تۇرلىرى ئاۋال جاھاندا ئاز ئىدى، كېيىن كەلگەنلەرنىڭ ھەربىرى زۇلۇمنىڭ خىللىرىنى كۆپەيتىۋەردى ۋە ئاخىرى بۇ دەرىجىگە يەتتى.»

دەرسخانا شۇقەدەر جىمجىت ئىدىكى، نوروز داموللىنىڭ ئېغىر - ئېغىر نەپەس ئېلىۋاتقانلىغى يېنىدىكىلەرگە ئاڭلىنىپ تۇراتتى. شۇ چاغدا كىمدۇ بىرىنىڭ پىشايۋاندىن يۇگۇرۇپ كېلىۋاتقان ئاياق تاۋۇشى ئاڭلاندى ۋە كۆزنى يۇمۇپ - ئاچقىچە، دەرسخانا ئىشىگىدە نوروز داموللىنىڭ ئوغلى پەيدا بولدى. ئۇنىڭ رەڭگى ئۆچۈپ، لەۋلىرى تىترەيتتى. داموللا دەرھال ئۇنىڭ يېنىغا كەلدى. مەلۇم بولدىكى، قارىكۆز ئايلا بۇگۈن تاڭ سەھەردە ھاجەتكە چىققان يېرىدىن غايىپ بولغانمىش.

نوروز داموللىنى تالىپلار ئاران يۆلىۋالدى.

ئىككى كۈنگىچە ھىچىيەردىن قىزنىڭ دېرىگى چىقمىدى. ئۈچىنچى كۈنى تاڭ سەھەردە نوروز داموللا بامدات نامىزىغا مېڭىپ، دەرۋازىنى ئاچقاندا، قارىكۆز ئايلانىڭ جەسىدى بوسۇغىدا ياتاتتى. ئۇنىڭ باش - كۆزلىرى يېرىلغان، قوسىغى كۈپىتەك كۆپۈپ كەتكەن، كىيىم - كېچەكلىرى پۈتۈنلەي ھۆل ئىدى. كۆرۈنۈشىدىن بۇ مەرھۇمە ئىپپەت - نومۇسىنى ساقلاش ئۈچۈن، ئۆزىنى قۇدۇققا تاشلىغان بولسا كېرەك.

— بۇ چوقۇم ئاشۇ ئىپلاس، ئەپىۋنكەش نەزەرىنىڭ ئىشى، — دىدى داموللا ياقىسىنى يىرتىپ.

قىزنىڭ ئاتا - ئانىسى بىلەن داموللا ئائىلىسى بۇ ئېيتقۇسىز ئېغىر مۇسىبەت كۈنلىرىنى ئۆتەكۈزۈپ بولۇپ، شامەخسۇتقا ئەرز يازدى. ئەرز خەتتە دوك دەللىنىڭ ھەركەتلىرى دەلىل قىلىنىپ، قاتىلنىڭ كىم ئىكەنلىگى ئېنىق كۆرسىتىلگەن ئىدى.

هاشىر تەيجى ئەرز خەتنى تاپشۇرۇۋېلىش بىلەن «ئەمدى نەزەر دىگەن ئەپيۇنكەش مېنىڭ ئالقىنىمدا، تەيجى بەگلىك مەنسۇم ئۆمۇر باقى ماڭلىيىمدا بولىدۇ» دەپ خۇددى گۆھەر تېپىۋالغاندەك تېرىسىگە پاتماي كەتتى. ھەقىقەتەنمۇ، ئۇنىڭ بۇ قېتىمقى سۈيىقەستى خىيال قىلغىنىدىن ئارتۇقراق ئۇنۇم بەردى. چۈنكى كىمكى نەزەرنىڭ قىلمىش - ئەتمىشلىرىگە چىدىماي، ئوردىغا ئەرز سۈنۈپ قالسا، شامەخسۇت «شۇنچە خەق پاتقان شەھەرگە مېنىڭ بىر تال ئوغلۇم پاتماپتىمۇ» دەپ قاتتىق كايىپ، ئەرز سۈنغۇچىدىن چوقۇم ئۆچ ئالاتتى. شۇڭا «خوش، دامۇللام جانابلىرى، ئەمدىغۇ پەيمانلىرى توشقاندۇر» دەپ پىخىلداپ كۆلەتتى تەيجى.

بۇگۈن زادى ھاشىر تەيجىنىڭ قىلغان ئىشى ئۇنۇڭ كېلىدىغان كۈن ئوخشايدۇ. ئۇ، بايىقى خوشاللىقلىرىنى ئىچىگە سىغدۇرالماي تۇرغاندا، تۆمۈر خەلپىنىڭ نەق ئەھۋالى، مۇھىم كىشىلىرى، قورال - ياراقلارنىڭ تۈرى ۋە تەخمىنى سانى، شەھەر - يېزىلاردىن تۆمۈر خەلپىلەرگە ئاشلىق ۋە باشقا كېرەكلىك نەرسىلەرنى چىقىرىپ بېرىۋاتقان يىگىرمىدەك كىشىنىڭ نامى يېزىلغان بىر پارچە مەخپى خەت ئۇنىڭ قولىغا تەگدى. خەت ناھايىتى چىرايلىق يېزىلغان بولۇپ، ئاخىرىدا، تۆمۈر خەلپىلەرنىڭ شەھەرگە ھۇجۇم قىلىشقا تەييارلىنىۋاتقانلىغىمۇ ئەسكەرتىپ قويۇلغان، خەتتىكە «سىغىزخان» دىگەن ئىمزا قويۇلغان ئىدى. بىراق، ھاشىر تەيجى خەتنىڭ ئاخىرىدىكى «شەھەرگە ھۇجۇم...» دىگەن سۆزلەرنى ئوقۇپ، ئورندا ئولتۇرالماي قالدى ۋە دەرھال شامەخسۇتنىڭ ھوجرىسىغا كىرمەكچى بولۇپ تۇرغاندا، ئامبال بەي ۋىنچاۋنىڭ مۇھىم ئىش بىلەن كەلگەنلىگىدىن خەۋەر تاپتى - دە، ئۇنى ئەززەت - ئىكرام بىلەن شامەخسۇتنىڭ قېشىغا باشلاپ كىردى.

بەي ۋىنچاۋ شامەخسۇتقا «خۇش خەۋەر» يەتكۈزدى.

— ئۇرۇمچىدىن نۇرغۇن قوشۇن كېلىۋاتىدۇ!

بۇ خەۋەر شامەخسۇتقا جان بېغىشلىغاندەك، ئۇ يېرىم يۇمۇق كۆزلىرىنى يوغان ئېچىپ، ئامبالغا قاردى ۋە ئۇنىڭ قولىنى تۇتۇپ ئۆزىگە تارتتى. «خۇداغا شۈكرى، كېسەلگە دورىسۇ تېپىلدى» دەپ ئويلىدى ھاشىر تەيچى.

ئون سەككىزىنچى باب

ئۇچ ئاتلىقنىڭ جاسارىتى

قەھرىمانلارنىڭ جاراڭلىق سادالىرى
ئاڭلىنىۋاتقاندا، ھاپىز ناخشىسىنىڭ
نىمە كىرىگى بار؟
ئات جەڭگە چىپىپ كېتىۋاتقاندا، مەن
قانداق قىلىپ چىمەنلىكتە ياتالايمەن؟

— ئىبراھىم مۇنتەسەر①

1

ئۇرومچى تەرەپتىن نۇرغۇن چېرىك كېلىۋاتقانلىغى راست ئىدى، تۆمۈر خەلپىلەرمۇ بۇنىڭدىن خەۋەر تېپىپ، شەھەرگە ھۇجۇم قىلىش پىلانىنى كېچىكتۈرۈشكە مەجبۇر بولدى. ئەمدى ئۇلار «قانداق قىلىش كېرەك» دىگەن مەسىلە ئۈستىدە باش

① و — ئەسىردە ياشىغان پارس شائىرى.

قاتۇرۇپ ئولتۇراتتى.

ــ هەممىدىن ئاۋال، بۇ كېلىۋاتقان چېرىكلەرنىڭ ئەھۋالىنى ئېنىق ئۇقساق ئوبدان بولۇر ئىدى، ــ دىدى تۆمۈر خەلىپە.

ــ مەن ئۇقۇپ كېلەي! ــ دىدى ئامانقۇل.

ــ ئۆزۈڭ يالغۇزلۇق قىلىسەن، ئاز دىگەندە ئۇچ كىشى بېرىڭلار.

شۇ گەپتىن كېيىن، ئامانقۇل ئەنسارى بىلەن يەنە بىر يىگىتنى تاللىۋالدى. قويۇق قاشلىرىنىڭ ئاستىدىكى بىر جۈپ كۆزى ئوتتەك چاقناپ تۇرىدىغان باشقا بىر يىگىت مەنمۇ بارسام دەپ قاتتىق يالۋۇرۇشقا باشلىدى، ئاخىرى، ئامانقۇل ھىلىقى يىگىتنىڭ ئورنىغا مۇشۇ يىگىتنى ئېلىپ، ئەڭ ياخشى ئاتلار بىلەن شۇ كۈنىلا يولغا چىقتى.

بۇ يىگىت «تۆمۈر خەلىپە يېغىلغىسى»دىن 19 يىل كېيىن، يەنى 1931 ـ يىلى قۇمۇل تاغلىرىدىن باشلىنىپ، پۈتۈن شىنجاڭ زىمىنىغا كېڭىيىش بىلەن شۇ چاغدىكى ئىستىبدات جىڭ شۇرېن ھاكىمىيىتىنى ئاغدۇرۇپ تاشلىغان دىخانلار قوزغىلىڭىنىڭ مەشھۇر يولباشچىلىرىدىن خوجىنىياز ھاجىم ئىدى. ئۇ چاغلاردا، ئۇ ئەمدىلا يىگىرمە ئىككى ياشقا كىرگەن، تېخى «ھاجى» بولمىغان ۋە ئۆزىنىڭ يۈرتى تاراتۇ دىگەن تاغدا ئۇۋچىلىق قىلىپ يۈرگەن بىر ياش مەرگەن ئىدى. دادىسى ئىمىننىياز بۇ ئوغلىنىڭ قورقۇمسىز، قەيسەر ۋە ئەمگەكچانلىغىدىن خوش بولسىمۇ، بەزى قىلىقلىرىدىن رەنجىپ قالاتتى. چۈنكى، ئۇ ئاسان گەپكە كىرمەيتتى. ھەدىسىلا قارا مىلتىغىنى ئېسۋېلىپ، ئىگىز تاغ ۋە قويۇق قارىغايلىقلار ئىچىگە كىرىپ كېتەتتى ـ دە، غانجۇغا ۋە بۆكتۇرمىسى تۈلكە ـ بۆرە تېرىلىرى بىلەن توشمىغىچە ئۆيگە قايتمايتتى. شۇنداق چاغلاردا دادىسى كايىپ، «ئاچ ـ يالىڭاچ قېلىۋاتامەن، سېنىڭدىن ئەندىشە قىلىپ، ئۇلەي دىدۇق» دەپ ۋاقىرسا، «ھەركىم ئۆز رىزقىنى ئۆزى تېپىپ يىگەن ياخشى» دەيتتى خوجىنىياز. بىر كۈنى «خەپ

توختاپتۇر، مەن سېنى شەھەرگە ئاپىرىپ موللامغا تۇتۇپ بەرمەسەم» دەپ قاتتىق كايىدى بوۋاي. «ھە، سەن-زە، مېنى ئەمدى چەلپەكچى موللام قىلاي دەمسەن، ئۇلسەممۇ بارمايمەن» دىدى ئۇ.

بولۇپمۇ، ئۇلۇش يىل بولغان بىر ۋەقە بوۋاينى قاتتىق رەنجىتتى: شامەخسۇتنىڭ ساناقچى بەگلىرى بىلەن كەلگەن ياساۋۇللارنىڭ بىرى ھۆزۇل دىگەن مالچى بوۋاينى گېلىدىن سىقىپ ئۇرۇۋاتقاندا، خوجىنىياز يۈگۈرۈپ كېلىپ، «ئۇزۇڭدىن ئاجىزنى شۇنچە ئانىي تاپقان بارمۇ؟» دەپ ھىلىقى ياساۋۇلنى بىرمۇشت بىلەن ئۇرۇۋېتىپ جىدەلنى سېتىۋالغان. ئىمىننىياز بەگلەرنىڭ ئاغزىنى مايلاپ يۈرۈپ، ئاران قۇتۇلغان ئىدى. شۇندىن بۇيان، دادىسى ئۇنىڭ بىلەن گەپلەشمەيتتى.

تۆمۇر خەلپىلەرنىڭ كۆشۈتە ئېغىزىدىكى غەلىبىسى شامەخسۇتنى قانچە بىئارام قىلغان بولسا، خەلقنى شۇنچە روھلاندۇرۇپ، كەلگۈسىدىن ئۈمىتۋار قىلغان ۋە شۇندىن كېيىن، تەرەپ-تەرەپتىن كېلىپ، قوزغىلاڭچىلار سېپىگە قوشۇلىدىغانلار كۈنسايىن كۆپىيىشكە باشلىغان ئىدى. شۇ قاتاردا خوجىنىياز پالگانمۇ يىگىرمە دەك يىگىت بىلەن كېلىپ قوزغىلاڭچىلارغا قوشۇلغان ۋە ئۇۋ قىلىپ يۈرگەن تاغلاردا ئامانقۇل بىلەن تونۇشۇپ قالغانلىغى ئۈچۈن، قوزغىلاڭچىلار سېپىگە كىرىش بىلەنلا ئۇنى ئامانقۇل ئۆز قىسمىغا، يەنى چارلىغۇچىلار قىسمىغا قوشۇۋالغان ئىدى.

شۇنداق قىلىپ، ئامانقۇل ئۆز ھەمراللىرى بىلەن ئاتلىق ئەسكەرلەرگە خاس قىسقا مىلتىقلىرىنى تونلىرىنىڭ ئىچىگە تىقىۋېلىپ، ھىچكىمگە كۆرۈنمەي، گېچە-كۈندۈزلەپ يول ماڭدى. ئۇرۇمچىدىن كېلىدىغان يولنى يىراقتىن كۈزىتىپ، قۇمۇل شەھىرىنىڭ غەربىدىكى ئاستانە دىگەن يۇرتتىن ئۆتكەندە، قويۇق چاڭ-توزاڭنى كۆرۈپ قالدى-دە، يولغا بىرئاز يېقىنلىشىپ، ئاتلىرىنى قۇم بارخانلىرى ئارىسىدىكى قويۇق يۇلغۇنزارلىققا يوشۇرۇپ

قويۇپ، ئۆزلىرى ئەپلىك بىر جايدا دۇشمەننى كۆزىتىشكە باشلىدى. ئەگىرى-بۇگىرى ھارۋا يولىدا ئۇزۇنغا سوزۇلۇپ مېڭىۋاتقان قوشۇن خۇددى ئوۋ ئىستەپ كېتىۋاتقان يوغان بىر سۈرلۈك يىلانغا ئوخشاپ كېتەتتى. ئۇلارنىڭ كۆپ قىسمى ئاتلىق بولۇپ، ئاتلىقلار ئارىسىدا ئىككىدىن خېچىر قوشقان ئۇچ بېيجىك مەپىسى بار ئىدى (ئېھتىمال، بۇ مەپىلەردە لەشكەر باشلىقلىرى بولسا كېرەك). ئۇلاردىن كېيىن، ھەر بىرىنى ئۇچ ئات سۆرىگەن بەش زەمبىرەك ئۆتتى، قۇيىرۇق قىسمىدا ئۇچىتىن ئات قوشۇلغان بىر-نەچچە گۈدۈك ھارۋا كېلىۋاتاتتى. چېرىكلەرنىڭ بەزىلىرى ھارۋىلارنى ياقىلاپ يايىاق ماڭاتتى، بەزىلىرى ھارۋىلاردا ئۇگدەپ ئولتۇراتتى.

ئامانقۇللار چېرىكلەرنى ساناپ ئولتۇرۇپ، بىرەرسىنى قانداق قىلىپ تىرىك قولغا چۈشۈرۈشنىڭ يولىنى ئويلاپ تۇرغاندا، ئەڭ ئاخىرقى ھارۋىنىڭ چاقى كوداڭغا چۈشۈپ كېتىپ ھارۋىنىڭ شوتىسى سۇنۇپ كەتتى. ھارۋىدىكىلەر مىلتىقلىرىنى ئۆز جايىغا قويۇپ، ھەممىسى بەرگە چۈشتى. ئۇلار جەمئى بەش كىشى ئىدى. ۋاراڭ-چۇرۇڭ قىلغان ئاۋازلار بىلەن ئالدىدىكى ھارۋىلارمۇ توختىدى. بىر ئاتلىق چېرىك ھىلىقى شوتىسى سۇنغان ھارۋىنىڭ قېشىغا كېلىپ، بىر نىمىلەرنى دەپ ۋاقىراپ قويۇپ كېتىۋەردى. چېرىكلەر ئاتلارنى چىقىرىپ، ھارۋىنىڭ شوتىسى بىلەن ھەپىلىشىشكە باشلىدى. ئالدىنقى ھارۋىلار بىر دۆڭلۇكتىن ئۆتۈپ كۆزدىن غايىب بولدى.

ئامانقۇللار دەرھال ئاتلىرىغا مىندى-دە، يۇلغۇنلۇق، قۇم بارخانلىرى ئارىسىدىن چىقىپ، تۈيدۇرماستىن ھارۋىغا يېقىنلاشتى ۋە ئون نەچچە قەدەم قالغاندا، بىردىنلا «كۆتەر قولۇڭنى!» دەپ مىلتىقلارنى شاراقلاتتى. بايىاتىن بېرى ھەچنىمگە قارىماي، ھارۋىنىڭ شوتىسى بىلەن ھەپىلىشىپ تۇرغان چېرىكلەر چۆچۈپ كەتتى، بەزىلىرى دەرھال قولىنى كۆتەردى، بەزىلىرى يەرگە تىزلاندى،

«كۆتەر قىلۋۇنى، بولمىسا، ھەممىنى ئاتىمەن!» دەپ تەكرارلىدى ئامانتۇل. چوڭكىلەر غال-غال ئىترەيتتى. شۇئاردىدا، ياش بىر چوڭ «ئاتىماڭلار ئاغىنىلەر، مېنى ئاتىماڭلار. مەنمۇ سىلەرگە ئوخشاش مۇسۇلمان بالىسى» دىدى ساپ غۇلجا ئۇيغۇرلىرى تەلەپپۇزىدا.

ئامانقۇللار بۇ چوڭكىلەر ئاردىسىدا ئۇيغۇرچە سالىدىغان بىرسىنىڭ چىقىپ قالغانلىقىدىن خوشال بولۇشتى.

— جىنىڭغا ئىچىڭ ئاغرىسا، ماۋۇلارنىڭ قولىنى باغلا! — دىدى ئامانقۇل.

ھىلىقى ياش چوڭ ھارۋىنىڭ ئاغامچا-تاسمىلىرى بىلەن ھەمراھلىرىنىڭ قولىنى ئارقىسىغا قىلىپ باغلاشقا كىرىشتى. ئەنسارى ئاتتىن ئىرغىپ چۈشۈپ، باغلاقلىق چوڭكىلەرنى بىر بىرىگە چاتتى ۋە شەپكىلىرىنى ئاغزىغا تىقىپ قويدى.

— ھە، ئۆزۈڭ نىمە ئادەمسەن؟ — دىدى ئامانقۇل ھىلىقى ياش چوڭككە.

— مەن ئىلىخونىڭ بايانداي دىگەن يېرىدىن، ئۆزۈم دىخان بالىسى. ئىلى جاڭجۇڭى ئۇرۇمچى جاڭجۇڭى بىلەن سوقۇش باشلىغاندا، ئەسكەرلىككە ئېلىنغان. بۇلار ماڭا ھارۋىسىنى ھەيدىتىپ كېتىۋاتىدۇ.

— بۇ چوڭكىلەرنىڭ سانىنى، قورال-ياراقلىرىنى، باشلىقلىرىنى بىلەمسەن؟

— بىلىمەن، بەش قولدەك بىلىمەن.

ئامانقۇل ئەمدى ئارتۇق گەپ سوراپ تۇرۇشنىڭ ۋاقتى ئەمەسلىگىنى ئېسىگە ئېلىپ، «راست بىلەمسەن» دەپ گەپنى ئۆزمەك چى بولدى.

— راست بىلىمەن. بەش ئايدىن بېرى، شۇلارنىڭ ئاردىسىدا تۇرسام، نىمىشقا بىلمەيمەن؟ يالغان ئېيتىسام، ئۆز ئۆۋالىم ئۆزۈمگە.

ــ ئۇنداق بولسا، سېنى باشلىقلىرىمىزنىڭ ئالدىغا ئاپىرىمىز.
قالغان گەپنى شۇ يەردە قىلايلى.
ــ رەھمەت سىلەرگە ئاغىنىلەر.
ــ ھارۋىدا نىمە بار؟
ــ تۆت ساندۇق ئوق بار.
شۇنىڭدىن كېيىن، ئامانقۇللار ھارۋىدىكى ئوقلار بىلەن چېرىك لەرنىڭ مىلتىقلىرىنى ئاتلارغا ئارتتى ۋە ھىلىقى ياش چېرىكنى بىر ئاتقا مىندۇرۇپ، تاغ تەرەپكە راۋان بولدى. قالغان چېرىكلەر شۇ پېتى قالدى.
يولدا كېتىۋېتىپ، خوجىنىياز پالگان ھىلىقى ياش چېرىك نىڭ ئېتىنى سوردى.
ــ ئېتىم ئابدۇللا، ئۆزۈم تارانچى.
ــ ئۇنداق بولسا، سېنى ئابدۇل تاران دىسەك بولىدىكەن، ــ دىدى خوجىنىياز، ھەممىسى كۈلۈشۈپ كەتتى.
شۇندىن باشلاپ، ئۇنىڭ ئېتىنى ئابدۇل تاران بولۇپ قالدى.
ئامانقۇل يول بويى ئابدۇل تاراندىن بۇ چېرىكلەرنىڭ ئەھۋالىنى سوراپ ماڭدى. ئابدۇل تاران بىلگەنلىرىنىڭ ھەممىسىنى سۆزلەپ بەردى.

2

ئۇلار قانداق تېز كەلگەن بولسا، يەنە شۇنداق تېزلىك بىلەن بىرنەچچە مەنزىل يول ماڭدى. بىر كۈنىي تاڭ سۈزۈل گەندە، قوراينىڭ جەنۇبىدىكى تۆرۈك غولىنىڭ ئىچىدە، ئالدى تەرەپتىن ئات چاپتۇرۇپ كېلىۋاتقان بىر ئادەمنى كۆرۈپ قالدى. ئامانقۇللار «بۇنچە ئەتىگەن شەھەر تەرەپكە ئات چاپتۇرۇپ ماڭغان كىم ئىكىن؟» دەپ تۇرغاندا، ھىلىقى ئاتلىق ئۇلارنى

كۆرۈپ قېلىپ، دەرھال يولىنى ئۆزگەرتتى. ئامانقۇل گۇمانلىنىپ، خوجىنىياز پالگان بىلەن ئۇنى قوغلىدى. ئۇ، قېچىپ كېتىۋېتىپ، ھەدەپ ئوق چىقىراتتى. خوجىنىياز پالگان ئۇنى ئاتماقچى بولغاندا، ئامانقۇل: «ئاتما، تىرىك تۇتۇش كېرەك!» دىدى. خوجىنىياز-پالگان «ئۇنداق بولسا، مۇنداق قىلايلى!» دىدى-دە، ئىككى يۈز قەدەمچە ئالدىدا چېپىپ كېتىۋاتقان ئاتنىڭ بىر پۇتىنى ئۇزۇۋەتتى. ئات مۇدۇرۇلۇپ بېرىپ يىقىلدى. ئاتلىق ئات ئاستىدا قالدى، قولىدىكى مىلتىغىمۇ بىر چەتكە پىقىراپ چۈشتى.

خوجىنىياز پالگان ئۇنى ئات ئاستىدىن سۆرەپ چىقىقاندا، بۇ ئادەم ئامانقۇلغا تونۇشتەك كۆرۈندى. باش-كۆزلىرى يېرىلغان، ئۈستىگە ئەسكى چاپان كىيىۋالغان ياقۇپ ياساۋۇل غال-غال تىترەپ تۇراتتى. ئامانقۇل بىرنەچچە ئاي بۇرۇن نېرىنىكىردا بولغان ئەھۋاللارنى دەرھال ئېسىگە ئالدى-دە، ئاچچىغىغا پايلىماي، ئۇنى بىر-ئىككى كاچات سېلىۋېتىپ:

— ھەي خوتۇنتالاق، بۇ يەردە نىمە قىلىپ يۈرىسەن؟ — دەپ گېلىدىن سىقتى.

— بىر قوشۇق قېنىمنى تىلەيمەن، — دەپ يىغلاشقا باشلىدى ياقۇپ ياساۋۇل.

— ھە، ئېيتە! بۇ يەردە نىمە قىلىپ يۈرىسەن؟

ياقۇپ ياساۋۇل تىترەپ تۇرۇپ ئەھۋالنى ئېيىتتى. ئۇ، ھاشىر تەيجىنىڭ بۇيرۇغى بويىچە، ھەر ھەپتىنىڭ پەيشەنبە كېچىسى ھۇكەر يۇلتۇز ئۆرلىگەندە، مۇشۇ غولنىڭ يۇقۇرىسىدىكى بىر كۆك قورام تاشنىڭ يېنىغا ئۇلگۇرۈپ كېلىدىكەن، ئۇ يەردە نىياز دورغىنىڭ ئوغلى خاموش ئۇنىڭغا بىر پارچە خەت تاپشۇرىدىكەن، بۇگۈن كېچە خاموش نىمشقىدۇ كېچىكىپ كەپتۇ. ياقۇپ ياساۋۇل ئۇنى ساقلاپ تۇرۇپ، خەتنى ئالغاندىن كېيىن ماڭغان ئىكەن.

— خەت قېنى؟

ياقۇپ ياساۋۇل قويىندىن تېرە خالتىنى چىقىرىپ ئامانقۇلغا ئۇزاتتى. خالتىنىڭ ئىچىدىن تۆت پۈكلەنگەن خوتەن-قەغەزى چىقتى. ئۇنىڭغا قومۇش قەلەم بىلەن نۇرغۇن گەپلەر يېزىلغان ئىدى. ئامانقۇل خەت بىلمەيتتى. خوجىنىياز پالىگانىغا قارىدى، ئۇمۇ بېشىنى چايقىدى.

— خەير، بۇ خەتنى خەلپەمنىڭ ئۆزى ئوقۇسۇن، — دىدى ئامانقۇل. ئاندىن ياقۇپ ياساۋۇلنىڭ پوتىسىنى يەشتۇرۇپ قولىنى باغلىدى.

بايىقى پۇتى سۇنغان ئات خاقىراپ ياتاتتى.

— بۇ جانىگەر قىينىلىپ كەتتى، — دىدى خوجىنىياز پالىگان.

— ئەمدى ئىلاج يوق، بوغۇزلىۋېتەيلى، — دىدى ئامانقۇل، سويۇپ ئالدىغان كىشى چىقىپ قالارمىكىن دىگەن ئۇيي بىلەن ئەترابقا قاراپ. ھىچكىم كۆرۈنمەيتتى. ئاڭغىچە، ئەنسارى بىلەن ئابدۇل تارانمۇ يېتىپ كەلدى.

ئۇلار ياقۇپ ياساۋۇلنى قولىدىن سۆرىتىپ يولغا راۋان بولدى. تۆرۈك كەنتىنىڭ چېتىگە كەلگەندە، بىرىنچى ئۇچىرىغان كىشىگە ھىلىقى بوغۇزلانغان ئاتنى سويۇۋېلىشنى تاپشۇردى.

ئامانقۇللار تۆمۈر خەلپىنىڭ ئالدىنقى سەپتىكى قارارگاھىغا يېتىپ كەلگىچە، ياقۇپ ياساۋۇلنى تونۇيدىغان ئونلارچە كىشى ئامانقۇللارنىڭ قورۇغداپ تۇرۇشىغا قارىماي، تاش-داڭگال ئېتىپ، ئۇنى ئۆلتۈرۈپ قويۇشقا ئاز قالدى ۋە ياقۇپ ياساۋۇلنىڭ قولغا چۈشكەنلىگى توغرىسىدىكى خەۋەر بىردەمدە ھەممىگە تارقىلىپ كەتتى.

ئامانقۇل قارار گاھ ئالدىدا ئاتتىن چۈشۈۋېتىپ، ئەنسارىغا «چاققان بول ئۇكام، خامۇش ماڭقىنى نەدىن بولسا تېپىپ، پۇت-قولىنى يەرگە تەككۈزمەي ھەيدەپ كەل» دىدى.

قوزغىلاڭ رەھبەرلىرى ئامانقۇللارنىڭ بۇ قېتىمقى چارلاشتا

ئۆز كۆزى بىلەن كۆرگەنلىرى ۋە ئابدۇل تاراندىن يول بويى ئاڭلىغانلىرى توغرىسىدا بەرگەن مەلۇماتلىرىنى ئاڭلاپ ئۆتكەندىن كېيىن، ئابدۇل تارا مۇ ئەپكىرىپ، يەنە بىرمۇنچە گەپلەرنى سوردى. مەلۇم بولدىكى، ئىلى جاڭجۈڭنى سۈك جۈڭشەننى قوللاپ، ئۇرۇمچى جاڭجۈڭغا قارشى قوزغىلاڭ كۆتەرگەندە، ئىلىدىكى ھېكىم بەگ غوجا قوزغىلاڭغا ئاۋاز قوشۇپ، ئۆز تەۋەسىدىن بىرمەر يۈز يىگىتنى ئىلى جاڭجۈڭنىڭ خىزمىتىگە ئەۋەتكەن ئىكەن. ئابدۇل تارانمۇ شۇ قاتاردا ھەربى سەپكە كىرىدىكەن ۋە شىخوغا كەلگىچە ئۇرۇمچى چېرىكلىرى بىلەن سوقۇشىدىكەن، شىخو ئۇرۇشىدا، ئىلى جاڭجۈڭنىڭ لەشكەر باشلىقلىرىدىن بولغان چىيەن دارىن قوزغىلاڭچىلاردىن يۈز ئۆرۈپ، ئۇرۇمچى جاڭجۈڭى يۈەن داخۇا تەرەپكە ئۆتۈۋالىدىكەن. ئابدۇل تاران بىلەن بىرقىسىم ئۇيغۇر يىگىتلىرى چىيەن دارىننىڭ پولكىدا ئىكەن. چىيەن دارىن ئۇلارغا ئىشەنمەي، ھەممىسىنى قورالسىزلاندۇرۇپ، ئات ـ ھارۋا ئىشلىرىغا قويۇپتۇ. بۇ يىگىتلەرنىڭ پۇرسەت تاپالمىغانلىرى قېچىپ قۇتۇلۇپتۇ. ھازىر يۈەن داخۇانىڭ ئورنىغا ياڭ زىڭشىڭ ئولتۇرۇپتۇ. چىيەن دارىن ياڭ زىڭشىڭ بىلەنمۇ ئەپ ئەمەسكەن. شۇڭا، شىنجاڭدا تۇرالماي، يۈەن داخۇا بىلەن ئىچكىرىگە كەتمەكچى بولۇپ، ئۆز تەۋەسىدىكى چېرىكلەرنى باشلاپ يولغا چىقىپتۇ①. يۈەن داخۇا بىلەن چىيەن دارىننىڭ ھەر ئىككىسى خان

① 1912 ـ يىلى ئاپرىلنىڭ ئاخىرلىرى ئىلى ۋاقىتلىق ئىنقىلابچى ھۆكۈمەت قوشۇنلىرى خان لەشكەرلىرىنى ماناس دەريىاسى بويىغا قىستاپ كەلگەندە، مانچۇ خانلىغىنىڭ سادىق مالىيە يۈەن داخۇا «شىڭخەي ئىنقىلابچى» نىڭ مەۋسى بولغان «جۇمھۇرىيەت» نى ئىقتىراپ قىلىپ، ئىلى تەرەپ بىلەن سۇلھى تۈزەشكە مەجبۇر بولدى ۋە ئىككى تەرەپ ۋەكىللىرى چۆچەك شەھىرىدە سۆھبەت باشلىدى. شىنجاڭدا خانلىق ھاكىمىيەتىنى ساقلاپ قېلىشتىن ئۈمىدىنى ئۈزگەن يۈەن داخۇا دەرھال ئۆز ئورنىغا قەشقەر دوتىيى (ۋالىسى) يۈەن خۇگىيۇنى شىنجاڭنىڭ باش ۋالىلىغىغا كۆرسەتتى. بىراق، شۇ يىلى 7 ـ ماي كۈنى، قەشقەردىكى «گىلاۋخۇيچىلار» يۈەن خۇگىيۇنى ئۆلتۈرۈپ تاشلىدى. شۇنىڭ بىلەن، يۈەن شىكەي باشچىلىغىدىكى بېيجىڭ ھۆكۈمىتى ئۇرۇمچى دوتىيى (ۋالىسى) ياڭ زىڭشىڭنى شىنجاڭ

تەرەپداری‌ۋە شامەخسۇتنىڭ كونا دوستى بولغاچقا، قۇمۇلدا ۋاڭلىققا قار شى قوزغىلاڭ كۆتەرگەنلەرگە ناھايىتى ئۆچ ئىكەن. ئۇلار قوزغىلاڭچىلارنى باستۇرۇپ بولۇپ، ئاندىن ئىچكىرىگە كەتكىدەك. بۇ قېتىم ئۇلار بىلەن كەلگەن چېرىكلەر جەمىي بەش‌يۈز كىشى بولۇپ، ئۇلاردا بەش زەمبىرەك ۋە نۇرغۇن ئوق-دورا بار ئىكەن. مىلتىقلىرىنىڭ ھەممىسى پەرەڭ مىلتىق ئىكەن.

— چىيەن دارىن دىگەن قانداق نىمە؟ — دەپ سوردى خوجىنىياز پالگان.

— خۇددى پوڭزەككە ئوخشاش دوپ-دوغىلاق، قارا چوقۇر، يىلاندەك ئاچچىغى ياماق، يېشى قىرىقلاردىن ئاشقان ئادەم، — دەپ جاۋاپ بەردى ئابدۇل تاران.

— ئۆزى جەڭگە كىرەمدۇ؟

— بۇ چېرىكلەرنىڭ يوسۇندا، باشلىقلىرى جەڭگە كىرمەيدۇ، سەپنىڭ ئارقىسىدا تۇرۇپ، قاچقانلارنى ئاتىدۇ.

تۆمۇر خەلپە ئابدۇل تاراننىڭ سەمىمىلىگىدىن رازى بولۇپ مۇنداق دىدى:

— ئوبدان يىگىت ئىكەنسەن، ئۇستۇۋىشىڭنى يۆتكەپ، بىر-نەچچە كۈن ئارام ئال. ئاندىن، ياخشى بىر ئات بىلەن يولغا سىلىپ قويايلى، ئىلغا بېرىپ ئاتا-ئاناڭنى تىپىۋال.

ئەنسارى ئابدۇل تاراننى ئۆيدىن ئەپچىقىپ كەتكەندىن كېيىن، تۆمۇر خەلپە ياقۇپ ياساۋۇلنىڭ قوينىدىن تىپىلغان ھىلىقى خەتنى ئوقۇشقا باشلىدى. ئۇنىڭ چىرايىدا بارغانسېرى ھەيرانلىق ئالامەتلىرى كۆچىيىپ «بۇ نىمە گەپ؟» دىدى-دە، خەتنى يېنىشلاپ ئۇنلۇك ئوقۇدى. ھەممەيلەن چۆچۈپ كەتتى.

نىڭ باش ۋالىلىغىغا تەينىلىدى. شۇنىڭدىن كېيىن، يۇەن داخۇا ئىلى قوزغىلاڭچى قوشۇنلىرىدىن يۈز ئۆرىگەن چىيەن گۇاڭخەن (چىيەن دارىن) نىڭ ھىمايىسىدە، قۇمۇل ئارقىلىق ئىچكىرىگە قايتىماقچى بولۇپ، يولغا چىققان ئىدى.

بۇ خەتتە قوزغىلاڭچىلارنىڭ بىر قىسىم ئەھۋالىدىن تاشقىرى، يېقىندا تۇرپان قوزغىلاڭچىلىرىغا قورال-ياراق ئەۋەتكەنلىگى، ھەتتا ئامانقۇل، خوجىنىياز پالگان ۋە ئەنسارىلارنىڭ ئۇرۇمچىدىن كېلىۋاتقان چېرىكلەرنىڭ ئەھۋالىنى ئۇقۇش ئۈچۈن ماڭغانلىغىمۇ يېزىلغان ۋە ئاخىرىغا «سېغىزخان» دەپ ئىمزا قويۇلغان ئىدى.

— خامۇش ماڭقا، خەت يېزىشنى بىلەمدۇ؟ — دەپ سوريدى تۆمۇر خەلپە.

— ۋاي تاڭەي، بىز بىر يۇرتتا تۇرۇپ، ئۇنىڭ مەكتەپتە ئوقۇغىنىنى زادىلا ئاڭلاپ باقمىغان، — دىدى ئامانقۇل.

— خامۇش ماڭقا خەت بىلگەندىمۇ مۇنچىلىك چىرايلىق يازالمىشى ناتايىن. قاراڭلار، بۇ خېلى ئۇزاق زامان ئۇستاز كۆرگەن ئادەمنىڭ قەلىمىدەك قىلىدۇ. بۇنى كىم يازغاندۇ؟ — دىدى تۆمۇر خەلپە.

— ياقۇپ ياساۋۇلدىن گەپ سوراپ باقمايىمىزمۇ؟ — دىدى ئېلى پالگان.

ئامانقۇل باش-كۆزى يېرىق ياقۇپ ياساۋۇلنى سۆرەپ كىردى. خېلى ئۇزۇن سوراق قىلىشتى. بىراق، ئۇ بايا ئامانقۇللارغا ئېيتىپ بەرگەن گەپلەردىن بۆلەك، ھىچقانداق يېڭىلىق ئېيتىپ بېرەلمىدى.

— ئەمدى بۇ مۇرتەتنى قانداق قىلساق بولار؟ — دىدى ئېلى پالگان، ئۆزي خالى قالغاندا.

— ئۇنىڭ جاجىسى بىرتال ئوق، — دىدى قارا بوسۇق قولىغا مىلتىقنى ئېلىپ.

— توختا ئۇكام، ھازىرچە سولاپ قويايلى، ھىلىقى «سېغىز-خان» نى تۇتقاندىن كېيىن، نىمە قىلساق قىلارمىز، — دىدى تۆمۇر خەلپە.

— سېغىزخان ساي بېشىدا. قوينىڭ قېىنى ئاي بېشىدا دەپ، ئاي بېشىنى ساقلايىمىزمۇ؟ سەنزە، تۆمۇر ئاكا، بەكمۇ

ئىغىر ئادەم جۇمۇ!

ــ سەۋرى قىلساڭ، غوررىدىن ھالۋا پىشۇر، دىگەن گەپ بار ئەمەسمۇ، ــ دەپ كۈلدى تۆمۈر خەلپە.

ــ بۇ «سىغىزخان» دىگەن كىمكىن ـ ھە؟ خەپ توختاپتۇر، ئاسماندا بولساڭ تاپىنىڭدىن، يەردە بولساڭ كوكۈلىڭدىن تارتىپ چىقمايدىغان بولسام! ــ دىدى قارا بوسۇق غەزەپ بىلەن.

ــ «سىغىزخان» نىڭ ئۇۋىسىنى خامۇش ماڭغا بىلىدۇ. ئاۋال شۇنى تىپىش كىرەك، ــ دىدى تۆمۈر خەلپە.

ئون توققۇزىنچى باپ

«ئەرۋاھ»

بۇ — ئويۇن ئەمەس، بۇ — تۇرمۇش.
تۇرمۇشتا تاماشاچىلار بولمايدۇ.

— يۇلىئۇس فۇچىك

1

خامۇش غايىپ بولۇپ كەتكەندەك، شۇ كۈنى كەچكىچە ھىچىيەردىن تىپىلمىدى. ئۇ بىقىپ يۈرگەن قويلارمۇ، بىر جىرانىڭ ئىچىدە قالغان ئىدى. بۇ ئىشقا ھەممىدىن ئامانقۇل بىلەن خوجەنىياز پالگان ئىچ-ئىچىدىن تىت-تىت بولۇپ، كىچىچە تۇزۇكرەك ئۇخلىماي چىقتى.

ئەتىسى يەنە بىرمۇنچە كىشىلەر خامۇشنى ئىزلەپ، تەرەپ-تەرەپكە كېتىشتى. شۇ ئارىدا كىمدۇر بىرى ئۇنىڭ ئۆلۈگى تىپىلغانلىقىنى خەۋەر قىلدى.

خامۇش جىلغىنىڭ ئۇ قېتىدىكى بىر ئۆڭكۈردە دۇم ياتاتتى، سول تاغىنىڭ ئاستىدىن ئىككى يەرگە پىچاق ئۇرۇلغان ئىدى.

تۇنۇگۈن، ياقۇپ ياساۋۇلنىڭ قولىغا چۈشكەنلىگى توغرىسىدىكى خەۋەر قانداق تېز تارالغان بولسا، خامۇشنىڭ ئۆلۈمى توغرىسىدىكى گەپمۇ بىر دەمدە ھەممىگە يېيىلىپ كەتتى.

— بۇنى كىم ئۇلىتۇرگەندۇ؟ — دىدى خوجىنىياز پالگان ئۆلۈككە قاراپ.

— بۇ چوقۇم ھىلىقى «سېغىزخان» نىڭ ئىشى، — دىدى ئامانقۇل، خۇددى «سېغىزخان»نى تاپماقچى بولغاندەك ئادەملەر ئارىسىغا كۆز يۈگۈرتۈپ.

— مانا ئەمدى «سېغىزخان» نىڭ ئۇۋىسىغا بارىدىغان يولمۇ ئۇزۇلدى، — دىدى تۆمۈر خەلپە ئاچىچىق بىلەن. ئامانقۇل بىلەن خوجىنىياز پالگانلار ياقۇپ ياساۋۇلنى داۋراڭ بىلەن ئەپكىلىپ خاتا قىلغانلىغىنى چۈشەنگەندەك يەرگە قاراپ جىم تۇرۇشتى.

— بولار ئىش بولدى، ئەمدى ۋاقتىدا كۆمۈۋېتىڭلار، پۇراپ كەتمىگەي يەنە — دىدى تۆمۈر خەلپە ئاتقا مىنىۋېتىپ.

— ئايەت ئوقۇپ قويىمامدىلا، — دىدى ئامانقۇل، بىر چەتتە تۇرغان ئاخۇن قارىغا قاراپ.

— يوقسۇ، يوقسۇ، مۇنداقلارغا ئايەت ئوقۇش ھارام، — دىدى ئاخۇن قارى قىزىرىپ كېتىپ.

بىرنەچچەيلەن ئازگالغا توپا تاشلاۋاتقاندا، ئايقىز ئامانقۇلغا «بايىغى ئەخمەت كۈرۈك ئېسىگىزدە بارمۇ؟» دىدى.

— بار، بار! بۇ خامۇش ماڭىقمۇ كەلگەن كۈنىلا ئەمەت كۈرۈككە ئوخشاش ھاڭغا موللاق ئېتىپ، قاغا ـ قۇزغۇنلارغا يەم بولسا ئوبدان بولاتتى. تۆمۈر ئاكامۇ ئەمدى بىلىپ قالغاندۇ، — دىدى ئامانقۇل ئايقىزغا قاراپ.

شۇ كېچىسى يەنە بىر ۋەقە يۈز بەردى:

تۇنۇگۈن ياقۇپ ياساۋۇل قارارگاھتا بىر كېچە باغلاقلىق

تۇرغاندىن كېيىن، بۇگۈن ئامانقۇل ئۇنى مەلىگە ئەپكىلىپ بىر ئۆيگە سولاپ قويغان ئىدى. بۇ ئۆي مەسچىت تېمىغا تۇتاش قىلىپ سېلىنغان مۇستەھەپخانىلارنىڭ بىرى بولۇپ، ئىشىگى خېلىلا كونىراپ كەتكەن بولغاچقا، ئامانقۇل ئۇنىڭ پۇت-قولىنى يەنە باغلاپ تاشلىدى. كېچىسى كۆزەتچى قويۇش لازىملىغىنى ئويلاپ، ئىككى يىگىتنىمۇ بىللە ئېلىپ كەلگەن ئىدى. بىراق، ھۆسنارىخان بىلەن ئايقىز «چېرىكلەر كېلىپ دەۋاتقاندا، يىگىتلەرگە مەلىدە نىمە بار، پۇت-قولى باغلاقلىق بىر ئىتنى بىز ساقلىيالمايمىزمۇ» دەپ ئۇلارنى قايتۇرۇۋەتتى.

بۇ كۈنلەردە رەۋىخان مومايىنىڭ تاۋى يوق بولۇپ قالغان ئىدى. سەپەر قۇل قوزغىلاڭچى قوشۇنىنىڭ يىمەك-ئىچمەك ۋە باشقا تەمىنات ئىشلىرى بىلەن بەنت بولۇپ، كۆپىنچە تاغ-قىر-لاردا تۈنەپ قالاتتى. ئامانقۇل ھەپتە-ھەپتىلەپ ئۆيگە قايتمايتتى. پەقەت بەزى كۈنلىرى ۋاقىت تاپالسا، ئۆينى يوقلاپ كېلەتتى-دە، بىردەم ئولتۇرۇپ يەنە ئېتىنى چاپتۇرۇپ كېتەتتى. شۇڭا، ھۆس-نارىخان ئايقىزغا ھەمىرا بولۇپ، ئۇلارنىڭ ئۆيىدە قونۇپ يۈرەتتى.

ئامانقۇل ئايقىز بىلەن ھۆسنارىخاننىڭ بايىقى گېپىنى ئاڭلىغاندىن كېيىن، «ئەمىسە ئۆزۈڭلار بىر نىمە قىلىڭلار» دەپ كېتىپ قالدى. ئايقىز بىلەن ھۆسنارىخان مەسچىت ھوجرىسىدا يېتىپ قوپىدىغان شەرۇللا بوۋاينىڭ قېشىغا كىرىپ مەسلىھەتلەشتى. ئاخىرى، باشقىلارنى ئاۋارە قىلماي، پەقەت شەرۇللا بوۋاينىڭ ئون ئىككى ياشلىق نەۋرىسى گالىنى چاقىرىپ كېلىپ، بۇگۈن كېچە نۆۋەت بىلەن كۆزەتچىلىك قىلىدىغان بولۇشتى.

شۇنداق قىلىپ، ئايقىز بىلەن ھۆسنارىخان مىلىتقىلىرىنى مۇرىلىرىگە ئېسىپ، تۈن نىسپىدىن ئاشقىچە كۆزەتچىلىك قىلدى. «قارا يىلپىز» رەۋىخان مومىنىڭ بوسۇغىسىدىن دالىمىدا ئۆينى ساقلاپ ياتتى (رەۋىخان مومايلارنىڭ ئۆيى مەسچىتكە يېقىنلا

يەردە ئىدى). نۆۋەت شەرۋللا بوۋايغا كەلگەندە، گالى بوۋىسىنىڭ نەيزىسىنى ئېلىپ، ئىككى سەكرەپلا ھىلىقى ئۆينىڭ ئالدىغا كەلدى ۋە ئاخۇددى ئەسكەردەك، نەيزىسىنى تىك تۇتۇپ، ئىشىك تۈۋىدە قېتىپ تۇردى. شەرۋللا بوۋاي نەۋرىسىگە زوقلىنىپ بىردەم قاراپ تۇرغاچ، «بىرى كەل بالام، كۆزەتچىلىكنى ئولىتۇرۇپ قىلىساقمۇ بولىدۇ» دەپ، تام تۈۋىدىكى سۇپىغا ئولىتۇردى ۋە نەۋرىسىنى ئۇخلاپ قالمىسۇن دىگەن خىيال بىلەن ئۇنىڭغا چۆچەك ئېيتىپ بېرىشكە باشلىدى. بالا «ھە... ھە...» دەپ ئولتۇرۇپ، بىر چاغدا ئۇخلاپ قالدى. شەرۋللا بوۋاي كىگىز قالىپىغىنى ئۇنىڭ بېشىغا قويۇپ بەردى. چۈنكى ئۇ، «بۇگۈن كېچە كۆزەت قىلىمىز» دىگەن گەپنى ئاڭلىغاندىن بۇيان، نەۋرىسىنىڭ زادى ئۇخلىيالمىغانلىغىنى بىلەتتى.

تەبىئەتمۇ خۇددى ئۇيقۇغا كەتكەندەك، پۈتۈن ئەتراپ جىمجىت ئىدى. پەقەت يىراقتا ئېقىۋاتقان تاغ سۈيىنىڭ كۆگۈلمەرگە ئارام بېغىشلىغۇچى مۇزىكىدەك يېقىملىق شاقىراشلىرىلا ئاڭلىنىپ تۇراتتى. شالاڭ بۇلۇتلار ئارىسىدا ئېرىنچەكلىك بىلەن ئۈزۈپ يۈرگەن تولۇن ئاي ھەممە ئەتراپنى كۈندۈزدىكىدەك يورۇتۇۋەتكەن ئىدى.

شەرۋللا بوۋاي ئۆز ئېتىقادى بويىچە، جىن ـ ئالۋاستىلارنىڭ زىياندا شلىغىدىن ساقلايدۇ، دەپ ئىشەنگەن «ئايەتلىكۇرسى» دىگەن ئايەتنى تەكرار ـ تەكرار ئوقۇپ بىردەم مېڭىپ يۈرگەندىن كېيىن، سۇپىغا ئولتۇرۇپ، نەيزىگە تايانىدى. ئاستا ـ ئاستا ئۇنىمۇ ئۇگدەك بېسىشقا باشلىدى. شۇ ئاردا كۆزىگە بىرنىمە كۆرۈنگەندەك بولدى. بېشىدىن تاپىنىغىچە ئاقىقا ئورالغان ئىگىز بىر گەۋدە بوۋايغا يېقىنلاشماقتا ئىدى. بوۋاي بۇنى «ئەرۋاھ» دەپ ئويلاپ، كۆزىنى مەھكەم يۇمۇۋالدى. شۇ ھامان كۆچلۈك بىر قول بوۋاينىڭ گېلىنى سىقتى. ئارقىدىنلا قاتتىق بىر نەرسە بېشىغا تەگدى. بوۋاي ھۇشسىزلىنىپ سۇپىغا يىقىلدى. «ئەرۋاھ» ئىشىكنى ئەپچىللىك بىلەن قومۇرۇپ تاشلاپ، ئۆيگە كىرىپ كەتتى. ئارقىدىنلا ياقۇپ

یاساۋۇلنىڭ جان تالىشىپ خىقىراۋاتقان ئاۋازى ئاڭلاندى. «ئەرۋاھ» ئۆيدىن ئىتتىك چىقىۋېتىپ، تامىغا يۆلەكلىك تۇرغان ئىشىكنى پۇتلىشىپ كەتتى. ئىشىك يىقىلىپ، «تاق» قىلغان ئاۋاز ئاڭلىنىش بىلەن تەڭ «قارا يىلپىز» قاۋاپ تاشلىدى. باشقا ھويلىلاردىكى ئىتلارمۇ قاۋاشقا باشلىدى. ھىلىقى «ئەرۋاھ» مەسچىتنىڭ كەينىگە ئۆتۈپ كۆزدىن غايىپ بولدى.

كىيىم-كېچىگى بىلەنلا ياتقان ئايقىز بىلەن ھۆسنارىخان چۆچۈپ ئويغاندى-دە، مىلتىقلىرىنى ئېلىپ مەسچىتكە يۈگۈردى.

ياقۇپ ياساۋۇل بوغۇزلاپ تاشلانغان ئىدى. ئايقىز ئاسمانغا قارىتىپ، ئارقا-ئارقىدىن ئىككى پاي مىلتىق ئاتتى. ئۆي-ئۆيدىن يۈگۈرۈشۈپ چىققان ئادەملەرنىڭ ۋاڭ-چۇڭلىرى بىلەن مەلە ئىچىنى ئەنسىزچىلىك قاپلاپ كەتتى.

2

ئامانقۇل ئۆزىنىڭ ئۆيىدە باش-كۆزى تېڭىلغان شەرۋۇلا بوۋىغا ئۇسسۇزلۇق ئىچىكۈزۈۋاتقاندا، ياش ئىمام ئاخۇن قارى بامدات نامىزىدىن يانغان جامائەتنى باشلاپ، ئەھۋال سوراپ كىردى.

— توۋا دەيدىغان ئىش! ۋاللاھۇ ئەلەم، بۇمۇ ئاخىر زامانىنىڭ ئالامەتلىرىدىن بولسا كېرەك، — دىدى ئاخۇن قارى تۆردە ئولتۇرۇپ.

«توۋا، توۋا» دەپ ياقىسىنى تۇتۇشتى ياشىنىپ قالغان كىشىلەرنىڭ بەزىلىرى.

— ئىمام ئاخۇنۇم، — دىدى ئامانقۇل ئاخۇن قارىغا قاراپ، — ئۆزلىرى ئوقۇغان كىتاپلاردا ئاخىر زامان بولغاندا، «ئەرۋاھ» لار قولىغا تىغ ئېلىپ ئادەم ئولتۇرىدىغان ئىشلار بولىدۇ، دەپ يېزىلغانمۇ؟

— ۋاللاھۇئەلەم، مۇقەددەس كىتاپلاردا بۇ خۇسۇستا ئۇچۇر

بېرىلمىگەن بولسا كېرەك، ــ دىدى ئىمام كىچىكىنە سەللىسىنى تۈزىتىپ تۇرۇپ.

ــ ئۇنداق بولسا، شەرۇللا بوۋاينىڭ بىشىنى يېرىپ، ياقۇپ ياساۋۇلنى بوغۇزلىۋەتكەن «ئەرۋاھ» بىزگە ئوخشاش تىرىك ئادەممۇ نىمە؟ ــ دىدى ئامانقۇل ئىمامغا تىكىلىپ قاراپ.

ياش ئىمام بىرئاز ئوڭايسىزلانغاندەك يەرگە قارىۋالدى، ئاندىن:

ــ ئاللا تائالانىڭ ھىكمەتلىرى كۆپ. بىز بەندىلەر بۇ ھىكمەتلەرنىڭ سىرىنى بىلىپ كېتىشكە ئاجىزمىز، ــ دىدى.

ــ ئاللانىڭ ھىكمەت سىرلىرىنى بىلەلمىگەن بىلەن بەندىنىڭ سىرىنى بەندە بىلەلەيدۇ، ــ دىدى ئامانقۇل يەنە ئىمامغا تىكىلىپ قاراپ.

نۇرۇل بوۋاي ئامانقۇلنىڭ گېپىنى قۇۋۋەتلەپ مۇنداق دىدى:

ــ بىگىز قاپتا ياتماس، ئۇلۇك تاغاردا دەپ، بۇ ئىشنىڭ سىرىمۇ ئېچىلىپ قالار.

ياش ئىمام «ئىنىشاللا شۇنداق بولۇر» دەپ دۇئا يانداۋۇرۇپ ئورنىدىن قوپتى.

توپ ـ زەمبىرەك ۋە ئەك يېڭى مىلتىقلار بىلەن قوراللانغان ئۇرۇمچى چېرىكلىرىنىڭ يەرلىك چېرىكلەر بىلەن بىرلىكتە قوزغايدىغان يېڭى ھۇجۇمىغا قانداق تاقابىل تۇرۇش مەسىلىسىدە باش قاتۇرۇپ تۇرغاندا، ئارقا ـ ئارقىدىن يۈز بەرگەن بۇ سىرلىق ۋەقەلەر قوزغىلاڭ رەھبەرلىرىنى بىرئاز گاڭگىرىتىپ قويىدى، ھەتتا ھەمراللىرىنىڭ نەزىرىدە «ناھايىتى ئېغىر ئادەم» ھىساپلانغان تۆمۇر خەلپىنىڭمۇ خىيالى چېچىلىپ، كۆڭلى پەرىشان بولۇشقا باشلىغان ئىدى. ئۇ شەرۇللا بوۋاينى يوقلاپ كېلىپ، بىردەم مۇڭداشقاندىن كېيىن، خىيالغا چۆمدى: ھىلىقى «سېغىزخان» نى تۇتالمايۋاتساق، يەنە بىر «ئەرۋاھ» نىڭ پەيدا بولغىنىنى قارا،

ئەمدى بۇ «ئەرۋاھ» كىم بولغىيدى؟ ئەجەپ ياقۇپ ياساۋۇل قولغا چۈشكەن كۈننىڭ ئۆزىدىلا خامۇش ماڭىقا غايىپ بولىدۇ ۋە شۇ كېچىسى ئۆلتۈرۈلىدۇ؟ خۇددى بىرسى ماراپ تۇرغاندەك، شەرۋىلا بوۋاي كۈزەتچىلىك قىلغان گەزدە، «ئەرۋاھ» پەيدا بولۇپ، ياقۇپ ياساۋۇلنىمۇ ئۆلتۈرىدۇ. بۇ «ئەرۋاھ» بىلەن «سېغىزخان» ئىككىسى بىر ئادەم ئەمەسمىدۇ؟ ھە، ھە، شۇنداق، بۇ ئىككىسى بىر ئادەم. دىمەك، ئارىمىزدا بىزنىڭ تېرىمىزگە كىرىۋالغان ناھايىتى مەككار بىر دۈشمەن بار. بۇ دۈشمەن شا مەخسۇتنىڭ نەچچە يۈزلىگەن چېرىكلىرى قىلالمىغان ئىشلارنى قىلىۋاتىدۇ. بىز تېخى قاتتىق غەپلەتتە ئىكەنمىز. بىز تاش سانىساق، شا مەخسۇت قۇم سانايدىكەن. ئەمما بۇ مەككار دۈشمەن بىزنىڭ ھەربىر باسقان قەدىمىمىزنى قانداق قىلىپ مۇنداق ئېنىق كۆرۈپ تۇرغاندۇ؟ ھە، ھە، ئۇقتۇم، ئۇقتۇم. كۆرۈپ تۇرمىدى، بىز ئۆزىمىز كۆرسىتىپ قويۇپتىمىز. ۋاي ئىسىت، شۇنىڭغىمۇ ئەقلىم يەتمەپتۇ. ئاشۇ كۈنىلا ئىش بۇزۇلغان ئىكەن. ئامانقۇللار ياقۇپ ياساۋۇلنى يۇرت ئىچىگە كۈپ ـ كۈندۈزى ئەپكىرىمگەن بولسا، بۇ «سېغىزخان» ئاللىقاچان قىلتاقتا چۈشكەن بولاتتى. ئۇ، ياقۇپ ياساۋۇلنى كۆرۈپ ياكى ئۇنىڭ قولغا چۈشكەنلىگىنى ئاڭلاپلا، ئۆز ئىزىنى يوقىتىش ئۈچۈن ئىشقا كىرىشكەن ئىكەن ـ دە! ئەمدى بۇ «سېغىزخان»نى ھەرگىز ئاشكارا تۇتقىلى بولمايدۇ. بىزمۇ شۇنىڭغا لايىق ئىش قىلىمساق بولىمدى. ئۇيقۇمىزنى ئېچىپ، بىزگە ئەقىل ئۆگىتىپ قويغان «سېغىزخان» غا رەھمەت.

كېيىن، تۆمۈر خەلپە بۇ ئوي ـ پىكىرلىرىنى ئۆز ھەمراھلىرىغا ئېيىتتى. ئامانقۇل بىلەن خوجىنىياز پالگانلار ھىلىقى كۈنى ياقۇپ ياساۋۇلنى يۇرت ئىچىگە ئاشكارا ئەپكىرىپ «سېغىزخان»نى ئۇر ـ كىتىپ تاشلىغانلىغىغا قاتتىق پۇشايمان قىلدى.

ـــ ئۆتكەنگە سالاۋات، ـــ دىدى تۆمۈر خەلپە، ـــ بۇرۇنقىلار: «سېغىزخان سەگەك نىمە، ئۆزىدىنمۇ جېنى بەك نىمە» دەپ

يىگىرمىنچى باپ

سۆزلەيدىغان تۇمار

تەدان تۈلكە تۇمشۇغىدىن ئىلىنار.

— ئۇيغۇر خەلق ماقالى

ئۇرۇمچىدىن چېرىك كەلگەنلىگى ئېنىق بولغانىدىن كېيىن، تۆمۈر خەلپە «ئەمدى ئۇلارنىڭ تاقىقا ھۇجۇم قىلىشى چوقۇم» دەپ، بولىغۇسى جەڭنىڭ پىلانلىرى ئۈستىدە باش قاتۇرۇشقا باشلىدى ۋە ھەمراللرىنى يىغىپ، «ئابدۇل تاراننىڭ ئېيتقانلىرىنى ئاڭلىدىڭلار، ئۇرۇمچى چېرىكلىرىگە شىيەتەي بىلەن شا مەخسۇتنىڭ كۈچۈكلىرى قوشۇلسا، بىزگە ھۇجۇم قىلىدىغان چېرىكلەرنىڭ سانى مىڭدىن ئېشىپ كېتىشى تۇرغان گەپ. قېنى ئېيتىڭلارچۇ، بىز قانداق قىلساق بولار؟» دىدى.

بۇ ھەقتە ھەركىم ھەرنىمە دەپ، خېلى ئۇزۇن پاراڭ بولدى، ئاخىرى، تۆمۈر خەلىپىنىڭ ئوتتۇرىغا قويىغان لايىھىسى بويىچە مۇنداق قارارغا كېلىشتى: تازا تالاپ تۇرۇپ، ئوتتۇرا قولدەك

يىگىتتىن ئۇچىيۇزى ئايرىپ چىقىلىدۇ. بۇلار ئۇچ توپقا بۆلۈنىدۇ. چىرىكلەر شەھەردىن قوزغىلىپ چىقىقان ھامان، بىرىنچى توپنى ئېلى پالگان كۆشۈتە ئېغىزىغا مۆكتۈرۈپ، ۋاقتى يەتكەندە، دۈشمەننى ئارقا تەرەپتىن ئۇرىدۇ؛ ئىككىنچى توپنى قارا بوسۇق تۆرۈك غولى بىلەن تۇتاشقان ئىدىرلىقلارغا يوشۇرىدۇ. جەڭ قىزىغاندا، دۈشمەنگە ئوڭ قاناتتىن تېگىدۇ. ئوتتۇرىدا تۆمۈر خەلىپە، ئامانقۇل، خوجىنىياز پالگانلار تۇرىدۇ. بۇ توپقا ئەڭ ئۇستا مەرگەنلەر ئاجرىتىلىپ، ھەربىر مەرگەنگە بىردىن يارىدەمچى، ئىككىدىن مىلتىق بېرىلىدۇ. يارىدەمچى بولغان كىشى مۇمكىن قەدەر ئۆزى ئاتماي، مىلتىقنى ئوقلاپ بېرىدۇ. بۇ توپتىكىلەر ئاقچۇق سېيىغا يېقىن ــ ئۇدۇلدىكى ئىدىرلىقلارغا جايلىشىدۇ، ئۇلارنىڭ ئاتلىرىنى ئىدىرلىق ئىچىدىكى پىنھان جايلاردا يەتتە ـ سەككىزدىن قىلىپ، ئايرىم ئادەملەر توتۇپ تۇرىدۇ. ئاھالە ئىچىدىن قالپاق، بۆك، كونا كىيىم ـ كېچەك، لاتا ـ پاتا يىغىپ، تاغ قاپتاللىرى بىلەن كۆتەل① ۋە دۆڭلۈكلەر ئۈستىگە قارانچۇقلار ياسىلىدۇ. بىر قىسىم ئاھالە شۇ قارانچۇقلار ئەتراپىدا مىدىرلاپ يۈرۈپ، باراڭ كۆرسىتىشكە سەپەرۋەر قىلىنىدۇ، جەڭ باشلىنىش بىلەن تەڭلا، ئۇلار ئۆزىنى دالدىغا ئالىدۇ. ئەنسارى ۋە قاسىم قىزىق باشلىق بىرنەچچە يىگىت ھازىردىن باشلاپ ئاقچۇق سېيىنى چارلاشقا كىرىشىدۇ.

ئېلى پالگان تىكە ساقلىنى سىلاپ ئولتۇرۇپ مۇنداق دىدى:

ــ بۇغۇ ئوبدان بولىدى. لېكىنزە، تۆرۈك غولىدىن گەشەت قىلىمەن②، ئۇ يەرگە بۆلگەن ئادىمىمىز ئاز بولۇپ قالىدى. چىرىكلەر شۇ تەرەپكە جىقراق ئېسىلىپ ئالارمىكىن.

ــ ئېلى ئاكا، ــ دىدى قارا بوسۇق، ــ ئۆزۈڭنى ئەر چاغلىساڭ ئۆزگىنى شىر چاغلا. دەپتىكەن، سەنزە، مېنى كۆزگە ئىلمايسەن ـ

① كۆتەل ــ داۋاندىن پەس، ئادەتتىكى دۆڭلۈكتىن ئىگىزرەك كەلگەن تۆپىلىك.

② ئەندىشە قىلىمەن دىمەكچى.

— هه! مەن یۇز یىگىت بىلەن ئۇ يەردە پادا باقامدىمەن؟
— سىنى پادا باقامدىكىن دەۋاتقىنىم يوق، تۆرۈك غولى خەۋپلىك يەر، ئادەم جىقراق بولسۇن دەۋاتىمەن.
— بولدى، بولدى تالاشماڭلار، قالغىننى ئۆز ۋاقتىدا كۆرەيلى، — دىدى تۆمۇر خەلپە ئارىغا چۈشۈپ.
بۇگۈنكى كۈن تېپ-تېچ ئۆتۈپ كەتتى. چارلىغۇچىلار خېلى يەرگىچە بىرىپمۇ ھىچقانداق خەۋەر ئېلىپ كېلەلمىدى. گۈگۈم چۈشكەندە تۆمۇر خەلپە ئۆيىنى يوقلاپ كەلمەكچى بولۇپ، ئامانقۇل بىلەن ئاتلىنىپ ماڭدى.
تۆمۇر خەلپىنىڭ بالا-چاقىسى ھىلىقى كېچىسى «ئەرۋاھ» ۋەقەسى يۈز بەرگەن مەسچىتكە يېقىن، يول بويىدىكى ئىگىزرەك يەرگە سېلىنغان بىر ھويلا دا شاكىرنىڭ بالا-چاقىسى بىلەن بىللە ياشايتتى. بۇ ھويلا ئۇلارنىڭ ئۆز زىمىنى ئىدى. شۇ ھويلىغا تۇتاش يەنە بىر كىچىكرەك ھويلىغا سەپەرقۇللار جايلاشقان ئىدى. ھەر ئىككى ھويلىدىكى ئۆيلەرنىڭ ھەممىسى دىگىدەك يېرىم تاش، يېرىم كېسەك بىلەن قوپۇرۇلغان ئاددى ۋە تۇڭلۇكلۇك ئۆيلەر بولۇپ، پەقەت تۆمۇر خەلپىنىڭ مېھمانخانا قىلغان ئۆيى بىرقەدەر چوڭ ۋە پەنجىرىلىك ئىدى.
تۆمۇر خەلپە بىلەن ئامانقۇل مەھەللىگە كىرگەندە ئەلىنىڭ ئالدى يېتىپ بولغان ئىدى. ئىتلارنىڭ قاۋاشلىرى ئاندا-ساندا ئاڭلىنىپ تۇراتتى. تۆمۇر خەلپىلەر ئۆيگە يېقىنلاشقاندا «قارايىلىپىز» مۇ بىر پۇتىنى سۆرەپ، ھويلىنىڭ چاقىسا ئىشىگىدىن قاۋاپ چىقتى. بىراق، ئىگىسىنى تونۇپ، دەرھال ئەركىلەشكە باشلىدى. ئارقىدىنلا سەپەرقۇل پەيدا بولۇپ، تۆمۇر خەلپە بىلەن نېسەنلىك سوردىشىپ تۇرغاندا، ئامانقۇل تۆمۇر خەلىپىنىڭ بالا-چاقىلىرى جايلاشقان ھويلىنىڭ قوروق تېمىدىن چۈشۈپ، چاقىسا ئىشىگىنى ئاچىتى ۋە ئاتىلارنى ئېغىلغا ئەپكىرىپ كەتتى. شۇ ئاردا تۆمۇر خەلپىنىڭ ئايىلى زورىخان ئۆيدىن چىراق كۆتىرىپ چىقتى.

ـــ قونۇپ قالارسىلەر، ـــ دىدى سەپەرقۇل تۆمۇر خەلىپىگە قاراپ.

ـــ ياق، بىردەم ئولتۇرۇپ كېتىمىز. ئايلاراپام قانداقراق ياتىدۇ؟

ـــ خۇدايىم شىپاتلىق بېرىپ، تۇزۇلۇپ قېلىۋاتىدۇ.

ـــ كېچىسى ئاغرىق يوقلاش ياخشى ئەمەس دەيدىكەن، باشقا بىر كۈنى يوقلاپ كىرەي، مېنى سوريدى دىگىن ئاكا.

ـــ خوش، ئامان بولۇڭلار.

تۆمۇر خەلىپە ئۆيگە كىرىپ، كاڭدا قاتار ياتقان بالىلىرىنىڭ بېشىغا ئېگىشتى. چەتتە چوڭ قىزى ـــ ئون ئىككى ياشلاردىكى ئايىنۇر، ئوتتۇرىدا سەككىز ياشلاردىكى كىچىك قىزى مەستۇرە، ئۇنىڭ يېنىدا بەش ياشلاردىكى ئوغلى باست بىر خىلدا ئۇخلاپ ياتاتتى. تۆمۇر خەلىپە كەڭ ئالقىنى بىلەن باستىنىڭ پىشانىسىنى سىلاپ قويدى، زورىخان چاي قايىنىتىش ئۈچۈن ئوچاققا ئوت ياقتى. قارا چىراق بۇ كىچىككىنە ئۆيىنى بىر خىلدا يورۇتۇپ تۇراتتى. تۆمۇر خەلىپە يېنىدا ئولتۇرغان زورىخانىنىڭ سولغۇن يۈزىگە قاراپ، ئىچى سىرىلگەندەك بولدى ـ دە، قولىرىنى ئالقىنىغا ئېلىپ مۇنداق دىدى:

ـــ تازىمۇ جاپا تارتتىڭ ئاپىسى. مېنىڭ قولۇمغا چۈشكەندىن بۇيان، بىرەر كۈنمۇ خاتىرجەم ئۆتەلمىدىڭ، ئۇنىڭ ئۈستىگە...

ـــ مۇنداق گەپلەرنى قىلمىسلا، ـــ دىدى زورىخان غەمكىن بىر تەبەسسۇم بىلەن، خۇدايىم باشلىرىنى ئامان قىلسا، ھەممىسى ئۈنتۈلۈپ كېتىدۇ. ئەمما زە، ئۆزلەدىن بەك غەم يەيمەن. تولىمۇ يوغان ئىشلارغا كىرىشىپ قالدىلا. «تورپاق يېغىلىغى»نىڭ نىمە بولغانلىغىنى خىيال قىلسام، تەنلىرىم شۇقىراپ، بۆلەكچىلا بولۇپ كېتىمەن. خۇدايىم ئۇنداق كۈنلەرنى ھارام قىلغاي.

ـــ ئۇنداق خىيالىلارنى قىلما. ياغاچ قازاندا بىرلا ئاش پىشىدۇ، شا مەخسۇتىنىڭ «تورپاق يېغىلىغى»دىكى مايىمۇن ئويۇنىغا

ئەمدى ھىچكىم گول بولماس. ئەترايىغا قاراپ باقمامسەن، قىزىلـ گۈلنىڭ تـوقـىدەك، بەش ئاتارنىڭ ئوقىدەك يىگىتلىرىمىز بىلەن پۇتۇن تاغ خەلقى ئەنە ئاۋۇ پەرۋازىدەك ئۆزىنى ئۇرۇۋاتـقانـدا، نىمىدىن غەم يىگۈلۈك، قالغىنىغا ئاللانىڭ ئۆزى كىپىل.

ــ ئۇغۇ راست، ھۆسنارىخان بىلەن ئايقىزغا قاراپلا مازۇزلۇ ـ غۇم كىلىدۇ. خوتـۇن كىشىلەر چىغىدا، شۇنـداق قىلۋاتـقانـدا، شا مەخسۇتنىڭ چىرىكلىرى نىمىۋ قىلالارا ئەمما زە، يىغى ياندىن، بالا قىرىنداشتىن دەپ، ئۆپ ـ چۆرىلىرىدىكى گايى ئادەملەر...

زورىخان تىلىنىڭ ئۇچىغا كىلىپ قالغان گىپىنى يۇتۇۋەتتى. تۆمۈر خەلپە خوتۇننىڭ كۆزىگە تىكىلىپ قارىدى. ئۇنىڭ مۇلايىم قوي كۆزلىرىدە ياش ئەگىپ تۇراتتى.

ــ نىمە بولدۇڭ، گىپىڭنىڭ ئايىغىنى ئىيتـمامـسەن، ــ دىدى تۆمۈر خەلپە سەل سەگەكلىشىپ.

ــ ھىچنىمە، ــ دىدى زورىخان ئالـقىنى بىلەن يېشىنى سۈرتۈپ.

ــ ياق، بىرنىمىنى ئۇقتان ئوخشايسەن، گايى ئادەملەر دەپ توختاپ قالدىڭغۇ؟

زورىخان بىردەم خىيالغا چۆمدى ـ دە، مۇنداق دىدى:

ــ سەيىۋڭ توختاخۇن يوچۇنلا بىر ئادەم ئىكەن، بىزنىڭ ئاينۇرغا بىر قىسىلا گەپلەرنى قىپتۇ.

ــ نىمە دەپتۇ؟

ــ ئۆتكەن جۈمە كۈنى توختاخۇن مەسچىتنىڭ سۈپىسىدا ئىمام ئاخۇنۇم بىلەن ئولتۇرۇپتىكەندۇق، بىزنىڭ ئاينۇرنى كـۆ ـ رۈپ قىچقىرىپتۇ. قىز بالا يىنىغا بارسا، «بىر ئوبدان چوڭ بو ـ لۇپ قاپتىلا، دادىلىرى ھازىر خەلپەم بولدى. كىيىن شامەخسۇت ـ نىڭ ئورنىغا ۋاڭ غوجام بولىدۇ، ئاپىلىرى پۇجۇڭ بولىدۇ، قارا بوسۇق بىلـەن ئىـلى پالگاننى تەيجـى بەگ قىلىدۇ. سەپەر ـ قۇلنى قىزىبەگ قىلار، ماڭا ھىچبولمىسا، دورغىلىق تىگەر، ئۇكەم ـ

دە ئۆزلەنى كېلىن ئايلا قىلىۋالاي دىسەم، مەرتىۋىسى تۆۋەن ئىكەن دەپ ئاپىلىرى ئۇنىماي تۇرمىغاي جۇمۇ؟ دورغىلىقمۇ تۆۋەن مەرتىۋە ئەمەس» دەپتۇ. قىز بالا ئىزا تارتىپ ئۆيگە يىغلاپ كىرىپتۇ. قارىسىلاچۇ، بۇ توختاخۇننىڭ نىمە دىگىنىدۇ؟

— ئوينىشىپ ئېيتقىنىدۇ، — دىدى تۆمۇر خەلپىسە كۈلۈپ كېتىپ، — بىرىمىز ۋاڭ، بىرىمىز تەيجى بولۇش نىيىتىمىزنىڭ يوقلۇغىنى توختاخۇن ئوبدان بىلىدۇ. بىز ئۆزىمىز ۋاڭلىقىنى ئۆرۈۋېتىپ، پۇقرالارغا تەڭلىك، ئەركىنلىك ئالىمىز دەۋاتىساق، ئۇنداق ئىشمۇ بولامدۇ؟ بۇ گەپنى سەنمۇ ھىچكىمگە دەپ يۈرمە، ئاپىسى!

— ئۆزلىرىمىز، بىرىك قىزىق ئادەم. باشلىرىغا ئاق ساڭچىلغان بىلەن، گايىدا كىچىك بالىدەك قىلىقلارنى قىلىدىلا. كۆڭۈلدە نىمە بولسا، ئېغىزغا شۇ چىقىدۇ دەپ، توختاخۇننىڭ كۆڭلىدە بىرنىمە بولمىسا، ھىچنىمدىن ھىچنىمە يوق ھىلىتىنلا ۋاڭلىق، تەيجىلىك تالىشىپ يۈرەمدۇ؟ ھايۋاننىڭ ئالىسى تېشىدا، ئادەمنىڭ ئالىسى ئىچىدە دەپتىكەن، ئۇيقۇلىرىنى ئېچىۋاراق يۈرسىلە بولۇرمىكىن.

— ۋاي ئاپىسى، تولىمۇ زىيادە گەپلىك بوپقاپسەن. گۇمان ئىماننى قاچۇرۇپتۇ دەپ، مۇنداق ئەندۇ① خىيالىلارنى قىلما، — دىدى تۆمۇر خەلپە، ئاندىن گەپنى باشقا ياققا يۆتكەپ، — ھە راست، ھۆسنارىخان بىلەن گەپلىشىپ باقتىڭمۇ؟ — دەپ سورىدى.

زورىخان ئېرىنىڭ مىجەزىنى بىلگەچكە، سەيپىۋۇك توختىنى توغرىسىدىكى گەپنىڭ باشقا ياققا يۆتكەلگەنلىگىدىن خوشال بولۇپ، ئۇنىڭ سوئالىغا «ھە، گەپلەشتىم، مەيلى بارىدەك قىلىدۇ» دەپ دەرھال جاۋاپ بەردى. بۇ، ھۆسنارىخان بىلەن قارا بوسۇقنى چېتىپ قويۇش توغرىسىدىكى گەپ ئىدى. قارا بوسۇق بىرنەچچە

① ئەندۇ — خاتا، خەلىتە.

يللار بۇرۇن شامەخسۇتنىڭ ئەزىزىگە ئۇچراپ، نومغا ئۇچ يللىق سۈرگۈن قىلىنغان. سۈرگۈن مۇددىتى توشقىچە خوتۇنى ئاغرىق بىلەن قازا تېپىپ، ئۆزى بويتاق قالغان. ئىككى بالىسىنى قېينى ئاتىلىرى بېقىۋالغان ئىدى. تۆمۈر خەلپە قارا بوسۇق بىلەن ھۆسنارىخاننىڭ سەرگۈزەشتىلىرىنى ئوبدان بىلگەچكە، بۇ ئىككىيلەننى چېتىپ قويۇش خىيالىغا كېلىپ، ھۆسنارىخاننىڭ مەيلىنى بىلىپ بېقىشنى زورىخانغا تاپشۇرغان ئىدى.

تۆمۈر خەلپە زورىخاننىڭ جاۋاۋىنى ئاڭلاپ، پىيالىنى داستىخانغا قويدى ۋە «خويمۇ ئوبدان بوپتۇ، بىزنىڭ قارا بۇسۇغىمىز بۇ گەپنى ئاڭلىسا، قانچە خوش بولۇپ كېتەر، ئەمدى. كۆڭلىمىزنىڭ بىرتاز ئارامى بولغاندا، تازا قاملاشتۇرۇپ، بىر توي ئوينىتىۋېتىلى» دەپ قاقاقلاپ كۈلدى. ئۇنىڭ كۈلكىسىدىن كىچىككىنە باست ئويغىنىپ كېتىپ، يوتقاندىن سۈغۇرۇلۇپ چىقتى ـ دە، يۈگۈرۈپ كېلىپ، دادىسىنىڭ بوينىغا ئېسىلدى:

ـــ دادا، دادا، ماڭا مىلتىق ئەپكەلدىڭمۇ؟

ـــ ئەپكەلدىم، بالام، ـــ دىدى تۆمۈر خەلپە قىسىپ ـ يالىڭاچ باستنى قۇچىغىغا ئېلىپ.

ـــ قېنى؟ ـــ دىدى باست، ئۇينىڭ ھەممە يېرىگە كۆز يۈگۈرتۈپ.

ـــ بويۇڭ يەنە بىر غېرىچ ئۆسكەندە بېرىمەن، ـــ دىدى تۆمۈر خەلپە.

باست «مانا ئۆستى، مانا ئۆستى» دەپ پۇتىنىڭ سوڭىنى كۆتىرىپ، ئۇچى بىلەن كاڭنىڭ ئۈستىدە يۈگۈرۈشكە باشلىدى. ئاينۇر بىلەن مەستۇرىمۇ ئويغىنىپ كەتتى. چاشقاننىڭ قۇيرۇغىدەك بىر تال نىياز چېچىنى گەجگىسىدە پۇلاڭلىتىپ شوخلۇق قىلىۋاتقان باستقىغا قاراپ، ھەممەيلەن كۈلۈشەتتى.

زورىخان بىر ئوغۇل، بىر قىزدىن جەمى بەش بالا تۇققان بولسىمۇ، ئوغۇللىرى تۇرماي، كۆڭلى يېرىم يۈرگەندە، يەنە

قوساق كۆتىرىپ قالدى. دەل شۇ كۈنلەردە «تورپاق يېغىلىغى» بولۇۋاتاتتى. كىتاۋىمىزنىڭ باش قىسمىدا ئېيتقىنىمىزدەك، شۇ يىلنىڭ ئوتتۇرىسىدا تۆمۈر ئۇرۇمچىگە قېچىپ كەتتى. ئۇ، زوردەخان بىلەن خوشلىشىۋېتىپ، «ئوغۇل تۇغساڭ ئېتىنى باست قويۇڭلار» دىگەن ئىدى. شۇنىڭغا بىنائەن، بالىغا باست دەپ ئات قويۇلدى. بىراق، تۆمۈر خەلپىنىڭ ئانىسى «بۇ بالىنى خۇدا يولىدا نىياز قىلىۋەتسەك، تۇرۇپ قالسا ئەجەپ ئەمەس» دەپ، قىرىق چېچى چۈشۈرۈلىدىغان چاغدا، ئوڭ دوقىسىدىن ئالمىدەك يەرنى قالدۇرۇپ قويدى. بەش يىلدىن بېرى باستىنىڭ بۇ نىياز چېچى ئۆسۈپ، بىر غېرىچتىن ئېشىپ كەتكەن ئىدى. شۇڭا، بەزىدە ئۇششاق بالىلار «قىز بالا، قىز بالا» دەپ ئۇنىڭ چىشىغىمۇ تېگىپ قويىاتتى. مۇنداق چاغلاردا باستىمۇ بوش‌كەلمەي «قىز بالا دىگەننىڭچۇ، چېچى ئىككى تال بولسىدۇ، مېنىڭ بىر تال» دەپ ئۆزىنى ئاقلايىتتى.

تۆمۈر خەلپە باستىنىڭ ئەنە شۇ چېچىغا قاراپ ئولتۇرۇپ، ئۇنىڭ بوينىغا ئېسىلغان ئۇچ بۇرجەكلىك تۇمارنى كۆرۈپ قالدى.

— بۇنىڭ تۇمىرىمۇ بار ئىكەنغۇ، قاچانلاردا ئېسىپ قويىغان؟ — دىدى.

— خېلى بولدى، هىلىقى ئىمام ئاخۇنۇم كەلگەن كۈنلەردە، — دىدى زوربخان.

— تۇمارنى ئىمام ئاخۇنۇم پۈتۈپ بەرگەنمۇ؟

— هەئە.

— قېنى مەن كۆرۈپباقاي، نىمە دەپ پۈتىدىكىن؟

زوربخان باستىنىڭ بوينىدىن تۇمارنى ئېلىپ، قايچا بىلەن سۆكتى. تۆمۈر خەلپە ئۇچ بۇرجەك قىلىپ قاتلانغان خوتەن قەغىزىنى ئېچىپ، قومۇش قەلەمدە پۈتۈلگەن ئايەتلەرگە كۆز يۈگۈرتتى. ئۇنىڭ سالاپەتلىك چىرايىدا بىردىنلا هەيرانلىق ئالامەتلىرى كۆرۈندى. ئۇ قەغەزدىكى قۇرلارغا قارىغانسېرى هەيران-

لىغى ئېشىپ، ئورنىدىن دەست قويتى ـ دە، زورىخانىغا قاراپ، «چوڭ ئۆيگە چىراق ياق» دىدى ۋە ئۆزى ئامانقۇلنى چاقىردى. ئىككى هويلا ئوتتۇرىسىدىكى قورۇق تامدىن ئامانقۇلنىڭ بېشى كۆرۈنگەن هامان، «سەپەرقۇل ئاكام بىلەن بۇيان چىقىڭلار!» دىدى تۆمۈر خەلپە.

سەپەرقۇل بىلەن ئامانقۇل كىرگەندە، تۆمۈر خەلپە ئۆزىنىڭ مېهمانخانىسىدىكى قارا چىراق يورۇغىدا يالغۇز ئولتۇرۇپ، تۇمارغا پۈتۈلگەن خەتلەر بىلەن هىلىقى «سېغىزخان» يازغان مەخپىي مەلۇماتتىكى خەتنىڭ سۆڭگىنى سېلىشتۇرۇپ ئولتۇراتتى. ئۇنىڭ قوشۇمىسى تۇرۇلۇپ، چىشلىرى غۇچۇرلاۋاتقاندەك سېزىلەتتى. سەپەر قۇللار ئۆيگە كىرىشى بىلەن، تۆمۈر خەلپە: قېنى ئولتۇرۇڭلار، هىلىقى «سېغىزخان» تېپىلدى، «ئەرۋاھ»مۇ تېپىلدى دىدى. ئاندىن ئەھۋالنى چۈشەندۈرۈپ، بۇنىڭ هەممىسى هىلىقى ياش ئىمام، يەنى ئاخۇن قارىنىڭ ئىشلىرى ئىكەنلىگىنى ئېيتقاندا، ئامانقۇل ئورنىدىن چاچراپ قوپۇپ، غەزەپ بىلەن مۇنداق دىدى:

ـ مەن دىمىدىممۇ! بۇ چىركىن مۇشۇ يۇرتقا ئۇنگەن كۈنىلا. كۆزۈمگە يوچۇن كۆرۈنگەن. هەممە ئادەمنىڭ ئىككى كۆزى بولسا، ئۇنىڭ كۆزلىرىنىڭ ئارقىسىدا يەنە ئىككى كۆز باردەك بىلىنگەن. مەن هازىرلا بېرىپ، پۇت ـ قولىنى يەرگە تەككۈزمەي ئەپكىلىمەن.

ـ توختا، ـ دىدى سەپەرقۇل، سەن ئۆتكەن قېتىممۇ مۇشۇنداق قىلىپ، خامۇش ماڭغىنى قولدىن چىقىرىپ قويىدۇڭ. ئاۋال تۆمۈر ئاكاڭنىڭ گېپىنى تۈگىسۇن، ـ دىدى سەپەرقۇل.

ـ توۋا، ـ دەپ داۋام قىلدى تۆمۈر خەلپە، ـ مەن بۇ مەلئۇننىڭ چىراي ـ شەكلىگە قاراپ، ئىچىنىمۇ چىرايلىق دەپتىكەنمەن؛ تىلىنىڭ شىرىنلىگىگە قاراپ دىلىنىمۇ ئاق دەپتىكەنمەن؛ ئادەمنى ئېرىتىپ تاشلىغۇدەك قىرائەت قىلغىنىغا قاراپ، خىزىر ئاغىزىغا ئىلىم سالغان قارى قۇرئان دەپتىكەنمەن؛

بىتەرەت يەر دەسسىمەيدىغانلىغىغا قاراپ، ئەۋلىيادەك تەقۋا مۇ-
سۇلمان ئىكەن دەپتىمەن. توۋا! ئۇنىڭ جادۇگەر، ئىبلىس، بېشىغا
سەللە ئوراپ، پەرىجە تون كىيىۋالغان تەدان تۇلكە ئىكەنلىگىنى
نەدىن بىلەي. ئۇنىڭ قۇرئان ئوقۇغان ئاغزىمۇ قان، ئايەت پۈت-
كەن قولىمۇ قان ئىكەن. ئۆتكەن قېتىم تۇرپانغا خەت يازغاندا،
نىمشقا سول قولى بىلەن يازىدىكىن دىسەم، گەپ مۇنداق ئىكەن،
باستىنىڭ تۇمارى بىزگە ھەممىنى سۆزلەپ بەردى. «شەيخ رد-
يائى، دانالىقتا جىلۋە نامايى، تېشى ئالتۇن بىلەن نەقىش، ئىچى
زەھەر بىلەن غەش» دىگەن شۇ ئىكەن. ئەمدى بۇ مەلىئۇنىنى
ھەرنىمە قىلساق ئاز. ئەمما، ئۇنىڭغا ھازىر تەگمەي تۇرايلى.
قېنى يەنە نىمىلەرنى قىلىدىكىن، كۆرۈپ باقايلى.

— نىمىسنى كۆرۈپ باقىمىز؟ ئۆزۈڭ ئۇنى سەللە ئورىۋال-
غان تۇلكە دىدىڭغۇ، بىز ئۇۋچىلار تۇلكىنى كۆرگەن يەردە ئاتە-
مىز، — دىدى ئامانقۇل قاپىغىنى سىلىپ.

— بالام، ئاتماق نىمە تەس. تەپكىنى باسساڭلا بولىدى.
ئەمما ئۇنىڭ شىرىك ـ مىرىگى بولۇپ قالسىچۇ؟ ئۇلارنى يەنە قېـ
چىپ قۇتۇلۇۋالسۇن دەمسەن؟ — دىدى سەپەرقۇل.

— سەپەرقۇل ئاكا! تازىمۇ ئوبدان دىدىڭ. بۇگۈندىن باشـ
لاپ، بۇ تۇلكىنى ساڭا تاپشۇردۇق. سەگەك بول. قالغان گەپنى
كېيىن قىلىمىز.

شۇنىڭدىن كېيىن، تۆمۈر خەلپە باشقا بىر پارچە قەغەزنى
ئۇچ بۇرجەك پۈكلەپ، تۇمارنىڭ ئىچىگە تىقتى ۋە بالىلىرى
ياتقان ئۆيگە ئەپچىقىپ، زورىغانغا «بۇنى ئاۋالقىدەك قىلىپ
بالىغا ئېسىپ قوي» دىدى ۋە «مېنىڭ ئېچىپ كۆرگىنىمنى ھىچ
كىمگە ئېيتما» دەپ پىچىرلىدى.

يىگىرمە بىرىنچى باپ

ئاقچۇق سىيىدا

كۆر، ئىتقا بولىۋەرسە، باش ئارسلان،
بولۇر ئىتلار ھەممە ئارسلانسىمان.
ئەگەر بولسا ئىت ئۇ ئارسلانغا باش،
بولۇر ئارسلانلار ھەم ئىتتەك ھامان①.

— «قۇتادغۇبىلىك» دىن

مەغرۇر قوماندان چوقۇم مەغلۇپ بولىدۇ.

— خەنزۇ خەلق ئىدىئومى

1

1912- يىلى مايىنىڭ ئاخىرقى كۈنلىرىنىڭ بىرىدە، ئامبال، شىيەتەي، ھاشىر تەيىجى، قىپزىبەگ غوجا، ئۈۋەيىس ئەئىلەم

① بۇ مىسرالارنىڭ قەدىمقىسى مۇنداق:

قاتارلىق بىرمۇنچە يۇرت چوڭلىرى ئاتارمەن - چاپارمەنلىرى بىـ
لەن شەھەرنىڭ بىر مەنزىل غەربىدىكى سۇمقاغا دىگەن يەردە
ھەشەمەتلىك چاجاڭلارنى تىكتۇرۇپ، يۇەن داخۇانى زور داغدۇغا
بىلەن قارشى ئالدى. شامەخسۇت سۇمقاغاغىچە بىرىشنى ئۆز مەر-
تىۋىسىگە مۇناسىپ كۆرمىدى. چۈنكى ئۇ، 1875- يىلى ۋاڭـ
لىققا ئولتۇرغاندىن بۇيان، تېخى ھىچقانداق ئەمەلدارنىڭ ئالدىغا
چىقىپ باقمىغان ئىدى. نەچچە يۈز يىلدىن بۇيان، قۇمۇل ۋاڭلىـ
رىنىڭ مانجۇ خانلىغىغا قارشى قوزغىلاڭلارنى بىسىشتا كۆرسەتكەن
«خىزمەت»لىرى، بولۇپمۇ شامەخسۇتنىڭ خانلىققا بولغان «چەكـ
سىز ساداقىتى» بەدىلىگە خانلىقتىن ئۇنىڭغا بىرىلگەن ئىۋىۋان،
مەرتىۋە ۋە ئىمتىيازلار شۇقەدەر يۇقۇرى ئىدىكى، شىنجاڭدىكى
ھەرقانداق ئەمەلدار بۇ جەھەتتە ئۇنىڭ بىلەن تەڭ بولالمايتتى.
مەسىلەن، گۇاڭ شۇي خانىنىڭ ئاخىرقى يىللىرى (1906- يىلى)
ئۇ بىيجىڭغا ئون ئالتىنچى قېتىم زىيارەتكە بارغاندا، خان ۋە
ئۇنىڭ ئانىسى سىشى تەيخۇ ئۇنىڭغا يەتتە ئەۋدەرها سوۋرىتى كەشتـ
لەنگەن سىرىق دۇردۇن پەشمەت «ئىلتىپات» قىلغان. مۇنداق
پەشمەت مەرتىۋە جەھەتتە خاندىن قالسىلا ئىككىنچى ئورۇندا
تۇرىدىغان ئەڭ يۇقۇرى دەرىجىلىك ۋەزىر - ۋۇزۇرالارغا خاس بو-
لۇپ، ئۇنى كىيگەن كىشىنى كۆرگەندە، ھەرقانداق ئەمەلدارنىڭ
تىز پۈكۈپ، تازىم بىجا كەلتۈرۈشى، پۇقرا بولسا، باش قويۇپ
قۇللۇق بىلدۈرۈشى شەرت ئىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە، شامەخسۇت
مانجۇ خانىنىڭ ھۇزۇرىغا كىرگەندە، ئوردىنىڭ يەتتىنچى دەرۋازىـ
سىغىچە ئاتلىق بىرىشقا ۋە خان بىلەن ھەمىسىدىن بۇرۇن كۆ-
رۈشۈشكە ئىمتىيازلىق ئىدى.

بىراق، قۇمۇل تاغلىرىدا ئۇۋۇج ئېلىۋاتقان گۈلدۈرمامىنىڭ دەھـ

كۆر، ئارسلان بولۇبىرسە ئىتقا باشى،
بۇ ئىت بارچا ئارسلان بولۇر ئۆز تۇشى.
قالى بولسا، ئارسلانقا ئىت باشچىسى
ئول ئارسلان بولۇر بارچا ئىت ساقىسى. -

شەتلىك ئاقۇتتىدىن قۇتۇلۇش تەقەززاسى ئۇنى بارلىق كىبرى-غۇرۇر، مەرتىۋە ۋە ئىززىتى - نەپسىنى ھازىرچە بىرياقتا قايرىپ قويۇشقا مەجبۇر قىلدى - دە، ئاخىر، سەككىز كىشى كۆتەرگەن تەختىراۋانغا چۈشۈپ، شەھەردىن بەش چاقىرىم يىراقلىققا تىكىلگەن ئالاھىدە چاچاڭغىچە باردى ۋە« مېھمانلار»نى شۇ يەردە كۈتۈۋالدى. قارشى ئېلىش مۇراسىمى ئاياقلاشقاندىن كېيىن، يۈەن داخۇانى يېنىغا ئولتۇرغۇزۇپ، تەختىراۋان بىلەن شىيەتەي يامۇل غىچە ئەپكىلىپ قويدى. «خەپ تۆمۇر، مېنى ئەجەپ ئانىي تېپىپ كەتتىڭ، مېنىڭ بېشىمغا ئەجەپ ئېغىر كۈلپەتلەرنى سالدىڭ، سېنىڭ دەستىڭدىن مانا بۇگۈن مەنسەپتىن چۈشكەن بىر لالىمغا ئۆزۈمدىن باشقا ھىچكىم ئولتۇرۇپ باقمىغان تەختىراۋانىمدىن ئورۇن بېرىدىغان ھالغا چۈشۈپ قېلىۋاتىمەن» دەپ ئويلايتتى ئۇ.

ئىككى كۈندىن كېيىن، شامەخسۇت ئۆز ئوردىسىدا يۈەن داخۇا شەرىپىگە تەنتەنىلىك زىياپەت ئۆتكۈزدى ۋە ئوردىسىنىڭ چوڭ دەرۋازىسىغىچە چىقىپ، «قەدەم تەشرىپىڭىز قۇتلۇق بولسۇن» دەپ قارشى ئالدى.

شا مەخسۇتنىڭ ئوردىسى «خۇيچىڭ» (مۇسۇلمان شەھىرى) نىڭ شەرقىي - شىمالىي تەرىپىگە جايلاشقان بولۇپ، يىراقتىن قارىغاندا، خۇددى ئىگىز دۆڭ ئۈستىدە چوقچىيىپ تۇرغان قەدىمقى بىر قورغانغا ئوخشاپ كېتەتتى. ئىگىزلىگى بىر يېرىم تېرەك بويى كېلىدىغان بۇ ئوردىنىڭ شىمالىي تەرىپى سېپىل بىلەن قورشالغان بولۇپ، شەھەرنىڭ «ئوردا قوۋۇق» دەپ ئاتىلىدىغان دەرۋازىسى دەل شۇ يەردە ئىدى. ئەمما بۇ دەرۋازا توپ - توغرا شىمالغا ئەمەس، غەربىي - شىمال تەرەپكە قارايتتى. بۇ دەرۋازىدىن كىرگەن كىشى ئوڭ قولغا بۇرۇلۇپ، ئون بەش قەدەمچە ماڭغاندىن كېيىن، شىمالغا قارىتىپ كىمىر ئۆي شەكلىدە سېلىنغان يەنە بىر دەرۋازىدىن ئۆتكەندە، ئۇدۇلدا ئەگرى - توقاي كوچىلار، سول قولدا خۇددى سۈرلۈك يامۇل دەرۋازىلىرىدەك قارىيىپ تۇرغان

يەنە بىر دەرۋازا كۆرۈنەتتى. كۈن پېتىشقا قارىتىلغان بۇ چاسا دەرۋازا، ۋاڭ ئوردىسىنىڭ چوڭ دەرۋازىسى بولۇپ، ئۇنىڭ ئىككى تەرىپىدە قورالىلىق قاراۋۇللاردىن تاشقىرى، ئاغزىنى ئېچىپ، زوڭزىيىپ ئولتۇرغان ئىككى شىرنىڭ تاش ھەيكىلى ئورنىتىلغان ۋە شۇ يەردىن باشلاپ ئىككى قاتار سىدە دەرىخى كۆكەرتىلگەن ئىدى. دەرۋازىدىن كىرىپ ئۇدۇل قارىسىڭىز، يىگىرمە نەچچە قەدەم نېرىدا گىرۋەكلىرى پىششىق خىش بىلەن قوپۇرۇلۇپ، قىزغۇچ پورەڭدە بويالغان بىر توغرا تام كۆرۈنەتتى. بۇ تام ــ خان ياكى ۋاڭ ئوردىلىرىنىڭ ئەئىنەۋى سىمۋولى ئىدى... ئوڭ قول تەرەپكە قارىسىڭىز، ئىگىزلىگى بىرتېرەك بويى كېلىدىغان پەشتاق كۆرۈنەتتى. بۇ، ئوردىنىڭ ناغراخانىسى ئىدى. سول تەرەپكە قارىسىڭىز، كۆتەمە قىلىپ سېلىنغان بىرقاتار پىشايۋانلىق ئۆيلەر كۆرۈنەتتى. پىشايۋان تۈۋرۈكلىرىنىڭ ھەممىسى توق قىزىل سىردا سىرلانغان بولۇپ، ھەربىر تۈۋرۈك ياغاچتىن ئويۇلغان رەڭدار ئەجدىھا بېشى ئارقىلىق لەمپە بىلەن تۇتىشاتتى. لەمپىنىڭ ھەممە يېرى رەڭدار نەقشىلەر بىلەن جىلۋىلىنىپ، كۆزنى قاماشتۇراتتى. ئۆيلەرنىڭ مۇشۇ تەرەپتىكى تېمى ھەر خىل شەكىلدىكى نەقشىلەر ئويۇلغان ياغاچ پەنجىرىلەردىن تەركىپ تاپقان ئىدى. ئەنە شۇ ئىمارەتنىڭ ئوتتۇرىسىدا بەش بالداق تاش پەلەمپەي بىلەن چىقىدىغان ھەيۋەتلىك بىر دەرۋازا بولۇپ، ئۇنىڭ ئۈستىدە خەنزۇ مىمارچىلىغى ئۇسلۇبىدىكى پەشتاق قەد كۆتىرىپ تۇراتتى. بۇ، ئوردىنىڭ ئىككىنچى دەرۋازىسى ئىدى. دەرۋازىنىڭ ئىچى كوردور شەكلىدە بولۇپ، ئىككى ياندا قوش قاناتلىق يوغان ئىشىكلەر كۆرۈنۈپ تۇراتتى. بۇ، ھىلىقى ئۆيلەرنىڭ ئىشىكلىرى بولۇپ، بۇ ئۆيلەر ئوردا ئىشخانىسى ئىدى.

ئىككىنچى دەرۋازىدىن كىرگەندىن كېيىن، تۆت بۇرجەكلىك سىلىق تاشلار يېيىتىلغان كەڭ بىر سەينا كۆرۈنەتتى. شۇ سەينانىڭ غەرپ تەرىپىدە شا مەخسۇتنىڭ پۇتۇن غەزىنىلىرى، ئۆزىگە

خاس هوجرىسى، قۇبۇلخانا ۋە ھەرەمخانىسى جايلاشقان ھەيۋەتـ
لىك ئوردا قەد كۆتىرىپ تۇراتتى. ئۇنىڭغا ئوتتۇز نەچچە بالداق
لىق پەلەمپەي بىلەنلا چىققىلى بولاتتى. پەلەمپەينىڭ ئىككى
تەرەپتىكى بالداقلىرى تاشتىن بولۇپ ئوتتۇرىسىدىكى بالداقلىرى
ياڭاق ياغىچىدىن ياسالغان ۋە بۇنىڭدا ۋاڭدىن باشقا كىشىلەر
ماڭمايتتى. پەلەمپەي باشلانغان لەمپە ئاستىدا، تۆتتىن سەككىز
قوراللىق قاراۋۇل ئىككى قاتار بولۇپ تۇرغانىدىن تاشقىرى،
ئۇزۇن ساپلىق قىلىچ، قىزىل پۆپەكلىك نەيزە، ئەجدىھا باشلىق
گۇرزا، ئىككى باشلىق ئاي پالتا ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش قەدىم زا-
مان قوراللىرى تىزىلىپ، قىزىل سىرلانغان ئىككى ياغاچ جازا
تۇراتتى. سەينانىڭ شەرق تەرىپىدە كۆتەمە قىلىپ سېلىنغان يەنە
بىر يۇرۇش ئىمارەت بولۇپ، بۇ ئىمارەت بىر قاراشتا ئوردىنىڭ
چوڭ دەرۋازىسىدىن كىرىش بىلەنلا سول قولدا كۆرۈنگەن ھىلـ
قى ئىمارەتكە ئوخشاپ كەتسىمۇ، ئەمما ئۇنىڭدىن نەچچە ھەسسە
ھەشەمەتلىك ئىدى. بۇ ئىمارەتكە ئوردىنىڭ مۇراسىم زالى، مېھـ
مانخانىسى ۋە باش تەيچىلەرنىڭ ئىشخانىلىرى ئورۇنلاشقان ئىدى.
ئۇنىڭ ئىچىگە كىرگەن كىشى ئۇيغۇر مىللى مىمارچىلىق سەنئـ
تىنىڭ ئاجايىپ دۇردانىلىرىغا مەپتۇن بولۇپ قالاتتى. ئاملارغا
گەژ بىلەن ئويۇلغان نەپىس نەقشلەر، شاپتۇل ۋە ئانار شەكلـ
دىكى گۈللۈك ئويۇقلار، مىھراپ شەكلىدىكى نەقشلىك مورىلار، تام
بىشىغا قېنىق كۆك رەڭدە «خەتتى ــ پارىسى» بىلەن يېزىلغان
پارىسىي ۋە تۇركى نەزمىلەر ئۇيغۇر خەلقى ئىچىدىن چىققان
نەققاش ۋە خەتتاتلارنىڭ ئاجايىپ ماھارىتىنى نامايەن قىلىپ،
ھەرقانداق كىشىنىڭ زوقىنى قوزغايتتى.

كۇۋادىرات شەكلىدە سېلىنغان بۇ ئىمارەتنىڭ شەرق ۋە
جەنۇپ تەرەپلىرى باققا تۇتىشاتتى، باققا تۇتاشقان تەرەپتىكى
تاملارنىڭ ھەممىسى تورۇستىن يەرگىچە گۈللۈك پەنجىرىلەردىن
تەركىپ تاپقان بولۇپ، بۇ پەنجىرىلەر خۇددى قوش قانات ئىشىك

كه ئوخشاش ئىككى يانغا ئېچىلاتتى ۋە ئۆيدە ئولتۇرغان كىشى باغ مەنزىرىسىنى تولۇق كۆرەلەيتتى ئۇچ تەرىپى سىپىل بىلەن تۇتاشقان بۇ باغ «ياۋاغ» دەپ ئاتىلاتتى. باهار ۋە ياز كۈنلىرى تۇرلۇك ـ تۇمەن گۈل ـ چىچەكلەر ئېچىلىپ، قۇشلار سايراپ، ئەلـ ۋەك ـ ئەلۋەك مىۋىلەرنىڭ خۇش پۇراقلىرى دىماققا ئۇرۇلۇپ تۇرىدىـ غان بۇ باغ خۇددى چۆچەكلەردىكى كۆھىقاپنىڭ ئېتىگىگە تاسادىـ پى جايلىشىپ قالغان بىر گۈلزارلىققا ئوخشاش، شامەخسۇتنىڭ ئاۋۇ سۈرلۈك ئىگىز ئوردىسى بىلەن تامامەن ئىككى دۇنيا ئىدى.

زىياپەت ئەنە شۇ باققا تۇتاشقان چوڭ زالدا ئۆتكۈزۈلدى. ھەر بىرىگە سەككىزدىن كىشى ئولتۇرىدىغان ئۇچ يۇمۇلاق ئۈستەل مېھمان بىلەن تولدى. تۆردىكى ئۈستەلگە شامەخسۇت بىلەن يۈەن داخۇا، چىيەن دارىن، ئامبال ۋە شىيەتەي قاتارلىق چوڭ ئەمەلدارـ لار جايلاشتى. قىممەتلىك دېگىز مەھسۇلاتلىرىدىن تەييارلانغان سەيلەردىن تارتىپ، ئۇيغۇر مىللى تائاملىرىنىڭ ئەڭ تاڭسۇق خىللىرىغىچە يەپ، ئىسىل دورا ـ دەرمەكلەر بىلەن تەييارلانغان ئىچىملىكلەرنى ئىچىپ تويۇشقاندىن كېيىن، شامەخسۇت يۈەن داخۇا بىلەن، چىيەن دارىنغا سوغا تەقدىم قىلدى. قىزىل دۇخاۋا سىلىنغان پەتنۇسلاردىكى چوكا ئالتۇنلار بىلەن قىزىرىپ تۇرغان تىللالار، جۇپ ـ جۇپى بىلەن قويۇلغان يامبۇلار، خىل ـ خىلى بىلەن تۇرغان قارا تۇلكە ۋە بۆكەن مۇڭگۈزلىرىنى كۆرۈپ، يۈەن داخۇانىڭ ئاغزى قۇلىغىغا يېتىپ، ياغاق يۈزىدىكى قورۇقلىرى تېخىمۇ كۆپـ يىپ كەتتى؛ چىيەن دارىننىڭ قىساق كۆزلىرى چەكچىيىپ، ئوغـ رى مۇشۇكنىڭ كۆزىدەك پارقىراپ كەتتى.

يۈەن داخۇا نۇرغۇن رەھمەت ـ ھەشقاللىدىن كېيىن، قول قوشتۇرۇپ تۇرغان تۇڭچىغا قاراپ قويۇپ، مۇنداق دىدى:

ـــ چىڭ ۋاڭ جاناپلىرى خاتىرجەم بولغاي، پەقىر ئاخشامـ دىن بېرى ھەممە ئىشلارنى سەرەمجانلاشتۇرۇپ قويدۇم. تاغدىكى ئىسيانچىلارنى پاك ـ پاكىزە تازىلاپ، يۇرتنى تىنجىتىمىغىچە، چىيەن-

دارىن قۇمۇل دىيارىدىن كەتمەيدۇ. جانابى ئامبال بىلەن شىيەتەيـ
لەرمۇ، ئاۋالقىدەك يارىدەم بېرىدۇ، بۇ ئوتنى ۋاقتىدا ئۆچۈرمىسەك،
ھەممىمىزنىڭ بېشىغا بالا بولىدۇ. چىڭ ۋاڭ جاناپلىرى بىلەن
ئارىمىزدا ئۇزۇلمەس دوستلۇق رىشتىسى بار. ئىلىدىكى ئىسيانچـ
لارغا قارشى لەشكەر تارتقان چېغىمىزدا، چىڭ ۋاڭ جاناپلىرىنىڭ
نۇرغۇن ئالتۇن ـ كۈمۈش ۋە قۇمۇل پالگاندىرى بىلەن ماڭا يارىدەم
بەرگەنلىگىنى ھەرگىز ئۇنتۇمايمەن. ھەممىدىن مۇھىمى شۇكى، شىنـ
جاڭ سىڭغا ئوخشاش زىمىنى كەڭ، ئەھلى پۇقراسى خىلمۇ ـ خىل،
ئون يىلدا بىر چوڭ ئىسيان، ئۈچ يىلدا بىر كىچىك توپىلاڭ
بولۇپ تۇرىدىغان مۇنداق دىيارنى تۈتۈپ تۇرۇشتا، چىڭ ۋاڭ
جاناپلىرىدەك سادىق ۋە ئىقتىدارلىق ۋاڭلار بولمىسا ئەسلا بولمايـ
دۇ. بۇيۇك مەنچىڭ خاندانلىغى زامانىسىدىمۇ شۇنداق ئىدى. ئەلھال
ھازىرقى «مىنگو» زامانىسىدىمۇ شۇنداق بولىدۇ. مەن بېيجىڭغا بېرىپ،
دازۇڭتۇڭ ① ئالىلىرىغا بۇ ئەھۋاللارنى تەپسىلى مەلۇم قىلىمەن.
چىڭ ۋاڭ جاناپلىرىغا تېخىمۇ ئالى مەرتىۋە ئىلتىپات قىلغاي ۋە
ۋە جاناپلىرىنى ئەڭ ئەزىز مېھمانى سۈپىتىدە ئۆز ھۇزۇرىغا چىلـ
لاپ، شاھانە لۇتىپى كەرەمىگە سازاۋەر قىلغاي.

ـــ ئىلاھىم، جاڭجۇڭ جاناپلىرىنىڭ ئىيتقانلىرى كەلگەي.
تۆمۈر دىگەن ئوغرىنىڭ بېشىنى سىپىل دەرۋازىسىغا ئېسىپ، يۇرتنى
تىنجىتقاندىن كېيىن، مەنمۇ دازۇڭتۇڭ ئالىلىرىنىڭ ھۇزۇرىغا تازىمـ
غا بارىمەن. ـــ دىدى شامەخسۇت غەمكىن ئاھاڭدا.

ئەتىسى يۈەن داخۇا ئازراق ئادىمى بىلەن ئالدىراش يولـغا
چىقتى. ئۇنى ئامبال، شىيەتەي ۋە ھاشىر تەيجى باشلىق ئەمەلدارـ
لار بىر كۈنلۈك يەرگىچە ئۇزىتىپ قويدى.

---

① يۈەن شىكەينى دىمەكچى.

2

شامەخسۇت بىلەن چىيەن دارىن ئوتتۇرىسىدا مۇنداق كېلىشىم ھاسىل قىلىندى: بىر - ئىككى كۈن ئىچىدە، چىيەن دارىن پۇتۇن ئەسكىرىي كۈچى بىلەن تاققا ھۇجۇم باشلايدۇ؛ ھازىردىن باشلاپ، پۇتۇن ھەربى تەمىناتنى ۋاڭ ئوردىسى ئۈستىگە ئالىدۇ؛ شامەخسۇت شەخسەن چىيەن دارىنغا ئەللىك يامبۇ، ئوتتۇز بېشى (پەيجاڭ) دىن يۇقۇرى ئوفتىسىرلىرىنىڭ ھەربىرىگە ئوندىن يامبۇ بېرىدۇ، قالغان چېرىكلەرگە ئۈچ ئايلىق ماۋاشنى بىراقلا قوشۇپ بېرىدۇ. مۇندىن تاشقىرى، ئىچكىرىگە قايتىش ۋاقتىدا، ھەممىسگە ئەرزىگىدەك سوغات تەقدىم قىلىندۇ.

شۇ كېلىشىم بويىچە، چىيەن دارىننىڭ چېرىكلىرى ئۇرۇشقا تەييارلىق كۆرۈشكە باشلىدى.

— دارىن جاناپلىرىغا يەرلىك چېرىكلىرىمىزدىن قانچىلىك قوشۇپ بەرسەك بولاركىن؟ — دىدى شامەخسۇت.

— مېنىڭ چېرىكلىرىم، — دىدى چىيەن دارىن، — مۇنتىزىم قوشۇن. قورال - ياراقلىرى خىل. مەن بۇ قوشۇن بىلەن نۇرغۇن جەڭلەرگە كىرگەن. ئۇزۇن يىللىق تەجرىبەمدىن ھاسىل قىلغان ئالاھىدە جەڭ ئۇسۇللىرىم بار. يەرلىك چېرىكلەرگە بۇنىڭدىن تەلىم بېرىشكە ۋاقتىم يەتمەيدۇ. شۇنداقتىمۇ ئۇلاردىن بىر - ئىككى يۈزنى تاللۋالاي، ئىسيانچىلارغا باراڭ كۆرسىتىشكە ياراپ قالار.

بۇ گەپلەر ئامبال بىلەن شىيەتەينىڭ ئىززەت - نەپسىگە قاتتىق تەككەن بولسىمۇ، ئامبال يالغان كۈلكىگە زورلاپ جىم ئولتۇرۇۋالدى. شىيەتەي ئۆپكىدەك قىزىرىپ كېتىپ، قولىدىكى غاڭ زىسىنى قاتتىق بىر شورىدى - دە، مۇنداق دىدى:

— دەرۋەقە، چىيەن دارىننىڭ ئۇرۇش ماھارىتى ئۈستۈن، بۇنى بىزمۇ ئاڭلىغان. ئەمما لېكىن، ئىسيانچىلار ئارىسىدا شۇنداق

مەرگەنلەر بارکی، خۇدا ساقلىسۇن، بۇ شەيتانلار بىر تال ئوقنىمۇ زايا قىلماي، دىگەن يېرىگە تەككۈزىدىكەن. ھەر ھالدا ئېھتىياتـ چانراق بولغىنىمىز ياخشى.

ــ ئۇ ياۋايىلار تاغ ئۆچكىلىرىنى قارىغا ئېلىپ ئېتىشقا ماھىر بولغان بىلەن، مېنىڭ زەمبىرەكلىرىم گۈلدۈرلىگەندە، بېشىنى كۆتـ رەلمەي قالىدۇ، دەپ ئىشىنىمەن. مەن ئۆزۈمنى ئۇلارغا شۇنداق تونۇتۇپ قويايكى، مۇندىن كېيىن بىزگە كىرپىك كۆتىرىپ قارىيالـ مايدىغان بولسۇن، شيەتەي يامۇل بىلەن ئامبال يامۇل ئاتخانىلىرىـ دىكى بىدە توغرايدىغان جادۇلارنىڭ ھەممىسىنى مەن بارىدىغان ئاقچۇق سېيىغا ئاپىرىپ بېرىڭلار، ئوقتا ئۆلمەي قالغانلىرىنى شۇ يەردە توغراپ، ساينىڭ تېشىغا قوشۇۋېتەي!

ــ دارىننىڭ ھىممەت ـ شىجائىتىگە بارىكالـلا، ــ دىدى شاـ مەخسۇت، چىيەن دارىنغا قاراپ.

چىيەن دارىن شامەخسۇتنىڭ قوش ئارغىماق قوشقان پوچتىـ سىغا ئولتۇرۇپ، ئۆز مۇھاپىزەتچىلىرىنىڭ ھىمايىسىدە ئوردىدىن ئۇـ زاپ چىقتى. ئامبال بىلەن شىيەتەي پەلەمپەي ئالدىدا تۇرغان مەپىلىرىنىڭ يېنىغا كېلىۋېتىپ پىچىرلاشتى:

ــ بۇ قارا چوقۇر ئاجايىپ ھاكاۋۇر نىمىكەن، ئاتقان پولـ رىنى قارىمامدىغان تېخى! ــ دىدى شيەتەي بۇرنىدىن غەلىتە بىر ئاۋاز چىقىرىپ.

ــ ھەي بۇرادەر، ــ دىدى ئامبال ئۇنىڭ مۇرىسىگە قولىنى قويۇپ، ــ نىمە دىسە دىسۇن، بىزنى غەمدىن قۇتقۇزسىلا بولدى ئەمەسمۇ!

ــ ئۆزىنىڭ بېشىنى يىمىگىدى دەيمەن.

ــ ئۇ بېشىنى يىسە، بىزدىن بىر ئۆلۈك ساندۇغى ئارتۇق كېتەر ناھايىتى.

ئاقچۇق ـــ شمالي تەرىپى ھەيۋەتـلىك تىيانشان تاغلىرىنىڭ ئېتىگى بىلەن، شەرق تەرىپى ئىدىرلىقلار ئارقىلىق قوراينىڭ نېرىن دىگەن مەھەللىسى بىلەن، جەنۇپ تەرىپى تۆرۇك غولى بىلەن تۇتاشقان كەڭ بىر ساي ئىدى. شمال ۋە شەرق تەرەپتىكى بىرەر كۆتەل بېشىدا تۇرۇپ كۆزەتكەن كىشى سايدا مىدىرلىغان ھەمـ مە نەرسىنى كۆرەلەيتتى.

ئامانقۇلنىڭ چارلىغۇچى يىگىتلىرى چېرىكلەرنىڭ سايغا كىرـ گەنلىگىدىن خەۋەر بەرگەن ھامان، تۆمۇر خەلپە ئۆز قوشۇنىنى بىر يەرگە يىغىلىشقا بۇيرۇدى.

تەرەپ ـ تەرەپتىن ئاتلىقلار چاپتۇرۇپ كېلىپ، ئىدىرلىقلار ئارىسىدىكى تۇزلەڭلىك قوراللىق كىشىلەر بىلەن تولدى. بېشىغا نېپىز كىگىز قالپاق كىيىپ، قارا كەمزۇلى ئۇستىدىن ئوق پوتىسىنى چەپراس قىلىپ باغلىۋالغان تۆمۇر خەلپە كۆك بوز ئاتـ قا مىنگەن ھالدا، قوزغىلاڭ رەھبەرلىرى بىلەن بىر دۆڭنىڭ يانـ باغرىدا توپقا قاراپ تۇراتتى. كۆك بوز ئات بېشىنى ھەر بىر سىلـ كىتكەندە، ئۇنىڭ بېلىدىكى قىلىچى ئۇزەڭگىگە تېگىپ، جىرىڭلاپ كېتەتتى. قىلىچ دەستىسىنىڭ ئىككى تەرىپىگە قويۇلغان ياقۇت ۋە زۇمرەتـلەر كۆزنى قاماشتۇراتتى. بۇ، شامەخسۇتـنىڭ غەزىنىسىدە ئۇزۇن يىللاردىن بۇيان ساقلىنىپ كەلگەن قىلىچلارنىڭ بىرى بو- لۇپ، ھىلىقى كېچىسى سايىم ئۇچىبىگى قوزغىلاڭچىلارنىڭ ئالدىنقى ئۆتكەلدە ئۇخلاپ قالغان قاراۋۇللىرىنىڭ بېشىنى شۇ قىلىچ بىلەن كەسكەن ۋە كېيىنكى جەڭدە ئامانقۇل سايىم ئۇچىبىگنى ئۆلتۈرۈپ غەنىمەت ئالغان قىلىچ شۇ ئىدى. كۆك بوز ئاتمۇ سايىم ئۇچىبـ گىدىن غەنىمەت ئېلىنغان بولۇپ، تۆمۇر خەلپە بۇرۇنقى قىرچاڭـ خۇسىنىڭ ئورنىغا مۇشۇ ئاتنى مىنىدىغان بولغان ئىدى.

تۆمۈر خەلپە ئېتىنى دىۋىتىپ بىر قەدەم ئالغا ئۆتتى ـ دە، دۈمبىسىدىكى مىلتىغىنى تۈزىتىپ قويۇپ گەپ باشلىدى:

ـــ قېرىنداشلار! كۆرۈۋاتىسىلەر، ئىش يوغىناپ كەتتى. ئەمدى ئۇرۇمچى چېرىكلىرىمۇ، بىزنى يوقىتىشقا كەلدى. ئاق ئىت ـ كۆك ئىت ھەممىسى بىر ئىت، مەيلىگە قويۇپ بەرسە، ھەممىسلا ئادەم چىشلەيدۇ. ئاڭلىدىڭلارمۇ، چىيەن دارىن دىگەن چوقۇر ئىككى ھار ـ ۋىغا جادو بىسىپ كېلىۋاتقىدەك، بىزنى ئاقچۇق سېيىدا بىدە توغرىغاندەك توغراپ تاشلىغىدەكمىش.

ـــ بىز بىدە ئەمەس، قېنى كېلىپ باقسۇنچۇ، ـــ دەپ ۋاقىرىدى كىمدۇ بىرى.

ـــ راست ئېيتتىڭ، بىز بىدە ئەمەس، ـــ دەپ داۋام قىلدى تۆمۈر خەلپە، ـــ بىزنىڭ سۆڭىگىمىز خېلى قاتتىق، بىزنى ئاتا ـ ئانىمىز ئوغۇل دەپ تۇققان، لېكىن، شۇنى بىلىپ قېلىڭلاركى، بۇدو كېلىۋاتقان چېرىكلەر ئاز ئەمەس. قورال ـ ياراقلىرى خىل، داپولىرىمۇ بار. ئەمدى مەرتنى مەيداندا سىنايدىغان ۋاق كەلدى. يا بىز ئۆلۈپ تۈگىشىمىز، ياكى شامەخسۇت بىزنى تىرىك تۇتۇۋېلىپ، تورپاقلارنىڭ بېشىنى ئاسقاندەك، بىزنىڭ بېشىمىزنىمۇ سېپىل دەرۋازىسىغا ئاسىدۇ، ماۋۇ قىلىچنى تونۇۋاتامسىلەر! ـــ دىدى تۆمۈر خەلپە قىلىچنى غىلاپتىن شارتتىدە سۇغۇرۇۋېلىپ، ھاۋادا پۇلاڭلاتتى، ـــ ئون نەچچە قېرىندىشىمىزنىڭ بېشىنى كەسكەن، رەھىمەتلىك راجى بالىنىڭ يۈرىگىنى ئويغان قىلىچ مانا مۇشۇ. مۇنداق قىلىچلار ئۇلارنىڭ قولىدا تېخى كۆپ. ئەمدى بىز قىلىچلىرىمىزنىڭ سېپىنى چىڭ تۇتىساق، بىزنىڭمۇ بېشىمىز كېسىلىدۇ، بىزمۇ، ئادەم قاتارىدا ئەركىن ـ ئازات ياشايلى دەپ، بۇ ئىشنى باشلىدۇق. باشلىغاندىمۇ يوغان ئىشنى باشلىۋەتتۇق. ئەمدى ئۇلارنىڭ قولىغا ھەرگىز تىرىك چۈشكىلى بولمايدۇ. مانا، مېنىڭ ئاخىرەتلىگىمۇ تەييار! ـــ تۆمۈر خەلپە قوينىدىن بىر پارچە ئاق خەسىنى چىقىرىپ، سول بىلىگىگە باغلىدى، ئاندىن توپقا قاراپ يەنە سۆزىنى داۋام قىلـ

دی، — بۇ مېنىڭ كېپەنلىگىم بولسۇن، ئەجىلىم يېتىپ شىھىت بولسام، مېنى باشقىدىن كېپەنلىمەڭلار، قانلىق تونۇم بىلەن كۆمۈۋېتىڭلار. مەن ئۇلارنىڭ قولىغا تىرىك چۈشمەيمەن. دۈشمەننىڭ قولىغا تىرىك چۈشكەنسىدىن، ئارسلاندەك ئېلىشىپ ئۆلگەن ياخشى.

— بىزمۇ شۇ، بىزمۇ شۇ، — دەپ ۋاقىراشتى قارا بوسۇق باشلىق قوزغىلاڭ رەھبەرلىرى ئارقا - ئارقىدىن.

— مەنچۇ؟ مېنىمۇ ئاتا - ئانام ئوغۇل دەپ تۇققان. قېنى، مېنىڭمۇ كېپەنلىگىمنى بەرسىلە! — دەپ قولىنى سۇندى قاسىم قىزىق. توپ ئىچىدە غەلىيان كۆتىرىلدى. يۈزلىگەن قوللار كۆتىرىلىپ، «بىزگىمۇ، بىزگىمۇ» دىگەن سادالار ئىدىرلىقنى زىلزىلىگە كەلتۈرۈۋەتتى.

سەپەرقۇل بىر تاشنىڭ ئۈستىگە چىقىپ، تاغاردىن بىر نەچچە توپ ئاق خەسە چىقاردى ۋە «شىھىتلىق مۇقامىغا يېتىشنى خالايدىغان مەرت يىگىتلەر، قېنى، كېلىڭلار!» دەپ ۋاقىرىدى.

بىر دەمدە نەچچە يۈزلىگەن كىشىنىڭ سول بىلىگىگە ئاق باغلىنىپ بولدى.

— قېرىنداشلار! — دەپ دۇئاغا قول كۆتەردى تۇۋۇر خەلىپە توپىنىڭ ئوتتۇرىسىدا! تۇرۇپ، — خۇدا بىزگە نۇسرەت ئاتا قىلسۇن، ئامىن!

— ئامىن! ...

— ئامىن! ...

«ئامىن» نىڭ ئايىغى ئۈزۈلە - ئۈزۈلمەي، قاسىم قىزىق ناخشا باشلىۋەتتى:

ساماۋارنىڭ سازىمەن،
چۆلدە ئوچقان غازىمەن.
دۈشمەن بىلەن جەڭ قىلىپ،
ئۆلگەنىمگە رازىمەن.

هاي ـ هاي باتۇرلار،
هۇشيار بولۇڭلار!
دۇشمەنلەر يېتىپ كەلدى،
جەسۇر بولۇڭلار!...

4

ئەتىسى تاڭ يورۇش بىلەن چىيەن دارىنىڭ قارارگاھىدا بىردىنلا ھەربى كانايلارنىڭ چىقىراق ئاۋازلىرى ياڭراپ، دۇمباقلار داراڭلاپ كەتتى. يەتتە ـ سەككىز يۈزچە ئاتلىق ۋە پىيادە چېرىك سەپ ـ سەپ بولۇپ، ھۇجۇمغا تەييارلاندى. بىر دۆڭ ئۈستىگە قاتار تىزىپ قويۇلغان بەش زەمبىرەكنىڭ ئاغزى تاغ تەرەپكە قارىتىلغان ئىدى. قارىغىر ئاتقا مىنگەن چىيەن دارىن شۇ زەمبىرەكلەر يېنىدا غادىيىپ تۇرۇپ، تاغ تەرەپكە دۇربۇن سېلىشقا باشلىدى. ئىدىرلىقلاردا ھىچنىمە كۆرۈنمىگەندەك قىلغاندىن كېيىن، يۇقۇرىراققا قارىدى، تاغ قاپتالىلىرى بىلەن كۆتەل باشلىرىدا نۇرغۇن ئادەمنىڭ قارىسى كۆرۈندى. چىيەن دارىن ئارىلىقنى ئوبدان مۆلچەرلەپ قوماندا بەردى. زەمبىرەكلەر گۈلدۈرلەپ، يەر-زىمىننى زىلزىلىگە كەلتۈرۈۋەتتى. تاغ تەرەپنى ئىس ـ تۈتەك قاپلاشقا باشلىدى. زەمبىرەكلەردىن ئەللىك پايچە ئوق ئېتىلىپ بولغاندا، يېنىدىكى كانايچىلىرىغا ئىشارەت قىلدى. بەش كانايدىن ھۇجۇمغا بۇيرۇغان سادا ئاڭلىنىش بىلەن تەڭ چېرىكلەر ھۇجۇمغا ئۆتتى. زەمبىرەكلەر ھامان گۈلدۈرلەيتتى. غۇيۇلدىغان زەمبىرەك ئوقلىرى چېرىكلەرنىڭ بېشىدىن ئۆتۈپ، تاققا تېگىپ تۇراتتى.

چېرىكلەر ئېدىرلىقلارغا يېقىنلاشقاندا، بايا ھىچنىمە كۆرۈنمىگەندەك قىلغان يەرلەردىن ئەجەل ئوقلىرى يېغىپ، قاتتىق ئېتىشۇازلىق باشلىنىپ كەتتى. ئىگىسىز قالغان ئاتلار تىزگىن ـ چۇلۇۋۇرلىرىنى سۆرەپ، تەرەپ ـ تەرەپكە قاچاتتى. بەزىلىرى پۇتى ئۈزەڭ

گىدە قالغان ئىگىلىرىنى سۆرەپ، چاڭ ـ توزاڭ ئىچىدە قۇيۇندەك پىقىـ رايتتى. چىيەن دارىن كانايچىلىرى ئارقىلىق چېرىكلەرگە چېكىنىش قوماندىسى بېرىپ، زەمبىرەكچىلەرنى ئىدىرلىقلارغا ئېتىشقا بۇيرۇدى. بىراق، ئارىلىق يېقىن بولغاچقا، زەمبىرەك ئوقلىرى ئىدىرلىقلارغا چۈشمەي، ئۇ يەرلەردىن ھالقىپ ئۆتۈپ، تاغ قاپتاللىرىغا تېگەتتى. تاغ قاپتاللىرىدا بولسا، بايا كۆرۈنگەن ئادەملەرنىڭ قارىسى ھامان بىر خىلدا كۆرۈنۈپ تۇراتتى.

بىردەملىك جەڭدە يۈزدەك چېرىگىدىن ئايرىلغان چىيەن دا ـ رىن، شىيەتەينىڭ ئېيتقانلىرىنى ئېسىگە ئالدى ـ دە، بەدىنى شۇر ـ كىنىپ كەتتى. ئاندىن ھۇجۇم يولىنى ئۆزگەرتىپ، بىر قىسىم چېرىـ گىنى تۆرۈك غولى تەرەپتىن ھۇجۇمغا ئۆتكۈزدى. بۇ چېرىكلەرگە گايىت پاششاپ باشچىلىغىدىكى يەرلىك چېرىكلەر يول باشلاپ ماڭدى. بۇ ياقتىن ھۇجۇم بولۇشنى كۈتمىگەن قارا بوسۇق ئالدىـ راپ كېتىپ، قايتارما ھۇجۇمغا ئۆتۈپ قويدى ۋە بىردەملىك جەڭـ دە بىرنەچچە كىشىنى قۇربان بېرىپ چېكىنىشكە مەجبۇر بولدى.① ساقلىغا ئاق سانچىلغان سەلىم چورۇقمۇ بەش بالىسىنى يېتىم قويۇپ، شۇ جەڭدە قازا تاپتى. قارا بوسۇق شۇ چاغدىلا، ھىلىقى كېڭەش ئۆتكۈزۈلگەن كۈنى ئېلى پالگىاننىڭ توغرا ئېيتقانلىغىنى چۈشەندى. تۆمۈر خەلپە ئەھۋالدىن خەۋەر تېپىپ، ئامانقۇلنى بىر تۈركۈم يىگىتلەر بىلەن يارداەمگە ئەۋەتتى. قاتتىق ئېتىشۋاز ـ لىقتىن كېيىن، چېرىكلەر بىرمۇنچە ئۆلۈكلەرنى قالدۇرۇپ قاچتى. ئامانقۇل گايىت پاششاپنى قوغلاپ يۈرۈپ قىلىچ بىلەن ئىككى

① كېيىن «تۆمۈر خەلپە يىغىلىغى» توغرىسىدا چىققان قوشاقلاردىن:

«ئاقچۇق سېپىغا چىقتۇق،
چىيەن دارىنغا ئوق ئاتتۇق.
چىيەن دارىنىۋ زور چىقىپ،
يارداڭ ياقىلاپ قاچتۇق.»

دىگەن قوشاق ئە ئەشۇ جەڭنىڭ خاتىرىسى ئىدى.

پارچه قىلىۋەتتى.

چىيەن دارىن يەنە بۇرۇنقى يول بىلەن بىرنەچچە قېتىم ھۇجۇم قىلىپ باقسىمۇ، كەچكىچە ھىچقانداق نەتىجە چىقىرالمىدى. ئۇ ئۆزىنىڭ بۇ ئوڭۇشسىزلىغىنى زەمبىرەكلەرنىڭ كارغا كەلمىگەنلىگىدىن كۆرۈپ، كەچ كىرگەندە، زەمبىرەكلەرنى بىرنەچچە چاقىرىم ئارقىغا يۆتكەتتى. تۆمۈر خەلىپە چىيەن دارىننىڭ زەمبىرەكلەرنى يۆتكەشتىكى مەقسىدىنى دەرھال چۈشەندى - دە، تۇن قاراڭغۇسىدىن پايدىلىنىپ، قوشۇنىنىڭ ئاساسىي قىسمىنى ئىدىرلىقلاردىن ساي بېشىدىكى تاشلىقلارغا يۆتكۈۋالدى ۋە ئىدىرلىقلار ئىچىگە يوغان گۈلخان تەييارلاپ، تاڭ ئېتىش بىلەنلا ئوت يېقىۋەتتى. گۈلخاننىڭ قويۇق ئىسلىرى ھاۋانىڭ تىنىقلىغىدا توپ - توغرا ئاسمانغا كۆتىرىلىپ، خۇددى بىر كۆكۈش ئىگىز تۇۋرۇكنى ھاسىل قىلماقتا ئىدى. بۇ، ئېلى پالگانغا بېرىلگەن سىگنال بولۇپ، چىيەن دارىن بۇنىڭ مەنىسىدىن خەۋەرسىز ئىدى.

كۈن نەيزە بويى ئۆرلىگەندە، چىيەن دارىننىڭ زەمبىرەكلىرى يەنە گۈلدۈرلەشكە باشلىدى. زەمبىرەك ئوقلىرى ئادەمسىز قالغان ئىدىرلىقلارنى ئىس - تۈتەككە قاپلىۋەتتى. چېرىكلەر داقا - دۇمباق بىلەن يەنە ھۇجۇم باشلىدى. بىراق، دۈشمەن ئىدىرلىقلارغا يېقىنلاشماي تۇرۇپلا، يەنە ئەجەل ئوقلىرىغا دۇچكەلدى. دەل شۇ چاغدا، چىيەن دارىننىڭ ئارقا تەرىپىدىن ئېلى پالگان، ئوڭ بىتىمىدىن قارا بوسۇق ھۇجۇمغا ئۆتتى. چىيەن دارىن گاھ ئاۋۇقىغا، گاھ يانىغا دۇربۇن سېلىپ ئالاقزادە بولۇۋاتقاندا، تۆمۈر خەلىپە ئۈزەڭگىگە دەسسەپ تۇرۇپ، قاۋاچىنى ئىگىز كۆتەردى - دە، «قېنى، باتۇرلار ئارقامدىن ئالغا!» دەپ قاتتىق سادا بىلەن ئات سالدى. «ئالغا! ئالغا!» دىگەن قىقاس - چۇقانلار ساينى تىترىتىۋەتتى. چېرىكلەر خۇددى ئوت كەتكەن جاڭگالدىكى ياۋا توڭگۇز پادىسىدەك ئۆزىنى ھەر تەرەپكە

ئۇرۇپ، ئوفتسىبرلىرىنىڭ ئېتىپ، چېپىۋاتقىنىغا قارىماي قېچىشقا باشلىدى. چىيەن دارىن قارىگىر ئات ئۈستىدە قىلىچىنى پۇلاڭلىتىپ، بىر نىمىلەرنى دەپ ۋاقىراپ باقتى. ئاخىر ئۇزىنىڭ مۇ ئامان قالمايدىغانلىقىغا كۆزى يەتتى بولغاي، قۇمۇل تەرەپكە قاراپ قاچتى①.

تۆمۈر خەلپە بىلەن خوجىنىياز پالگان ئۇنى تىرىك تۇتماقچى بولۇپ، ئارقىسىدىن ئات سالدى. بىراق، چىيەن دارىننىڭ قارىگىر ئېتى خۇددى بوراندەك ئۇچۇپ كېتىۋاتاتتى (بۇ ئات شامەخسۇتنىڭ ئوردىسىدىكى ئەڭ ئۇچقۇر ئاتلارنىڭ بىرى بولۇپ، چىيەن دارىن تاقتا يۈرۈش باشلىغان كۈنى ئۇنىڭغا تەقدىم قىلىنغان ئىدى). تۆمۈر خەلپە بىلەن خوجىنىياز پالگان ھەرقانچە قىلىپ باقسىمۇ ئۇنىڭغا يېتىشىپ ئالالمايي، ئىككى يۈز قەدەم ئارىلىق ساقلىنىپ تۇراتتى.

ــ ئاتايمۇ؟ ــ دىدى خوجىنىياز پالگان.

ــ ئات! ــ دىدى تۆمۈر خەلپە.

بىر ئوق بىلەن چىيەن دارىننىڭ قالىپىغى ئۇچۇپ كەتتى. يالاڭۇاش قالغان چىيەن دارىن ئارقىسىغا بۇرۇلۇپ قارىغان ھامان ئىككىنچى ئوق سول كۆزىنىڭ قۇيرۇق تەرىپىدىن تېگىپ، قاڭشىرىنى ئۇچۇرۇۋەتتى. چىيەن دارىن ئېتىنىڭ يايلىغا يېپىشۋېلىپ، ھەدەپ قامچا ئۇراتتى. خوجىنىياز پالگان ئېتىنىڭ تىزگىنىنى

① كېيىن، «تۆمۈر خەلپە يېغىلىغى» توغرىسىدا چىققان قوشاقلار ئىچىدىكى مۇنۇ ئىككى قوشاق ئەنە شۇ جەڭنىڭ خاتىرىسى ئىدى:

«ئاقچۇق سېپى ئوپۇركەن،
چىيەن دارىن بىر چوقۇركەن.
تاغچى پالگانلار چىۋشىپ،
چىيەن دارىن قوقۇركەن»
«تۆمۈر خەلپە تەۋرەپتۇ،
ئاسماندىكى يۇلتۇزدەك.
چىيەن دارىننى ئويلاتتى (قاچۇردى)
جاڭگالدىكى توشقۇزدەك.»

تارتتی. تۆمۆر خەلپە ئۇنى ئۆزى ئاتماقچى بولۇپ، قارىغا ئالغاندا، خوجىنىياز پالگان «بولدى، ئاتمىسلا» دەپ توسۇالدى.

— بۇ نىمە قىلغىنىڭ؟ ئۆزۈڭ تۇزۇك ئاتمايسەن، ئەمدى مېنىمۇ ئاتقىلى قويمامسەن؟ — دىدى تۆمۆر خەلپە ئاچچىقى بىلەن.

— ئۇنىڭ ئۆلگىنىدىن بىر كۆزى بىلەن تىرىك بېرىپ، كۆرگەن - بىلگەنلىرىنى شامەخسۇت بىلەن جاڭجۇڭلارغا سۆزلەپ بەرگىنى ياخشى ئەمەسمۇ؟! — دەپ كۈلدى خوجىنىياز پالگان.

— ئوھوي، مەرگەنلىگىڭ بىلەن بىللە دانىشمەنلىگىڭمۇ جايىدا ئىكەن، — دىدى تۆمۆر خەلپىمۇ كۈلۈپ كېتىپ.

دەرۋەقە، باش - كۆزى تېڭىلغان چىيەن دارىن شەھەرگە كىرىش بىلەنلا، ئامبال بىلەن شىيەتەيگە مۇنداق دىدى: «مەن شۇنچە يىللار ھەربى سەپتە تۇرۇپ، مۇنداق ئادەملەرگە دۇچ كېلىپ باقمىغان ئىدىم. ئۇلارنى ئادەمزات دىگەندىن كۆرە، بىر توپ قۇترىغان يولۋاس دىگەن توغرىراق ئوخشايدۇ، يولۋاسمۇ مىلتىق ئاۋازىدىن قورقىدۇ. ئەمما، بۇلارغا مېنىڭ زەمبىرەكلىرىم پوچاقزىچىلىكمۇ بىلىنمىدى. دۇنيادا ئۆلۈمدىن قورقمايدىغان كىم بار؟ ئەمما، بۇ ياۋايىلار ئۆلۈمدىن قورقۇش تۇگۇل، ئۆلۈمنىڭ ئۆزىنى قورقىتىدىكەن. ئۇلارغا ئوق ئۆتىمەمدۇ نىمە؟ ياق - ياق، ئوق ئۆتسە كېرەك. يولۋاسقىمۇ ئوق ئۆتىدۇ ئەمەسمۇ! ئەمما ئۇلارنىڭ يۈرىگىدە قانداق كۆزگە كۆرۈنمەيدىغان بىر كۈچ بارىكەن دەپ ئويلاپ قالدىم. مېنىڭ زەمبىرەكلىرىم قورام تاشلارنىمۇ كۈكۈم - تالقان قىلىۋەتتىيۇ، ئۇلارنى باش ئەگدۈرەلمىدى. ئۇلارنىڭ سۆڭگى تاشتىنمۇ قاتتىق ئىكەن. مۇنداق خەلقنى نىمە قىلغىلى بولىدۇ؟ ئۆتكەن قېتىم سىلەرنىڭ ئالدىڭلاردا چوڭ گەپ قىلىپ قويغىنىم ئۈچۈن خىجىلمەن. مېنى كەچۈرۈڭلار. ئەمدى شامەخسۇت ۋاڭ بىلەن كېلىشىپ، ماڭا دەرھال ئىككى يۈز يىگىرمە ئۆلۈك ساندۇغى تەييارلاپ

بېرىڭلار، چېرىكلىرىنىڭ ئۆلۈگى سايدا قالمىسۇن، بولمىسا، تىرىك قالغان چېرىكلىرىم مېنى بوغۇپ قويۇشى مۇمكىن، هەممىدىن مۇهىمى، شامەخسۇت ۋاڭ ۋەدە قىلغان يامبۇ-كۈمۈش-لەرنى ماڭا تېزرەك ئېلىپ بېرىڭلار،— ۋاقتىدىراق يۇرتۇمغا كېتىۋالاي.»

شىيەتەي قىزىل تاۋار كۆرپە سېلىنغان ئورۇندۇقتا يۆلىنىپ ئولتۇرغان چىيەن دارىنغا قاراپ، مىيىغىدا كۈلۈپ قويدى ۋە هىلىقى راجى بالىنىڭ يۈرىگى كۆزىگە كۆرۈنگەندەك بولۇپ، «دىمىسمۇ راست ئەمەسمۇ! ئەگەر بۇ خەلقنى ئۆلۈم بىلەن قورقىتىپ بوي سۇندۇرۇش مۇمكىن بولسا، ئاشۇ بالا يۈرىگىنى سۇغۇرۇۋاتقاندا بولسىمۇ، ۋاي جان دەۋەتكەن بولاتتى» دەپ ئويلىدى.

چىيەن دارىننىڭ بايىقى گەپلىرى ئامبالغا ياقمىدى بولغاي، ئۇ، قوشۇمىسىنى تۇرۇپ جىم ئولتۇراتتى.

ئەتىسىدىن باشلاپ، ئاقچۇق سېپى جىمجىت بولۇپ قالدى. پەقەت توپ-توپ قۇزغۇنلار ئۆز ئولجىلىرىنى تالىشىپ قاقىلدايتتى. شۇ ئاردا، ئامانقۇلنىڭ چارلىغۇچى يىگىتلىرى سايدا ئاق بايراق قادالغان هارۋىلارنىڭ پەيدا بولغانلىغىنى خەۋەر قىلغاندا، تۆمۈر خەلپە مۇنداق دىدى:

— ئۇلارغا تەگمەڭلار، ئۆلۈكلىرىنى ئەپكەتسۇن، بولمىسا، ئاقچۇق سېپىنىڭ هاۋاسى بۇزۇلۇپ كېتىدۇ.

كېيىن، ئاقچوق سېپىدىكى بۇ جەڭ توغرىسىدا مۇنداق قوشاقلار تارقىلىپ كەتتى:

يۈەن داشەيمۇ ① كەلگەندە،
تولا سوقتى داڭداڭنى.
تاغچىلارمۇ ئەر ئىكەن،
تارتىۋالدى جۇڭجاڭنى②.

① يۈەن داشەي — يۈەن داخۇا.
② جۇنجاڭ — هەربى قورال.

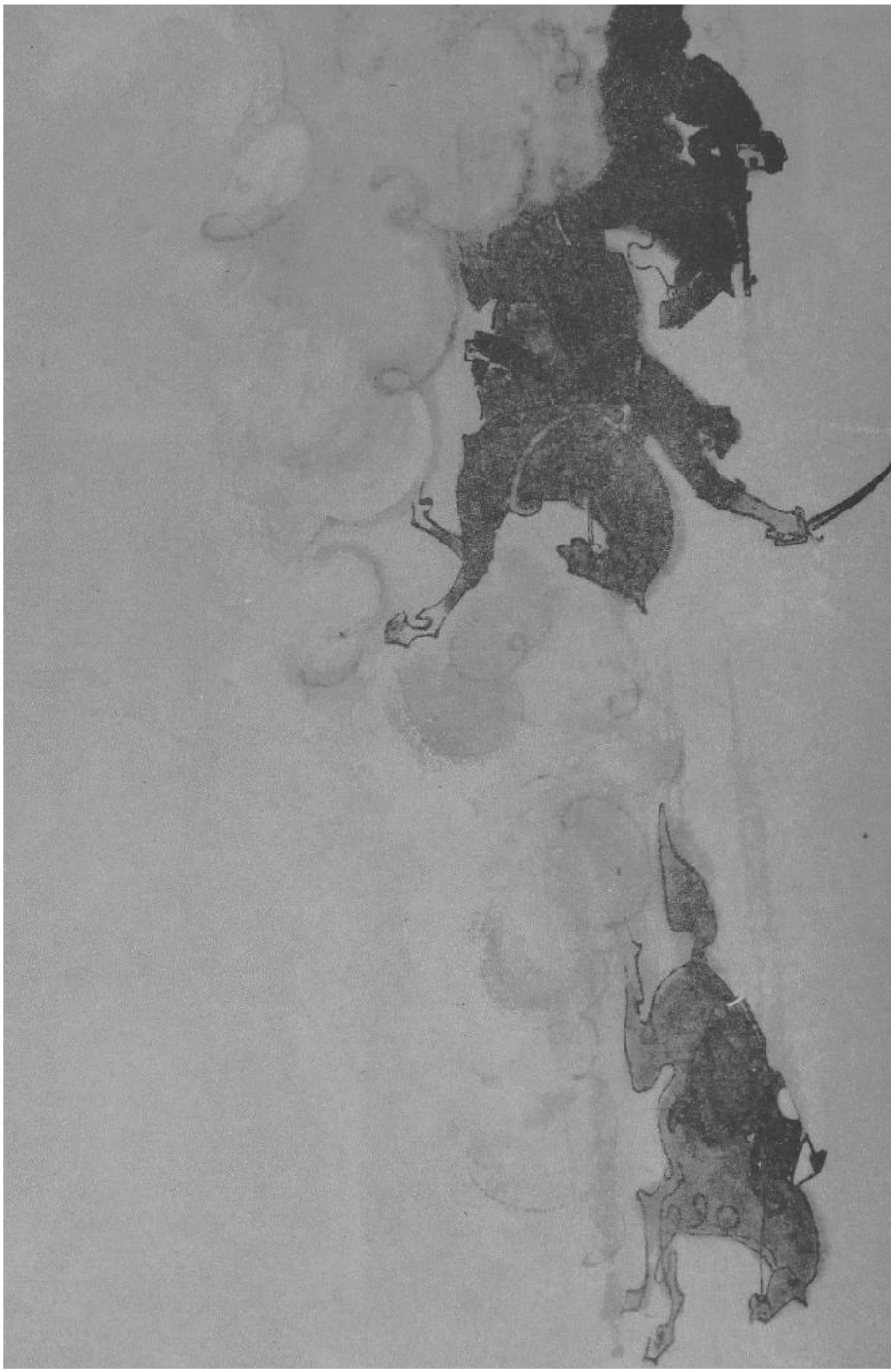

دەرۋەقە بۇ قېتىمقى جەڭدە قوزغىلاڭچىلار نۇرغۇن قورال ۋە ئوق-دورا غەنىمەت ئالدى. زەمبىرەكلەرنى بولسا، تۆرۋاك غولىنىڭ ئىچىگە سۆرەپ كىرىپ، ئۆڭكۈرلەرگە كۆمۈۋەتتى.

يىگىرمە ئىككىنچى باپ

جەڭدىن كېيىن

ئادەمنىڭ روھى چۈشسە، ئۇنىڭ
ئېتىمۇ يۈگۈرەلمەيدۇ.

ــ قەدىمقى شەرق ماقالى

شۇ جەڭدىن كېيىن، شامەخسۇتۇمۇ خۇددى تاۋۇكا ئۈستىدە ھەممىنى ئۇتتۇرۇپ قويۇپ، بېشىنى ساڭگىلىتىپ ئولتۇرغان قىمارۋازغا ئوخشاپ قالدى. ئۇ ئەمدى قۇمۇلدىكى ئامبال ۋە دارىلارنىڭ كۈچى بىلەن قوزغىلاڭنى بېسىقتۇرۇشتىن پۈتۈنلەي ئۈمىت ئۈزۈپ، ئۆز بېشىنى قوغداشنىڭ غېمىگە چۈشۈپ قالدى. چۈنكى، ھىلىقى قارا ساقاللىق ياغاچچى ئەمدى چۈشىدە ئەمەس، دەل ئوڭىدا پالتىسىنى شىلتىپ، ئوردىغا كىرىپ كېلىۋاتقانىدەك تۇيۇلاتتى. دىمىسىمۇ، قوزغىلاڭچىلارنىڭ ھىلىدىن ـ ھىلى قىيانىدەك بۇستۇرۇپ كېلىدىغانلىغى كۆزگە كۆرۈنۈپلا تۇراتتى.

ــ ئەستەغپۇرۇللا، ئەستەغپۇرۇللا، ــ دەپ ساقلىنى يۇلاتتى

شامەخسۇت، ــ ئەمدى قانداق قىلغۇلۇق؟ يەنە ئەسكەر ئالايمۇ؟ ياق، ياق، بۇ قۇمۇللۇقلارغا ئىشەنگىلى بولامدۇ! ئۇلارنىڭ بۇرۇنقىدەكلا تۆمۈر تەرەپكە ئۆتۈپ كېتىشى تۇرغان گەپ. بەگ بالىلىرىچۇ؟ تېخىمۇ بولمايدۇ. بۇلارنىڭ ھەممىسى ئاقنانچى. مېنىڭ تۇققىنىم بولغان قېزىبەگ غوجىنىڭ ھالى بايىقى، ھەممىسى ئەركەك ساغلىق. بىر دىندىكى پۇقرالىرىمدا تېخى ئىشەنچ بولمىسا، تۇزۇمنى يەپ، دۆلىتىمنى كۆرگەن سپاھلىرىمنىڭ ھالى شۇ تۇرسا، ئەمدى قانداقمۇ قىلارمەن؟

شۇ چاغدا، ئۇنىڭ كۆزىگە نوشىرۋان تەيجى كۆرۈنگەندەك بولۇپ كەتتى. ئاق ساقال تەيجى ھاسا تايىنىپ تۇرۇپ، مۇنداق دىگەندەك بولاتتى: «مەن ئېيتمىدىممۇ، پادىشالىق ئەل بىلەن، تۆمۈرچىلىك يەل بىلەن دەپ! ئەلنىڭ ئىشەنچىدىن مەھرۇم بولغان پادىشا يىلتىزى قۇرۇغان دەرەخكە ئوخشايدۇ. قاتتىقراق بوراندا قالسا، چوقۇم ئۆرۈلۈپ چۈشىدۇ. رەھمەتلىك قېيناپىلىرى مېھرىبانۇ پۇجۇڭنىڭ ياخشى خۇلۇقلىرىنى ئۇنتۇپ قالمىسلا بولغان، ئۇ كىشى ئەلنىڭ كۆڭلىنى ئېلىشنى بىلگەچكە، ئۇنىڭ زامانىسىدا ھىچكىم ئوردىغا مۇشت كۆتىرىپ چىققان ئەمەس. ئۆزلەمۇ ئەلنىڭ ئاتىسى. ئاتا مېھرىبان بولسا، بالا گۈپادار بولىدۇ. گۈپادار بالا ھىچ ۋاقتا ئاتىغا مۇشت كۆتەرمەيدۇ.»

ــ ئەستەغپۇرۇللا، ــ دىدى شامەخسۇت ئۆز ـ ئۆزىگە، ــ شۇ قېرى تەيجى بولغان بولسىمۇ كاشكى! ھىچبولمىسا، مۇشۇنداق ۋاقىلاردا خالايىققا ئىككى ئېغىز گەپ قىلىشقا يارايتتى. بۇ قۇمۇللۇقلار ئۇنىڭ گېپىگە قۇلاق سالاتتى ئەمەسمۇ؟ ھاشىر تەيجى دىگەن ئىشەكنىڭ گېپىگە كىرىپ، ئەجەپ قىپتىمەن. ئەمدى بۇ ئىشەك ماڭا قۇرۇق ھاڭگىراپ بېرىشتىن باشقىنى بىلمەيدۇ. ھەي تۆمۈر، ھەي تۆمۈر، مېنى ئەجەپ كويىلارغا سالدىڭ، ئەمدى مېنىڭ كۈنۈم جو يۇلۇ دىگەن تايىپە بىلەن «ئىنەك خېچىر» دىگەن تۇنگانغا قالدىمۇ؟ شۇلارغا يالۋۇرماقتىن

بۆلەك چارەم يوق ئوخشايدۇ.

ئۇنىڭ جويۇلۇ دىگىنى قۇمۇلدىكى كونا چېرىك باشلىقلىرىدىن بىرى بولۇپ، قوزغىلاڭ ئەۋج ئېلىشقا باشلىغان كۈنلەردە، شامەخسۇت ئۇنى خۇيچىڭ شەھەر مۇداپىئەسىگە مەسئۇل بولۇشقا تەكلىپ قىلغان ۋە بىرمۇنچە ئالتۇن ـ كۈمۈش خەجلەپ، بىر ـ ئىككى يۈز چېرىك يىغىپ بەرگەن ئىدى. بۇ چېرىكلەر باشقا مىللەتلەردىن تەركىپ تاپقاچقا، شامەخسۇت ئۇچۇن ئىشەنچلىك ھىساپلىناتتى. ئۇلارنىڭ بىر قىسمى ۋاڭ ئوردىسىدا، قالغان قىسمى لوچىڭ (ھۆكۈمەت يامۇللىرى جايلاشقان شەھەر) بىلەن خۇيچىڭ شەھىرىنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى دورلۇق دىگەن قورغاندا تۇراتتى. «ئىنەك خېچىر» ئوتتۇزدەك ئادەمى بىلەن ۋاڭنىڭ ئۆزىنى مۇھاپىزەت قىلاتتى.

شامەخسۇت بايا دىگىنى بويىچە، ئاخىر، جويۇلۇ بىلەن «ئىنەك خېچىر»نى چاقىرىپ، تاغدىكى خەۋپ ـ خەتەردىن سەگەك بولۇشنى جىكىلىدى ۋە ئۇلارغا كۆپ سوغاتلار بەردى. ھەتتا، كېلىچەككە ئاتاپ نۇرغۇن مال ـ مۇلۇك ۋەدە قىلدى.

شۇ كۈنى چىيەن دارىن ئۆزىنىڭ ئۆلگەن چېرىكلىرى ئۇچۇن چىڭخاگمياۋ دىگەن بۇتخانىدا ئۆتكۈزۈلىدىغان ماتەم مۇراسىمىغا شامەخسۇتنى تەكلىپ قىلدى. شامەخسۇت ئۆزىنىڭ بەگ ـ سىپاھلىرى بىلەن «ئىنەك خېچىر» باشچىلىغىدىكى خاس مۇھاپىزەتچىلىرىنىڭ ھىمايىسىدە ماتەم مۇراسىمىغا كېلىپ قاتناشتى. مۇراسىم ئاياقلاشقاندا، چىيەن دارىن چېرىكلىرى ئىچىدىن كىمدۇ بىرسى شامەخسۇتقا ئوق ئاتتى. ئوق ئۇنىڭ زەر باسقان ياقىسىنى جىراپ كەتتى. بۇ، ئەلۋەتتە، ھىچ كۈتۈلمىگەن ۋەقە ئىدى. شۇنداقتىمۇ «ئىنەك خېچىر» دەرھال ھۇشنى يىغۇۋېلىپ، ئۆز يىگىتلىرىگە قوماندا بەردى. بۇتخانىدا ئېتىشۋازلىق باشلىنىپ كەتتى. شامەخسۇت كۆزىگە چاشقان تۆشۈگى ساراي كۆرۈنۈپ، قوش ئارغىماق قوشقان پوچتىسىنى ئۆزى ھەيدىگەن ھالدا،

ئوردىسىغا قاراپ قاچتى. ئۇنىڭ بەگ ـ سپاھلىرى، ھەتتا پوچىتە كىشىۋۇ ئالالماچان قېچىپ كېتىشكەن ئىدى.

«ھەر كىشى ئۆز غېمىدا، قېرى قىز ئەر غېمىدا» دەپ، ھاشىر تەيجى قوناقلىقتا مۆكۈنۈپ يېتىپ، مۇنداق خىيال قىلاتتى: «بۇ چېرىكلەر چىڭ گاڭ غوجامنى قەستلىگەندەك قىلىدۇ. تېخى ئۇ كۈنىلا ھىلىقى جاڭجۇڭ «مىنگو» قۇرۇلغان بىلەنمىۋ، بىرگە چىڭ گاڭ غوجامدەك زاتلار ناھايىتى لازىم دىگەن تۇرسا، بۇ چېرىكلەر نەبە قىلىماقچىكىن؟ ھە، تاپتىم، تاپتىم، بۇلارنىڭ غەرىزى شامەخسۇت ۋاڭنى ئۆلتۈرۈپ تاشلاپ، ئۇنىڭ ئوغلىنى ۋاڭلىققا تىكلەش ئوخشايدۇ. ئۇنداق بولغاندا، ماۋۇ يېنىمدا ياتقان پولتاي كۆزنىڭ ئامىتى قوش كېلىپ، باش تەيجى بولۇشى تۇرغان گەپ. خۇدانىڭ ئۆزىگە ئامانەت!»

قېزىبەگ غوجىۋۇ ھاشىر تەيجىنىڭ يېنىدا دەل شۇ توغرىلىق ئويلاپ ياتاتتى: «مۇبادا بۇ مالىماتاڭچىلىقتا چىڭ گاڭ غوجامغا ئوق تېگىپ كەتكەن بولسا، كۆرۈڭ تاماشانى، بىزنىڭ شاھزادىمىز ۋاڭ غوجام بولىدۇ ـــ... ئەلۋەتتە مېنى باش تەيجى قىلىدۇ. ئۇ ۋاقتا، ماۋۇ سالپاڭ قۇلاق قارا كۆتەك قانداق قىلاركىن؟»

شۇ ئاردا، مىلتىق ئاۋازلىرى پەسىيىشكە باشلىدى.

ـــ چىڭ گاڭ غوجام ھەزرەتلىرى ئېسەنمىدۇ؟ ـــ دەپ پىچىرلىدى ھاشىر تەيجى.

ـــ ئىلاھىم ئېسەن بولغاي، ـــ دىدى قېزىبەگ غوجا.

ـــ ئېيتقانلىرى كەلگەي، ئەمما زە، ئەجەل دىگەن قارغۇ تۆگىگە ئوخشاش ئۇدۇل كەلگەننى دەسسەپ كېتەرمىش. ئوق دىگەننىڭمۇ كۆزى يوق نىمە. مۇبادا بىر ئىش بولۇپ قالسا، (ئىلاھىم ئۇنداق كۈنلەرنى ھارام قىلار) ئۇ ۋاقتا مېنى ئۇنتۇپ قالمىسلا؟

ـــ بۇ نىمە دىگەنلىرىدۇ؟

ــ شاهزاده غوجام ئۆزلەگە بەك ئامراق، ئۇنىڭ ئۇستىگە، ئۆزلە دىگەن ۋاڭ جەمەتى. شاهزاده غوجام ئۇستىخان سۈرۈشتۈرۈپ، ئۆزلەنى باش تەيجىلىككە مۇناسىپ كۆرۈپ قالسا، ئەجەپ ئەمەس. ئۆزلە بىلەن ئىككىمىز خۇددى ئاغا ـ ئىنىدەك ئوبدان ئۆتۈپ كەلگەن. قوينۇڭدىن تۆكۈلسە، قونجۇڭغا دەپتىكەن. قولۇڭ ياغ بولسا، ئېتىگىڭگە سۈركە دىگەن گەپمۇ بار.

ــ هە، مۇنداق دىسلە، ــ دەپ كۈلۈپ كەتتى قىزىبەگ غوجا، ــ ئۆزلە تۇرغان يەردە باش تەيجىلىك ماڭا تىگەمدۇ، ئۆزلە دىگەن چوڭ، بىزگە ئۆاكا يوللۇق ئادەم، ها ... ها ... ها ...

ــ ها ... ها ... ها ...

مىلتىق ئاۋازلىرى توختاپ، ئۇلار ئوردىغا قايتىپ تۇرۇشقا، دورلۇق تەرەپتە يەنە ئېتىشۋازلىق باشلىنىپ كەتتى. ئەمدى چىيەن دارىنىڭ چېرىكلىرى بىلەن دورلۇقتىكى جويۇلۇ چېرىكلىرى ئارىسىدا سوقۇش بولۇۋاتاتتى. شامەخسۇت هىچنىمىگە چۈشىنەلمەي، شەهەرگە مۆكۈنۈۋېلىپ، هەيران بولۇپ تۇرغاندا، «ئىنەك خىچىر» قايتىپ كېلىپ ئەهۋالنى مەلۇم قىلدى. مەلۇم بولدىكى، چىيەن دارىنىڭ چېرىكلىرى شامەخسۇت ۋەدە قىلغان يامبۇلارنى بەرمىدى دەپ، هىلىقى بۇتخانىدىكى ماجرانى قوزغىغان ئىكەن. ئامبال بىلەن شىيەتەي كېلىپ، شامەخسۇتنىڭ بۇ يامبۇلارنى ئۆز ۋاقتىدىلا جويۇلۇغا بەرگەنلىگىنى، جويۇلۇنىڭ نىيەتىنى بۇزۇپ، بۇ يامبۇلارنى چىيەن دارىنغا يەتكۈزۈپ بەرمىگەنلىگىنى ئېيتقاندىن كېيىن، ئەمدى چىيەن دارىنىڭ چېرىكلىرى دورلۇققا هۇجۇم باشلاپتۇ.

دورلۇقتىكى جەڭدە، جو يۇلۇ بىر ئوفتىسىرىدىن ئايرىلغاندىن كېيىن هىلىقى يامبۇلارنى چىيەن دارىنغا قايتۇرۇپ بېرىشكە رازى بولدى.

چىيەن دارىن بۇ يامبۇلاردىن تاشقىرى، ئاقچۇق سىيىدا ئۆلگەن چېرىكلىرىنىڭ ئائىلە ـ تەۋەسىگە نەپەقە ئۈچۈن شامەخسۇتتىن يەنە بىرنەچچە مىڭ سەر كۈمۈش ئېلىپ، تىرىك قالغان

چېرىكلىرى بىلەن ئىچكىرىگە كېتىشكە ئالدىرىدى.
شۇ ۋەقەلەردىن كېيىن، شامەخسۇت ئۆز كىشىلىرىگە تېخىمۇ ئىشەنمەيدىغان بولۇپ قالدى. بولۇپمۇ ھىلىقى بۇتخانىدىكى خەتەرلىك پەيتتە، ھەممىسىنىڭ قېچىپ كەتكەنلىگى ئۇنىڭغا ناھايىتى ئەلەم قىلغان ئىدى.

دىمىش خان بىر كۈنىكىم، دەۋرى ـ دەۋرانلار قايان قالدى،
سەرىرى ـــ سەلتەنەت تەختىدە كەيۋانلار قايان قالدى؟
بېشىڭغا چۈشسە كۈن، مەن باش بېرەي دەپ لاپنى ئۇرغانلار،
بېشىمغا چۈشكەن ئەزدى كۈن، قەدىردانلار قايان قالدى؟

ئۇ، قاچاندۇر بىر چاغلاردا، نوشىرۋان تەيجى ئوقۇپ بەرگەن كىتابتىن ئاڭلىغان مۇشۇ مىسرالارنى يادىغا ئالدى ـ دە، ھاشىر تەيجى، قېزىبەگ غوجا، تۇرشا تۇغبېگى باشلىق بەگ ـ سپاھلىرىنى چاقىرىتىپ، «يالىغىنى يالىغان ئىت سىلەردىن ياخشىراق، ھىچبولمىسا، ئاش ـ تۇزۇمنىڭ يۈزى يوقىۇ، ھەي گۇپاسىزلار دەپ قاتتىق كايىغاندىن كېيىن، تۇرشا تۇغبېگنى زىندانغا بۇيرۇدى. پوچىتكەش ئىبراھىمنى قىرىق غولدا ئۇرغۇزۇپ، تارانچى كۆمۈر كېنىغا سۈرگۈن قىلدى. ھاشىر تەيجى بىلەن قېزىبەگ غوجىغا كەلگەندە، «ئالىلاتائالا ئاچچىق بىلەن سەۋرىنى تەڭ ياراتمىغان بولسا، ھەر ئىككىڭنى بايتال ئاتىنىڭ قۇيرۇغىغا سۆرىتىپ، ئارقىسىدىن كۆڭ ئايغىرنى قويۇپ بېرۇر ئىدىم، كۆزۈمدىن يوقىلىڭلار!» دەپ ۋاقىرىدى. ئۇلار تازىم بېجا كەلتۈرۈپ، ئارقىچە چىقىپ كېتىۋاتقاندا، مەلۇمچى بەگ كىرىپ، ئامبالنىڭ مۇھىم ئىش بىلەن كەلگەنلىگىنى مەلۇم قىلدى.
ئامبال ئۇرۇمچىدىن جىددى تېلېگىراممىا كەلگەنلىگىنى ئېيتىپ، تېلېگىراممىا قەغىزىنى تۇتقۇزدى. بۇ تېلېگىراممىا ئاقچۇق سېيىدىكى جەڭدىن كېيىن، شامەخسۇت بىلەن ئامبالنىڭ

تېزدىن چېرىك ئەۋەتىلىشنى سوراپ، ياڭ زىڭشىڭغا يولىلىغان تېلېگراممىسىغا قايتۇرۇلغان جاۋاپ ئىدى. تېلېگراممىدا شامەخسۇتقا بىرمۇنچە تەسەللى ۋە نەسىھەتنەما سۆزلەر ئېيتىلىپ كېلىپ، «ھازىر قۇمۇلغا چېرىك ئەۋەتىدىغان ۋاقىت ئەمەس. بۇگۈندىن باشلاپ، ئۇرۇشنى دەرھال توختىتىپ، سۈلھى تۈزەش ئۈچۈن تاقىغا ئەلچى چىقىرىلغاي، قانىنى قان بىلەن يۇغىلى بولمايدۇ. ياڭاق ياغىچى قاتتىق بولغىنى ئۈچۈن، ئۇنىڭدىن ئاسان ئوق ئۆتۈپ كېتىدۇ؛ پاختا يۇمشاق بولغىنى ئۈچۈن، ئوق ئۆتىمەيدۇ. سىلەردە «يىگەن ئېغىز ئۇيىلىپتۇ» دىگەن ماقال بار ئىكەنغۇ، ئەلچىلەر خۇرجۇننى ئېغىرراق كۆتىرىپ چىقىۋۇن، قالغان گەپنى كېيىن قىلىمىز» دىيىلگەن. تېلېگراممىنىڭ ئامىال بەي ۋىنچاۋغا قارىتىلغان قىسمىدا مۇنداق سۆزلەر يېزىلغان: «مەن تاغدىكى ئوغرىلارنى قەتئى يوقىتىپ، ئاپەتنى تۈپ - يىلتىزىدىن تۈگىتىشنى بىلمەيمەنما؟ سىز ئامىال ھەل قىلغۇچ جەڭ ئېلىپ بېرىشنى تەشەببۇس قىپسىز، بۇنىڭغا زادى قانچىلىك ئىشەنچىڭىز بار؟ مەن ئۆزۈم ھەربى ئىشلاردىن ئاز - تولا تەجرىبەم بار تۇرۇقلۇق، قوزغىلاڭچىلارنى كۈچ بىلەن يوقىتىشنى ئاساس قىلىشقا جۈرئەت قىلالمايۋاتىمەنۇ، بۇ سىز ئۈچۈن شۇنچە ئاسان ئىشمۇ؟ سىز ئامبالىنىڭ ھازىرقى ۋەزىپىسى تاقىغا چېرىك چىقىرىپ، ئاپەتنى كېڭەيتىۋېتىش ئەمەس، يۇمشاق سۆز بىلەن ئوغرىلارنىڭ پۈت - قولىنى چىۋىشەپ، كېيىنكى پىلانلىرىمىزنىڭ ئەمەلگە ئېشىشىغا يېقىندىن ماسلىشىپ بېرىشتىن ئىبارەت.»

— ئەلچى، ئەلچى! يەنە سوغاتمۇ ئەۋەتكىدەكمىزمۇ تېخى؟ ئۇنداق قىلغانىدىكى تۆمۇرنىڭ خورىگى ئۆسۈپ كەتمەمدۇ؟ ياڭ جاڭجۇڭ جاناپلىرى بۇنى نىمىشقا چۈشىنەلمەيدىغاندۇ! — دىدى شامەخسۇت ئاچچىق بىلەن ساقىلىنى سىقىپداپ.

— ئەمدى ئىلاج يوق. ماڭا قىلىنغان تەنىلەرنى ئاڭلىمىدىلامۇ؟ تاقىغا دەرھال ئەلچى ئەۋەتمىسەك، ئۇ ئوغرىلار كەلكۈندەك

باستۇرۇپ كەلسە، قانداق قىلغۇلۇق؟ ھازىرچە بۇ كەلكۈنگە ئاق بايراق بىلەن تۇغان سىلىپ تۇرايلى. قالغان ئىشنى كېيىن كۆرمەيمىزمۇ؟

— بۇ جاڭجۇك بۇرۇنقى جاڭجۇڭغا ئوخشىمامدۇ - نىمە؟

— مەنمۇ شۇنداق ئويلاپ قالدىم.

— دەرۋەقە، تورپاق يېغىلغىنى ئىككى قوۋۇز سۆز بىلەن جىمىقتۇرۇپ بەرگەن كىشى مۇشۇ جاڭجۇك ئىدى. ئۇنىڭ «قۇشنى دان ئالدايدۇ، ئادەمنى سۆز» دىگەن گەپى ھىلىمۇ ئېسىمدە تۇرۇپتۇ. ئەمما، مەن ئۆزۈم بىر ۋاڭ تۇرۇقلۇق بۇ شىرە چورۇق تېجىمەللەرنىڭ ئالدىدا شۇنچىلىكمۇ خارلىشىپ كېتەمدىمەن؟ — دىدى شامەخۇت قاتتىق خورسىنىپ.

يىگىرمە ئۈچىنچى باپ

«ئەۋلىيا»نىڭ ئۆلۈمى

هەركىم ئۆز تەقدىرىنىڭ تۆمۈرچىسى.

— رۇس خەلق ماقالى

1

بۇ كۈنلەردە «قوراي» دىگەن تاغلىق يۇرت بىلەن تۆمۈر خەلىپە دىگەن نام بىپايان دەشتتە خۇددى تۇن قاراڭغۇسىدا تېڭىرقاپ قالغان كارۋان ئالدىدا بىردىنلا نامايەن بولغان گۈلخان كەبى مىڭلىغان كىشىلەرگە كۈچ ۋە ئۈمىت بېغىشلىماقتا، ئۇلارنى ئۆز تەرىپىگە جەلپ قىلماقتا ئىدى. قاتتىق يامغۇردا تاغ ئېتەكلىرىدىن جىرالارغا ئېقىپ چۈشۈۋاتقان ئۇششاق ئېقىنلار دەھشەتلىك بىر قىياننى ھاسىل قىلغىنىدەك، تەرەپ ـ تەرەپتىن كېلىپ قوشۇلۇۋاتقان كىشىلەر بىلەن قوزغىلاڭچىلار سېپى تېخىمۇ ئۇلغىيىپ، زور بىر قوشۇنغا ئايلانماقتا ئىدى. نەچچە ۋاقىتتىن

«بۇ ئىشنىڭ ئاخىرى نەدىن چىقۇركىن» دەپ يۇرگەن كىشىلەرمۇ، ئەمدى كۆڭلىنى توختىتىپ، قوزغىلاڭچىلار سىپىگە قوشۇلۇشقا باشلىدى.

بىر كۈنى، شەھەر تەرەپتىن ئوندەك كاسىپ ۋە دىخان كېلىپ سەپكە قوشۇلدى. ئۇلارنىڭ ئارىسىدا قىزىل كۈلا بىلەن قۇراق جەندە كىيىپ، بېلىنى قىل ئاغامچا بىلەن باغلىۋالغان دەرۋىش سۈپەت بىر كىشىمۇ بار ئىدى. ئۇنىڭ چىگىشلىشىپ، كىگىزدەك بولۇپ كەتكەن قاپ - قارا چېچى دولىسىغا چۈشۈپ تۇراتتى؛ ئوڭ كۆزى ھەمىشە قىسىلىپ تۇرغاچقا، بىر قاراشتا، ئۇ خۇددى چۆچەكلەردىكى يەك چەشمىگە ئوخشاپ كېتەتتى. شۇنىڭ ئۈچۈن بولسا كېرەك، كىشىلەر ئۇنى «قىسماق ئىشان» دەپ ئاتايتتى. ئۇ ئۆزىنى تۇرپان تۈيۈق غوجامىدىكى «ئەسھا - بۇلكەپ» نىڭ شەيخلىرىدىن دەپ ئېلان قىلىپ، ئون يىلدىن بېرى قۇمۇل دىيارىدا يۈرتمۇ - يۈرت كېزىپ يۈرگەچكە، ئۇنى ھەممە كىشى دىگىدەك تونۇيتتى. ئۇ ھىچقاچان نامازنى ئوقۇمايدىغان بولغاچقا، يۈز - كۆزى ھەمىشە كىر ۋە كۆزلىرى چاپاقلىشىپ تۇراتتى. ئادەتتە نامازنى ئوقۇمايدىغان كىشىلەرنى

«بىنامازنىڭ ساقلىي، ئىت قۇيرۇغى داقلىي،
ئوتنى ئېلىپ ياقلىي، كۆيۈپ ئۆلسۇن بىنامازنى.»

دەپ، ئوتتۇز توققۇز دەررە ئۇرىدىغان نائىپلارمۇ، بۇ ئىشانىنى ھىچنىمە قىلمايتتى. چۈنكى، ئۇۋەيىس ئەئلەم مۇپتى چاغلىرىدىن تارتىپ، جامائەت توپلانغان سورۇنلاردا ئۇنى «ئەۋلىيا سىياقىدىكى كىشى» دەپ تەرىپلەپ يۈرەتتى. «قىسماق ئىشان» بولسا، قەدىمى يەتكەنلا يېرىدە مۇڭگۈز ساپايىسىنى سوقۇپ، خوجا ئەخمەت يەسىۋىنىڭ ھىكمەتلىرىنى، بولۇپمۇ، ئۇنىڭغا ئوخشىتىپ ئۆزى توقۇۋالغان مۇنۇ مىسرالارنى زوق - شوق بىلەن ئوقۇپ يۈرەتتى:

ئايا دوستلار، بۇ دۇنيانىڭ ۋاپاسى يوق،
ۋاپا تۇرماق، زەررە - مىسقال ساپاسى يوق.
بۇ دۇنيانى دىگەنلەرنىڭ ئاتاسى يوق،
مۆمىن بولساڭ، ئاخىرەتنى ئىزدە دوستلار.

ئۇ، بۇگۇنىمۇ قوزغىلاڭچىلار ئارىسىغا كىرىش بىلەنلا، ئاغزىدىن كۆپۈك قاينىتىپ، «ھۆكمەت» ئېيتىشقا باشلىدى. ئۇنىڭ قورايغا كەلگەنلىگىنى ئاڭلىغان كىشىلەرنىڭ ھەممىسى دىگىدەك، ئۇنى كۆرۈشكە ئالدىرايتتى ۋە ئۇنىڭ بىلەن قىزغىن كۆرۈشەتتى. ئۇلارنىڭ ئارىسىدا ياش ئىمام ئاخۇن قارىمۇ بار ئىدى. «قىسماق ئىشان» ياش ئىمامنىڭ يۇمشاق قوللىرىنى ئالقىنىغا ئالغاندا، ئۆزىنىڭ بىر بارمىغى بىلەن ئۇنىڭ بىر بارمىغىنى جۈپلەپ، ئىككىنچى قولى بىلەن ئۇچ قېتىم قاتتىق سىقىپ قويدى ۋە كۆزلىرىنى ئاسمانغا تىكىپ، «بولار تاڭنا قىيامەت، بۇگۈن ئاخشام غەنىمەت» دىدى. بۇ گەپلەرنىڭ مەنىسىنى ياش ئىمامدىن باشقا ھىچكىم چۈشەنمىدى.

شۇ ئارىدا، تۆمۈر خەلپىمۇ، ئۆز ھەمراھلىرى بىلەن كېلىپ، ئىشان بىلەن سەممىي كۆرۈشتى. ھەتتا، سەپەرقۇلغا مېھمانىنى ئوبدان كۈتۈشنى، نىمە خالسا شۇنى بېرىشنى جېكىلدى. سەپەرقۇل ئىشاننى مەسجىت ھوجرىسىغا تەكلىپ قىلدى. ئىشان قولىنى شىلتىپ، «دەرۋىشكە ھوجرىدا يېتىش ھارام، ماڭا ئۆڭكۈر ماكان بولغاي، جاپالار ئىستىھان بولغاي، بىلىگلارگى خالايىقلار، تاڭنا ئاخىر زامان بولغاي» دەپ، تاغ تەرەپكە بۇرۇلۇپ، بىر ئۆڭكۈرگە كىرىۋالدى. سەپەرقۇل دەرھال پىشۇرۇلغان گۆش، نان، قېتىق، قايماق ۋە بىر چۆگۈن چاي ئەپكىلىپ ئۇنىڭ ئالدىغا قويدى.

2

يىگىرمىنچى باپتىكى بەزى بايانلىرىمىزدىن باستىنىڭ بوينىـ

دىكى تىل تۇمارنىڭ «سىغىزخان» نىڭ سىرىنى ئېچىپ بەرگەنلىگى ۋە تۆمۈر خەلىپىنىڭ بۇ «سىغىزخان»نى ئۇركىتىۋەتمەي، ئوبدان پايلاپ تۇرۇشنى سەپەرقۇلغا تاپشۇرغانلىغى، ھۆرمەتلىك كىتابخانـ لارنىڭ يادىدا بولسا كېرەك. شۇ كۈندىن ئېتىۋارەن، سەپەرقۇل «سىغىزخان» نىڭ ھەربىر قەدىمىنى ئۆزى كۈزىتىپ تۇرغاندىن تاشقىرى، ئەھۋالنى شەرۋللا بوۋىغىمۇ چۈشەندۈرۈپ قويغان ئىدى. شەرۋللا بوۋاي ھىلىقى كېچىسى مەسچىتتە ئۆزىنى يارىلاندۇرۇپ، ياقۇپ ياساۋۇلنى ئۆلتۈرگەن «ئەرۋاھ» نىڭ شۇ «سىغىزخان» ئىكەنلىگىنى ئۇقۇپ چۆچۈپ كەتتى ۋە «يا تەقسىر، مۇشۇ مەلئۇنـ نىڭ كەينىدە تۇرۇپ ناماز ئوقۇپتىمىز ـ ھە! ئەمدى مېنىڭ چاڭگىلىمدىن قېچىپ قۇتۇلغىنىنى كۆرەي» دىدى. دەرۋەقە، «سىغىزخان» نى كۈزىتىپ تۇرۇش شەرۋللا بوۋايغا ھەممىدىن ئاسان ئىدى. چۈنكى، «سىغىزخان» نىڭ ئۆيىمۇ شەرۋللا بوۋاي يېتىپ ـ قوپىدىغان مەسچىت ھوجرىسىنىڭ يېنىدىكى سوقما تاملىق ھويلىدا ئىدى، بۇ ھويلىنىڭ تامىلىرى شۇ قەدەر پاكا ئىدىكى، ئۇنىڭدىن ئاتلاپ كىرگىلىمۇ بولاتتى.

سەپەرقۇل شەرۋللا بوۋاي بىلەنلا كۈپايىلىنىپ قالماي، ئايقىز بىلەن ھۆسنارىخانغىمۇ ئەھۋالنى ئۇقتۇرۇپ، ئۇلارنى بۇ ئىشقا يارەملىشىشكە ئۈيۈشتۈرغان ئىدى. شۇندىن باشلاپ، ئايقىز بىلەن ھۆسنارىخان كېچىلىرى ئەرەنچە كىينىپ، شەرۋللا بوۋاي بىلەن نۆۋەتمۇ ـ نۆۋەت «سىغىزخان» نىڭ ئۇۋىسىنى قاتتىق كۈزىتىشكە كىرىشكەن ئىدى.

«قىساق ئىشان» ھىلىقى ئۆڭكۈرگە كىرىۋالغان كۈنى تۈن نىسىپىدىن ئاشقان بىر چاغدا، «سىغىزخان» نىڭ ئىشىگى «غىچ» قىلىپ ئېچىلدى. ئىگىز تاغلار چوققىسىدا ئېسىلىپ تۇرغان ئۇن كۈنلۈك ئاي خۇددى تام بېشىدىن يېرىمى چىقىپ تۇرغان پانۇسـ تەك ھويلىنى غۇۋا يورۇتۇپ تۇراتتى.

قورام تاشلار ئارىسىدا پايلاپ ياتقان ئايقىز بىلەن ھۆسـ

ئارىخان دەرھال سەگەكلىشىپ، ئىشىك تەرەپكە قاراشتى. «سىغىزخان» ئىشكتىن بېشىنى چىقىرىپ ئەتراپقا سىنچىلاپ تاۋۇالدى ـ دە، پۇتىنىڭ ئۇچىدا دەسسەپ، ھىلىقى ئۆڭكۈر تەرەپكە يۆنەلدى. ئايقىز بىلەن ھۆسنارىخانمۇ، ئۆزىنىڭ قارىسىنى كۆرسەتـ مەي ئۇنىڭغا ئەگەشتى ۋە ئۆزىنى دالدىغا ئېلىپ ئۆڭكۈرنى ماڭلاپ تۇردى. «سىغىزخان» ئۆڭكۈردىن تېزلا يېنىپ چىقىپ ئۆز ئۆيى تەرەپكە يۆنەلدى...

ئەتىسى تاڭ يوروش بىلەن مەھەللىدە «قىساق ئىشان» نىڭ ئاۋازى ئاڭلاندى. ئۇ ساپايىسىنى سوقۇپ، ئۆزىنىڭ «ھۆكمەت» لىرىنى ئېيتىپ، تۇنۇگۈن كەلگەن تەرەپكە كېتىۋاتاتتى. چىگگى چوش ۋاقتى بىلەن تۆرۋۇككە يېقىنلاشقان بىر يەردە، ئامانقۇل باشلىق ئۇچ يىگىت ئۇنىڭ يولىنى توسۇپ:

ــ ئىشانىم قايان ماڭدىكىن؟ ــ دىدى.

ــ دەرۋىش ئۇچۇن جاھاننىڭ ھەممىسى يېرى ئوخشاش. بېشىم قايغان، ئايىغىم تايغان تەرەپكە كېتىۋاتىمەن.

ــ خەلپەم ئۆزلەنى ئاشقا چىللىدى.

ــ دەرۋىشكە تەييار غىزا جانغا ئىزا.

ــ قۇشمۇ دانىسز ئۇچالمايدۇ، قۇرۇق تاغار ئۆرە تۇرمايدۇ. ئازراق بىر نىمە يەۋېلىپ ماڭسىلا.

ــ يوقسۇ، مەن كېچە نىيەت قىلىۋالدىم، ئۇچ كۈندىن كېيىن ئېغىز ئاچىمەن.

ــ ئەمىسە، خەلپەم بىلەن خوشلىشىپ رازىلىق ئېلىپ كەتسىلە.

ــ دەرۋىشكە بىر خۇدادىن بۆلەك ھىچكىمنىڭ رازىلىغى كېرەك ئەمەس.

ئامانقۇل ئەمدى ئۇنىڭغا گەپ قىلىشنىڭ ھاجىتى قالمىغانـ لىغىنى سېزىپ، «باغلا بۇ تەلۋىنى!» دەپ ۋاقىرىدى. كۆزنى يۇمۇپ ـ ئاچقىچە، يىگىتلەر ئۇنى چەمبەرچەس باغلاپ، ئاتقا ئارتىۋالدى.

بىرەر سائەتتىن كېيىن، تۆمۈر خەلپە ئۆز ھەمراللىرى بىلەن چوڭ كىگىز ئۆيدە ئولتۇرۇپ، «قىساق ئىشان»نى سوراق قىلىشقا باشلىدى. «قىساق ئىشان» ئىككى قولىنى تىزىغا قويۇپ يۈكۈنۈپ ئولتۇراتتى، ئەمدى بەكمۇ يۇۋاشلاپ قالغان ئىدى. بۇ سوراقتا سەيپۇڭ توختىدىن بۆلەك، چوڭلارنىڭ ھەممىسى دىگىدەك قاتناشقان ئىدى. تۆمۈر خەلپىنىڭ ئالدىدا ئىشاننىڭ جەندىسىگە تىكىۋالغان يېرىدىن سۆكۈپ ئېلىنغان ئۈچ دانە تىللا، قوينىدىن چىققان بىر خەنجەر، كۈلاسىنىڭ قېشىدىن تېپىلغان بىر پارچە خەت تۇراتتى. خوتەن قەغىزىگە قومۇش قەلەم بىلەن يېزىلغان بۇ خەتكىمۇ «سىغىزخان» دەپ ئىمزا قويۇلغان ئىدى. خەتتە قوزغىلاڭچىلارنىڭ ئاقچۇق سىيىدىكى جەڭدىن كېيىن كۆپىيىپ كەتكەنلىگى، ئۇلارنىڭ پات ئارىدا شەھەرگە ھۇجۇم قوزغىشى مۇمكىنلىگى ئېيتىلىپ كېلىپ، ئاخىرىدا مۇنداق مەلۇمات بېرىلگەن: «ئەمما بۇ ئوغرىلارنىڭ باشلىقلىرى ئۇزۇنغا قالماي بىر بىرىنىڭ كۆزىنى چوقۇلايدىغاندەك تۇرىدۇ. سەيپۇڭ توختى ناھايىتى ئاچكۆز، جېنىغا جۇت كىرگەن، ئىچى تار، ھەسەتخور، زىدى يامان ئادەم ئىكەن، ئۇ تۆمۈرلەردىن يوشۇرۇنچە چىڭ گىاڭ غوجامنىڭ يىلـ قىلىرىدىن بەش يۈز ئاتقا ئۆز نامىدىن تامغا باستۇرۇۋالدى، ئىككى يۈز تۆگىنى نوم تەرەپكە ئەۋەتىۋەتتى. ئۇنىڭ بۇ ئىشلىرىنى ئۆزىنىڭ بىر ـ ئىككى يېقىنىدىن باشقا، ھىچكىم ئۇقمايدۇ. سەيپۇڭ توختىنىڭ تېخى تەيجى بەگمۇ بولغۇسى بار ئىكەن. ئەمما، ئۆزىنىڭ جېنىنى ئاياپ، جەڭگە كىرمىگەنلىگى ۋەجىدىن باتۇرلۇق ئاتىغىنى ئالالماي، تەيجى بەگلىك قارا بوسۇققا يا بولمىسا، ئېلى پالگانغا تېگىپ كېتەرمىكىن دەپ گەشەت قىلدىكەن. سەيپۇڭ توختى شۇ ۋەسۋەسە بىلەن بىر ئىش چىقىرىپ قويىدىغاندەك تۇرىدۇ. مەن ئۇنى ھەدەپ كۈشكۈرتىۋاتىمەن.»

تۆمۈر خەلپە خەتنىڭ بۇ ئاخىرقى قىسمىنى باشقىلارغا ئوقۇپ بەرمىدى.

ـ بۇ نىمە؟ ـ دىدى تۆمۇر خەلپە ھىلىقى ئۇچ تىللانى ئالقىندا شاراقلاتىپ.

ـ ھاشىر تەيجى بەرگەن، ـ دىدى ئىشان يەردىن ئۇستۇن قارىماي.

ـ تەركى دۇنيا بولغان دەرۋىشكە تىللانىڭ نىمە كېرىگى بار؟

ـ ...

ـ خالايىققا ئاخىرەتنى ئىزلەڭلار دەپ ئەمىر ـ مەرۋۇپ قىلىپ يۈرگەن ئىشان، ئىمانىنى ئۇچ تىللاغا ساتقان بولسا، ئەمدى ئۇنى نىمە قىلماق كېرەك؟

ـ شەيتانىنىڭ ئارقىسىغا كىرىپتىمەن.

ـ ئۆزۈڭ قايىسى شەيتاندىن كەم، ـ دىدى قارا بوسۇق يەرگە بىرنى مۇشتلاپ، ئىشان تىترەپ كەتتى.

ـ بۇچۇ؟ بۇ خەنجەرنى نىمە قىلماقچى؟ ـ سورىدى تۆمۇر خەلپە.

ـ ئۇنىمۇ ھاشىر تەيجى بەرگەن.

ـ بۇنىڭ بىلەن نىمە قىلماقچى دەۋاتىمەن!

ـ لازىم بولغاندا ئىشلەتسىلە دىگەن.

ـ بىرنىڭ قېنىمىزنى تۆكمەكچىمۇ؟ ئەۋلىيالىق مۇقامىغا يەتكەن كىشىگە غازىلارنىڭ قېنىنى تۆكۈش راۋامۇ؟

ـ قويىسىنا تۆمۇر ئاكا، بۇ چىركىنگە مۇنداق گەپلەرنىڭ نىمە كېرىگى بار؟ بۇنىڭ جاجىسى بىر تال ئوق، ـ دىدى قارا بوسۇق ئورندىن چاچراپ قوپۇپ.

ـ توختاپ تۇر، ـ دىدى تۆمۇر خەلپە، ئاندىن ئىشانغا قاراپ داۋام قىلدى، ـ سۇلايمان دورغىنىڭ ئوغلى ئاخۇن قارى، يەنى سىغىزخان يەنە نىمىلەرنى دىدى؟

ـ تۆمۇر تەقۋادار ۋە بىر نىمىگە ئاسان ئىشىنىپ كېتىدىغان ئادەم ئىكەن، ئۆزلەدىن گۇمان قىلمايدۇ، پات ـ پات كېلىپ تۇرسىلا دىدى.

ـــ يەنىچۇ؟
ـــ باشقا گەپ قىلمىدى.
ـــ نىياز دورغىنىڭ ئوغلى خامۇش بىلەن ياقۇپ ياساۋۇلنى كىم ئۆلتۈرگەنلىگىنى ئېيتمىدىمۇ؟
ـــ يوقسۇ، خەلپەم.
ـــ ئۇنداق بولسا، ئۆزىدىن ئاڭلا.
سىرتتا ئات تۇياقلىرىنىڭ تاراقلىشى ئاڭلىنىپ، ئەنسارى ئۆيگە ئوقتەك ئېتىلىپ كىردى ۋە «سېغىزخان» نى توختاخۇن ئاكام ئېتىۋەتتى دىدى.
ـــ بۇ قانداق گەپ؟ ـــ دىدى تۆمۇر خەلپە غەزەپ بىلەن.
ـــ بىز ئۇنى باغلاپ ماڭايلى دەپ تۇرغاندا، توختاخۇن ئاكام كېلىپ «ئىمام ئاخۇنۇم نىمە قىپتۇ، نەگە ئاپىرىسىلە؟» دىدى. مەن «ھىلىقى سېغىزخان دىگەن مۇشۇ چىركىن بولىدىكەن، خەلپەم سوراق قىلماقچى» دىۋىدىم، «ھوي، سېغىزخان دىگەن شۇمىكەن، بۇ دۆيۈزنى سوراق قىلىپ نىمە قىلىدۇ، بۇنىڭ جاجىسىنى ئۆزۈم بېرەي» دەپ قولۇمدىكى مىلتىقنى تارتىۋېلىپ شۇ يەردىلا ئېتىۋەتتى.
ـــ ئەستەغپۇرۇللا، ـــ دىدى تۆمۇر خەلپە ئىڭىگىنى تاتىلاپ، ـــ قولۇڭدىكى كۆسەيمىدى تارتقۇزۇپ قويغىلى، ئۇچ بىردەك يىگىت شۇنچىلىك ئىشنىڭ ھۆددىسىدىن چىقالمىغىنىڭلارنى قارا.
ئېلى پالگان باشلىق ھەممەيلەن بۇ ئىشقا ھەيران بولۇپ بىر بىرىگە قاراشتى. ئۆينىڭ ئىچىنى جىمجىتلىق باستى. شۇ تاپتا بايىقى خەتنىڭ ئاخىرىدىكى قۇرلار بىلەن ھىلىقى ئاخشىمى زورىخاننىڭ سەيپۇڭ توختى توغرىسىدا ئېيتقان گەپلىرى تۆمۇر خەلپىنىڭ كۆز ئالدىدىن بىر ـ بىرلەپ ئۆتۈشكە باشلىدى: ئۇنىڭ سالاپەتلىك چىرايىدا غەزەپ ئارىلاش بىرخىل مەيۇسلۇق ئالامەتـ لىرى پەيدا بولۇپ، يوغان كۆزلىرى ئاستا يۇمۇلدى.

شۇ ئارىدا قارا بوسۇقنىڭ ئاۋازى جاراڭلاپ، ئۇنىڭ خىيالىنى ئۈزدى:

— بۇ چىركىننىمۇ ئۇ دۇنياغا ئۈزىتىپ تاشلاي، — دىدى قارا بوسۇق، «قىسماق ئىشان» نى گەجگىسىدىن سۆرەپ.

— توختاپ تۇر، ئۇنىڭ ئىشى بار، — دىدى تۆمۇر خەلىپە، ئاندىن سەپەرقۇلغا قاراپ «ئاۋال خامۇش ماڭقا بىلەن ياقۇپ ياساۋۇلنى كىم ئۆلتۈرگەنلىگىنى بۇ ئىشانغا ھەچنىمىسىنى قويماي سۆزلەپ بەر، ئاكا» دىدى.

سەپەرقۇل «قىسماق ئىشان»نى باشلاپ چىقىۋاتقاندا، ئىككى ئاتلىق يىگىت ئات چاپتۇرۇپ كېلىپ، قۇمۇل تەرەپتىن بەش ھارۋا سوغات بىلەن ئەلچىلەر چىقىقانلىغىنى، ئۇلارنىڭ ئىجازەت سوراپ تۆرۈك غولىدا قالغانلىغىنى ئېيتتى ۋە ئەلچىلەر بەرگەن خەتنى تۆمۇر خەلىپىگە تاپشۇردى. بۇ خەت ئامبال بەي ۋىنچاۋ نامىدىن يېزىلغان بولۇپ، «ئۇرۇشنى توختىتىپ، تەلۋىگىلارنى ئوتتۇرىغا قويۇڭلار، ھەرقانداق تەلۋىگىلار بولسا، شا مەخسۇت ۋاڭغا قوبۇل قىلدۇرۇشقا مەن كېپىل» دىگەن مەزمۇندا ئىدى. تۆمۇر خەلىپە ھەمراللىرىغا قارىدى. قارا بوسۇق، ئامانقۇل ۋە خوجىنىياز پالگانلار ئۇرۇشنى توختىتىش ئەمەس، دەرھال شەھەرگە ھۇجۇم قىلىشنى تەشەببۇس قىلدى.

تۆمۇر خەلىپە: «ئەلچىلەرنى بۇ يەرگە كەلتۈرمەيمىز، سوغاتلىرىنى ئالمايمىز دىگىنىڭلار توغرا، ئەمما، بىر قولۇڭ ئوتتا بولسا، بىر قولۇڭ سۇدا بولسۇن دىگەن گەپ بار. ئېلى پالگان بېرىپ، ئەلچىلەرگە تەلۋىمىزنى ئېرىق ئېيتقاي، قېنى شامەخسۇت ئاڭلاپ نىمە دەيدىكىن، كۆرۈپ باقمايمىزمۇ! ئاڭغىچە بىرئاز دەم ئېلىۋالىقمۇ يامان بولماس» دىگەن پىكىرنى ئوتتۇرىغا قويدى. ئېلى پالگان، سەپەرقۇل ۋە جامائەت ۋەكىلى سۈپىتىدە كېڭەشلەرگە قاتنىشىپ تۇرىدىغان نۇرۇل بوۋاي بۇ پىكىرنى قوللىدى. شۇنداق قىلىپ، ئېلى پالگان بىرنەچچە يىگىت بىلەن ئەلچىلەرنىڭ

يېنىغا ماڭماقچى بولدى. تۆمۈر خەلپە هەلىقى «قىسماق ئىشان» نى ئېلى پالگانغا قوشۇپ بېرىپ مۇنداق دىدى:

ــ ئۇۋەيىس ئەئلەم «ئەۋلىيا مۇقامىغا يەتكەن كىشى» دەپ داڭلىغان بۇ دۆيىۋزنىڭ قىلغان ـ ئەتكىنىنى ئەلچىلەرگە ئېيتىپ بەرسىلە. ئۇلار بۇنى ئالغاچ كەتسۇن. قۇمۇل خەلقى بۇ كاززاپنىڭ قانداق «ئەۋلىيا»لىغىنى بىلىپ قالغاي!

ئەتىسى ئېلى پالگان قايتىپ كېلىپ، ئەلچىلەرنىڭ تۆمۈر خەلپىدىن رازى بولغانلىغىنى، ئەمما، سوغاتلارنى ئېلىپ كەتكىلى ئۇنىماي قالدۇرۇپ كەتكەنلىگىنى مەلۇم قىلدى. ئېلى پالگان يەنە، ئەلچىلەر بىلەن پاراڭلىشىپ ئولتۇرغاندا «قىسماق ئىشان»ـ نىڭ تاشقا ئۇسۇپ ئۆلۈۋالغانلىغىنى هىكايە قىلىپ بەردى.

ــ ئوبدان بوپتۇ، ئەزرائىلنىڭ كېلىشىنى ساقلاپ تۇرمايلا، ئۆزى جەهەننەمگە كېتىپتۇ، ــ دىدى تۆمۈر خەلىپە، ئاندىن قارا بوسۇققا قاراپ، «مانا ئۇكام، بەش هارۇندا تويلۇقىمۇ كېلىپ قالدى» دەپ كۈلدى.

ــ قېرى يىگىتىمزنىڭ تويى تازىمۇ قىزىق بولغۇدەك، لىكىن ئوقۇپ بەرسەم، بىرەر تىون يىاپارلا، ــ دەپ كۈلدى نۇرۇل بوۋىمۇ چاقچاق قىلىپ.

ــ ئاپلا، هىلىقى ئىشانىم بولغان بولسا، بوسۇق ئاكامنىڭ تويىدا ساما سېلىپ، پىلدىرغۇچتەك پىقراپ بېرەتتى، ــ دىدى قاسىم قىزىق.

هەممەيلەن كۈلۈشۈپ كەتتى.

يىگىرمە تۆتىنچى باپ

توي ئۈستىگە توي

ئورمانلاردا شىرلارنىڭ، باغچىلاردا
يىلانلارنىڭ بولۇشىدىن ئەجەپلىنىش-
نىڭ ھاجىتى يوق.

— زەمەخشەرى①

1

بىردىنلا ھاۋا تۇتۇلۇپ، بىرتال، يېپىرىم تالدىن يامغۇر تامچىلاشقا باشلىدى. ئۇششاق بالىلار بىرخىل رېتىمدا چاۋاك بىلەن ناخشا ئېيتىپ، كىيىكتەك سەكرىشىپ ئويناشقا كىرىشتى:

يامغۇر ياغلاق،
ئۆچكە ساغلاق،

① جارۇللا ئوبۇلقاسىم زەمەخشەرى — مىلادى 1075 — 1144 يىللاردا ياشىغان خارەزمىلىق بۈيۈك مۇتەپەككۇر ئالىم.

ئاسماندىكى مومىلارنىڭ
ئەمچەكلىرى دومبىلاق.

يامغۇر ياغلاق،
ئۆچكە ساغلاق،
ئاسماندىكى مومىلارغا
پىشلاق بىلەن ياغ-قايماق.

بىر تال چېچىنى پۇلاڭلىتىپ ئويناپ يۈرگەن كىچىككىنە باست سەپەرقۇل بىلەن ئاتلىق كېلىۋاتقان دادىسىنى كۆرۈپ، ئۇلارنىڭ ئالدىغا يۈگۈردى. تۆمۈر خەلىپە ئاتتىن چۈشۈپ، ئوغلىنى كۆتىرىۋالدى. ھەممە بالىلار كېلىپ ئولاشتى. بەزىلىرى كۆك بوز ئاتنىڭ يايلىغا قىزىقىپ قارىسا، بەزىلىرى ئىگەر-جابدۇغىغا قىزىقاتتى. ھەقىقەتەنمۇ قۇشۇاش ئىگەرنىڭ ئىككى تال چەش قويۇلغان بېشى خۇددى قاراپ تۇرغان بۇركۇتكە ئوخشايتتى. ئۇنىڭ كۈمۈش يالتىلغان ئۈزەڭگىلىرى، ئۇششاق تەنگىلەر بىلەن بېزەلگەن قۇشقۇن ۋە كەمەلدۈرۈگمۇ ھەرقانداق كىشىنىڭ دىققىتىنى ئۆزىگە جەلپ قىلاتتى. بۇ ئىگەر-جابدۇقلار پۇتلىرى ئىنچىكە، بوينى ئۇزۇن كەلگەن كۆك بوز ئاتقا شۇنداق ياراشقان ئىدىكى، بىر قاراشتا ئۇ خۇددى چۆچەكلەردىكى ساماۋى ئاتلارغا ئوخشاپ كېتەتتى.

— دادا، دادا، بۇ ئاتنى ساڭا كىم بەردى؟ — دىدى باست، ئاتنىڭ ماڭلىينى سىلاپ تۇرۇپ.

— شامەخسۇت ۋاڭ، — دىدى تۆمۈر خەلىپە.

— ماڭمۇ بېرەمدۇ؟

— كېكىرتىگنى سىقىپ تۇرۇپ، خامىرىغا كېلىشتۈرۈپ بىرنى ئۇرساڭ ئاندىن بېرىدۇ.

شۇ گەپنى قىلىپ، تۆمۈر خەلىپىنىڭ ئۆزىمۇ سەپەرقۇلغا

قوشۇلۇپ كۈلۈۋەتتى.

ــ بولدى، بولدى، بۇ قۇمتەللىنىڭ گىپىسنى ئاڭلاۋەرسەك، يامغۇردا قالىمىز، قېنى ماڭايلى، ــ دىدى سەپەرقۇل.

ئۇلارنى دەرۋازا ئالدىدا تۆمۈر خەلپىنىڭ ئايىلى زورىخان بىلەن قىزلىرى ۋە ھۆسنارىخان بىلەن ئايقىزلار كۈتۈپ تۇراتتى. تۆمۈر خەلپىلەر يېقىن كېلىش بىلەن ئايقىز سالام بېرىپ، ئۇلارنىڭ ئاتلىرىنى ئالدى. تۆمۈر خەلپە ئايقىزنىڭ بېشىنى سىلاپ، بىر-نەچچە ئېغىز ياخشى گەپ قىلدى. ئايىنۇر بىلەن مەستۇرىنى ئەركىلىتىپ قويدى. ئاندىن رەۋىخان مومنى يوقلاپ ئۆتمەكچى بولۇپ، ئاۋال سەپەرقۇلنىڭ ئۆيىگە كىردى.

رەۋىخان مومای ئوبدانلا تۇزۇلۇپ قالغان ئىدى. ئۇ، تىپچىلىق-ئامانلىق سورىشىپ بولغاندىن كېيىن، ئايقىز بىلەن ھۆسنارىخاننى ئاغزى-ئاغزىغا تەگمەي ماختاپ كەتتى:

ــ كۆزدىن ئايرىغان خۇدايىم، ھاسىدىن ئايرىماپتۇ دەپ، بۇ ئايلا قىزلىرىم ئۆيگە كىرسە قىز، تالاغا چىقسا ئوغۇل، چېچىنى يامداق①، قولىنى كۆسەي قىلىپ، مېنىڭ يالغۇزلۇغۇمنى بىلىندۇرمىدى. بۇلار بولمىسا، قانداقىۋ قىلاردىمكىن؟ دادىسى بىر كۈن ئۆيدە بولسا، ئون كۈن تالادا. بىزنىڭ ئوغۇلنىڭۋ ئايدا-يىلدا بىرەر قېتىم كۆرۈپ قالىمەن، ئۇكام.

ــ ۋاي، ئايلىراپا، ــ دىدى تۆمۈر خەلپە كۈلۈپ تۇرۇپ، ــ تۇرۇمتاينىڭمۇ ئۇچۇرما بولىدىغان ۋاقتى بولغانغا ئوخشاش، ھۆسنارىخانىمۇ بۇ ئۆيدىن ئۇچۇپ كېتىدىغاندەك تۇرىدۇ.

قازان بېشىدا چۆگىلەپ يۈرگەن ھۆسنارىخان بۇ گەپنىڭ تېگىگە دەرھال يېتىپ، ۋىللىدە قىزىرىپ كەتتى-دە، ئىككى قولى بىلەن يۈزىنى يېپىۋېلىپ تالاغا قاچتى. ئايقىزمۇ، ئەھۋالنى چۈشىنىپ، قاقاقلاپ كۈلگەن پېتى ئۇنىڭ ئارقىسىدىن يۈگۈردى.

ــ ناز قىزغا يارىشۇر، غاز كۆلگە دەپتىكەن، سېپىنىڭ بۇ

① يامداق ــ سۇپۇرگە.

جۇگان قىزىڭمۇ ناز قىلىدىكەن، ھە! — دىدى سەپەرقۇل مومايغا چاقچاق قىلىپ.

— بۇ نىمە دىگەنلىرىدۇ؟ بۇ ئايلا قىزىم جۇگان بولغان بىلەن بىر قىسما قىزلاردىنمۇ نىپىزراق. قىشنىڭ يېزى بار، كۆلىنىڭ ھېزى بار، توينىڭ سازى بار، دىگەن گەپنى ئاڭلىمىغانمۇ؟ توينىڭ سازى بولغاندىن كېيىن، قىز بولسىمۇ، جۇگان بولسىمۇ، ئۆزىگە يارىشا نازى بولىمامدۇ؟ — دىدى رەۋىخان مومايمۇ كۈلۈپ تۇرۇپ.

— ۋاي ئاكا، سەن قاچان ئايلىراپامغا گەپ تېپىپ بېرەلىگەن، ئەمدى خوپ بولدى ساڭا، — دىدى تۆمۈر خەلپىمۇ چاخچاققا ئارىلىشىپ.

شۇنىڭدىن كېيىن، ئۇلار قارا بوسۇق بىلەن ھۆسنارىخاننىڭ تويى توغرىسىدا خېلى گەپلىشىپ بىر قارارغا كېلىشتى: تۆمۈر خەلپە قارا بوسۇققا، سەپەرقۇل ھۆسنارىخانغا ئاتا بولۇپ، ئەتە-ئۆگۈن توي باشلىماقچى بولۇشتى. گەپ ئارىسىدا رەۋىخان مومای ئامانقۇل بىلەن ئايقىزنىڭ تۇرمۇشى توغرىسىدا سۆز ئېچىپ قالدى.

ھۆرمەتلىك كىتابخانلارنىڭ يادىدا بولسا كېرەككى، ئايقىز بىلەن ئامانقۇلنىڭ نىكاسى ئوقۇلغاندا، ئايقىز ھەلىقى قازاق يىگىتى جۇماتاينىڭ يىلى توشمىغىچە، ئامانقۇل بىلەن قوشۇلماي تۇرۇشنى شەرت قىلىپ قويغان ئىدى. شۇ شەرتكە بىنائەن، بۇ قانۇنىي ئەرخوتۇن ھازىرغىچە بىر ئۆيدە بولۇپ باقمىغان ئىدى. رەۋىخان مومای ئەنە شۇ ئىشلارنى ئىسلىتىپ ئۆتكەچ، مۇنداق دىدى:

— مېنىڭ ھىساۋىمچە، جۇماتاينىڭ يىلىمۇ توشتى. ئەمدى بۇ ئىككىيلەن كاككۇك بىلەن زەينەپتەك قاچانغىچە بىرى تاغدا، بىرى باغدا يۇرىۋېرىدۇ؟ مەن جاھاندىن نەۋر، كۆرمەي ئۆتەمدىمەن؟

— ۋاي راست، — دىدى تۆمۈر خەلپە بۇرۇتىنى سىلاپ قويۇپ، — ئۆز ھالاكەتچىلىگىمىز بىلەن بولۇپ كېتىپ، بۇ ئىشنى ئۇنتۇپ قاپتىمىز. كۆڭۈللىرىگە ئالمىسلا ئايلىراپا، ھىلى بولسىمۇ

ئىككى توينى بىر قىلىپ، توي ئۈستىگە توي ئوينىۋەتسەك، ئۇزۇنغا قالماي نەۋرىمۇ كۆرىدىلا. بۇ ئالتۇن قىزىمىز يە ئۆزىگە ئوخشاش ئىنساپ ـ تەۋپىقلىق بىر گۈپادار قىز تۇغۇپ بېرىدۇ، يە ئاماد-قۇلغا ئوخشاش باتۇر بىر ئوغۇل نەۋرە كۆرۈپ قالارلا.

ــ ئېيتقانلىرى كەلگەي، ئىلاهىم!

ــ ئۇنداق بولسا، بۇ ئىككىيلەننىڭ هوجرا جابدۇغىنى ئىلـ-دامراق قىلساق بولىدىكەن، مومىسى، ــ دىدى سەپەرقۇل.

ــ ئەركىشى دىگەنزە، خويىمۇ بىغەم بولىدىكەن. بالىلار-نىڭ هوجرا جابدۇغى ئاللىقاچان پۈتۈپ بولغان. ئايقىز بالام ئۆ-زى گۈل چېكىپ قازاقچە چىملىدىقىمۇ راسلاپ قويدى.

ــ ئەمما، ــ دىدى تۆمۈر خەلپە غەمكىن قىياپەتتە، ــ توي ئويىناشتىن بۇرۇن، رەهىمەتلىك نىياز پالىگان بىلەن راجى بالا باشلىق هەممە شىپىتلارنىڭ، (هە راست هىلىقى قازاق يىگىت جۇماتايلىكمۇ)، روهىغا ئاتاپ بىر چوڭ نەزىر ئۆتكۈزۈۋەتسەكمىكىن دەيمەن.

بۇ تەكلىپكە سەپەرقۇل بىلەن رەۋىخان مومايۋ ناهايىتى خوشال بولدى. شۇ ئارىدا، ئايقىز كىرىپ، زورىخانىنىڭ هەممەيـ-لەننى غىزاغا تەكلىپ قىلىۋاتقانلىغىنى ئېيتتى. قوزا گۆشىدىن تەييارلانغان مەزىلىك يايما يىيىلىپ بولغاندىن كېيىن، تۆمۈرخەلپە سەپەرقۇلنى نىرىقى ئۆيگە باشلاپ چىقىپ، «قىسماق ئىشان» نىڭ كۈلاسىدىن تېپىلغان هىلىقى خەتنى ئۇنىڭغا تولۇق ئوقۇپ بەردى ۋە سەيپۇڭ توختى توغرىسىدا زورىخاندىن ئاڭلىغانلىرىنىمۇ ئېيتىپ بەردى. سەيپۇڭ توختىنىڭ بەزى ئىشلىرىدىن گومانلىنىپ يۈرگەن سەپەرقۇل ئەمدى ئىشنىڭ تېگىگە يېتىپ، مۇنداق دىدى:

ــ ئىتتىن بولغان قۇرۇۋانلىققا يارىماپتۇ دەپ، بۇ ئادەمنىڭ گايى خۇيلىرىنى ئويلىسام، يۈرىگىمنىڭ بىر يېرى ئېچىشىپ كېتىـ-دۇ. ئۇ تېخى بىزنىڭ هۆسنارىخانىمۇ كۆز سېلىپ يۈرگىدەك. هۆسنارىخان يېڭى كەلگەن كۈنلەردە «ئۆزلەمۇ بۇ يەرگە مۇساپىر،

هىيت ـ ئايەم كۆنلىرى كىيسلە» دەپ بىر كۆينەكلىك تاۋار تەڭلەپتۇ. ھۆسنارىخان ئالمايمەن دىسە، قولىغا تۇتقۇزۇپ قويۇپ، بىر نىملەر دەپ بىيت ئېيتىپتۇ. ھۆسنارىخان بۇ گەپلەرنى شۇ گاختىلا بىزنىڭ مومايىغا ئېيتىۋىكەن، بىزنىڭ مومايى «بۇ توختاخۇن قانداق ئادەم، شەھەردە نەچچە بىردەك بالىسى بىلەن خوتۇنى تۇرۇپ، شۇنداق ئىشلارنى قىلسا بولامدۇ» دەپ ماڭا ئەرز قىلدى.

ــ شۇنداق گەپلەرمۇ بارمۇ تېخى؟ ــ دىدى تۆمۇر خەلپە كۈلۈپ كېتىپ.

ــ بۇنىڭ كارىمغۇ چاغلىق، ــ دەپ داۋام قىلدى سەپەر-قۇل، ــ ھەممىدىن ماۋۇ خەتتىكى گەپلەر كىشنى ئەندىشىگە سالدۇ. بىر ۋاقىلاردا «جاھاندا قورقادۇرمەن پەنجى كەستىن، بىرى مەستىن، بىرى خەستىن، بىرى پەستىن، بىرى بىلمەس، بىرى مۆرىمەستىن» دىگەن گەپنى ئاڭلىۋىدىم، جىمغۇرنىڭ چىشى قولتۇغىدا دەپ، بۇ توختاخۇن مۆرىمەس كالىدەك بىشىنى قولتۇغىغا تىقۋېلىپ، شۇنچىۋالا ئىشلارنى قىلىپ يۈرۈپتۇ ئەمەسمۇ؟ قارىماددىغان بۇنىڭ جونى يامانلىغىنى!

ئۇلار سەپىۋىڭ توختى توغرىسىدا بىرئاز پاراڭلاشقاندىن كېيىن، تۆمۇر خەلپە مەيۋس بىر ئاھاڭدا مۇنداق دىدى:

ــ قوغۇننىڭ ئىچىدىن ئادىغىنى يامان. مەن ئۆز ئىچىمىزدىن مۇنداق ئادەملەرنىڭ چىقىپ قېلىشىنى خىيالىمغىمۇ كەلتۈرمەپتىكەنمەن. يىغا يانداىن، بالا قېرىنداشتىن دىگەن راست گەپ ئىكەن. ھىچىمىدىن ھىچنىمە يوق، مۇنداق قىلىشساق، باشلىغان ئىشىمىزنى قانداق قىلىپ باشقا ئېلىپ چىققىلى بولىدۇ؟ توختاخۇننىڭ «سەغىزخان»نى ئوپۇل ـ توپۇل ئېتىپ تاشلىغىنىغا قارىغاندا، ئىككىسىنىڭ ئارىسىدا خېلى گەپلەر بولۇپ ئۆتكەن ئوخشايدۇ. ئەمدى بىزنىڭ ئىچىمىزدىنمۇ بىر سامانچى ① چىقىپ قالـ

① 18 ـ ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا، جۇڭغار ئۇيىراتلىرىنىڭ خانى قۇنتەيجى قۇمۇل دىيارىنى بېسۋېلىپ، ئۇ يەرلەردە نۇرغۇن ئەسكەر تۇرغۇزدى. قۇنتەيجى ئەسكەرلىرى قۇمۇل

مىغىيدى دەپ قورقىمەن. مۇبادا شۇنداق بولۇپ قالسا، ئىشىمىزنىڭ تۈگىگىنى شۇ!

— ئەمدى بۇ توختاخۇننى قانداق قىلىش بولار؟ — دىدى سەپەرقۇل.

— توختاخۇن ماڭا دەسلەپ قول بەرگەن ئادەملەرنىڭ بىرى ئىدى. بىز ئىش باشلىغاندىن بۇيان، ئوزۇق - تۈلۈك تېپىشقا سىڭدۈرگەن ئەجرىمۇ ئاز ئەمەس. ھىلى بولسىمۇ، خۇدايىمدىن ئىنساپ - تەۋپىقنى تىلىسەك بولارمىكىن، — دىدى تۆمۈر.

— ئۇغۇ شۇنداق. ئەمما زە، بەدەنگە چىققان كۆيدۈرگىنى ئاغرىيدۇ دىمەي، ۋاقتىدا كۆيدۈرۈۋەتمىسە، ئادەمنىڭ جېنىغا زامىن بولىدۇ، — دىدى سەپەرقۇل جىددى قىياپەتتە.

تۆمۈر خەلپە بۇرۇتىنى تاتىلاپ خىيالغا چۆمدى.

2

بىر كېچە - كۈندۈز ياققان سىم - سىم يامغۇردىن كېيىن، شالاڭ بۇلۇتلار ئارىسىدىن كۈلۈپ چىققان ھەسەن - ھۈسەن بىلەن تاغ - قىرلارنىڭ ھۆسنىگە ھۆسۈن قوشۇلۇپ، تەبىئەت دۇنياسى توي كېچىسىدىكى كېلىن - قىزلاردەك گۈزەل، سەبى بالىدەك ئوماق بولۇپ كەتتى. قارىغايلىق تاغلارنىڭ باغرىدا يايراپ يۈرگەن پادا ۋە

خەلقىغە ئېيتىپ تۈگەتكۈسىز جەۋرى — زۇلۇملارنى سالدى. تاغىرى خەلق ئامىسى زۇلۇمغا قارشى قوزغالدى. خەلق ئىچىدىن چىققان ياۋىيەگ نامىلىق بىر قەھرىمان تاغ رايونلىرىدا قۇنتەيجى ئەسكەرلىرىگە قاخشاتقۇچ زەربىلەر بېرىپ، دۈشمەننىڭ كۆزىگە زىق بولۇپ قالدالدى. دۈشمەنلەر ياۋىيەگنى ئۇرۇشتا يېڭەلمەي، ھىلە - مىكىر بىلەن قولغا چۈشۈرمەكچى بولىشىپ، ئوسمان بەگ دىگەننى سېتىۋالدى. ئوسمان بەگ ياۋىيەگنىڭ سىڭلىسىنىڭ ئېرى سامانچى دىگەن بىلەن بىرلىشىپ، ياۋىيەگنىڭ پېيىغا چۈشتى. سامانچى ياۋىيەگنى ھىلە - مىكىر بىلەن دۈشمەنگە تۇتۇپ بەردى. ياۋىيەگ دۈشمەن قولىدا ھالاك بولىدى. كېيىن، خەلق ئامىسى سامانچىنى تۇلۇمچە سويۇپ، پوستىغا سامان تىقتى، ياۋىيەگ ھەقىقىدىكى قوشاقلار مەشھۇر خەلق داستانى سۈپىتىدە ھازىرغا قەدەر ئېيتىلىپ كەلمەكتە. بۇ يەردە شۇ ۋەقە كۆزدە تۇتۇلغان.

يىلقىلار خۇددى يېشىل مەخمەلگە مەشۇت بىلەن چېكىلگەن گۈل-چىچەكلەرگە ئوخشاش كۆزنى قاماشتۇراتتى. قوي - قوزىلارنىڭ مەرەشلىرى بىلەن تاي - قۇلۇنلارنىڭ كىشنەشلىرى تاغ سۈلىرىنىڭ شاقىراشلىرىغا قوشۇلۇپ، يىراقتىن ئاڭلىنىۋاتقان ئىلھامبەخش بىر ئەلنەغمىنى ئەسلىتەتتى.

ئادەملەرمۇ باشقىدىنلا تىپتىكلىشىپ قالغاندەك كۆرۈنەتتى. كۆندە دىگىدەك تاراسلاپ ئېتىلىۋاتقان ئەجەل ئوقلىرى ئىچىدە جىددىلىشىپ، ئۆزىنى خۇددى پىيىي تارتىشىپ قالغاندەك ھىس قىلىپ يۈرگەن كىشىلەر بۇگۈن كۆڭۈللىرىدە قانداقتۇ بىر خاتىرجەملىك سېزەتتى. خىلىدىن بۇيان، چاچ - ساقاللىرىغا ئۇستىرا تەككۈزۈپ باقمىغان كىشىلەر خۇددى ئايەم كۈنلىرىگە تەييارلىنىۋاتقاندەك، چاچلىرىنى چۈشۈرۈپ، ساقال - بۇرۇتلىرىنى ياساشقا كىرىشتى. قىز - جۇگانلار ئۆي قېقىش، كىر - قات يۇيۇش، بىسات تۈزەش، ھەتتا تويدا كىيىدىغان ئۇستىۋاشلىرىنى راستلاشقا ئالدىرايتتى. ئوغۇل بالىلار تويدا مىنىدىغان تايلىرىنىڭ غېمىدا بولسا، قىزلار چاچلىرىنى تاراپ، ئۆزلىرىنى ياسايتتى. بەزى يىگىتلەر داڭلىق ھېيىز ۋە سازەندىلەرنى چىللاپ كېلىش ئۈچۈن، يىراق-يېقىندىكى يۇرتلارغا ئات چاپتۇرۇپ كەتتى. قورايلىق سازەندە ۋە ھېيىزلار بولسا غىجەكلىرىگە يېڭى تار سېلىپ، داپلىرىنى قۇرۇتۇپ قويۇشقا ئالدىرايتتى. بەزى شوخ يىگىتلەر قاسىم قىزىقنى گەپكە سېلىپ، ئۈچەيلىرى ئۈزۈلگىدەك قاقاقلاپ كۈلۈشەتتى.

تۆمۈرخەلپىنىڭ ئىنىسى شاكىر بىلەن تورپاق ئۆز غوجا ئەمەتنىڭ تۇرپان قوزغىلاڭچىلىرىدىن ئېلىپ كەلگەن سوغا - سالاملىرى كىشىلەرنى تېخىمۇ جانلاندۇرۇۋەتتى. مۆيدىن خەلپىنىڭ تۇرپان قوزغىلاڭچىلىرى نامىدىن يازغان خېتىدە، ئەۋەتىلگەن قورال - ياراقلار ئۈچۈن چوڭقۇر مىننەتدارلىق بىلدۈرۈلگەن ۋە قۇمۇل قوزغىلاڭچىلىرىنىڭ شانلىق غەلىبىلىرى قىزغىن تەبرىكلىنىپ، «سىلەر بىزنىڭ ۋە شىنجاڭدىكى بارلىق ئېزىلگەن پۇقرالارنىڭ ئۈمىت يۇلتۇزى

بولۇپ قالدىڭلار» دىيىلگەن ئىدى. تۆمۈر خەلپە مەسچىت سۈپە-
سىدا تۇرۇپ، بۇ خەتنى ئوقۇپ بىرىۋاتقاندا، كىمدۇر بىرسى
«تۇرپانلىق ئاغىنىلىرىمىز چىيەن دارىنىڭ ئاقچۇق سىيىدا توڭگۇز-
دەك قاچقىنىنى ئاڭلىسا، بۆلەكچىلا خوش بولۇپ كېتەر» دىدى.
ــ ئاڭلىدىڭلارمۇ؟ دىدى تۆمۈر خەلپە كۆپچىلىككە قاراپ، ــ
شېھىتلىرىمىزنىڭ ئىسىق قانلىرى بىكارغا ئاقمىدى. يالقۇن تاغ
ئېتەكلىرىدىمۇ بىزنىڭ ناممىز يادلىنىپ، مىڭلىغان قېرىنداشلىرىمىز
بىزدىن ئۈمىت كۈتۈۋېتىپتۇ. ئىلاھىم، بىرگە تېخىمۇ كۆپ نۇسرەت
ئاتا قىلغاي!
ــ ئامىن! ــ دىدى نۇرۇل بوۋا ئىككى قولىنى ئىگىز
كۆتىرىپ.
نەچچە يۈزلىگەن قوللار تەڭلا كۆتىرىلىپ، جىلغىنىڭ ئىچى
جاراڭلاپ كەتتى. ھەممە ئادەم تۆمۈر خەلىپىگە چەكسىز مۇھەب-
بەت، كۈچ ۋە ئۈمىت نۇرلىرى چاقنىغان كۆزلىرى بىلەن قارايتتى.
بىرەر يىل بۇرۇن، سوك ـ سوك ئاتقا مىنىپ، يۇرتىمۇ ـ يۇرت كې-
زىپ يۈرگەن بۇ قارا ساقالىلىق ياغاچچى ئەمدى بۇ كۈنلەردە
خەلقنىڭ كۆز ئۈگىدا ئۇلارنى بىپايان قاراڭغۇ دەشتىن يورۇقلۇق
ئالەمگە باشلاپ كېتىۋاتقان خاسىيەتلىك يولچى بولۇپ قالغان
ئىدى.
بىراق، گۈل بار يەردە تىكەن بار، زەر بار يەردە يىلان
دىگەندەك، ئۇنىڭ ئەڭ يېقىنلىرىدىن بولغان بىر كىشى باشقىچە
خىيالدا ئىدى. ئۇ، يالغۇز ئۆزى بىر ئۆيدە ناھايىتى خاپا ئولتۇ-
راتتى. ئۇنىڭ سوزۇنچاق كەلگەن قانسىز يۈزى ھىلىلدەك قورۇ-
لۇپ، قېرىنداش تۇتقان ئىنچىكە بارماقلىرى تىترەۋاتقاندەك كۆرۈ-
نەتتى. ئۇ، گىلەم ئۈستىدە يېيىلىپ ياتقان موۋۇت تون، چىپەر-
قۇت چاپان، ئايالچە گۈللۈك رومال، ئۆتۈك، مەيىسە ۋە ئەن
رەختلەرنى ساناپ، ئۆزىگە ياققانلىرىدىن بىر ـ ئىككىنى ئايرىۋالات-
تى ـ دە، قالغانلىرىنى دەپتەرگە قوندۇراتتى؛ ئايرىۋالغانلىرىنى ئاي-

ىم تاغارغا تىقىۋېتىپ، پات ـ پاتـلا ئىشىككە قاراپ قوياتىتى. بۇ كىشى سەيپۇڭ توختى ئىدى.

كىتاپخانىلارغا مەلۇمىكى، ئىككى كۈن بۇرۇن شەھەردىن چىققان ئەلچىلەر بەش ھارۋىدا سوغات قالدۇرۇپ كەتكەن، ئۇنىڭ ئۈچ ھارۋىدىكىسى ئۇن ـ گۈرۈچ، قەن ـ گىزەك، شام ـ سەرەڭگە، چاي ۋە كۆكتات بولۇپ، ئىككى ھارۋىدىكىسى كىيىم ـ كېچەك، رەخ ـ پۈچەك ئىدى. شۇ تاپتا سەيپۇڭ توختى باشقا نەرسىلەرنى بىر ياقلىق قىلىپ بولۇپ، كىيىم ـ كېچەك ۋە رەخ ـ پۈچەكلەرنى «غەزنە»گە كىرگۈزۈش ئالدىدا تىزىملاش ئىشى بىلەن مەشغۇل ئىدى. «غەزنە» دىگىنىمىز سەيپۇڭ توختى ئولتۇرغان ئۆيىنىڭ ئىچكىرىسىدىكى بىر چوڭ ئۆي بولۇپ، بۇ ئۆينى سەيپۇڭ توختىنىڭ ئۆزى شۇنداق دەپ ئاتىۋالغان ئىدى. دەرۋەقە، قوزغىلاڭچى قوشۇننىڭ بەزى زاپاس بايلىقلىرى، مەسىلەن، ئۇ يەر ـ بۇ يەردىن كەلگەن سوغاتلار، قوزغىلاڭ ۋاقىتىدا شەھەرگە قېچىپ كەتكەن دورغىلاردىن مۇسادىرە قىلىنغان بۇغا ـ بۆكەن مۈڭگۈزلىرى، تۈلكە ـ بۆرە تېرىلىرى قاتارلىق نەرسىلەر شۇ ئۆيدە تۇراتتى. بۇ ئۆيگە تۇتاش ئايرىم ئىككى ئېغىز ئۆي ئاشلىق ئامبىرى ئىدى. بۇ «غەزنە» ۋە ئامبارلارنىڭ ھەممىسى قوزغىلاڭ باشلانغان كۈنلەردە تۆمۈر خەلپىلەر قارارگاھ قىلغان ھىلىقى باغلىق ھويلىغا جايلاشقان ئىدى. جەڭ كۈنلىرى قارارگاھ ئالدىنقى سەپكە يۆتكىلىپ كەتكەچكە، سەيپۇڭ توختى بىرنەچچە يېقىنلىرى بىلەن شۇ ھويلىدا تۇراتتى ۋە بۇ ھويلىدىكى بايلىقلارنىڭ ھەممىسنى شۇلار باشقۇراتتى.

سەيپۇڭ توختى قولىدىكى قېرىنداشنىڭ ئۇچلانمىغان بېشىنى چىشلەپ ئولتۇرۇپ خىيالغا چۆمدى. ئۇنىڭ خىيالىچە: بۇرۇن چۈشىدە ئايان بولۇپ كەلگەن «غايىپ غەزنە» ھازىر ئوڭىدىكى ئىش بولۇپ قالدى. بەش يۈز يىلقا، ئىككى يۈز تۆگە، بىرنەچچە قوتان قوي ۋە باشقا قالدى ـ قۇتتىلار ئاز گەپ ئەمەس، مۇندىن

كېيىن، تېخىمۇ كۆپىيىش ئىمكانىيىتىمۇ بار. ئەمما، تۆمۈر خەلپە هايات بولىدىكەن، بۇ بايلىقتىن نىمە پايدا؟ بۇنى ئۇنىڭ كۆزىچە قانداق قىلىپ ئۆزىنىڭ قىلىۋالغىلى بولىدۇ؟ ياخشىسى تۆمۈر جەڭدە يۈرگەندە بىر تال ئوق تەككەن بولسا، ئىش ئوڭىدىن كەلگەن بولاتتى. ئۇ چاغدا، «قۇمۇل بىلەن بەش شەھەر» ئۆزۈڭگە قالسۇن، ئون ئىككى تاغنى بىر سورايلى» دىسە، شامەخسۇتقىمۇ، قېرى كالىغا پىچاق سۈركىگەندەك، خوش ياقاتتى ـ دە، سەيپۇڭ توختى ئون ئىككى تاققا باش بولۇپ قالاتتى. قارا بوسۇق باتۇر بولغان بىلەن قوسغىدا ئېلىپنىڭ سۈنۈغىمۇ يوق بىر قارا تۇرۇك. قايان باشلىسا، شۇيان ماڭىدۇ؛ ئېلى پالىگان ئۆزىنى توختاتقان، تەجرىبىلىك ئادەم بولغان بىلەن قويدەك يۇۋاش كىشى، ئۇ ھىچ قاچان گەپ تالىشىپ تۇرمايدۇ. ئامانقۇل بىلەن خوجىنىياز پالگانلار ھەر قانچە قارام، باتۇر بولسىمۇ، تېخى ياش، ئۇلارنى گەپكە كىر-گۈزمەك ئاسان، «ئالدىماققا بالا ياخشى، خۇدا ئۇرسۇن قاقۋاشنى» دەپ، ھەممىدىن گەپ يىمەيدىغىنى سەپەرقۇل. لېكىن، نىملا قىلغان بىلەن ئۇ، بېلى مۇكچىيىپ، كۆزلىرى خىرەلىشىپ قالغان كىشى، ئۇنىڭمۇ كارى چاغلىق ئىدى. ئەمما، تۆمۈر دىگەن بىر نىمە ھازىر ئىشنى چوڭايتىپ تاشلىدى، ئۇرۇمچى جاڭجۈڭلىرىنىڭمۇ چىشىغا تېگىپ قويدى، ئىككى كۈن بۇرۇن قۇمۇل ئامبال يامۇلدىن چىققان ئەلچىلەرگە قاتتىق تەلەپ قويۇپ، ئىشنى تېخىمۇ بۇزدى. ئەمدى قانداق قىلىش كېرەك؟ ھەي تۆمۈر، ھەي تۆمۈر، سېنى كۆزدىن يوقىتىۋەتمىگىچە، ئىش پۈتمەيدىغان ئوخشايدۇ، ھىلىقى ياش ئىمامنىڭ ئۆمرى قىسقا كېلىپ قالدى ـ دە!

سەيپۇڭ توختىنىڭ خىيالى شۇ يەرگە يەتكەندە، ئۇنىڭ چىشلىرى غىچىرلاپ قېرىنداشنى سۈندۇرۇۋەتتى. ئۇ، ئوڭىدىسىغا يېتىۋېلىپ يەنە خىيالغا چۆمدى. ئۇنىڭ كۆزىگە بىردىنلا ھۆسنارىـ خان كۆرۈنۈپ كەتكەندەك بولدى ـ دە، «ۋاي ئىسىت، بۇ جۇگانمۇ قولدىن كېتىپ قالدى. ئەقلى ـ ھۇشى بولمىسا، گۈلدەك جۇگان

ئىتقا يالاق دەپ، ئۇنىڭ زەڭگى مورۇن قازانىغا ئوخشايدىغان قارا بوسۇققا كۆڭلى چۈشۈپ قالغىنىنى قارىمامدىغان، توۋا» دەپ پىچىرلىدى. شۇ ئارىدا، خۇددى يۇتتۇرۇپ قويىغان بىر نىمىسنى تېپىۋالغاندەك، ئورنىدىن دەس تۇرۇپ، ئۆز - ئۆزىگە سۆزلەشكە باشلىدى: «تازىمۇ هاماقەت ئىكەنمەن. چىۋىندەك جېنىم بىلەن تۆمۈرنى ئۆزەم يالغۇز نىمىمۇ قىلالايتتىم. قارا بوسۇقنى يېنىمغا تارتسام بولمامدۇ؟ مەندىن نىمە كېتەتتى؟ پۇل بولسا جاڭگالدا شورپا، يىگىت بېشىم ئامان بولسا، شەھەر - شەھەردە مېنىڭ يارىم دەپتىكەن. ئون ئىككى تاققا باش بولسام، مۇنداق هۆسنارىخانلاردىن كۆرمىگى تېپىلمامدۇ. قارا بوسۇقنى ئۆزۈمگە ئېگىۋالسام ئىشىنىڭ پۈتكىنى شۇ. تۆمۈرنى قىزىغىدا سوقۇش كېرەك!»

شۇ سۆزلەردىن كېيىن، ئۇ ئالدىدا تۇرغان كىيىم - كېچەك ۋە رەخ - پۈچەكلەردىن بىر بوخچا راسلىدى. ئاندىن ئىشىكنى قۇلۇپلاپ هويلىدىن چىقىپ كەتتى.

3

نەزىر ۋە توي مەرىكىسىگە دەپ، يىراق - يېقىندىن چاقىرىلغانلار بىلەن يەرلىكلەر قوشۇلۇپ، قوراينىڭ ئىچى ئادەم دېڭىزىغا ئايلاندى. تام ئۆيلەر يېتىشمەي، تۈزلەڭلىكلەرگە تىكىلگەن كىگىز ئۆيلەر يىراقتىن قارىغاندا، ئاقىرىپ كۆرۈنگەن گۈمبەزلەرگە ئوخشاپ كېتەتتى. تاڭ ئېتىش بىلەنلا جىلغىنىڭ ئىچى جانلىنىپ كەتتى. توپ - توپ كىشىلەر شېھىتلار قەۋرىستانلىغىنى يوقلاپ كەلدى. ئەمدى بۇ يەردىكى قەۋرىلەر قىرىق - ئەللىككە يېتىپ قالغان ئىدى. شاقىراپ ئېقىۋاتقان ئېقىن بويىدىكى قېلىن تېرەكلىكلەر ئىچىدە بولسا، قوللىرىغا يوغان پىچاقلارنى تۇتقان كىشىلەر بۇگۈنكى نەزىرگە ئاتالغان توققۇز تورپاق، توققۇز تاي، توققۇز ئەركەك، توققۇز سەركىنى سويۇشقا كىرىشتى، داشقازان ئوچاقلىرى-

دىن چىقىۋاتقان كۆكۈش ئىسلار ھاۋادا لەيلەپ، بۇلۇت پارچە-لىرىدەك ئۇزۇپ يۈرەتتى. ئۇششاق بالىلار ئوچاق باشلىرى ئەترا-پىدا قۇشقاچتەك چۇرۇلدىشىپ ئوينايتتى:

قازىنىم - قازىنىم قاينايدۇ،
ئاپام ماڭا بەرمەيدۇ،
قازاندا گۆش،
تاۋاقتا تۆش،
مۇشۇكۇم ئۇنى مارايدۇ.

بوستانلىقلاردا سورۇن تۈزەپ ئولتۇرغان قارىلار قۇرئان تا-لاۋەت قىلىشقا باشلاش بىلەن بالىلارمۇ تىنجىپ، چوڭلارنىڭ يا-نلىرىغا بوتىلاقتەك چۆكۈشتى.

داستىخان يېغىلىدىغان چاغدا، شېھىتلارنىڭ بالا - چاقىلىرى بىلەن ئۇرۇق - تۇققانلىرىنىڭ قارىلىغىنى سۈندۈرۈش ئۈچۈن، ھەر كىمگە ئۆز لايىغىدا بىرەر كىيىملىكتىن رەخ، دوپپا، كۆينەكلەر قويۇلدى. ئايقىزغا بولسا، بېشىدىن ئايىغىچە سەرپا بېرىلدى. بۇ نەرسىلەرنىڭ ھەممىسى قوزغىلاڭچىلارنىڭ غەزىنىسىدىن چىققان ئە-دى. سەيپۇڭ توختى بۇنىڭغىمۇ تارلىق قىلىپ، بىر چەتتە دومىـ-يىپ ئولتۇراتتى. ئېلى پالىگان بىرنىمىنى سەزگەندەك قىلىپ، ئۇنىڭدىن «مەجەزلىرى يوقمۇ؟» دەپ سوردى. سەيپۇڭ توختى بۇنى غەنىمەت پۇرسەت دەپ ئويلاپ، ئېلى پالگاننىڭ تومۇرىنى تۇتۇپ باقماقچى بولدى ۋە:

ــ شۇنچىلىك سېخىلىك قىلامدۇ؟ مەن كۆپنىڭ پايدىسى ئۈچۈن مال يىغىپ ئاۋارە. خەلىپەم ئۇنى چېچىپ ئاۋارە. ئۆزى تەر تۆكۈپ تاپىمىغان مال بولغاندىكىن، خەلىپەمنىڭ يېنى ئاغرىمايدۇ - دە، شۇنداق ئەمەسمۇ؟ ــ دەپ غۇدۇڭشۇپ كەتتى.

ئېلى پالگان گەپنىڭ تېگىگە يېتەلمىگەچكە، مۇنداق دىدى:

ــ ئۇنداق گەپلەرنى قىلمىسلا توختاخۇن! بۇ، ئاتا ـ بوۋۋ ـ مىزدىن كېلىۋاتقان قائىدە ـ يوسۇنغۇ؟ بۇنى خەلپەم ئۆزى ئۇچۇن قىلىۋاتامدۇ!

ــ ئۆزلە تازىمۇ ساددا ئادەم ـ دە، ــ دىدى سەيپۇك توختى، ــ خەلپەم بۇنى ئۆزى ئۇچۇن قىلماي كىم ئۇچۇن قىپتۇ؟ بۇنىڭ بىلەن ئۆزى تېخىمۇ يۇز تاپماقچى. ماۋۇ خەقنىڭ خەلپەمنى ماخ ـ تاپ كۆككە ئۇچۇرغىنىنى ئاڭلىمىدىلامۇ؟ ئۆزلە بىلەن مېنى كىم ئاغزىغا ئېلىپ قويدى؟

ــ رەخ ـ پۇچەكلەرنى ئۆزلە ئۇلەشتۇردىلەغۇ. ئۆزلەدىنمۇ راـ زى بولغاندۇ زە! ــ دىدى ئېلى پالگان. ئاندىن سەيپۇك توختىغا دىققەت بىلەن قاراپ مۇنۇ گەپلەرنى ئېيتتى، ــ قارا قۇشنىڭمۇ بىر بېشى، ئىككى قانىتى، ئىككى پۇتى بولىدۇ. ئىككى قانات تەڭ سىلـ كىنىسە، قۇش ئۇچالمايدۇ، ئىككى پۇتى تەڭ ھەركەت قىلمىسا، ئۇ تۇلكىنى ئالالمايدۇ. شۇنداق ئەمەسمۇ؟ خەلپەمنى ئۆزىمىز باش قىلىپ كۆتەردۇق. ئەمدى بىرىمىز ئۇنداق، بىرىمىز مۇنداق دەپ يۈرسەك، باشلىغان ئىشىمىزنى قانداق قىلىپ باشقا ئەپچىققىلى بولىدۇ؟

سەيپۇك توختى ئېلى پالگاننىڭ قىلتاققا چۇشمەيدىغانلىغىنى سەزگەچ، «ئېيتقانلىرى ھەق گەپ، مەن خەلپەمگە ھەممىدىن بۇرۇن قول بەرگەن ئادەم. مۇندىن كېيىنمۇ گەدەمگە گۇپا قىلىمەن» دىدى. ئېلى پالگان ئۇنىڭ بۇ گەپلىرىدىن رازى بولۇپ كۈلۈپ قويدى.

كەچقۇرۇن توي باشلاندى.

ئۇ چاغلاردا ئاتىدىن بالىغا مىراس بولۇپ كېلىۋاتقان قائىـ دە ـ يوسۇن بويىچە، قۇمۇل ئۇيغۇرلىرىنىڭ توي ئىشلىرى مۇنداق ئۆتكۈزۈلەتتى: ئوتتۇرا ھال ئائىلىلەر ئارىسىدا، ئىككى تەرەپ ماـ قۇللاشقاندىن كېيىن، ئوغۇل تەرەپ تويلۇق ئۇچۇن توققۇز كېيىمـ لىك رەخ، توققۇز تۇياق قوي، توققۇز كۈرە بۇغداي، توققۇز شاك

كۆرۈچ، توققۇز جىك ياغ، توققۇز شىرە مىۋە - چىۋە ۋە يېتەرلىك ئوتۇن - كۆمۈر، چاي - تۇز قاتارلىق نەرسىلەرنى ھارۋىلارغا سېلىپ، قىز تەرەپكە داغدۇغا بىلەن ئاپىرىپ بېرەتتى. توينىڭ بىرىنچى كۈنى ھەر ئىككى تەرەپنىڭ مېھمانلىرى قىز تەرەپنىڭ ئۆيىگە چاقىرىلاتتى. بۇ، «باش توي» دەپ ئاتىلاتتى. شۇ كۈنى سۇلتان يىگىت ئۆزىنىڭ قولداشلىرى بىلەن نىكاغا كېلەتتى. قىزنىڭ مەھەللىسىدىكى يىگىتلەر «قىز كۆركى»نى قىلىمىز دەپ، دەرۋازىنى تۆمۈر ھارۋىنىڭ چاقى بىلەن توساپ ئالاتتى. يىگىت تەرەپتىن كەلگەنلەر شۇ چاقنى كۈچەپ ئېلىشى لازىم ئىدى. ئالالمىسا قىز تەرەپتىكى يىگىتلەر «ئالالمىغانلار» دەپ چۇقان كۆتىرىپ ئۇلارنى مەسخىرە قىلاتتى. شۇنىڭ ئۈچۈن يىگىت تەرەپتىنمۇ خېلى ساندا ئادەم كېلەتتى. نىكادىن كېيىن، بۇ چاقنى يىگىت تەرەپ ئېلىپ كېتىپ، ئاغامچا بىلەن ئىگىز دەرەخ بېشىغا ئېسىپ قويىاتتى، بىر-قانچە كۈندىن كېيىن، قىز تەرەپ كېلىپ قايتۇرۇپ كېتەتتى. نىكا ئاساسلىق مېھمانلار جايلاشقان ئۆيدە كۆپچىلىك جامائەت ئالدىدا ئوقۇلاتتى. نىكا ئوقۇلىدىغان چاغدا، سۇلتان يىگىت تۆت-بەش ھەمرىيى بىلەن شۇ ئۆيگە كىرەتتى. نىكادىن كېيىن، قىز تەرەپ يىگىتكە بىر قۇر كىيىم ياكى كىيىملىك رەخ قويىاتتى. بۇ، «كۈيۈلۈك» دەپ ئاتىلاتتى. يىگىتلەر نىكادىن قايتقاندىن كېيىن، ئۇلارنى سۇلتان يىگىتنىڭ تۇققانلىرى ياكى ئاغىنىلىرىدىن بىرسى ئۆز ئۆيىدە ئايرىم ئولتۇرغۇزۇپ بېرەتتى. بۇ، «چاچ چۈشۈرگە» دەپ ئاتىلاتتى. يىگىتلەر كۈن بويى ئويۇن - تاماشا قىلىپ، ئولتۇ-رۇش ئاياقلاشقاندا، ئۆي ئىگىسى سۇلتان يىگىتكە بىر قۇر كىيىم كىيدۈرەتتى ياكى بىر كىيىملىك رەخ قويىاتتى. كەچ كىرگەندە، توي مەشرىپى باشلىناتتى. ئەمما، مەشرەپ باشلاشتىن بۇرۇن، پاششاپ بەگكە بىر كىيىملىك رەخ، بىر قوي ۋە بىرمۇنچە مىۋە-چىۋە تەقدىم قىلىش شەرت ئىدى. بۇ: «پاششاپلىق» دەپ ئاتىلاتتى. ئەگەر «پاششاپلىق» بېرىلمىسە، پاششاپ بەگ ئۇلارنىڭ يېرىم

كېچىگىچە مەشرەپ ئۆيىنىشىغا رۇخسەت قىلماي، خۇپتەندىن كېيىنلا، ھەممەيلەننى تارقىتىۋېتەتتى. ئۇنىمىغانلارنىڭ كىيىم ـ كېچەكلىرىنى سالدۇرۇپ ئالاتتى ـ دە، ئەتىسى ھەربىرىگە بەش شىگدىن بۇغداي جەريمانە سېلىپ، ئاندىن قايتۇرۇپ بېرەتتى.

شۇ كۈنى ئاخشىمى يىگىت تەرەپتىن ئون نەچچە ئايال بىلەن ئون نەچچە ئەركىشى قىزنى كۆچۈرۈپ كېلىش ئۈچۈن قىز تەرەپكە توققۇز قېتىم تازىمغا باراتتى. توققۇزىنچى قېتىم تازىمدىن كېيىنلا، قىزنى ھارۋا ياكى مەپە بىلەن كۆچۈرۈپ ما ـ ئاتتى. قىزنىڭ مەھەللىسىدىكى يىگىتلەر بىرقانچە جايدا ئاغام ـ چا تۈتۈپ يول توسايتتى. يىگىت تەرەپ توققۇز غېرىچ كېلىدىغان بىر ئەركەك قوي بەرگەندىن كېيىنلا، يولنى ئېچىپ بېرەتتى. بۇ ئەركەك قوينى يول توسقان يىگىتلەر ئۆزلىرى سويۇپ يەيتتى. قىز كۆچۈرۈپ كېلىنگەندىن كېيىن، يىگىتلەر ئۇنى ئاق كىگىزگە ئولتۇرغۇزۇپ، ئۇچ يەرگە يېقىلغان ئوتنىڭ ئۈستىدىن توققۇز قېتىم چۆرگۈلىتىپ، ئاندىن ھوجرىغا ئەپكىرىشەتتى.

توينىڭ ئىككىنچى كۈنى يىگىت تەرەپ قىزنىڭ ئائىلىسىنى ۋە ئۆزىنىڭ ئۇرۇق ـ تۇققان، ئەللە ـ مەھەللىسىنى تويغا چاقىراتتى. بۇ، «يۈز ئاچقا» دەپ ئاتىلاتتى. بۇ كۈنى قىز تەرەپ تويغا سو ـ يۇلغان قويلارنىڭ ئۆپكىسىدىن ئىككىنى قۇيۇپ، ئىسىق پېتى ئەپكېلەتتى. ئارىلىق يىراق بولۇپ، سوۋۇپ قالغان بولسا، قايتىدىن ئىسىتىپ، قىز بىلەن يىگىتنىڭ بېشىنى جۈپلەپ ئۇنىڭ ھورىغا تۇتاتتى. بۇنىڭدىن مەقسەت، بۇ ئىككى ياشنىڭ ئۆمۈرلۈك بولۇپ كېتىشىنى تىلەش ئىدى. ئەر مېھمانلار يانغاندىن كېيىن، يۈزىگە پۇركەنجە سېلىنىغان قىزنى ئايال مېھمانلارنىڭ قېشىغا ئېلىپ چىقاتتى. قىزنىڭ ئانىسى ئۆز قىزىنى، ئوغۇلنىڭ ئانىسىمۇ ئۆز ئوغلىنى تەرىپلەپ بېيىت ئېيتىشاتتى. قىز تەرەپتىن ئېيتىلىدىغان بېيىتلار مۇنداق ئىدى:

ئاققىنا ياغلىق ئىچىدە
بىر تۈگۈن گۈل ساقلىدىم،
گۈلنى ئېلىپ بېشىمغا
تاجى قىلىپ چانچىدىم.

ئەل خالايىق تولا كەلدى،
ھىچ كىشىگە باقمىدىم.
شۇنچە خەقلەر ئارىسىدىن،
ئۆزلىرىگە ساقلىدىم.

بالا قىلسىلا ئايدەككىنە،
بويى قىرچىن تالدەككىنە،
كىشى كۆرسە گۈلدەككىنە،
خىزمەت قىلار ئەردەككىنە.

ئوغۇل تەرەپتىن كۆپىنچە مۇنداق بېيىتلار ئېيتىلاتتى:

بىزمۇ ئوغۇل چوڭ قىلدۇق،
مولا ـ ئالىم.
جېنىم بالام تولۇن ئايىم،
كېچە ـ كۈندۈز تىلىۋىدۇق
ئەمدى بەردى خۇدايىم.

بازارلاردىن ئات ئالدۇق
ساغرىسى ئالا،
يۇقۇرى مەلىدىن قىز ئالدۇق
ئالتۇندەك بالا.

بىرى لەنخار، بىرى مىخار
قاملىشىپ قالار.
قاچورىنىڭ①يىلىمىدەك
يىپىشىپ قالار.

شۇنىڭدىن كېيىن، خالىسلاردىن بىرسى مۇنداق بېيىت ئېيتاتتى:

تاغدىن چۈشتى تاش بېلىق،
سۇدىن چىقتى ئاي بېلىق
نەدىن چىقتى بۇ لايىق،
بىر بىرىگە خوپ لايىق.
ھەيران قالغاي خالايىق.

ئاندىن، يەنىگە ئايالار قىزغىن كۈلگە ۋە ئويۇن ـ چاخچاقلار ئىچىدە قىزنىڭ يۈزىدىن پۇركەنجىنى ئالاتتى ـ دە، شۇنىڭ بىلەن قىزنىڭ يۈزى ئېچىلغان بولاتتى. شۇ چاغدا يىگىت ئائىلىسى قىزغا يەنە كىيىم ـ كېچەك ياكى كىيىملىك رەخ ۋە زىبۇ ـ زىننەتلەرنى تەقدىم قىلاتتى. چوڭ ياشلىق ئايالىلاردىن بىر ـ ئىككىسى ئورۇنلىرىدىن تۇرۇپ، تويىنى مۇبارەكلەپ بېيىت ئېيتاتتى، قالغانلارمۇ ھەربىر مىسرانىڭ ئاخىرىدىكى سۆزلەرنى تەكرارلىشىپ بېرەتتى:

ئەتىگەن قوپار بولغاي،
تۈننۈك ئاچار بولغاي،
تەققۇز ئوغۇللۇق، بىر قىزلىق بولغاي.
قوتاندا قويلۇق بولغاي،
ئېغىلدا كالىلىق بولغاي.

① قاچورا ـ قارىغاي.

ئۇچى ئۇزارغاي، تۈۋى يېيىلغاي.
قۇدۇقتا تاش چۈشكەندەك بولغاي.
قاچورا يىلىمىدەك يېپىشقاي.
خۇدايىم مارەك قىلغاي!

توينىڭ ئۇچىنچى كۈنى قىز تەرەپ يىگىت تەرەپنى ۋە ئۇزىنىڭ تۇقىقانلىرىنى چايغا ئېيتاتتى. بۇ «چىللاشقا» دەپ ئاتىلاتتى. توينىڭ توققۇزىنچى كۈنى قىز تەرەپ يىگىت بىلەن ئۇنىڭ ئاتا ـ ئانىسىنلا چايغا ئېيتاتتى. بۇنىڭدىن مەقسەت ـ كۈيو-غۇل ۋە قۇدىلار بىلەن ئوبدانراق تونۇشۇش ئىدى.

تۆمۈر خەلپە باش بولغان بۇگۈنكى تويدا يۇقۇرىدىكى قائىـ دە ـ يوسۇنلارنى تولۇق بېجا كەلتۈرۈشنىڭ ئورنى قالمىغان ئىدى. چۈنكى، ئامانقۇل بىلەن ئايقىزنىڭ نىكاسى بىرقانچە ئايلار بۇرۇن ئوقۇلۇپ بولغان؛ قارا بوسۇق بىلەن هۆسنارىخاننىڭ تويى بولسا، قىز تويى ئەمەس، جۇگان تويى ئىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن، تۆمۈر خەلپە قارا بوسۇق بىلەن هۆسنارىخاننىڭ نىكاسىنى ئوقۇپ بولۇپـ لا، مەشرەپ باشلاشنى جاكالىدى.

ـ بوسۇق ئاكامنىڭ چاچ چۈشۈرگىسىنى قىلمايمزمۇ؟ ـ دەپ چاخچاق باشلىدى قاسىم قىزىق. هەممەيلەن كۈلۈشۈپ ئەتراپىغا توپلاندى.

ـ ئۇستىراڭ ئۆتەمدۇ؟ ـ دىدى تورپاق ئۆز غوجا ئەمەت.

ـ ئۇستىرام ئۆتىمىسە، هاشىر تەيىجىنى سويۇشقا بىلەپ قويـ غان پىچىغىم بار.

ـ شامەخسۇت ۋاڭنىچۇ؟ ئۇنىڭغا پىچىغىڭ ئۆتىمەمدۇ؟ ـ دىدى ئېلى پالگان.

ـ ئۇنىڭغا قانداق پىچاق ئۆتىدۇ؟ ئۇنى جاڭگاللىقتا قوغلاپ يۈرۈپ ئاتىمسا ئۆلەمدۇ؟

ـ هوي، ئۇنى سەن ياۋا چوشقىغا ئوخشىتىپ قويدۇڭغۇ؟

ـــ ئەمىسىچۇ! ياۋا چوشقا بولغاندىمۇ، تېرىسى تازا قېلىنلىشىپ كەتكەن قېرى قاۋان دىسلە.

ـــ ئۇنداق بولسا، ئۇنى خوجىنىياز پالگان ئاتسا بولغىدەك ـــ دىدى ئامانقۇل.

ـــ خوجىنىياز پالگانغا قويۇپ بەرسەك، چىيەن‌دارىننى ئاتقاندەك، بېشىغا ئاتماي، كۆزىگە ئېتىپ، قىساق ئىشاندەك قىلىپ قويارمىكىن! ـــ دىدى قاسىم قىزدىق.

ـــ بولدى، بولدى ئەمدى چاخچاقنى قويۇپ، مەشرەپنى باشلايلى، ـــ دىدى تۆمۇر خەلپە، ئۆزىنى كۈلكىدىن توختىتىپ.

شۇنىڭ بىلەن ھەممەيلەن مەشرەپكە مېڭىشتى.

ئامانقۇل ئايقىزنى مەشرەپكە باشلاپ چىقىش ئۈچۈن ئۆيگە كىرگەندە، رەۋىخان مومايى تويغا ئاتاپ ئۆز قولى بىلەن زەر بەسىپ تىككەن كالوتۇن دوپپىسىنى ئۇنىڭغا كىيدۈرۈۋاتاتتى. مومايى ئوغلىنى كۆرۈش بىلەن:

ـــقارىچۇ بالام، كېلىن ئايغا بۇ دوپپا يارىشىپتىمۇ؟ـــ دىدى.

ـــ گۈل ئۇستىگە گۈل بوپتۇ، ـــ دىدى ئامانقۇل سەل قىزىرىپ.

ـــ ھەر قاچان كېلىن ئاينى قىچقىرغىلى كەلگەنسەن، ـــ دىدى رەۋىخان مومايى، ـــ قاراڭغۇ چۈشۈپ قالغىچە ئاگاھ ھوجراڭلارنى كۆرۈپ چىقىڭلار.

ئايقىز خۇددى شۇ گەپنى كۈتۈپ تۇرغاندەك، ئامانقۇلنى خۇش تەبەسسۇم بىلەن دەرھال ھوجرىغا باشلىدى. ھويلىنىڭ ئەڭ چېتىدىكى چاققانغىنا بىر ئېغىز ئۆي ئۇلارنىڭ ھوجرىسى قىلىنغان ئىدى. ئامانقۇل بۇ ئۆينى ئۆز قولى بىلەن سىپاپ، ئېرىغداپ، ئىشىك ـ پەنجىرىلىرىنى تۈزەشتۈرگەن بولسىمۇ، بىسات سېلىنغاندىن كېيىن، كۆرۈپ بېقىشقا پۇرسەت تاپالمىغان ئىدى. تىكمەت كىگىز سېلىنغان پاكار سۇپا، سۇپىنىڭ تۆر تەرىپىدىكى ياغاچ كاتىقا تارتىلغان گۈللۈك چىملىدىق، ئاددى بولسىمۇ رەتلىك قىلىپ ئو ـ

يۇقلارغا تەزىلغان يوتقان ـ كۆپە ۋە ئىككى بېشىغا كەشتە چېكىلـ گەن ئۇزۇنچاق سامان ياستۇقلار، تامدا ئېسىقلىق تۇرغان بىر جۈپ پۇپۇكلۈك لۆڭگە بۇ ھوجرىنى خېلىلا كۆركەم قىلىپ قويغان ئىدى. ئامانقۇل ھوجرىغا كۆز يۈگۈرتۈپ، ھەيران بولۇپ تۇرغاندا، «ئاناۋ چىملىدىق سىزگە ياقتىمۇ» دىدى ئايقىز، ئۇنىڭ پوتىسىنى تۈزەش ـ تۇرۇۋۇپتىپ.

ـ خۇددى ئۆزلەدەكلا چىرايلىق، مېھرى ئىسسىق ئىكەن، ـ دىدى ئامانقۇل ئايقىزنىڭ سۈمبۈل چاچلىرىنى سىلاپ.

ئۇلار خۇددى ئۇزاق يىللار ھىجىر ـ پىراق دەردىنى تارتىپ، تاسادىپى ئۇچرىشىپ قالغان ئاشىق ـ مەشۇقلاردەك بىر بىرىگە شۇنداق ھىرىس بىلەن قارىشىپ تۇراتتىكى، ئەگەر ئەنىسارى تالادا تۇرۇپ «قېنى چىقمامسىلەر؟» دىمىگەن بولسا، مەشرەپنىمۇ ئۇنتۇپ قالغان بولار ئىدى.

مەشرەپ ئۇينايدىغانلار كۆپ بولغاچقا، بىرنەچچە ئۆيدە سورۇن تۈزۈلدى. سەپەر قۇل بىلەن رەۋدىخان مومايى «باللار تار ـ تىشىپ قالمىغاي» دەپ، مەشرەپكە كىرمىدى. تۆمۈر خەلپە ئۆز ھەمرالىرى بىلەن ھەممىدىن چوڭ بىر ئۆيگە ئورۇنلاشتى. مورا بېـ شىدىكى قوش پىلىكلىك بوغان قارا چىراق ئۆينى غۇۋا يورۇتۇپ تۇراتتى. تۆر ۋە يان تاملارغا ياقلىتىپ قويۇلغان بىر خىل ئىگىز ـ لىكتىكى كاڭ شىرەلىرىگە ئۇزۇم، قاق، ياڭاق ۋە قارا گازىر چېچىپ قويۇلغان ئىدى. بىر تەرەپتە ئەرلەر، يەنە بىر تەرەپتە خوتۇن ـ قىزلار يۈزمۇ ـ يۈز قارىشىپ ئولتۇراتتى. تۆمۈر خەلپە ئۆز ھەمرا ـ لىرى بىلەن تۆردىن ئورۇن ئالغان ئىدى. ھۆسىنىخان بىلەن ئاي ـ قىزنىمۇ ئۆز جۈپلىرىنىڭ يېنىغا ئولتۇرغۇزدى. پەگا تەرەپتىكى ئۇ ـ زۇن ئورۇندۇقلارغا غىجەكچى مېرۇل ئاكا بىلەن تۆت داپچى ئا ـ يال جايلاشتى.

غىجەكچى مېرۇل ئاكا غىجەكنىڭ كامانچىسىنى قوش تارغا سۈركەپ، «دۇر» مۇقامىنى باشلاش بىلەن ئۇينىڭ ئىچى جىملىققا

چۈمدى. غىجەك تارلىرى تىترىگەنسېرىۋ كىشىلەرنىڭ يۈرەك تار-لىرىمۇ تىترەپ، خىيال قۇشلىرى ئاللىقاياقلاردا پەرۋاز قىلىشقا باشلىدى. مېرۇل ئاكا «دۇر» مۇقامىنىڭ بىرىنچى بېيىتىدىن كېيىن:

يۈردۈم، ئالەمنى كەزدىم،
سورادىم بارچىدا غەم بار.
غەمسىز كىشى بۇ ئالەمدە
ياراتقان خۇدايىم بار.

دىگەن مىسرالارنى ئېيتىپ بولۇش بىلەن تۆت ئايال ھېپىز داپلىرىنى ئاستا چېكىپ، ئۇنىڭغا قوشۇلدى. قالغان ناخشىلارنى ئايال ھېپىزلارنىڭ ئۆزى ئېيتىشقا باشلىدى. ئارقا-ئارقىدىن يۆتكىلىۋاتقان پەدىلەرگە ئەگىشىپ، كىشىلەرنىڭ كەيپىياتىمۇ پەيدىن-پەي ئۆزگىرىپ، مۇقامنىڭ مەشرەپى باشلىنىش بىلەن يىگىتلەر قىمىرلىشىپ قالدى.

قاسىم قىزىق ئىككى پىيالە ئوتتۇرىسىغا بىر تال شام يېقىلغان پەتنۇسنى قولىدا تۇتقان پېتى ئوتتۇرىغا چۈشۈپ، تاڭ سەھەرنىڭ سەلكىن شامىلدەك سىلىق قەدەملەر بىلەن سورۇننى بىر ئايلىنىپ چىقىپ، ياش بىر جۈگاننىڭ ئالدىدا توختىدى. يەڭ ۋە ئىتەكلىرىگە گۈل چېكىلگەن ئۆرە ياقلىق پەشمىمەت كىيىگەن جۈگان ئورنىدىن تۇرۇپ، تازىم بېجا كەلتۈرگەچ، قولىنى قوشتۇرۇپ، تەبەسسۇم بىلەن يەرگە قاراپ تۇراتتى.

پوتا سالدىم ئۆزلەگە،
قاراپ قويسىلا بىزلەگە.

دىدى قاسىم قىزىق.

گۈللا بولسا، گۈل ئەمەس،
گۈلنىڭ قېتى بولمىسا،

پوتا سالسا هساپمۇ،
قوشما بىيىتى بولمىسا.

دىدى جۇگان.

قاسىم قىزىق قاتتىق كۈلكە ئاۋازلىرى ئىچىدە «ئاللا دىدىم، ئاللا. قانداق قىلارمەن باللا» دەپ كۆپچىلىككە قاراپ چىقتى ـ دە، پەتنۇسنى ئىگىز كۆتىرىپ مۇنۇ بىيىتنى ئېيتتى:

كۆككىنە كەپتەر ئەمەسمەن
كۈندە ـ كۈندە كەلگىلى.
ئايدا ـ يىلدا بىر كېلەرمەن،
ئاي يۈزۈڭنى كۆرگىلى.

ئاي يۈزۈڭنىڭ شولىسى
چۈشتى چىنە پىيالىگە.
رەھىمسىز كەلمەيدىكەن،
بىز غېرىپ بىچارىگە.

ئاندىن، ھىلىقى جۇگان قاسىم قىزىققا يەنە بىر تازىم قىلىپ، پەتنۇستىكى پىيالىنىڭ بىرسىنى قولىغا ئالدى. ئىككىنچىسىنى قاسىم قىزىق ئېلىپ، ئىككىيلەن تەڭلا بىر يۇتۇمدىن چاي ئىچىشكەندىن كېيىن، پەتنۇس جۇگانىنىڭ قولىغا ئۆتتى. ئۇمۇ قاسىم قىزىق قىلغاندەك، سورۇننى بىر ئايلىنىپ چىقىپ، ئەنارىنىڭ ئالدىدا توختىدى. ئەنارىمۇ بايىقى تەرتىپ بويىچە، جۇگانىنى بىيىت ئېيتىشقا قىستاپ تۇرۇۋالدى. جۇگان مۇنۇ بىيىتنى ئېيتتى:

چىمەن دەيلا. چىمەن دەيلا،
چىمەننىڭ بۇلبۇلى دەيلا.

ئىشكتىن تولغىنىپ چىقسام،
يېڭى باغنىڭ گۈلى دەيلا.
يېڭى باغنىڭ گۈللىرى ئۆگزىلىرىدە تۇرسۇن،
مېنىڭ چاي تۇتقىنىم كۆڭۈللىرىدە تۇرسۇن.

مۇشۇ تەرىپتە پەتنۇس بىلەن چاي تۇتۇپ، بېيت ئېيتىپ بىردەم داۋام قىلغاندىن كېيىن، پەتنۇسنىڭ ئورنىغا قوليا غىلىقىنى ئۆرمە شەكىلدە تۇگۇپ، پوتا سېلىش باشلاندى. بۇنىڭ بىلەن تەڭلا ئۇسۇلمۇ باشلاندى. شوخ پەدىلەرگە ئۇرۇلۇۋاتقان داپلارنىڭ قۇۋۋەتبەخش رېتىملىرى بىلەن ئايال ھېپىزلارنىڭ يالاڭراق ئاۋازلىرى قوشۇلۇپ، كۆڭۈللەرنى شۇنداق كۆتىرىۋەتتىكى، قاراپ ئولتۇرغانلارنىڭ گەۋدىسىمۇ، ئۇسۇلچى قىز-يىگىتلەرنىڭ ھەر بىر ھەركىتىگە ئەگىشىپ تەڭلا قىمىرلايتتى. كىشىلەر ئۆزىنى قاراچىراق يېقىلغان ئۆيدە ئەمەس، چۆچەكلەردە ئېيتىلغان باغى-ئەرەملەردىكى ھۆرۇ-غىلمانلار بەزمىسىدە ئولتۇرغاندەك ھىس قىلاتتى. بوۋاي-مومايلارنىڭمۇ ياشلىق باھارى قايتىپ كەلگەندەك، چىرايلىرى گۈلدەك ئېچىلىپ كەتتى. تۇننىڭ يېرىمى تۇگەپ، باش توخۇ چىللاۋاتقىنىنى ھىچكىم سەزمەيتتى.

«ئىنسان دۇنياغا كەلگەندىن كېيىن، ھەمىشە شۇنداق خوشال-خورام ئۆتىدىغان بولسىمۇغۇ كاشكى. ھەركىم ئۆز پىشانىسىدىن تۆككەن تەرگە چۇشلۇق ئاش-ئىنىنى تېپىپ يىسە، بىرىنى-بىرى ئانىي ئېتىپ، بوينىغا مىنىۋالىدىغان ئىشلار بولمىسا، ھەممىمىز ئادەم بىلەن ھاۋانىڭ بالىلىرى بولغاندىن كېيىن، بىر بىرىمىزنىڭ قېنىنى تۆكۈشمەي، قېرىنداش بولۇپ ئۆتۈشسەك، نىمىدىگەن ئوبدان ئىش بولاتتى. ئەمما زە، ۋاڭ بىلەن ھاشىر تەيجىلەردەك ئادەملەر تىرىكلا بولىدىغان بولسا، ھەرگىز ئۇنداق بولمايدۇ» دەپ ئويلايتتى تۆمۈر خەلپە.

ئەتىسى چاشكا بىلەن ئات بەيگىسى باشلاندى. ئۇزۇپ كەلگەن

ئاتلارنىڭ بېشىغا قىزىل شەلپەردىن تۈگۈلگەن تورلار باغلاندى. بەيگىگە چۈشكەن بالىلارنىڭ ئالدىغا بىر كۆڭلەك ـ تامبالىق ئاق سۈرۈپ، كەينىگە بىر پوتىلىقتىن قارا سەتىن بېرىلدى. بەيگىدىن كېيىن، چېلىش باشلاندى. چېلىشتا يەڭگەنلەرگە قىزىل شەلپەر باغلاپ، بىر كىيىملىكتىن يىپ رەخ تارتۇق قىلىندى. چېلىشتىن كېيىن، قارىغا ئېتىش باشلاندى. نەچچە ئونلىغان يىگىتلەر گاھ ئات ئۈستىدە چېپىپ كېتىۋېتىپ، گاھ ئۆرە تۇرۇپ، گاھ يېتىپ، ئۆز ماھارەتلىرىنى كۆرسەتتى. قارا بوسۇق ئاسمان پەلەك ئۇچۇپ يۈرگەن يالغۇز سانى بىر ئوق بىلەن يەرگە چۈشۈردى. ئامانقۇل بىر تۇخۇمنى ئەپكىلىپ، قاسىم قىزىققا تۇتقۇزدى ـ دە، «يۈز قەدەم نېرى بېرىپ، ئالقىنىڭدا تۇتۇپ بەر، يا بولمىسا، توختىتالىساڭ چوقاڭغا قوي» دىدى.

قاسىم قىزىق ھەممەيلەنگە بىر قۇر قاراپ چىقىپ، «مۇبادا، قولۇمنى ئۈزۈۋەتسە، چولاق ئىكەن دەپ، قىزلار تەگمەي يۈرمىسۇن يەنە، ياخشىسى، بېشىمغا قويۇپ بېرەي، مىڭەم چېچىلىپ كەتسە، تېرىپ ئالارسىلە» دەپ ھەممىنى كۈلدۈرۈۋەتتى. ئاندىن دوپپىسىنى قاتلاپ، تۇخۇمنى بېشىغا قويدى. ئامانقۇل قارىغا ئالغاندا، قاسىم قىزىق: «توختاپ تۇر، كۆزۈمنى يۇمۇۋالاي» دەپ ھەممىنى يەنە كۈلدۈرۈۋەتتى. ئامانقۇل مىلتىقىنىڭ تەپكىسىنى بېسىش بىلەن، قاسىم قىزىقنىڭ بېشىدىكى تۇخۇم كۆزدىن غايىب بولدى.

ــ ئەمدى ئىمىننىياز پالگاننىڭ ئوغلى تارا تىلىق خوجىنىياز پالگاننىڭ ھۈنىرىنى كۆرەيلى. ــ دىدى نۇرۇل بوۋا ھاسىغا تايىنىپ تۇرۇپ.

ــ قېنى، قېنى، ــ دىيىشتى كۆپچىلىك.

خوجىنىياز پالگان «مەن نىمە قىلىپ بەرسەم بولاركىن» دىدى ـ دە، مىلتىقىغا بەش تال ئوق باستى. ئاندىن سەيپۇڭ توختىغا قاراپ، يامىاقلىرى بارمۇ؟ــ دىدى. سەيپۇڭ توختى يانچۇ-

غىدىن يېرىم سەر تەنگىچىلىك كېلىدىغان بىر تال چوڭ ياماق چىقىرىپ بەردى. خوجىنىياز پالگان تەخمىنەن يۈز قەدەم نېرىدىكى تېرەكنىڭ يېنىغا بېرىپ، پىچاق بىلەن ياماقنى ئۈنىڭ پوستىغا ئويۇپ چاپلىدى ـ دە، ئاندىن ئېتىشقا باشلىدى. بەش تال ئوقنىڭ ھەممىسى ئارقا ـ ئارقىدىن ياماقنىڭ تۆشۈگىدىن ئۆتۈپ، تېرەكىكە مىختەك قادىلىپ قالدى. ئۈنىڭ بۇ ماھارىتى ھەممەيلەننى ھەيران قالدۇردى.

ـ ھۇششەرە، ئۇكام، ـ دىدى تۆمۈر خەلپە، ئۇنى مۈرىسىدىن قۇچاقلاپ، ـ چەن دارىندىن يەنە بىرسى كەلسە، بۇ دۆرەم ئوڭ كۆزىنى چىنەپ ئات. بېيجىڭدىكى دازۇكتۇڭغا بېرىپ ئېيتىسۇن.

كەچقۇرۇن مەرىكە ئاياقلاشقان بولسىمۇ، ئۇششاق بالىلار تېخىچىلا قىيا ـ چىيا قىلىشىپ ئويناپ يۈرەتتى. بۇ ئىككى كۈنلۈك مەرىكە ئەمىلىيەتتە داغدۇغىلىق تويلا ئەمەس، قوزغىلاڭ جەريانىدىكى شانلىق غەلىبىلەرنى تەبرىكلەش مۇراسىمى بولۇپ قالغان ئىدى. لېكىن ھىچكىم بۇ توغرىلىق ئىككى ئېغىز سۆز قىلمىدى.

4

شۇ ئاخشىمى، سەيپۇڭ توختى بىر كارۋات گىلىمىنى قولتۇقلاپ، قارا بوسۇقنىڭ ئۆيىگە كىرىپ كەلدى. ھۆسنارىخان ئۇنى قايماق چاي بىلەن مېھمان قىلدى. ئۇزۇن ـ قىسقا پاراڭلار ـ دىن كېيىن، بايىقى قارىغا ئېتىش توغرىسىدا گەپ باشلانغاندا، سەيپۇڭ توختى رەنجىگەن بىر ئاھاڭدا مۇنداق دىدى:

ـ بىزنىڭ خەلىپەم قىزىق ئادەم ـ دە! ھىلىقى تاراتىلىق خوجىنىياز دىگەن چورۇغى چوڭنى ماختاپ، يەتتە قات ئاسمانغا چىقىرىۋەتتى. ئىككى ماڭدام يەردىكى دەرەخكە چاپلاپ قويغان ياماقنىڭ تۆشۈگىگە كىم ئاتالمايدۇ؟ ئۆزلەنى «ئات» دىگەن

بولسا، ئۇنىڭدىنمۇ يىراقتىكىنى ئاتالايتتىلا.

قارا بوسۇق سەل ئوڭايسىزلانغاندەك قىلىپ، يېنى- ۋىلىغا قاراپ قويدى- دە.

— توختاخۇن ئاكا، خوجىنىياز پالگانغا مەنمۇ قايىل جۇمۇ، شۇنچىلىك يىراقتا تۇرۇپ، بەش تال ئوقنى بىر تۆشۈكتىن ئۆتكۈزمەك ئوڭاي ئەمەس، — دىدى.

— ئۆزلە دىگەن ئاسمان پەلەكتە ئۇچۇپ كېتىۋاتقان ساڭقارىنى چىنىۋەتكەن ئەر تۇرسىلا، ئۇ نىمە ئىدى؟

— ئۇنداق دىگەنلىرى بىلەن ساڭقارا ياماقنىڭ تۆشۈگىدىن قانچە- قانچە ھەسسە يوغان تۇرسا.

— گەپ ئۇنىڭدا ئەمەس، — دىدى سەيپۇڭ توختى، ھۆسنا- ربخانغا قاراپ قويۇپ، — ئۇنداق بولسا، خەلپەم نىمشقا ئۆزلەنمۇ قوشۇپ ماختىمايدۇ؟

— ئادەمنىڭ بېشىدىكى تۇخۇمنى تەمتىرىمەي تۇرۇپ چىنەپ تاشلىغان ئامانقۇلنىمۇ ماختىمىدىغۇ؟ — دىدى ھۆسناربخان مۇلايىم كۈلۈپ.

— بۇ گەپكە ئۆزلە ئارىلاشمىسلا، — دىدى سەيپۇڭ توختى، قوپاللىق بىلەن.

ھۆسناربخان گەپ يانداۋرماي، چىراقنى پارلاپ قويۇپ چىقىپ كەتتى. سەيپۇڭ توختى قارا بوسۇق تەرەپكە بىرئاز سۈزۈلۈپ، پەسرەك ئاۋاز بىلەن مۇنداق دىدى:

— خوتۇن كىشىنىڭ چېچى ئۇزۇن، ئەقلى قىسقا، ئامانقۇل خەلپەمنىڭ ئەڭ يېقىن كىشىسى تۇرسا، ئۇنى ماختىمىغانغا نىمە بوپتۇ. «ئۇي ئۆلتۈرگەن پالتا بوۋىغدا قاپتۇ» دىگەندەك، مەن ئۆزلەنى تالادا قالمىغىدى دەپ غەم يەيمەن.

— بۇ نىمە دىگەنلىرىدۇ؟ — دىدى قارا بوسۇق، غاڭزىسىغا تاماكا سىلىۋېتىپ.

— ئۆزلەزە، خىمىر يايىدىغان خالودەكلا تۇز ئەر ئىكەنلا.

«كەتمەن دىگەننى بىز چاپساق، يېتىپ يەيدۇ بەگزادە» دەپ، تارتقۇلۇقنى بىز تارتىۋاتىمىز، ئاتاقنى باشقىلار ئېلىۋاتىدۇ. ئىشنى بىز باشلىغان تۇرساق، قازاننىڭ بېشىغا تۆمۈر خەلپە يالىغۇز ئۆزى ئولتۇرۇۋالدى. «خەلپەم، خەلپەم» دەپ قويساق، ھەددىدىن ئېشىپ كېتىۋاتىدۇ، ئۇنى ئازدەپ ئۆلۈمتۈك بولۇپ قالغان سەپەر-قۇل بىلەن نەدىكى ئېلى پالگان بارمۇ، خوجىنىياز پالگان بارمۇ، شۇلارنى يېنىغا تارتىپ، قىلىپ يۈرگەن ئىشلىرىنى كۆرمىدىلەمۇ؟ ئەتە-ئۆگۈن تېخى گەپ بار ئوخشايدۇ. تالا مۇشۇگى ئۆي مۇشۇگىنى قوغلاپ چىقارمىغىدى دەپ گەشەت قىلىمەن.

—ۋاي توختاخۇن ئاكا، تۆمۈر ئاكامنى بىز ئۆزىمىز خالاپ باش قىلغان تۇرساق، ھازىر:

ئۇچ كۈرە بۇغداي ئۇن تارتتۇق،
ھەممە خەقنە ئاش بولدى.
تۆمۈر خەلپە ئەر چىقىپ،
ئون ئىككى تاققا باش بولدى.

دىگەن ناخشىمۇ چىقىپتۇ. تۆمۈر ئاكام باش بولىسا، بىز تۆگىنىڭ مايىغىدەك چېچىلىپ كەتمەسىمىدۇق. گەپ بولسا، ئوچۇقراق ئېيتسىلا، مەن ھىچنىمىنى ئۇقالمايۋاتىمەن، —دىدى قارا بوسۇق بىرئاز جىددىلىشىپ.

—گەپ تولا ئۇكام، مەن ئۆزلەگە تالىق گەپلەرنى ئېيتمىدىم تېخى. ھەممىسىنى ئېيتىدىغان بولسام، كېچىچە ئۇخلىيالمايدىلا. خەير، ئۆزلەنى خۇدايىمغا ئامانەت! —سەيپۇك توختى ئورنىدىن قوپتى.

قارا بوسۇق ئۇنى ئۇزىتىپ قويۇپ، كاڭىنىڭ گىرۋىگىدە غاڭزىسىنى قاتتىق-قاتتىق شوراپ ئولتۇرغاندا، ھۆسىنىرىخان كىرىپ كەلدى. ئۇ، ئەقىل كۆزى بىلەن قاراپ، ئېرىنىڭ كۆڭۈل پەرىشانـ

لىققا چۈشۈپ قالغانلىغىنى چۈشەندى چېىغى، يېنىغا ئولتۇردى ۋە ئۇنىڭ كۆڭلىنى كۆتەرمەكچى بولۇپ، ئايالىلارغا خاس بىرخىل ناز بىلەن ئەركىلەپ، مۇنداق دىدى:

ــ ئەجەپمۇ شوراپ كەتتىلە بۇ غاڭزىلىرىنى. تاماكا دىگەن شۇنداق تاتلىق نىممۇ؟

قارا بوسۇق ئۇنىڭ قولىنى ئالقىنىغا ئېلىپ، مۇنداق دىدى:

مەس قىلغانمۇ تاماكا،
خەس قىلغانمۇ تاماكا،
چېچىلىپ كەتكەن كۆڭۈلنى،
يىغۋالغان تاماكا.

دەپ، مۇشۇنداق ۋاقىلاردا جىقراق شورىغىم كېلىدۇ.

ــ ماڭا قارىسىلا، ــ دىدى ھۆسنارىخان، ــ مۇللىنىڭ بىسمىللاسىدىن بەلگىلىك دەپ، ئۇ رەزگى جوھوتنىڭ ئاغزى ئېچىلىش بىلەنلا نىمە دىمەكچى بولغانلىغىنى تۇيغان ئىدىم. ئۇنىڭ گېپىگە ھەرگىز قۇلاق سالمىسىلا، جەڭ دىسە، ئاش تېپىپ كېلەي، نان تېپىپ كېلەي، دىگەن بانا بىلەن ئىچكىرى تاققا قاچىدۇ، جەڭ توختىسا، ئەل ئىچىگە يېنىپ كېلىپ قىلىمايدىغىنى يوق. تېخى بەزىدە يەگىتلىگى تۇتۇپ، قىز ـ جۇگانلارغا قاش ئېتىپمۇ قويىدىكەن. ھىلىقى قىزىل تاۋانى، يادىلىرىدا بارمۇ؟ رەۋىخان ئاپام ئۆزلەگىمۇ كۆرسەتتىغۇ. ھە شۇنى قولۇمغا تۇتتۇرۇپ، بىرنىمىلەر دەپ بېيىتمۇ ئېيقان تېخى. قېرىغاندا قېرى تاتۇق، قىلىقلىرى ئاندىن ئارتۇق دىگەن شۇ. بۇ تولىمۇ جونى يامان ئادەم ئىكەن. قارىسىلاچۇ، ئۆزلەنى يۇزلىرىدىلا ماختاپ، پۇتلىرىغا ھۆل خىش قويۇۋاتقىنىنى. كۆڭلىدە نىمە شەيتانلار بار، خۇدايىم بىلىدۇ ئۇنى.

قارا بوسۇق ھىچنىمە دىمەي، خوتۇننىڭ قولىنى تۇتقان پېتى خىيالغا چۆمۈپ ئولتۇرۇپ قالدى.

يىگىرمە بەشىنچى باب

ياڭ جاڭجۇڭنىڭ «پاراستى»

دەرەخنىڭ قوۋزىغىنى قۇرۇت يەيدۇ دائىم،
تارىختا مساللار كۆپتۇر بۇنىڭغا.

ئا.ئى. كىرىلوف①

رەڭگى - رويىدىن ياشلىغىدا گۈزەللەرنىڭ گۈزىلى، نازۇ - كەرەشمە بىغىنىڭ بىر گۈلى بولغانلىغى بىلىنىپ تۇرغان ئورۇق بىر موماي ھەيۋەتلىك ئالتۇن تەخت ئۈستىدە خۇمار كۆزلىرىنى سۈزۈپ ئولتۇراتتى. ئۇنىڭ بېشىدا گۆھەر كۆزلۈك ئالتۇن تاج چاقناپ تۇراتتى. بۇ، 1861 - يىلى ئۆلگەن مانجۇ خانى شەنفىڭنىڭ ئىككىنچى خانىشى ۋە 1889 - يىلدىن باشلاپ، ئاخىرقى مانجۇ خانى گۇاڭشۈي خانىنى نەزەربەنت قىلىپ، بارلىق ھوقۇقنى ئۆز قولىغا كىرگۈزۈۋالغان «خان ئانا» سىشى تەيخۇ (مانجۇچە ئىپتى يىخۇنارا) ئىدى. تەخت ئالدىدا، كۆرۈنۈشىدىن قىرىق ياشلاردىن ئاشقان بىر تەھ-

① 1769 — 1844 - يىللىرى ياشىغان مەشھۇر رۇس يازغۇچىسى، مەسەلچى.

بەل ئادەم يۈزى تۆۋەن تىزلىنىپ ئولتۇراتتى. ئۇنىڭ بىر ئۆرۈم چېچى مانجۇ سىپاھلىرى كىيىدىغان ئۆرە ياقىلىق دۇردۇن پەشـ-مەتىنىڭ ياقىسىدىن ئېشىپ، يانپىشىغا چۈشۈپ تۇراتتى. بۇ يۈننەنلىك ياڭ زىڭشىن دىگەن ئەمەلدار بولۇپ، بۇگۈن ئۇنى «خان ئانا» قوبۇل قىلغان ئىدى. شۇ كۈندىن ئېتىۋارەن، ياڭ زىڭشىننىڭ بېشىغا «دۆلەت قۇشى» قونۇپ، ئۇنىڭ مەرتىۋىسى ئۈچقاندەك ئۆرلەشكە باشلىدى. مەمۇرى جەھەتتە ناھىيە باشلىغى، ھەربى ئەمەلدە باتا-لىيۇن (يىڭ) باشلىغى بولغان بۇ ئادەم 1907 - يىلى شىنجاڭغا كېلىپ، ئاقسۇ ۋىلايىتىنىڭ ۋالىسى، ئاندىن شىنجاڭ ئۆلكىلىك ئەدلىيە نازارىتىنىڭ نازىرى بولۇپ قالدى؛ 1912 - يىلى ئىلى قوزغىلاڭچىلىرى مەغلۇپ بولغاندا، شىنجاڭنىڭ پۈتۈن ھەربى - مە-مۇرى ھوقۇقى ئۇنىڭ قولىغا ئۆتۈپ، «گېنېرال، قوشۇمچە ئالى مەمۇرى سەردار»، «ئۆلكە رەئىسى، قوشۇمچە باش قوماندان» دىگەن ناملار بىلەن، شىنجاڭدا ئون يەتتە يىل ھۆكۈم سۈردى. ئۇ چاغ-لاردا ئاۋام خەلق ئۇنى «ياڭ جاڭجۇڭ» دەپ ئاتايتتى. بىزمۇ كىتاۋىمىزنىڭ مۇشۇ بابىدىن باشلاپ، ئۇنى شۇ نام بىلەن ئاتاشنى لايىق تاپتۇق.

بۇ ئادەمنىڭ جاڭجۇڭلۇق تەختىگە مىنگەن كۈنلىرى شىنجاڭ ۋەزىيىتىنىڭ قاتتىق داۋالغۇپ تۇرغان پەيتىگە توغرا كەلدى. غەرپتە ئىلى قوزغىلىڭى يېڭىلگەن بولسىمۇ، ئىنقىلاپ يالقۇنلىرى ھا-مان لاۋۇلدىماقتا ئىدى؛ شىمالدا موڭغۇل - شىنجاڭ چېگرىسىدا قو-راللىق توقۇنۇش يۈز بېرىۋاتاتتى؛ شەرقتە، قۇمۇل دىخانلىرىنىڭ زۇلۇمغا قارشى قوزغىلىڭى ئەۋج ئالماقتا؛ جەنۇپتا بولسا، «گېلاۋ-خۇيچىلار» مانجۇ خانلىغىنىڭ تەرەپدارلىرىنى كېچىلىرى بوغۇزلاپ تاشلاپ، ھۆكۈمەتكە قاتتىق تەھدىت سالماقتا ئىدى. بولۇپمۇ قۇ-مۇل دىخانلار قوزغىلىڭى پۈتۈن قۇمۇل رايونىنى زىلزىلگە كەل-تۈرمەكتە ۋە ئۇنىڭدىن ئىلھاملىنىپ، تۇرپان، پىچان تەرەپلەردىمۇ دىخانلارنىڭ قوراللىق قوزغىلاڭلىرى باشلىنىپ كەتكەن ئىدى.

بۇ هال ياڭ جاڭجۇڭنى قاتتىق بىئارام قىلدى. شۇڭا ئۇ، «بۇ نىمە دىگەن كېلىشمەسلىك! ئاسمان خۇداسى ماڭا يېرى كەڭ، بايلىغى مول، خەلقى نادان، باشقۇرماق ئاسان بولغان شىنجاڭ سىڭغا هاكىم بولۇشنى نېسىپ قىلغاندا، تەرەپ-تەرەپتىن كۆ-شەندىلىرىم چىقىپ، ئىشنى بۇزغىلى تۇردى» دەپ هەسرەت چېـ-كەتتى. ئۇنىڭ نەزىرىدە، هەممىدىن يامان خەۋپ تۆمۈر خەلپە ئىدى.

«ئەگەر بۇ خەۋپنىڭ ئالدى ئېلىنمىسا، ــ دەپ ئويلايتتى ئۇ، ــ پۈتۈن شىنجاڭدا ئىسيان باشلىنىپ كېتىشى تۇرغان گەپ. ئۇ چاغـ-دا قانداق قىلغۇلۇق؟ شۇنىڭ ئۈچۈن هەممىدىن بۇرۇن بۇ ئوتىنى ئۆچۈرۈش لازىم! ئەمدى بۇ ئوتنى ئۆچۈرۈشنىڭ ئەڭ ياخشى چا-رىسى نىمە؟ مەسىلەن، بىرەر ئۆيگە ئوت كەتسە، ئۇنى سۇ چېچىپ ئۆچۈرۈشكە بولىدۇ. پۈتۈن بىر ئورمانغا كەتسەكەن ئوتنىچۇ، ئۇنى سۇ چېچىپ ئۆچۈرگىلى بولامدۇ؟ مەن بۇ چەنتو دىگەن خەقنىڭ مىجەزىنى ئوبدان بىلىپ قالدىم. بىزنىڭ كونا تارىخ كىتابلىرىمىزـ-دا ئېيتىلغان «خۇيگۇ» يەنى ئۇيغۇر دىگەن خەق شۇ. بۇ خەلق ياخشىغا ياخشى، يامانغا يامان؛ سىلىق بولساڭ، قويىدەك يۇۋاش، چىشىغا تەگسەڭ، يولۋاستەك ئېتىلىدىغان خەق. تۆمۈر خەلىپەمۇ، شۇ خەلقنىڭ ئەۋلادى. شامەخسۇت ۋاڭ بىلەن يۈەنداخۇا ئۇنىڭ چىشىغا تېگىپ خاتا قىلدى. ئېتىلىپ كېلىۋاتقان يولۋاسنى مۇشتـ-لاپ ئۆلتۈرىدىغان باتۇر ۋۇسۇڭ هازىر نەدە بار؟ ئالدىراپ چىـ-شىغا تەگمەي، ئۇنى سىلاپ-سىپاپ تۇتۇش لازىم ئىدى. يولۋاس هەرقانچە قورقۇنچلۇق بولسىمۇ، ئادەملەر ئۇنى تۇتۇپ، قەپەزگە سولاپ ئالالايدىغۇ؟ بۇنىڭ ئۈچۈن پەم-پاراسەت كېرەك!»

نېپىز ماشرەڭ موۋۇتتىن تولۇق هەربى كىيىم كىيىپ، قولـ-نى ئارقىغا تۇتقان ياڭجاڭجۇڭ ئۆزىنىڭ كەڭ ۋە يورۇق ئىشخانىسىـ-دا، ئىسىل خوتەن گىلىمگە دەسسەپ، سالماق مېڭىپ يۈرەتتى. ئۇنىڭ كۆكرىگىدىكى مىدال-ئوردىنلىرى، مۇرىسىدىكى يۇمۇلاق پا-گونلىرىنىڭ زەر پۆپۈكلىرى، ئوڭ دولىسىدىن ئارتىلىدۇرۇپ، سول

يانپىشىغا چۈشۈپ تۇرغان كەڭ، رەڭدار لېنتىسى ۋە بېشىدىكى تاسما بەلۋىغى دەرىزىلەردىن كىرگەن قۇياش نۇرىدا يالتىراپ تۇراتتى. ئامبىركان ئۆتۈگى بىلەن شەپكىسىنىڭ چوققىسىدىكى ئاپپاق پەر پۈپۈك ئۇنىڭ بويىنى تېخىمۇ ئىگىز كۆرسىتەتتى. گۆشلۈك يۈزى بىلەن يايما قاپاق كۆزى ۋە بىرنەچچە تال ئاق سانچىلغان قويۇق بۇرۇتى ئۇنىڭ چىرايىنى تېخىمۇ سۈرلۈك كۆرسىتىپ تۇراتتى. جۈمھۇرىيەت ئېلان قىلىنغاندىن كېيىن، ئۇ ھىلقى بىر ئۆرۈم چېچىنى چۈشۈرۈۋەتكەن ئىدى.

ئۇ، تامدا ئېسىقلىق تۇرغان شىنجاڭ خەرىتىسى ئالدىدا توختاپ، يەنە خىيال سۈرۈۋاتقاندا، ئۇنىڭ شەخسى كاتىۋى ئىجازەت سوراپ كىردى ـ دە، قۇمۇلدىن جىددى تېلېگراممىنى كەلگەنلىگىنى مەلۇم قىلدى. «ئوقۇ!» دىدى ياڭ جاڭجۈڭ كاتىپقا قارىماي تۇرۇپ.

«جانابى جاڭجۈڭ ـ كەرەملەرنىڭ كەمىنە خادىمى بەي ۋىنچاۋ ھوزۇر ئالىلىرىغا شۇنى مەلۇم قىلادۇرمەنكى» دەپ باشلاندى. تېلېگراممىنىڭ مەزمۇنى مۇنداق ئىدى: بۇيىرۇقتا بىنائەن، تاغدىكى ئىسيانچىلارغا نۇرغۇن سوغات بىلەن ئەلچى چىقىرىپ، ھازىرچە شەھەرگە بولىدىغان ھۇجۇمنىڭ ئالدى ئېلىنغان بولسىمۇ، ئۇلار سۆھبەت ئۈستىلىگە كېلىشنى رەت قىلىپ، ئۆزىنىڭ بۇرۇنقى گېپىدە قاتتىق تۇرماقتا. شامەخسۇت ۋاڭ ئۇلارنىڭ تەلىۋىگە كۆنىدىغاندەك ئەمەس. ئەھۋالدىن قارىغاندا، يېقىندا شەھەرگە ھۇجۇم بولۇپ قېلىش خەۋپى مەۋجۇت. بۇ ئىشنى قورال كۈچى ئىشلەتمەي ھەل قىلغىلى بولمايدىغاندەك تۇرىدۇ. ھالبۇكى قۇمۇلدا ئۇلارغا تاقابىل تۇرغىدەك ھەربى كۈچ قالمىدى. شۇڭا ئۇرۇمچىدىن دەرھال كۈچلۈك بىر قوشۇن ئەۋەتىلىشى تەلەپ قىلىندۇ.

ياڭ جاڭجۈڭ بىردەم ئويلىنىپ تۇرغاچ «قېرى مۇشاۋىر بىلەن مۇپەتتىشنى چاقىر!» دىدى. كۆزئەينەك تارتقان جىۋەك بىر قېرى بىلەن ئىگىز بويلۇق بىر ئوفىتسېر كىرىپ، ئۇنىڭ ئىشارىتى بىلەن ئۈستەلدىكى تېلېگراممىنى قەغىزىنى ئوقۇشقا كىرىشتى. بۇ ئوفىتسېر

قوماندانلىق مەھكىمىسىنىڭ پولكوۋنىك دەرىجىلىك مۇپەتتىشى جاڭ سەيتىڭ ئىدى.

— قېنى، ئولتۇرۇڭلار، — دىدى ياڭجاڭجۇڭ، ئۆزىنى يۇمشاق دىۋانغا تاشلاپ، — بۇ ئىشقا قانداق مەسلىھەت بېرىسىلەر؟

— جاڭجۇڭ ئالىلىرىغا بۇمەسىلىدە مەسلىھەت بېرىشكە ئاجىزلىق قىلىمەن، — دىدى كۆزئەينەكلىك قېرى بېشىنى ئېگىپ.

— ياق، ھازىر سىلەرنىڭ مەسلىھەتىڭلەرگە مۇھتاجىمەن، تەكەللۇپ قىلماڭ!

— ئۇنداق بولسا، ئەدەپتىن ئەمرى ئەلا دىگەن ھىكمەت بويىچە، ئاجىزانە پىكىرلىرىمنى بايان قىلاي — دىدى كۆز ئەينەكلىك قېرى، — مېنىڭچە، ئامبال بەي ۋىنچاۋنىڭ ئىلتىماسى ئورۇنلۇق. بۇ خەققە ئارتۇقچە يۇمشاقلىق قىلىش كېلىشمەيدۇ. ئۇلارمۇ بىرگە ئوخشاش مەرىپەتلىك مىللەت بولغان بولسا، ئۇ چاغدا داۋاملىق سۆھبەتلىشىش جايىز ئىدى. ھالبۇكى، ئۇلار ياۋايى خەق، خۇددى تۆرەلگەندىن بۇيان، ئىگەرلىنىپ باقمىغان ئاساۋ ئاتقا ئوخشاش. ئاساۋ ئاتنى راسا قامچىلاپ يۇۋاشلاتقاندىلا، ئاندىن ئىگەرلەش مۇمكىن.

— خوش، سىزنىڭ پىكرىڭىز قانداق؟ — دىدى ياڭجاڭجۇڭ مۇپەتتىشكە قاراپ.

— مەن مۇشاۋىر جاناپلىرىنىڭ پىكرىنى قوللايىمەن. بۇ يا-ۋايىلارنىڭ خورىگى ئۆسۈپ قالدى. راسا كېلىشتۇرۇپ ئەدەپنى بېرىپ قويىساق، بۇ ئۆلكىنى قانداق ئىدارە قىلغىلى بولىدۇ. ئۇنىڭ ئۈستىگە بارىكۆل قوماندانى يېشىڭنۇنىڭ ئىنتىقامىنى ئالمىساق بولامدۇ!

ياڭ جاڭجۇڭ قوللىرىنى ئارقىسىغا تۇتۇپ، سالماق قەدەم بىلەن ئۆيىنى بىر ئايلىنىپ چىقتى — دە، ئۇلارنىڭ ئۇدۇلىدا توختاپ گەپ باشلىدى:

— سىلەرنىڭ مۇشۇنداق دەيدىغىنىڭلارنى بىلىپ تۇراتتىم. زا-

هىرەن قارىغاندا، سىلەرنىڭ پىكرىڭلار توغرا. بىرگە قارشى مۇشت كۆتەرىشكە جۈرئەت قىلغان بۇ ياۋايىلارنى قەتئى ئۇجۇقتۇرۇپ، ھەممىگە ئىبرەت قىلىش، ھىچكىم ھىچىەردە، ھىچقاچان ئىسيان قىلالمايدىغان ۋەزىيەتنى يارىتىش ــ بىزنىڭ ئالدىمىزدا تۇرغان ئەڭ مۇھىم ۋەزىپە. مېنى ئۇلارغا رەھىمدىللىق قىلۋاتىدۇ دەپ ئويلامسىلەر؟ ياق، ياق! ھەرگىز ئۇنداق ئەمەس. مەن ئاپەتنى تۆپ يىلتىزىدىن قۇرۇتۇپ تاشلاشنىڭ غېمىنى قىلۋاتىمەن. شۇنى چۈشىنىڭلاركى، تەدبىر جايىدا بولسا، ئىش مۇۋەپپەقىيەتلىك بولىدۇ، قورال كۆچى بىلەن باستۇرۇش، ئەلۋەتتە، ئەڭ ئۈنۈملۈك چارە. بىراق، قەدىمقى دانىشمەنلەرنىڭ «ئۈچ مىڭ ئادەمنىڭ كاللىسىنى كېسىش ئۈچۈن، سەككىز يۈز باشنى قۇربان بېرىشكە توغرا كېلىدۇ» دىگەن ھىكمەتلىك سۆزىنى ئېسىڭلاردىن چىقارماڭلار. شامەخسۇت ۋاڭ بىلەن يېشىڭنۇنىڭ ئۇلارغا جىق قورال بېرىپ قويغىنىمۇ ئۇنۇتۇپ قالماڭلار. چىەن‌دارىننىڭ كۆزىگە ئاتقانلارمۇ شۇلار. شۇنىڭ ئۈچۈن، ئۇلارنىڭ ئالدىغا قىلىچىمىزنى پۇلاڭلىتىپ بارغاندىن كۆرە، قىلىچنى چاپانىڭ پېشىگە تىقىۋېلىپ، يارىشىپ قالايلى دەپ كۆلۈپ بارغىنىمىز تۈزۈك. كۆلۈپ تۇرساڭ يولۋاسمۇ تەگمەيدۇ، دىگەن گەپ بار. قىلىچ ياندا ئېسىقلىق تۇرسا، ھەممە ئادەم كۆرىدۇ. ئۇنى كۆڭۈلدە يوشۇرساڭ، شاياتۇنلارمۇ سېزەلمەيدۇ. مانا بۇنىڭ ئېتى پاراسەت. جەڭدە كۆچكە ئەمەس، پاراسەتكە تايىنىش لازىم، بىر ئادەم كۆچ بىلەن ئون رەقىبنى يېڭەلمىگەن بىلەن، پاراسەت بىلەن ئونىڭ رەقىبىگىمۇ تاقابىل تۇرالايدۇ... بايا مۇشاۋىر ئاساۋ ئاتنى مىسال كەلتۈرۈپ، ئۇنى قامچىلاپ تۇرۇپ ئىگەرلەش لازىم، دىدى. مېنىڭچە، ئاساۋ ئاتنى قامچىلاشقا قارىغاندا، دۇمبىسىنى ئاستا سىلاپ تۇرۇپ، ئىگەرلىۋېلىش ئاسانراق. تۇىكىنى يېتىشىغا سىلىسا، ئاساۋ ئاتمۇ يۇۋاشلاپ قالىدۇ. مەقسەت ئۇنى ئىگەرلەپ مىنۋېلىش بولغاندىن كېيىن، ئىشنىڭ ئاسىنىغا تۇرغان ياخشى.

قېرى مۇشاۋۇر بىلەن مۇپەتتىش ئۇنىڭ بۇ «دانىشمەنلىگى»گە قايىل بولغاندەك، باشلىرىنى تىنماي لىڭشىتىپ ئولتۇراتتى.

ــ شۇنىڭ ئۈچۈن، ــ دەپ داۋام قىلدى ياڭ جاڭجۇڭ، ــ سىز مۇپەتتىشنى ئىككى كۈن ئىچىدە يولغا چىقىشقا بۇيرۇيسەن. بەي ۋىنچاۋ بىلەن شامەخسۇت ۋاڭغا مېنىڭ گەپلىرىمنى ئېيتىق چۈ- شەندۇرۇڭ ۋە ئۇزىڭىز تەشەببۇسكارلىق بىلەن يەرلىكلەردىن لا- يىق ئادەملەرنى تېپىپ، يارىشىش توغرىسىدا تۆمۈرگە ئەلچىلىككە چىقىرىڭ. قانچە راسخوت كەتسە مەيلى، لازىم تېپىلغاندا، ئۇزىڭىزمۇ چىقىڭ. گەپ ناھايىتى يۇمشاق بولسۇن. قۇرۇت ئۇزىنىڭ يۇمشاقلىغى بىلەن ھەرقانداق قاتتىق ياغاچنى يەۋېتىدۇ ئەمەسمۇ؟ مۇۋاپىق پەيتتە، ھاپىز يىڭجاڭ بىلەن نىياز يىڭجاڭنىڭ چېرىك- لىرىنى رەتكە سېلىپ، ئۇچ ئاتلىق باتالىيون ئەۋەتىمەن. بۇ ئۇيـ- غۇر ـ مۇسۇلمان باتالىيونلىرى تاقىقا يېقىنلاشماي، يىراقتا باراڭ كۆرسىتىپ تۇرىدۇ. ئەگەر تۆمۈر ياخشىلىقچە ئەل بولمىسا، يەنە بىر توپچى ۋە ئىككى پىيادىلەر باتالىيونى يېتىپ بارىدۇ. ئۇ چاغدا، قىلچىمىزنى قانغا قانچە كۆپ مىلساق شۇنچە ياخشى.

«ئۇيغۇر ـ مۇسۇلمان باتالىيونلىرى» دىگەن گەپنى ئاڭلاپ، قېرى مۇشاۋۇر بىلەن مۇپەتتىشنىڭ كۆزلىرى چەكچىيىپ كەتتى.

ــ جاڭجۇڭ ئاللىرى، ــ دىدى قېرى مۇشاۋۇر، ــ بۇ ئۇيغۇر ـ مۇسۇلمان چېرىكلىرىگە ئىشەنگىلى بولامدۇ؟ بۇ خەقنىڭ ئۇزىدە «قاغا قاغىنىڭ كۆزىنى چوقۇمايدۇ» دىگەن گەپ بار ئىكەنغۇ؟

ــ مەنمۇ شۇنداق ئويلايمەن. جاڭجۇڭ ئاللىرىنىڭ ئۇيغۇر مۇسۇلمانلىرىدىن ئەسكەر ئېلىپ، ھەتتا ئۇلارنى مۇستەقىل باتالـ- يون قىلىپ قويغانلىقلىرىغا بىزنىڭ يۇقۇرى دەرىجىلىك ئەربابلىرىمىز ئىچىدە پىكىر كۆپ، ــ دىدى مۇپەتتىش جىددى قىياپەتتە.

ياڭ جاڭجۇڭ كۈلۈپ كەتتى ۋە ئۇزىنى يۇمشاق دىۋانغا تاشـ- لاپ، خاتىرجەم سۆزلەشكە باشلىدى:

ــ شۇنداق، بەزى ئەربابلارنىڭ بۇ مەسىلىدە ماڭا قارشى

پىكىردە ئىكەنلىگىنى بىلمەن. ئۇلار شىنجاڭنىڭ ئەھۋالىنى بىلىـ
مىگەچكە، مېنىڭ ئۇيغۇر ـ مۇسۇلمان باتالىيونلىرىنى تەشكىل قىلىـ
شىمنىڭ مۇھىملىغىنى چۈشەنمەيدۇ. مەن بۇرۇن تەشكىللىگەن بەش
ئۇيغۇر ـ مۇسۇلمان باتالىيونىنىڭ ئىلى ئىسيانچىلىرىنى باستۇرۇشتا
قانچىلىك مۇھىم رول ئوينىغانلىغىنى سىلەر ياخشى بىلىسىلەر،
سىلەر مېنىڭ ئەڭ ئىشەنچلىك كىشىلىرىم بولغاچقا، سىلەرگە ئوچۇق
ئېيتاي: مېنىڭ ئۇيغۇر ـ مۇسۇلمان باتالىيونلىرىنى تەشكىل قىلىشتىـ
كى بىرىنچى مەقسىدىم شۇلار ئارقىلىق ئۆز خەنزۇلىرىمىزنى تىزگىنـ
لەشتىن ئىبارەت. چۈنكى ئىچكىرىدىن چىققان ئەمەلدار، ئەسكەر
ۋە كۆچمەنلەر بۇ يەرگە كەلگەندىن كېيىن، ماڭا قارشى قۇتۇرايـ
دۇ. ئاتالمىش سۇڭ جۇڭشەن مەسلىگىنى تەرغىپ قىلىپ، پاراكەندىـ
چىلىك تۇغدۇرىدۇ. توغرىسى مېنىڭدىن ھوقۇق تالىشىدۇ. مۇنداق
بولغاندا، بۇ ئۆلكىنى ئۇزۇن مۇددەت تىنچ ـ ئامان ئىدارە قىلغىلى
بولمايدۇ. دىمەك، شىنجاڭغا كېلىدىغان ئاپەت يەرلىك خەلقتىن
ئەمەس، ئىچكىرىدىن ئېقىپ چىققان ئەمەلدار، ئەسكەر ۋە كۆچـ
مەنلەردىن كېلىدۇ ۋە كەلمەكتە. شۇڭا ئۇلارنىڭ ئارىسىغا يەرلىك
خەلقتىن ئېلىنغان ئەسكەرلەردىن تەقىۋەتمىگىچە، شىنجاڭنىڭ
ئامانلىغىنى ساقلاشتىن مەڭگۈ ئۈمىت يوق. ئۇيغۇرلارنى خەنزۇـ
لارغا، خەنزۇلارنى ئۇيغۇرلارغا قارشى قىلىپ قويغاندىلا، بۇ مەقـ
سەتكە يەتكىلى بولىدۇ. مەن خەنزۇ، ئۇيغۇر، قازاق، موڭغۇل ۋە
باشقا مىللەتلەرنىڭ ئىتتىپاقلىشىپ قېلىشىدىن ناھايىتى قورقىمەن.
ماڭارىپ بىلەن كۆزى ئېچىلىپ قېلىشتىن تېخىمۇ قورقىمەن. مىلـ
لەتلەر ئاڭ ـ سەۋىيىلىك بولۇپ، ئىتتىپاقلىشۋالسا، ئۇلارنى باشقۇرـ
ماق تەس، نادان ھالەتتە بولۇنۇپ تۇرسا، ئىدارە قىلماق ئاسان.
شۇڭا قايسى جەھەتتىن بولىسىۋۇن، كۈچ تەڭپۇڭلۇغىنى ساقلاش
مۇۋاپىق. ئۇلارنى ھەرگىزمۇ چوڭ ئىتتىپاقلىققا ئىگە قىلدۇرماسلىق
لازىم. شۇنداق بولغاندا، ھەرقايسى ئۆز غېمى بىلەن بولۇپ كېتىپ،
ئىسيان قىلالمايدىغان بولىدۇ. ئىككىنچىدىن، ئۇيغۇرلاردا «ئۆز گۆـ

شىنى ئۆز يېغى بىلەن قوروش» دىگەن گەپنىڭ بارلىغىنى ئاڭلـ
دىم. دەرۋەقە، قوينىڭ گۆشىنى ئۆزىنىڭ يېغى بىلەن قورۇسا، ھەم تاتـ
لىق، ھەم تېجەشلىك بولىدىكەن. ئۇيغۇرلاردا يەنە «سېپى ئۆزىدىن»
دىگەن گەپمۇ بارئىكەن. بۇنىڭ مەنىسى ئادەتتە پالتىنىڭ سېپى
ياغاچتىن بولىدۇ، پالتا بېرىپ ياغاچنى كېسىدۇ دىگەن بولىدىكەن.
دەرۋەقە، پالتىنىڭ سېپى تۆمۇر ياكى باشقا مېتالدىن بولسا، قولنى
قېقىپ ئاغرىتىدۇ، شۇنداق بولغاندىن كېيىن، ئەگەر ئۇيغۇرـمۇـ
سۇلمان پۇقرالار ئىسيان كۆتەرسە، مەسىلەن، قۇمۇلدىكى تۆمۇر
بىلەن تۇرپاندىكى مۆيدىنگە ئوخشاش، ئۇلارنى ئۆز كىشىلىرىنىڭ
قولى بىلەن باستۇرغاندا، بىر چالمىدا ئىككى پاختەك سوقسەن،
يەنى ئۆلگىچىمۇ، ئۆلتۈرگىچىمۇ، شۇلارنىڭ ئۆزى بولىدۇ. سېنىڭ قولۇڭغا
قان يۇقمايدۇ. بۇ قەدىمقى دانىشمەنلەرنىڭ «ياتنى ياتنىڭ قولى بىلەن
ئىدارە قىلىش» دىگەن سۆزىنىڭ دەل ئۆزى. دىمەك، ئۇيغۇر ـ مۇسۇلـ
مانلاردىن پايدىلىنىشنى بىلىمىسەم، مېنىڭ شىنجاڭدا پۈت تىرەپ تۇرالىشىم
مۇمكىن ئەمەس. سىلەر ئېيتقان ئەرباپلار مەندىن نارازى بولغان
بىلەن ئۇيغۇر ـ مۇسۇلمانلار مېنى «خاۋاجاڭجۇڭ» دەپ ماختاۋاتـ
دۇ. ئۇ ئەرباپلارمۇ بىر كۈنى بولمىسا، بىر كۈنى چۈشىنىپ قالىدۇ.

شۇ گەپلەردىن ئىككى كۈن كېيىن، مۇپەتتىش جاڭ سەيتىڭ
ياڭ جاڭجۇڭنىڭ ئامبال بەي ۋىنچاۋ بىلەن شامەخسۇت ۋاڭغا يازـ
غان مەخسۇس خەتلىرىنى ئېلىپ، بىرنەچچە مۇھاپىزەتچى بىلەن
ئالدىراش يولغا چىقتى. ئۇلارنى قۇمۇلغا تېزرەك يېتىپ بارسۇن دەپ،
جاڭجۇڭ يامۇلدىن ھەربىرىگە ئىككىدىن ياخشى ئات قوشۇپ بېرىلدى.

مۇپەتتىش جاڭ سەيتىڭ يولغا چىقىشتىن بىر كۈن بۇرۇن،
ياڭ جاڭجۇڭ بەي ۋىنچاۋغا جىددى تېلېگراممىا يوللىۋەتتى. بۇ تېـ
لېگراممىا بىرنەچچە ئېغىز سۆزدىنلا ئىبارەت ئىدى:

«مېنىڭ شەخسى ۋەكىلىم يېتىپ بارغىچە، تۆمۇرنى ئەلچـ
لىك يولى بىلەن گەپكە تۇتۇپ تۇرۇڭلار. ھەرگىز ئۇنىڭ چىشىغا
تېگىپ قويماڭلار!»

يىگىرمە ئالتىنچى باپ

پاجىئەنىڭ باشلىنىشى

ئادەم قانچە كۆچلۈك بولسا، ئۇنىڭ
ھاياتى شۇنچە ئېغىر بولىدۇ.

ــ «ئىلياداا»① داستانىدىن.

1

بۇ تېلېگراممىا بەي ۋىنچاۋنى ناھايىتى خاپا قىلدى. ئۇ، ئاچچىقىنى ئەپىۋىدىن ئالماقچى بولغاندەك، يېنىچە يېتىپ، ئەپىۋىن غاڭزىسىنى قاتتىق ـ قاتتىق شوردىدى ـ دە، «ئەلچى، ئەلچى! يەنە ئەلچى ئەۋەتكىدەكمەن تېخى! بۇ ياۋايىلارغا ئەلچى ئەمەس، ئەمدى ئوقچى ئەۋەتىش لازىم ئىدى!» دەپ كوتۇلداپ كەتتى. ئەمما، نىمە چارە؟ بۇ ياڭجاڭجۇڭنىڭ پەرمانى. شۇڭا، بەي ۋىنچاۋ

① مىلادىدىن بۇرۇنقى ۸-ئەسىرلەردە ياشىغان مەشھۇر يۇنان شائىرى ھومېرنىڭ ئەسىرى.

تۆمۈرنى سۆھبەت ئۈستىلىگە دەۋەت قىلىشقا يەنە ئەلچى چىقىرىشقا مەجبۇر بولدى. بىراق، تۆمۈر خەلپە بۇ قېتىممۇ ئەلچىلەرنى قوبۇل قىلمىدى. بۇ ئەھۋال بەي ۋىنچاۋنىڭ ئوغىسىنى تەخىمۇ قايىنىتىۋەتتى.

بۇ كۈنلەردە تۆمۈر خەلپىنىڭمۇ كۆڭلى پەرىشان ئىدى. چۈنكى ئۆز يېقىنلىرىدىن بولغان سەيپۇڭ توختىنىڭ نىيىتىنى بۇزۇپ، گاھ ئوچۇق، گاھ يوشۇرۇن قۇتراپ يۈرگەنلىگى تۆمۈرگە مەلۇم ئىدى. سەيپۇڭ توختىنىڭ: «تۆمۈراخۇن خەلپە بولۇۋېلىپ مۇرادىغا يەتتى، بولمىسا، نىمشقا شەھەرگە ھۇجۇم قىلىپ شامەخسۇتنى ئۆرۈۋەتمەيدۇ» دىگەن غەرەزلىك گەپلىرىگە بىرقىسىم كىشىلەرنىڭ، ھەتتا قارا بوسۇق بىلەن خوجىنىياز پالگانىنىڭمۇ ئىشىنىپ قالغانلىغى ھەممىدىن قاتتىقراق ئەلەم قىلاتتى. ئاخىر، تۆمۈرخەلپە سەيپۇڭ توختى بىلەن يۈزتۈرا سۆزلىشىپمۇ كۆردى. ئەمما ئۇ، مىڭ يەردىن قەسەم ئىچىپ، ئۆدەككە سۇ يۇقىمىغاندەك ھچقايسى گەپنى بوينىغا ئالمىدى. بەش يۈز يىلقا، ئىككى يۈز تۆگە مەسلىسىگە كەلگەندە، «تىرىكلىكىمۇ پۇل كېرەك، ئۆلۈككىمۇ پۇل، ئۇنداق بولمىسا، نىمشقا جاندىن كېچىپ بۇ يېغىلىقنى قىلىۋاتىمىز. مەن ئۇنچىلىگىنى ئالغان بولسام، قالغىنى تۇرۇپتۇغۇ! ئىككى چىلەك ئالغانغا دەريانىڭ سۈيى تۈگەپ كېتەمتى» دەپ بېزدىرىپ تۇرۇۋالدى. تۆمۈرخەلپە ئاچچىغىغا چىدىماي «ھەي توختى، ھەي توختى! سەن نىمە قىلاي دەيسەن؟ شۇنچە قېرىنداشلىرىمىزنىڭ ئىسىق قانلىرى مۇشۇنداق ئىشلارئۈچۈن ئاققانمىدى، مەن باشتا ساڭا ئەجەپ ئىشىنىپ كېتىپتىمەن، ھەممە گۇنا ئۆزۈمدە» دەپ بارمىغىنى چىشلەپ ئۆزىگە كايىيىتتى. ئەمما، سەپەرقۇل ئېيتقاندەك، بەدەنگە چىققان بۇكۆيدۈرگىنى ۋاقتىدا داغلىۋەتمىسە، ئاقىۋىتى يامان بولىدىغانلىغىنى بىلىپ تۇرسىمۇ، بۇ ئىشقا پەقەت قولى بارمايىتتى. ئۇنىڭ ئۈستىگە، ئىنىسى شاكىرنىڭ تۇرپاندىن ئېلىپ كەلگەن خەۋەرلىرىمۇ، تۆمۈرخەلپىنىڭ كۆڭلىنى پەرىشان قىلماقتا ئىدى. شاكىرنىڭ ئېيتىشىچە، ئۇ، تۇرپاندىكى مۇيدىن خەلپىنىڭ ئۆيىدە

هىلىقى گامازا تۇنگان بىلەن ئۇچرىشىپتۇ. گامازا تۇنگان ئۇرۇمچىدىكى بىرمۇنچە ئەھۋاللارنى سۆزلەپ بېرىپتۇ: يۇمن شىكەي جۇڭخۇا مىنگو ۋاقىتلىق مەركىزىي ھۆكۈمىتى نامىدىن شىنجاڭدىكى ۋاڭ-گۇڭلارنىڭ بارلىق ئىمتىيازلىرىنى ساقلاش، ئۇلارنى قوغداش توغرىسىدا ياڭ جاڭجۇڭغا بۇيرۇق چۈشۈرۈپتۇ. ياڭ جاڭجۇڭ شامەخسۇتنى قوغداپ قېلىش ئۈچۈن، نۇرغۇن چېرىك توپلاۋېتىپتۇ. دىمەك، شامەخسۇتنى ئۆرۈۋەتكەن تەقدىردىمۇ، ۋاڭلىق تۈزۈم يەنىلا ساقلىنىپ قالىدىكەن. شامەخسۇت تەختتىن چۈشسە، ئورنىغا ئۇنىڭ ئوغلى ۋاڭ بولىدىكەن. شۇڭا، «بۇ قانداق گەپ بولدى؟ — دەپ بىئارام بولاتتى تۆمۇر خەلپە، — مەن ئۇرۇمچىدىكى چاغدا، گامازا تۇنگاننىڭ ئۆيىدە كۆرۈشكەن ھىلىقى ئادەم: جۇڭخۇا مىنگو قۇرۇلسا، خانلىق تۇگەيدۇ، بىرخان ئۆلسە، ئورنىغا ئوغلى خان بولىدىغان ئىشلار قالمايدۇ، ۋاڭلارمۇ شۇنداق بولىدۇ دىمىگەنمىدى؟ ئەمدى ئۇنىڭ دىگىنىدەك بولمآي قالدىغۇ؟ بۇ جۇڭخۇا مىنگونىڭ ئىككى يۈزى بارمۇ نىمە، ئىچكىرىگە بىرخىل، بىزگە بىرخىل قارايدىغان؟! شۇ ئادەم ھازىر نەدىكىن، بۇنى بىرسوراپ باقسام بولاتتى!»

تۆمۇرخەلپە ئەنە شۇنداق كۆڭۈل پەرىشانلىغى بىلەن نىمە قىلىشنى بىلەلمەي تۇرغان كۈنلەردە، ياڭ جاڭجۇڭنىڭ شەخسى ۋەكىلى جاڭ سەيتنىڭ قۇمۇلغا كېلىپ، دەرھال ئۆز ئىشىغا كىرىشتى. ئۇ، ئامبال بىلەن شامەخسۇتقا ياڭ جاڭجۇڭنىڭ خەتلىرىنى تاپشۇرغاندىن تاشقىرى، «جاڭجۇڭنىڭ دانىشمەنلىگى»نى بىرمۇنچە ماختاپ، تاققا يەنە ئەلچى چىقىرىشنى تەلەپ قىلدى.

بۇ قېتىم ئەلچىلىككە تاللانغان يەرلىك مۆتىۋەرلەر ئىچىدە ئۆلىمالاردىن باشقا، ھەسەن بالاھاجى بىلەن شائەخمەتباي دىگەن كىشىمۇ بارئىدى. شائەخمەتباي قۇمۇلدا يەرلىشىپ قالغان تاتار سودىگەرلىرىدىن بولۇپ، ئۆزى ئوقۇمۇشلۇق كىشى ئىدى. بۇ، ئوتتۇرا بوي كەلگەن كەڭ پىشانىلىك سىرىق ساقال كىشىنى

قۇمۇل تاغلىقلىرىمۇ تونۇيىتتى. چۈنكى، ھەرىيلى تاغ رايونلىرىدىن نۇرغۇن مىقداردا يۇك، تېرە، ئۇچەي ئېلىپ، ئۇرۇمچىدىكى رۇس فىرمىلىرىغا ئۆتكۈزەتتى ۋە بۇ فىرمىلاردىن گەزلىمە، قەن، شېكەر، شام ـ سەرەڭگە، كىرىسىن قاتارلىق ماللارنى ئېلىپ، قۇمۇلغا كەلتۈرەتتى. بۇ سودىدا شامەخسۇت، ھەسەن بالاھاجى ۋە شائەخمەتباي بىر شىركەت بولۇپ، ئاساسىي مەبلەغ شامەخسۇتنىڭ ئىدى. ئېنىق بىر ھۆججەتتىكى مەلۇماتقا قارىغاندا، ۋاڭنىڭ يالغۇز مۇشۇ بىر شىركەتكە قوشقان مەبلىغى سەككىز مىڭ يامبۇ، ئون مىڭ سەركۈمۈش ئاقچىغا يەتكەن. تۆمۈرخەلپە قوزغىلاڭ كۆتەرگەندىن باشلاپ، تاغ يوللىرى ئېتىلىپ قالغاچقا، بۇ شىركەتنىڭ خام مال مەنبەسى ئۈزۈلۈپ قالغان ئىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن، شائەخمەتبايمۇ ھەسەن بالاھاجىغا ئوخشاشلا، قوزغىلاڭنىڭ تىنچ يول بىلەن بىر ياقلىق قىلىنىپ، تاغ يوللىرىنىڭ ئېچىلىشىغا تەقەززا ئىدى.

شۇ سەۋەپتىن، شائەخمەتباي ئەلچى بولۇشقا دەرھال رازىلىق بىلدۈردى. ئەمما، خۇددى ھەسەن بالاھاجى تۇنجى قېتىم ئەلچىلىككە چىقىدىغان چاغدا، نوشىرۋان تەپچىنىڭ باش ئەلچى بولۇشىنى تەلەپ قىلغىنىدەك، شائەخمەتبايمۇ، بۇ قېتىم ئەلچىلەر تەركىۋىگە نورۇز داموللىنىڭ كىرگۈزۈلۈشىنى ئۆتۈندى. چۈنكى، نورۇز داموللىنىڭ «مەھكىمەئى شەرئىيە»دە مۇقىم ۋەزىپىسى بولمىسىمۇ، ئۇزۇن يىللىق مۇدەررىسلىك قىلىش جەريانىدا نۇرغۇن شاگىرت يېتىشتۈرۈپ، ئۆزىنىڭ ئىلىم ـ ئەخلاقى بىلەن خەلق ئىچىدە يۇقۇرى ئابرويىغا ئېرىشكەنلىگىنى ئۈچۈن ياخشى بىلەتتى. ئۇنىڭ پىكىرىچە، تۆمۈر خەلپىگە پەقەت مۇشۇ ئادەملا تەسىر كۆرسىتەلىشى مۇمكىن ئىدى.

مۇپەتتىش جاڭ سەيتىڭ شائەخمەتباينىڭ بۇ ئىزاھلىرىنى ئاڭلىغاندىن كېيىن، ئۇنىڭ تەكلىۋىگە دەرھال قوشۇلدى. بىراق، نورۇز داموللا ھاشىرتەپچىنىڭ سۈيىقەستى بىلەن خېلىدىن بېرى

زىنداندا ياتاتتى. شامەخسۇت ۋاڭ مۇپەتتىش جاڭ سەيتىكۈنىڭ گىپىنى يىرالماي، نوروز داموللىنى زىنداندىن چىقىرىشقا مەجبۇر بولدى ۋە ئۇنىڭدىن كەچۈرۈم سوراپ، ئەھۋالنى چۈشەندۈردى.

ــ چىڭ گاڭ غوجامنىڭ ئىلتىپاتىغا رەھمەت، ــ دىدى نوروز داموللا، مەغرۇر قىياپەتتە، ــ ئەپسۇسكى، تاغدىكى قېرىنداشلارنىڭ ئالدىغا بېرىپ، قولۇڭلاردىكى ياراقنى تاشلاپ، ياڭ جاڭجۇڭغا ئەل بولۇڭلار دىيىشكە مېنىڭ تىلىم بارمايدۇ.

ــ ئۇنداق دىمىسلە داموللام! چىڭ گاڭ غوجام بىلەن ياڭ جاڭجۇڭغا خىزمەت قىلىش ــ بىزپۇقرالارنىڭ زىممىمىزدىكى قەرز، ــ دىدى شائەخمەتباي سەل جىددىلىشىپ.

ــ ئۇنىكەن ئۇلۇغلار: كىمىكى ئۆز خەلقىنىڭ دۈشمىنىگە خىزمەت قىلسا، ئۇ رەھىمەت ئورنىغا لەنەت ئاڭلايدۇ، دىگەن. مېنى بۇ ئىشقا زورلىمىسلا، باي!

ــ بۇ قانداق گەپ؟ بىزخىزمەت قىلساق، ئۆز پاشايىمىزغا قىلىمىز ئەمەسمۇ؟

ــ توغرا دەيدىلا، ئەمما، شەيخ سەئدى رەھمەتۇللائەلەيھى مۇنداق دىگەن: «پادىشالارغا خىزمەت قىلىشنىڭ ئىككى تەرىپى بار، بىرى ــ قوساق تويدۇرۇش، ئىككىنچىسى ــ ئۆلۈم!» ھالبۇكى، ھازىر مېنىڭدە قوساق تويدۇرۇش تاماسى يوق. يەيدىغىنىمنى يىدىم، ئىچىدىغىنىمنى ئىچتىم. ئەمدى ئۆز نەپسىم ئۈچۈن ئۆز قېرىنداشلىرىمنى ئۆز تىلىم بىلەن باغلاپ بېرىشكە ئاجىزلىق قىلىمەن.

ــ ئۇنداق بولسا، سىزگە ئۆلۈم جايىز بولۇپ قالدى، ــ دىدى شامەخسۇت ساقلىنى سىقىملاپ.

ــ شۇنداق تەقىسىر. شەيخ سەئدى ھەزرەتلىرى يەنە «ئەگەر ئابىھاياتنى ئابرويغا ساتىدىغان بولسا، ئەقىللىق كىشىلەر ئۇنى ئالمايدۇ. چۈنكى پەسكەشلىك ۋە ھاقارەت بىلەن ياشىغاندىن، ئىززەت ۋە ئابروي بىلەن ئۆلگەن ياخشى» دىگەن ئىدى.

سورۇننى جىمجىتلىق باستى. شامەخسۇت ۋاڭنىڭ كۆزلىرى

چانىغىدىن چىقىپ كېتەي دىدى. ھاشىرتەيجى نوروز داموللىغا ئاستىرىتتىن ئالىيىپ ئولتۇراتتى. شائەخمەتباي خىجىل بولۇپ قالغاندەك يەرگە قارىۋالدى. تۇڭچى ئارقىلىق ھەممە گەپنى ئاڭلاپ ئولتۇرغان مۇپەتتىش نوروز داموللىغا دىققەت بىلەن قاراپ «توۋا، بۇ ياۋايى خەق ئىچىدە مۇنداق ئادەملەرمۇ بار ئىكەن. بۇنى تۇنجى قېتىم كۆرۈۋاتىمەن. تۆمۈردىنگەن ئىسيانچىمۇ شۇنداق بولسا كېرەك. ئەگەر بۇ خەقنىڭ ھەممىسى، ھەتتا يېرىمى مۇشۇ ئادەملەردەك بولۇپ كەتسە، ئۇلارنى كىم بوي سۇندۇرالايدۇ؟ ياق، بۇنداقلارنىڭ بىرسىنىمۇ تىرىك قويماسلىق كېرەك» دەپ ئويلاپ ئولتۇراتتى.

شامەخسۇت ئورنىدىن چاچراپ قوپۇپ، «مىرغەزەپ!» ① دەپ ۋاقىرىدى. مۇپەتتىش جاڭسەيتىڭ: «سەۋرى قىلىشلىرىنى سورايمەن. ھازىرچە ئۇنىڭ لازىمى بار، كېيىن ئۆلتۈرسەكمۇ كېچىككەن بولمايمىز» دەپ توسۇپ قويدى.

نوروز داموللا يەنە زىندانغا تاشلاندى.

تۆمۈر خەلپە بۇ قېتىم شائەخمەتباي باشچىلىغىدىكى ئەلچىلەرنى شەخسەن ئۆزى قوبۇل قىلغان بولسىمۇ، سۆھبەتتىن ھىچقانچە نەتىجە چىقمىدى. تۆمۈر خەلپە: «شامەخسۇت ۋاڭنىڭ جاساق تۈزۈمى بىكار قىلىنسۇن، بىزمۇ باشقا مىللەتلەر بىلەن تەڭ ھوقۇقتا ياشايدىغان بولۇشىمىز كېرەك. ئۇنداق بولمايدىكەن، سوقۇشقىنىمىز سوقۇشقان» دەپ تۇرۇۋالدى ۋە پەقەت ئەلچىلەرنىڭ «سودىگەرلەر ئون ئىككى تاغنىڭ قايىسىسىغا چىقسا، بۇنىڭغا يول بەر سەڭلار» دىگەن بىرلا تەلىۋىگە دەرھال رازىلىق بىلدۈردى، «بىز شۇ كەمگىچە ھىچكىمنىڭ يولىنى توسقىنىمىز يوق. يولنى توسقانلار ۋاڭنىڭ ئادەملىرى» دىدى تۆمۈر خەلپە.

ئەمدىيەتتە، بۇ مەسىلىنىڭ ئوتتۇرىغا چۈشكەنلىگىدىن

① مىرغەزەپ — گۇناكارلارنى جازالىغۇچى جاللات بېشى.

تۆمۈر خەلپە ناھايىتى خوشال ئىدى. چۈنكى، بۇ كۈنلەردە قوزغىلاڭچىلار ئاشلىق ۋە باشقا لازىمەتلىكلەردىن قىسىلىپ تۇراتتى. شەھەر ۋە يېزىلاردىن كېلىپ قوشۇلغانلارمۇ ئائىلە ۋە ئۇرۇق-تۇققانلىرى بىلەن خەۋەرلىشەلمەي قالغان ئىدى.

ئەلچىلەر قايتىپ كېلىپ، ئەھۋالنى مەلۇم قىلغاندا، مۇپەتتىش جاڭ سەيتىڭ خوشال بولۇپ كەتتى، ئۇ: بۇ ياخشى باشلىنىش بوپتۇ. سىلەردە مۇسۇلمانچىلىق ئاستا-ئاستا دىگەن ماقال بارلىغىنى ئاڭلىدىم. بۇ، كالا ھارۋىسىدا توشقان تۇتۇش دىگەن گەپكە بىرئاز ئوخشايدىكەن. ھازىرچە، شۇنچىلىك يۇمشىغان بولسا، بۇنى جاڭجۇڭ جاناپلىرىغا دەرھال مەلۇم قىلىش كېرەك،— دىدى. شامەخسۇت ۋاڭمۇ رازى بولدى.

تاغ يوللىرىنىڭ ئېچىلغانلىغى سودىگەرلەردىنمۇ تولاراق دىخانلارنى خوشال قىلدى. چۈنكى ئۇلار تاغدىكى قېرىنداشلىرىغا ئەۋەتىدىغان سوغا-سالاملىرىنى بۇ كەمگىچە ناھايىتى تەسلىكتە، ھەتتا جاندىن كېچىپ تۇرۇپ، ئاران-ئاران يەتكۈزۈپ تۇراتتى. شۇڭا ئۇلار «ئەمدىغۇ ھاشىر تەيجىنىڭ ئادەملىرى تاغ تەرەپكە نىمىشقا قارىدىڭ دەپ، قامچا بىلەن ساۋاپ يۈرمەس» دىيىشەتتى.

قوغۇن-تاۋۇز پىشىش بىلەن بەزى دىخانلار يوغان سۆكەن، بەزىلىرى تاغار ئارتىلغان ئىشەكلىرىنى ھەيدەپ تاققا مېڭىشتى، تۆمۈر خەلپىنىڭ يۇرتى «بوغاز» كەنتىدىكى دىخانلار ئون كالا ھارۋىسىدا قوغۇن چىقاردى. يىگىتلەر بۇ قوغۇنلارنى ھارۋىدىن چۈشۈرۈۋاتقاندا، قاسىم قىزىق بىرلا سەكرەپ، ھارۋىنىڭ شوتىسىغا چىقىۋالدى-دە، ئۇلارغا يارەملىشىۋېتىپ:

خەمەكتۇر، خەمەكتۇر،
خەمەك ئوتتۇز پىلەكتۇر.
ھەرخەمەكنىڭ تەمىلى
بىر بىرىدىن بۆلەكتۇر.

دەپ ۋاقىراشقا باشلىدى. ئەتراپتىكى يىگىتلەرنىڭ بىرى «ھە، تەمىسلىنىمۇ قوشۇپ ئېيتمامسەن» دىدى. قاسىم قىزىق بىر قوغۇننى قولىغا ئېلىۋېلىپ، گەپ باشلىدى:

ــ ئاڭلىمىدىم دىمەڭلار، قوغۇننى يالغۇز يىمەڭلار، زىدە قوغۇن ــ ئۇشۇقنىڭ، تاۋۇز دىگەن سىيگەكنىڭ، قارا كاۋا ــ ئوساغاقنىڭ، چاقوغۇن ــ ئوغرىنىڭ، چىلگە دىگەن بەزگەكنىڭ، بىشەكشىن ــ قارنى ياماننىڭ، قارىقاش ــ چىرايلىقنىڭ، كۆكچى ــ نوچىنىڭ، بىسۋالدى ــ پوچىنىڭ، شېكەر سۈيى ــ خېنىمنىڭ، ئاقناۋات ــ جېنىمنىڭ، قوتۇر كۆكچى ــ ئەخمەقنىڭ، پوستى پىياز ــ قاسساپنىڭ، ئۈمبە ــ دۈمبە ــ كاززاپنىڭ ...

ــ خەمەكتۇر ــ خەمەكتۇر، خەمەك ئوتتۇز پىلەكتۇر دىگىنىڭ قېنى، ئوتتۇزغا توشقۇزالمىدىڭغۇ، ــ دىدى ئاپىتاپتا كۆيۈپ، قارىداپ كەتكەن ئەنسارى چاقچاق قىلىپ.

قاسىم قىزىق: «كەم يېرىنى سەن توشقۇز، ھەي ئەنسارى قارا قوڭغۇز» دەپ ھەممىنى كۈلدۈرۈۋەتتى.

چوڭلار ئارىسىدا قاراپ تۇرغان تۆمۈر خەلپىمۇ قاقاقلاپ كۈلۈۋەتتى.

بىراق، بۇ كۈلكە ئۇزۇنغا بارماي قايغۇغا ئايلاندى.

2

ھەسەت ــ داۋاسىز دەرت.

ئۇ بىر ئوتتۇركى، لاۋىلداپ
يانغاندا، ھۆل ــ قۇرۇقنى تەڭلا كۆيدۈرەر.

ــ «كەلىلە ــ دەمنە» دىن

بۇ كۈنلەردە، سەيپۇڭ توختى قۇلىغىغا گەپ خوشياقمايدىغان، گىپلىدىن غىزا ئۆتىمەيدىغان، كېچىلىرى ئۇخلىيالماي، يىلاندەك

تولغىنىدىغان بولۇپ قېلىۋاتاتتى. ئۇنىڭ سوزۇنچاق كەلگەن سىدام يۈزىكۆندىن ـ كۆنگە سارغىيىپ، پاكا، رەزگى گەۋدىسى تېخىمۇ كىچىكلەپ كېتىۋاتقاندەك كۆرۈنەتتى. ئۇنىڭ ئۆزىگە بولسا، كىمدۇ بىرسى يۈرىگىنى چىمداۋاتقاندەك ياكى ئۆمۈچۈككە ئوخشىغان بىر نەمە ئىچىگە كىرىۋېلىپ، يۈرەك ـ باغرىنى قامىلاپ ئالغاندەك سېزىلەتتى. تۆمۈر خەلپىنى ھەر كۆرگەندە، ئۇچىيى ئۇزۇلۇپ كېتىۋاتقاندەك بولۇپ، رەڭگى ئۆڭۈپ كېتەتتى ـ دە، كىمدۇ بىرسى ئۇنىڭ قۇلىغىغا «چاپسان بول! نىمىنى كۈتۈپ تۇرىسەن؟ ئەمدى پۇرسەتنى ئۆتكۈزۈۋەتسەڭ، كېيىنكى پۇشايمان ئۆزەڭگە دۈشمەن بولۇپ قالمغاي» دەۋاتقاندەك تۇيۇلاتتى.

سەيپۇڭ توختى ئاخىر چىدىمىدى. ئۇ، تۆمۈر خەلپىنىڭ ئەتە تۆرۈك تەرەپكە بارماقچى بولغانلىغىنى ئاڭلاپ، تاڭ سەھەر ـ دە ھىچكىمگە كۆرۈنمەي، تۆرۈك يولدىكى قېلىن ئازغانلىققا يوشۇرۇندى.

چاشكا ۋاقتىدا، قورايدىن تۆرۈككە كېلىۋاتقان ئۇچ ئاتلىق كۆرۈندى. ئوتتۇرىدا كۆك بوز ئاتقا مىنگەن تۆمۈر خەلپە، ئوڭدا قارا تورۇققا مىنگەن خوجىنىياز پالگان، سولدا جەدە قاشقىغا مىنگەن ئامانقۇل بىر ھارۋا ماڭغىدەك شىغىرتما يولدا① يانمۇ ـ يان كېلىۋاتاتتى. تۆمۈر خەلپە نەزىرىنى يىراقلارغا تاشلاپ، قاچاندۇ بىر چاغلاردا ئاڭلىغان ھىكايىسىنى ئېيتىۋاتاتتى، ئامانقۇل بىلەن خوجىنىياز پالگان ئىگەرگە قىڭغىر ئولتۇرۇۋېلىپ، پۇتۇن دىققىتى بىلەن ھىكايە ئاڭلايتتى.

ئۇلار ئازغانلىققا يېقىنلاشقاندا، بىر توپ چىل «پۇر» قىلىپ ھاۋاغا كۆتىرىلدى، ئاتلار قاتتىق ئۈركۈپ كەتتى. ئامانقۇل ـ نىڭ جەدە قاشقىسى ئوڭغا بۇرۇلۇپ، كۆك بوز ئات بىلەن ئۇسۇشۇپ قالدى. دەل شۇچاغدا، سەيپۇڭ توختىنىڭ تىترەپ تۇرغان قولى مىلتىقنىڭ تەپكىسىنى بېسىۋەتتى. ئوق ئامانقۇلنىڭ

① قۇم ـ شېغىل ئارىلىشىپ كەلگەن، قۇمى چىقراق يول.

سول مۇرىسىنى جىراپ تۆمۈر خەلپىنىڭ ئوڭ كۆكرىگى بىلەن قولتۇغىنى بۆسۈۋەتتى. سەيپۇڭ توختى ئىككىنچى ئوقنى ئاتماقچى بولۇپ، ملىتىتنىڭ چاقمىغىنى قايرىدى. بىراق قولى تىترەپ قايرىيالمىدى. ئۇ، ئەس ـ ھۇشىنى يوقاتقان ھالدا، ملىتىقنى تاشلاپ قاچتى. خوجىنىياز پالگان دەرھال ملىتىقنى ئوقلاپ ئاتماقچى بولغاندا، تۆمۈر خەلپە «ئاتما!» دىدى كۆك بوز ئاتنىڭ يايلىغا يېتىپ تۇرۇپ، ئامانقۇل جەدە قاشقا بىلەن بوراندەك بېرىپ، سەيپۇڭ توختىنىڭ ئالدىنى توستى؛ خوجىنىياز پالگان يېتىپ كېلىپ، ملىتىقنىڭ پاينىگى بىلەن گەجگىسگە بىرنى سالدى، سەيپۇڭ توختى دۇم چۈشتى.

شۇ كۈنى چۈش ۋاقتىغا قالماي، بۇ ۋەقە ھەممىگە پۇركەتتى. يۈزلىگەن ئادەملەر سەيپۇڭ توختى سولاقلىق ئۆيىنىڭ ئەترابىنى قورشۋالدى. تورپاق ئۆز غوجا ئەمەت، ئەنسارى، قاسىم قىزدىق باشلىق قوراللىق يىگىتلەر تۆمۈر خەلپىنىڭ بۇيرۇغىغا بىنائەن، ھىچكىمنى بۇ ئۆينىڭ ئىشىگىگە يېقىن كەلتۈرمەيتتى. بەزىلەر: «بۇ قانداق گەپ؟ ئۇنى نىمىشقا ساقلايسىلەر؟» دىسە، بەزىلەر «بۇ مۇرتەتنى تىرىك قويماقچىمۇ سىلەر؟» دەپ ۋاقىرايتتى.

ــ ئۇنى چىقىرىپ بېرىڭلار، چالما ـ كېسەك قىلىپ ئۆلتۈرىمىز! ــ دەپ ۋاقىرىدى ھۆسنارىخان.

ــ توغرا، توغرا! ــ دىيىشتى كۆپچىلىك ئىشىككە تېخىمۇ يېقىنلىشىپ.

ــ گېپىڭلار بولسا، خەلپەمگە ئېيتىڭلار. بىز بۇيرۇقىنى ئادا قىلغۇچى، ــ دىدى ئۆز غوجا ئەمەت ئۇلارنىڭ ئالدىنى توسۇپ.

شۇنىڭدىن كېيىن، خەلق توپى تۆمۈر خەلپىنىڭ ئۆيى تەرەپكە ماڭدى.

تۆمۈر خەلپە مېھمانخانىسىدا، يەلكىسى تېڭىلغان ھالدا ياستۇققا يۆلىنىپ ياتاتتى. بىر تال چېچ، يەكىسىگە چۈشۈپ تۇرغان كىچىككىنە باست دادىسىنىڭ يېنىدا مۇڭلىنىپ ئولتۇراتتى. نۇرۇل

بوۋا باشلىق چوڭلارنىڭ ھەممىسى دىگىدەك شۇ يەردە ئىدى. نەرىقى ئۆيدە رەۋىخان موماي كۆز يېشىنى يوشۇرۇشقا تىرىشىپ، زورىخانغا «سەۋرى قىلسىلا ئۇكام، ھىلىمۇ خۇدايىم ساقلاپتۇ» دەپ كۆڭۈل ئېيىتاتتى. ئۇنىڭ يېنىدا ئايقىز ئايىنۇر بىلەن مەستۇرىنىڭ باشلىرىنى سىلاپ جىم ئولتۇراتتى.

تالادا ۋاراڭ ـ چۇرۇڭ كۆچىيىپ كەتتى. سەپەر قۇل بىلەن قارا بوسۇق تالاغا چىققاندا، غەزەپلەنگەن خەلق بايىقى گەپلەرنى تەكرارلاپ، مۇشتلىرىنى ھاۋادا پۇلاڭلىتاتتى. بۇ گەپلەر تۆمۈر خەلپىگىمۇ ئاڭلىنىپ تۇراتتى. تۆمۈر خەلپە نۇرۇل بوۋىغا مۇنداق دىدى:

ــ نۇرۇل ئاكا: ئۆزلە چىقىپ ئەل ـ جامائەتكە گەپ قىلسىلا. بۇنىڭ ھەممىسى ئاللانىڭ تەقدىرى. مېنىڭ ئۈچۈن توختاخۇننى جازالاشنىڭ نىمە پايدىسى بار؟ قاننى قان بىلەن يۇغىلى بولامدۇ؟ مەن ئۇنىڭ گۇناھىدىن ئۆتتۈم. ئەل ـ جامائەت مېنى رازى بولسۇن دىسە، بۇ پەيلىدىن يانسۇن! جازاسىنى خۇدايىم ئۆزى بېرەر!

تۆمۈر خەلپە شۇ گەپلەرنى قىلىۋاتقاندا، ئۇنىڭ كۆزلىرىدىن ئىككى تامچە ياش تېمىپ كەتتى. نۇرۇل بوۋا ئۇنىڭغا خېلىغىچە قاراپ تۇردى.

ــ رەھمىدىللىقىنىڭ ھەممىسىنى خۇدايىم ساڭلا بەرگەنمۇ تۆمۈر ئاكا؟ ــ دىدى ئامانقۇل، ئۆزىنىڭ تېڭىقلىق يارىسىنى سىلاپ.

يىگىرمە يەتتىنچى باپ

قاپقان

دۇشمەن چوڭ ھىلىلەردىن ئاجىز قالغان چاغدىلا، دوستلۇق زەنجىرىنى قىمىرلىتىدۇ. ئاندىن دوستلۇق سۈرىتى بىلەن شۇنداق ئىشلارنى قىلىدۇكى، ھىچقانداق دۇشمەن ئۇنى قىلىشقا قادىر بولماس.

— شەيخ سەئدى

تۆمۈر خەلىپىنىڭ يارىلىنىپ يېتىپ قېلىشى بىلەن قوزغىلاڭچىلار خۇددى سەركىسىز قالغان پادىغا ئوخشاپ قېلىۋاتاتتى. ئۇنىڭ يارىسى سوزۇلغانسېرى، بۇ ئەھۋال تېخىمۇ ئەۋج ئېلىشقا باشلىدى. قارا بوسۇق بىلەن خوجىنىياز پالگان تۆمۈر خەلىپىنىڭ ساقىيىشىنى كۈتىمەيلا، شەھەرگە ھۇجۇم باشلاشنى تەشەببۇس قىلاتتى. ئېلى

پالگان بىلەن سەپەرقۇل ۋە ئامانقۇللار بولسا، «خەلپەم ساقايسۇن، سەركىسى بولمىغان پادا يولدىن ئاسان ئازىدۇ» دەپ بۇ پىكىرگە قوشۇلمايتتى. شۇ ۋەجىدىن قارا بوسۇق بىلەن ئېيلى پالگان پات ـ پاتلا گەپ تالىشىپ، ھەتتا قىزىرىشىپ قالاتتى. شۇنداق چاغلاردا، ئېيلى پالگان قىزىرىپ كەتكەن كىچىككىنە ناسۋال قاپىغىنى قولىغا ئالاتتى ـ دە، بىر چىپكىم ناسىنى چىپكۈپلىپ جىم ئولتۇرۇۋالاتتى. ئەگەر ئېيلى پالگانمۇ «گەپكە گەپ كەلگەندە، ئاتاڭدىن قالما» دەيدىغان بولسا، قارا بوسۇق تىغ كۆتىرىپ قوپۇشتىن يانمايتتى.

شۇنداق تالاش ـ تارتىشلار بولۇۋاتقان سورۇننىڭ بىرىدە، قارا بوسۇق غاڭزىسىنى شوراپ تۇرۇپ: «خەلپەمنى يېتىپ قالدى دەپ، قاچانغىچە تۇرىمىز؟ توخۇ چىللىمىسىمۇ تاڭ ئېتىۋېرىدۇ. خەلپەم بولمىسا، مانا مەن بار» دەپ تاشلىدى.

ــ مېنى خەلپە قىلىپ تىكلەڭلەر دىمەكچىمۇ؟ ــ دىدى ئامانقۇل ئورنىدىن چاچراپ قوپۇپ.

ــ ھاي، سەن جىم تۇر، ــ دىدى سەپەرقۇل ئوغلىنى دۇشكەللەپ، ــ خەلپەم تېخى ھايات. بۇ ئىشلارنى خەلپەمنىڭ ئۆزىگە قويايلى.

2

تۆمۈر خەلپە تاغ تېرەكلىرىنىڭ سارغىيىۋاتقان يوپۇرماقلىرىغا پەنجىرىدىن قاراپ ئۆزى يالغۇز ئولتۇراتتى. ئۇنىڭ قەغەز تۈتىقان سول قولى سەل تىترىگەندەك كۆرۈنەتتى. بۇ قەغەز مۇپەتتىش جاڭ سەيتنىڭ بىلەن ئامبال بەي ۋىنچاۋنىڭ تۆمۈردىن ھال سوراپ يازغان خېتى بولۇپ، خەتنىڭ ئاخىرىدا مۇنداق دىيىلگەن ئىدى:

«سىزگە خۇدا شىپالىق بەرسۇن. سىز ۋۇمۇل خەلقى ئىچىدىن چىققان بىر

ئاقىل، قەھرىمان ئادەمسىز، تارىختىن بۇيان، ئاقىل ۋە قەھرىمانلارنىڭ بېشىغا كۆپ كۈلپەتلەر كەلگەن. ئۇلارغا ئۆزدىسىز، ياتتىنىمۇ كۆپ ئازارلار يەتكەن. خۇسۇسەن، سىزنىڭ ئەترابىڭىزدىكى ئادەملەرنىڭ نادان بولغانلىغى سىزگە مۇندىن كېيىنمۇ جىق ئەلەم ـ ھەسرەتلەرنى كەلتۈرىدۇ. بۇ قېتىم سىزگە يەتكەن كۆڭۈلسىزلىكنى ئاڭلاپ، ناھايىتى پەرىشان بولدۇق، جاڭجۇڭ جاناپلىرىمۇ سىزدىن ھال سوراپ دىيەنباۋ ئەۋەتتى. بىزنىڭ مەسلىھەتىمىز شۇكى، ئۇنداق نادان ئادەملەر بىلەن ئاۋارە بولماي تېزرەك سۈلھىگە كېلىڭ، سىزنى شامەخسۇت ۋاڭ بىلەن ياراشتۇرۇپ قويايلى. بىزنىڭ جاڭجۇڭ جاناپلىرى نامىدىن ئەۋەتكەن سوغاتلىرىمىزنى قوبۇل قىلغايسىز.»

ـــ ھەي توختى، ھەي توختى، ئۆزۈڭگىمۇ قىلدىڭ، كۆپكىمۇ قىلدىڭ، ـــ دەپ ئويلايتتى تۆمۈر خەلپە، ـــ مانا كۆرۈۋاتامسەن؟ دۇشمەنلىرىمىز نىمىلەرنى دەۋاتىدۇ، دوستلىرىمىز نىمە كويلارغا چۈشۈۋاتىدۇ؟ مېنى ئۆلتۈرۈپ نىمە پايدا تاپماقچى بولغىيدىڭ؟ سېنىڭ تاپقىنىڭ دۇشمەنگە كۈلكە، دوستلارغا قايغۇ بولدىغۇ؟ مەن ئۆلسەمغۇ مەيلى. شۇنچە شېھىتلىرىمىزنىڭ قېنى بىكارغا كەتسە، مەھشەر كۈنى خۇدانىڭ ئالدىدا نىمە دەرمەن؟

ئاندىن تۆمۈر خەلپە قوزغىلاڭ باشلىقلىرىنىڭ ھەممىسنى چاقىرتىپ كېلىپ، ئۇلارغا ھىلىقى خەتنى ئوقۇپ بەردى ۋە مۇنداق دىدى:

ـــ كۆرۈۋاتامسىلەر، دۇشمەنلەر بىزگە قانداق توزاق قويۇۋاتىدۇ. «سىزنىڭ ئەترابىڭىزدىكى ئادەملەرنىڭ نادان بولغانلىغى سىزگە مۇندىن كېيىنمۇ جىق ئەلەم ـ ھەسرەتلەرنى كەلتۈرىدۇ... سىزنى شامەخسۇت ۋاڭ بىلەن ياراشتۇرۇپ قويايلى!» دىگىننى قارىمامدىغان. ئەمدى ئۇلار بىزنى پارچىلاپ تۇرۇپ يەۋېتىشنىڭ كويىغا چۈشۈپتۇ. شۇنداق بولۇۋاتقاندا، بىز بىر ياقىدىن باش چىقىرالمىساق، ئاقىۋىتىمىز نىمە بولىدۇ؟ بىر قىسمىڭلار شەھەرگە دەرھال تېگىش لازىم دەيسىلەر، توغرا، مەنمۇ شۇنداق خىيال قىلىمەن. ئەمما، ئۇرۇمچىدىن قۇمۇلغا ئۈچ يىڭ چېرىك كەلگەنلىگنى ئۇنتۇپ قالمايلى. ھازىر ئالدى تەرىپىمىزدە ھاپىز يىگجاڭ بىلەن نىياز يىگجاڭنىڭ ئالتە يۈز چېرىگى ئاستانە بىلەن توغۇچىدا

بىزنى ماراپ يېتىپتۇ. ئارقا تەرىپىمىزدە مايىڭجاڭنىڭ تۆت يۈز چېرىكى تاشۇپلىقتا قىلىچنى بىلەپ تۇرۇپتۇ. خوش، شۇنداق ۋاقىتتا، قۇمۇلغا تەگسەك ئاخىرى نىمە بولىدۇ؟

— ئۇنداق بولسا، تاققا سولىنىپ ياتقىدەكمىز - دە، — دىدى قارا بوسۇق نارازى بولغان بىر قىياپەتتە.

— ئۇنداقمۇ بولۇپ كەتمەس، — دىدى تۆمۈر خەلىپە ۋەز-مىنلىك بىلەن.

قاپىغىنى سىلىپ ئولتۇرغان خوجىنىياز پالگان گەپ قىستۇرۇپ:

— دۇشمەنلەرنى جىق دەۋاتامدىلا؟ چىيەن دارىننىڭ چېرىكىمۇ ئاز ئەمەس ئىدى! — دىدى.

— ئۆزۈڭنى ئەر چاغلىساڭ، ئۆزگىنى شىر چاغلا دەپتىكەن، — دىدى تۆمۈر خەلىپە، — ھەر ئىشنىڭ پەيتى بار، بانۇرلۇقنىڭمۇ ۋاقتى. ھازىر يىڭجاڭ بىلەن نىياز يىڭجاڭنىڭ چېرىكلىرى بىز خەقتىن ئىمىش. مايىڭجاڭنىڭ چېرىگىنى ئېرىدق تۇنگان دەيدۇ. مۇبادا ئۇرۇش بولۇپ قالسا، مۇسۇلمان مۇسۇلمانىنى قىرىدىغان ئىش بولغىدەك، ئۇلارنىڭ بىز تەرەپكە ئۆتۈشى ناتايىن.

بۇ گەپلەردىن كېيىن، قارا بوسۇق بىلەن خوجىنىياز پالگان سەل بوششىپ قالدى.

— ئۇنداق بولسا، قانداق قىلىمىز؟ — دىدى قارا بوسۇق.

— بىزنىڭ ئون ئىككى تېغىمىز بار. بۇ، تاشتىن قوپۇرۇلغان ئون ئىككى قورغان. دۇشمەنلەر ھەچقاچان تاققا ئۇسۇشكە پېتىنالمايدۇ. بىر زامان مۇشۇنداق ئۆتۈپ تۇرساق، قالغىنى ئالىلانىڭ ئىرادىسى بىلەن بىر نىمە بولار، — دىدى تۆمۈر خەلىپە، ھەممىگە تەكشى قاراپ.

3

مۇپەتتىش جاڭ سەيتىڭ ياڭ جاڭجۇڭنىڭ بۇيرۇغىغا بىنائەن،

قۇمۇل ئەھۋالىنى تەپسىلى مەلۇم قىلىش ئۈچۈن، ئۇرۇمچىگە قايتىپ كەلدى. ئۇ، قوزغىلاڭچىلارنىڭ ئۆز ئىچىدە ئىختىلاپ چىقىقانلىغىنى، شۇنداقتىمۇ، تۆمۈرنىڭ يەنىلا تەن بەرمەي، سۆھبەتنى قاتمال ھالەتكە چۈشۈرۈپ قويغانلىغىنى، ئەمدى تىغ ئىشلەتمىسە بولمايدىغانلىغىنى ئۆز گېپىنىڭ مۇھىم نۇقتىسى قىلىپ ئېيتتى.

ياڭ جاڭجۇڭ ئۇنىڭ گېپىنى ئاڭلاپ بولغاندىن كېيىن، بىردەم جىم ئولتۇردى ـ دە:

ــ مېنىڭ ئاڭلىشىمچە، تۆمۈر تەقۋادار ئادەم ئىمىشقۇ، بۇ راستۇ؟ ــ دىدى.

ــ ئۇنىڭ خەلىپە دەپ ئاتىلىشى ۋە سەيپۇڭ توختىنى كەچۈرۈم قىلغانلىغىمۇ شۇنىڭدىن دالالەت بەرسە كېرەك، ــ دىدى مۇپەتتىش.

ــ ياخشى، ــ دىدى ياڭ جاڭجۇڭ، ــ ئۇنداق بولسا، بىز قىلىچنىڭ ئورنىغا مۇسۇلمانلارنىڭ مۇقەددەس كىتاۋى بولغان قۇرئاندىن پايدىلىنىپ كۆرسەك بولغىدەك. مېنىڭ ئۇقۇشۇمچە، مۇسۇلمانلار قۇرئان تۈتۈپ قەسەم ئىچكەننى ھەرقانداق ھۆكۈمنىڭ ئاخىرقى خۇلاسىسى قىلىدىكەن. بۇ، بىز ئۈچۈن ياخشى ۋاستە. ئەمدى مەن شۇنداق بىر ئىش قىلايكى، يا تۆمۈر ماڭا ئەل بولسۇن، ياكى ئۆزىنىڭ جاھىللىغىدا تۇرۇپ، شۇ يەرنىڭ ئۆزىدىلا خۇداسىنىڭ دەرگاھىغا كېتىدىغان بولسۇن.

شۇنىڭدىن كېيىن، ياڭ جاڭجۇڭ گۇچۇڭدىكى مۇسۇلمان باتالىيونىنىڭ كوماندىرى لى شۇفۇنى دەرھال ئۇرۇمچىگە چاقىرتتى.

لى شۇفۇ تۇرپاندا تۇغۇلغان بولۇپ، ئۇيغۇر تىلىنى سۈدەك بىلەتتى؛ دىنىي مەكتەپتىمۇ قۇرئان خەتمىسىگىچە ئوقۇغانلىقتىن، ئىسلام شەرىئىتىنىڭ ئىھكاملىرىدىن ئوتتۇرا مەلۇماتقا ئىگە ئىدى. دادىسى ئۇنى ئەمەلدار قىلىش نىيىتىدە خەنزۇچە شۇ تاڭ (مەكتەپ) دىمۇ ئوقۇتقان ئىدى. لى شۇفۇ ئۆيلۈك ـ ئوچاقلىق بولغان يىللاردا، ھەربى خىزمەتتىكى بىر يېقىن تۇققىنىنىڭ يار-

دىمى بىلەن ئۇرۇمچىگە كېلىپ، مەلۇم زامان ھەربى تەلىم كۆر-گەچ، پەيجاڭلىق مەرتىۋىسىگە ئېرىشتى. 1911 - يىلىنىڭ ئاخىرى، يۈەن داخۇا ئىلى قوزغىلاڭچىلىرىنى باستۇرۇشقا لەشكەر تارتقاندا، ئالدىنقى سەپكە بېرىپ، خىزمەت كۆرسەتكىنى ئۈچۈن، لەنجاڭلىققا ئۆستۈرۈلدى. ساقال - بۇرۇت قويۇۋالغان بۇ خۇشپىچىم، ئىككى تىللىق، سۆزمەن ئادەمنى ياڭ جاڭجۇڭ ئۆزىنىڭ كېلىچەك پىلان-لىرى ئۈچۈن راسا باپ كېلىدىغان كىشى دەپ ئويلاپ، ئۇيغۇر - مۇسۇلمان باتالىيونلىرى تەشكىل قىلىنغان چاغدا باتالىيون كومان-دىرى (يىگىجاڭ) قىلىپ ئۆستۈرگەن ۋە شۇندىن بۇيان، ئۇ، ياڭ جاڭجۇڭنىڭ سادىق كىشىسى بولۇپ قالغان ئىدى.

ياڭ جاڭجۇڭ ئۆزىنىڭ يوغان ئىش ئۈستىلىدىن ئىككى قەدەم يىراقلىقتا ئەدەپ بىلەن تىك تۇرغان لى شۇفۇنى مۇپەت-تىش جاڭ سەيتىڭنىڭ يېنىدا ئولتۇرۇشقا ئىشارەت قىلىپ، سورىدى:

— قۇرئاننى ياتقا ئوقۇشنى بىلەمسىز؟

— بىلىمەن.

— مۇسۇلمانلارنىڭ نامىز ئوقۇش قائىدىلىرىنىچۇ؟

— ئۆزۈممۇ نامىز ئوقۇپ تۇرىمەن.

— ئۇيغۇرلارنىڭ ئۆرپ - ئادەت، قائىدە - يوسۇن، مىجەز - خۇلقىنىچۇ؟

— مەن شۇلارنىڭ ئارىسىدا چوڭ بولغان.

— ياخشى، — دىدى ياڭ جاڭجۇڭ. ئاندىن، ھازىرقى ۋەزىيەت بىلەن ئۇنى چاقىرتىپ كېلىشتىكى مەقسەتنى تەپسىلى چۈشەندۈ-رۈپ كېلىپ مۇنداق دىدى: «سىز تۆمۈر ئىسيانىنى تىنچ ئۇسۇل بىلەن باستۇرۇشتا مېنىڭ ئاخىرقى كۆزىرىم بولىسىز. بۇ كۆزىرىنىڭ قىممىتى ئىسلام دىنىدىن پايدىلىنىشنى قانچىلىك بىلىش بىلەن ئۆلچىنىدۇ، ئەگەر قۇرئاننىڭ ۋاستىسى بىلەن تۆمۈرنى ماڭا ئىشەندۈرۈپ، ئۇرۇمچىگە كەلتۈرەلىسىڭىز، ئىككى تەرەپتىن نۇرغۇن

قان تۆكۈلۈشىنىڭ ئالدىنى ئېلىپ، مېنى بىرمۇنچە ئاۋارىگەر-چىلىكتىن خالاس قىلغان بولىسىز. مەن سىزنى بۇ ۋەزىپىنىڭ ھۆددىسىدىن چىقالايدۇ دەپ ئىشىنىمەن. ئۇ چاغدا، سىزنى يۇقۇرى مەرتىۋە ۋە پارلاق ئىستىقبال كۈتۈۋالىدۇ. مۇبادا بۇ ۋەزىپىنىڭ ھۆددىسىدىن چىقالمىسىڭىز، ئەڭ ياخشىسى مېنىڭ ھۇزۇرۇمغا كەلمەڭ، قالىمىش ئىشلارنى مۇپەتتىش بىلەن مەسلىھەتلىشىپ، تېزرەك يولغا چىقىشىڭ تەرەددۇتىنى قىلىڭ! تۆمۈرگە ئەۋەتىلىدىغان سوغاتلار جاڭجۇڭ يامۇلىدىن بېرىلىدۇ.»

لى شۇفۇ يول تەييارلىغىنى قىلىش جەريانىدا، مۇپەتتىش جاڭ سەيتىڭ قۇمۇل ئەھۋالىنى، ھەتتا ئالاقىدار كىشىلەرنىڭ مەجەز - خۇلقلىرىغىچە ئۇنىڭغا تولۇق سۆزلەپ بەردى ۋە سۆزىنىڭ ئاخىرىدا، نورۇز داموللا توغرىسىدا كۆرگەن - بىلگەنلىرىنى ئېيتىپ، «بۇ ئادەم يەنىلا جاھىللىق قىلسا، ئۇنىڭ نامىدىن تۆمۈرگە بىر پارچە خەت يازدۇرۇپ، قولىنى قويدۇرۇپ ئېلىڭ - دە، ئاندىن ئۆزىنى شامەخسۇت ۋاڭنىڭ جاللاتلىرىغا تاپشۇرۇپ بېرىڭ» — دىدى.

لىشۇفۇ يولغا چىقىدىغان چاغدا، ياڭ جاڭجۇڭ ئۆز نامىدىن شامەخسۇت ۋاڭ بىلەن تۆمۈر خەلىپىگە ئۇيغۇر تىلىدا يېزىلغان ئىككى پارچە خەتنى ئۇنىڭغا تۇتقۇزدى. شامەخسۇت ۋاڭغا يېزىلغان خەتتە مۇنداق دېيىلگەن ئىدى:

«خاتىرە شېرىپلىرىگە روشەندۇركى، بىز ئىككىمىز شاپتۇللۇق ياغدا قەسەمىيات قىلىشقان ليۇگۈەنجاڭلارغا ① ئوخشاش ئاغا - ئىنى بولۇشقان ئىدۇق. بۇگۈن مەن ئىنىلىق سۈپىتىم بىلەن جاناپلىرىدىن شۇنى ئىلتىماس قىلىمەنكى، تۆمۈر ئىسىيانىنى تىنچ ئۈسۈل بىلەن باستۇرۇش سىياسىتىمنى ماقۇل كۆرگەيلار، ئۇيغۇرلاردا «قۇشنى دان ئالدايدۇ، ئادەمنى سۆز» دىگەن ماقال بارلىغى بېقىر ئىنىلىرىگە مەلۇم. سۆز بىلەن تۇگەتكىلى بولىدىغان دەۋاغا تىغ ئىشلىتىش ئاقىلانىلىق بولمىسا كېرەك. ئۇرۇش دىگەندە، مەغلۇپ تەرەپ، ئەلۋەتتە، كۆپ ئالاپەت كۆرىدۇ، ئەمما، غالىب تەرەپۋۇ چىقىمدار بولماي قالمايدۇ. ھازىر ئاشقى موڭغۇل ئوغرىلىرى قۇتراۋاتقان بىر چاغدا، ھەربى كۈچىمىزنى زايا قىلماي، دۆلەت مۇداپىئەسىگە كۆڭۈل بۆلۈشىمىز

① بۇيەردە «ئۇچ پادىشالىق - توغرىسىدا قىسسە» نامىلىق رومانىنىڭ ئاساسلىق قەھرىمانلىرىدىن ليۇبەي، گۈەلىۋۇڭ، جاڭ فەيلار نەزەردە تۇتۇلغان.

دەركار. قۇمۇلنىڭ شىمال تاغلىرى تاشقى موڭغۇلغا تۇتاش، بىز تۆمۈرنى ۋاقتىدا، تىنچ ئۇسۇل بىلەن ئۆزىمىزگە قارىتىۋالىساق، موڭغۇل ئوغرىلىرىنىڭ ۋەسۋەسىگە چۈشۈپ، تېخىمۇ چوڭ ئاپەت تۇغدۇرۇشى ۋە ئۇنىڭ بۇتۇن شىنجاڭ سىڭغا يېيىلىپ كېتىشى تۇرغان گەپ. ئۇ چاغدا، بۇنى يەغمىشتۇرماق بەسى مۇشكۇلدۇر. شۇنىڭ ئۈچۈن، ھازىرىنلىككە تۆمۈرنىڭ بىر قىسىم مەتلۇپلىرىنى قانۇ دۇرۇپ، بۇ قۇترىغان يولۇاسنى يۇمشاق گەپلەر بىلەن قەپەزگە سولاپ ئېلىشىمغا مەدەتكار بولۇشلىرىنى ئۈتۈنۈپ سورايمەن»

تۆمۈر خەلىپىگە يېزىلغان خەتنىڭ مۇھىم قىسمى مۇنداق ئىدى:

«مەن سىزنىڭ ھۆكۈمەتكە ئەمەس، شامەخسۇت ۋاڭنىڭ زۇلمىغا قارشى قوزغىلاڭ قىلغانلىقىڭىزنى چۈشەنمەيتتىم. مەن سىزگە ۋە سىزنىڭ ھەمراللىرىڭىزغا ھەرگىز كۈنا قويمايمەن. پۇقرالار زۇلۇم چەككەندە ئەلۋەتتە، دات دەيدۇ. دادىنى ئاڭلىغۇچى چىقمىسا، ياكى ئۇستىگە ئادالەتسىزلىك قىلىنسا، بۇنىڭغا مەۋرى - تەھەممۇل قىلىش مۇمكىنمۇ؟ سىز ئادالەتپەرۋەر، قەھرىمان كىشى ئىكەنسىز. مەن سىزنىڭ باتۇرلۇغىڭىزغا قايىلمەن. قۇمۇل دىيارى سىزگە كىچىكلىك قىلمىدۇ. مەن سىزدەك بىر قەھرىمان كىشىنىڭ يېنىمدا بولۇشىنى ئىناھايىتى ئارزۇ قىلىمەن. ئەگەر بۇ تەكلىۋىمنى مەقبۇل كۆرۈپ ئورۇمچىگە كەلسىڭىز، سىزگە چەكسىز ئىلتىپات ۋە ئىززەت - ئىكرامىلار كۆرسىتىلىپ، ھۆكۈمەت تىچىدە سىزدەك قەھرىمانغا لايىق ئورۇن تەييار. كېلىڭ، بىللە ئىشلەيلى، ماڭا مۇتلەق ئىشىنىڭ. مېنىڭ ۋەدەم - ۋەدە. جانىمۇ ئېغىزىدىن چىقىدۇ، سۆزىمۇ ئېغىزىدىن چىقىدۇ. قالىمىش گەپلەرنى مېنىڭ شەخسى ۋەكىلىم، سىزنىڭ دىندىشىڭىز لىشۇنۇ يىڭچاڭ سىزگە ئىسىزھار ئەيلىگەي.»

4

كەچكۈزنىڭ سوغاق شامالىرى غىرىپ - مىسكىنلەرنىڭ چىرايىدەك سارغىيىپ كەتكەن غازاڭلارنى پەرىشان ئۇچۇرۇپ، كۆڭۈلگە بىر قىسما ئەنسىزچىلىك سىيلىپ يۈرگەن كۈنلەرنىڭ بىرىدە، لىشۇفۇ ئۆز ھەمراللىرى بىلەن قۇمۇل دىيارىغا يېتىپ كەلدى. ئامبال بەي ۋىنچاۋ باشلىق ئەمەلدارلار بۇ مېھمانلارنىڭ ھۆرمىتى ئۈچۈن ئون چاقىرىم يەرگىچە ئالدىغا چىقتى ۋە ئۇلارنى ئامبال يامۇلغا چۈشۈردى.

شۇ ئاخشىمى لىشۇفۇ ئامبال بەي ۋىنچاۋ بىلەن ئۇزۇن

پاراڭلاشقاندىن كېيىن، مۇنداق دىدى:

ــ قار چۈشۈپ قالغىچە، تاققا بىر قېتىم چىقىپ كېلىشىمىز كېرەك. شۇڭا، ئەتىلا ئوردىغا كىرىپ، ياڭ جاڭجۇڭنىڭ مەكتۇبىنى ۋاڭغا تاپشۇراي، ئاندىن تاققا چىقىدىغان ئەلچىلەرنىڭ ئىسىملىگىنى قارارلاشتۇرايلى. ھە، ئېيتماقچى، ھىلىقى نوروز دامىللا دىگەن توپىلاڭچى زىندانىدا قانداقراق يېتىپتۇ؟ بىرئاز يۇمشايدىغاندەكمۇ؟

ــ نەدىكىنى،ــ دىدى ئامبال، ــ تاغدىكى ئوغرىلار كۆچەيگەنسېرى، ئۇ تىزگىنى تېخىمۇ قاتۇرۇۋالدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە، ئىككى كۈندىن بۇيان، شەھەر ۋە يېزىلاردىن بولۇپ مىڭغا يېقىن كىشى «نوروز دامىللىنى چىقىرىپ بەرسۇن» دەپ ۋاڭ ئوردىسىنىڭ ئالدىغا كېلىۋالدى. ئوردا نەۋكەرلىرى مىلتىق ـ قىلىچلار بىلەن پوپوزا قىلىپمۇ، ھىچقانداق ئىش چىقىرالمىدى. ھازىر شامەخسۇت ۋاڭنىڭ كۆڭلى بەك پەرىشان.

ــ سىز ئارىلىشىپ باقمىدىڭىزمۇ؟ ــ سوردى لىشۇفۇ.

ــ ئارىلاشتىم، ــ دىدى ئامبال، ــ ھەتتا، چىرىكلەرگە ئوق چىقارغۇزۇپ، ھەيۇدىمۇ قىلىپ باقتىم. ئەمما قان تۆكۈشكە پېتىنالمىدىم.

ــ نېمىشقا؟

ــ مۇبادا، بىردە ـ يېرىمىنى ئۆلتۈرۈپ قويساق، بالا ـ قازانىڭ يوغىنى چىقىدىغاندەك قىلىدۇ. ئۇلارنىڭ ئارىسىدا بەزى يۈز ـ ئاب رويلۇق ئاخۇنلار، بۇرۇنقى ۋاڭلارنىڭ جەمەتىدىن بولغان بەگلەر، نوروز دامىللىنىڭ يۈزلىگەن تالىپلىرى، بەزى سودىگەرلەر، ھەتتا ۋاڭنىڭ تەۋەسىدە بولمىغان خۇيىزۇلارمۇ بارئىكەن، شامەخسۇت ۋاڭمۇ «بۇ ھىچقاچان كۆرۈلۈپ باقمىغان ئىش بولدى» دەپ چۆچۈپ قاپتۇ.

ــ نوروز دامىللىنىڭ يۈرت ئىچىدىكى ئابرويى بەك چوڭ ئىكەن ـ دە!

ــ شۇنداق، ئۇنىڭ ئۇستىگە، نوروز داموللىغا ئۇگال بولغىنى راست.

ــ قاندىغىسىغا؟ ــ دەپ قىزىقىپ سوردى لىشۇفۇ.

ئامبال بەي ۋىنچاۋ كىتاۋىمىزنىڭ ئون يەتتىنچى بابىدا بايان قىلىنغان قارىكۆز ئايلا پاجىئەسىنى، نوروز داموللىنىڭ بۇ ئەلپەمگە چىدىماي «شاھزادە» نەزەر ئۇستىدىن شامەخسۇتقا ئەرز بەرگەنلىگىنى، ھاشىر تەيىجىنىڭ بۇنىڭدىن پايدىلىنىپ، نوروز داموللىنى شامەخسۇتقا چېقىپ، زىندانغا سالدۇرغانلىغىنى، بۇ ۋەقەنىڭ يۇقىرالار ئىچىدە خىلىدىن بۇيان غەلىيان قوزغاپ، ئاخىر مۇشۇ دەرىجىگە يەتكەنلىگىنى ئۇزۇنگە مەلۇم دەرىجىدە سۆزلەپ كېلىپ، «ئەگەر تاغدىكى ئىسيانچىلار ئۇستۇنلۇك قازانمىغان بولسا، بۇ ئىش مۇنچىلىك چوڭىيىپ كەتمەس ئىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن، ئاۋال تاغدىكى ئىسيانچىلارنى تېزرەك تەسلىم قىلدۇرۇش كېرەك» ــ دىدى.

ــ خۇداغا شۈكرى، بۇ ياخشى ئىش بوپتۇ. مېنىڭ سەپىرىم ئۈتۈقلۇق بولغىدەك، ــ دىدى لىشۇفۇ خوشال بولۇپ.

ئامبال بەي ۋىنچاۋ بۇ گەپكە چۈشەنمىگەندەك قىلىپ، لىشۇفۇغا ئەجەپلىنىپ قارىدى. لىشۇفۇ ئورنىدىن تۇرۇپ، قولىرىنى ئارقىغا تۇتقان ھالدا، مەغرۇر مېڭىپ يۈرۈپ سۆزلەشكە باشلىدى:

ــ مېنىڭ مەقسىدىم، يولۇاسنى بىر تالمۇ ئوق چىقارماي تۇرۇپ، قەپەزگە سولاپ ئېلىش. ھەممە ئىشنىڭ بېشى تەس دەگەندەك، بۇ ئىشنى نىمىدىن باشلاشنى بىلمەي تۇراتتىم. نوروز داموللا ۋەقەسى مېنىڭ ئۈچۈن ياخشى ئىرىم بولىدىغان بولدى. سىز تاغدىكى ئىسيانچىلارنى تېزرەك تەسلىم قىلدۇرساق، بۇ ئىش ئۆزلۈكىدىن تۈگەيدۇ دىمەكچى، شۇنداق ئەمەسمۇ؟ مەن بۇنىڭ تەتۈرىنى قىلىمەن. يەنى ئاۋال نوروز داموللىنى زىنداندىن بوشتىپ، ئۇنىڭ تەرەپدارلىرىنىڭ تەلۋىنى قاندۇرىمەن. ھەتتا نوروز داموللىنى قۇمۇل دىيارىنىڭ ئەڭ چوڭ ئاخۇنى قىلىپ بەلگىلەش

توغرىسىدا شامەخسۇت ۋاڭغا تەكلىپ بېرىمەن. نوروز دامىوللىغا ئىلتىپات كۆرسەتمەكلىك بىلەن بىزنىڭ بىرتال مويىمىزمۇ خوراپ قالمايدۇ. ئۇنىڭ تەتۇرىسىچە، بىرتەرەپتىن، شەھەر - يېزىلار تىنچىپە بۇ يەردىكى پۇتلىكاشال تۇگەيدۇ. يەنە بىر تەرەپتىن، تاغدىكى يولۇاس بىزنىڭ قاپقىنىمىزغا ئاسانراق چۈشىدۇ. بىر چالىمدا ئىككى پاختەك سوقۇش دىگەن شۇ ئەمەسمۇ! ھا...ھا...ھا...

لىشۇفۇ بۇ گەپلەرنى قىلىۋاتقاندا، «ھەي، بۇ چاشقان بۇرۇت ھىلە - مىكىر كىتاۋىنى مەندىن جىقراق ئوقۇپتىكەن، مۇشۇنداق يوللار بىلەن خىزمەت كۆرسىتىپ، ياڭ جاڭجۇڭنىڭ ئالدىدا تىپخىمۇ يۈز تىپىپ كىپتىدىغان بولدى» دەپ ئويلاپ ئولتۇرغان ئامبالمۇ، «بەللى لىدارىن، ئەقىل - دانىشلىرىغا مەن تەسلىم» دەپ ئۇنىڭ كۆلكىسىگە قوشۇلدى.

شۇ ئاردا، شامەخسۇت نامىدىن ھاشىر تەيجى بىلەن قىزىبەگ غوجا لىشۇفۇدىن ھاردۇق سوراپ ئامبال يامۇلغا كىلىشتى. لىشۇفۇ بىرمۇنچە رەھىمەت - ھەشقاللادىن كىيىن، ئەتە ئۆزىنىڭ ۋاڭنى زىيارەت قىلىش ئۈچۈن ئوردىغا كىرىدىغانلىغىنى ئېيتتى.

ھاشىر تەيجى بايا ئامبال ئېيتقاندەك، ئوردا ئالدىدا بولۇۋاتقان ئەنسىزچىلىكنى قىسقىچە بايان قىلىپ، «چىسىڭ گاڭ غوجام دارىن جاناپلىرىنى بىر - ئىككى كۈن ھاردۇق ئېلىپ تۇرغاي، ئەنسىزچىلىك بىسىلغاندىن كىيىن، ئوردىغا چىللايمەن دىگەن. بىزمۇ ئارقا ئىشىكتىن چىقىپ كەلدۇق» دىدى.

لىشۇفۇ كۈلۈپ تۇرۇپ مۇنداق دىدى:

ــ مەن ھەممە گەپنى ئۇقتۇم، مەن شۇنداق ئەنسىزچىلىكلەرنى تىنچىتىقىلى كەلدىم. ۋاڭ جاناپلىرى خاترجەم بولغاي، مەن ئەتە ئالدى دەرۋازىدىن كىرىۋېرىمەن. مېنى ئۇلار ھىچنىمە قىلمايدۇ.

ئەتىسى چاشكا ۋاقتىدا، بىشىغا چىرايلىق سەللە ئورىۋالغان لىشۇفۇ ئامبال بەي ۋىنچاۋ بىلەن پوچىتىغا ئولتۇرۇپ، ئوردا

قوۋۇقتىن ئۆتۈشى بىلەن ئادەم دېگىزنىڭ ئىچىگە كىرىپ قالدى. ئوردا دەرۋازىسى ئالدىدىكى سوزۇنچاق مەيدان ۋە ئەگرى ـ توقاي كوچىلارنىڭ ھەممىسى ئادەم بىلەن تولغان ئىدى. لېكىن، ئۇ-لارنىڭ قولىدا بىرەر تال تاياقمۇ كۆرۈنمەيتتى. قورالىلىق نەۋكەر-لەر بىلەن قورشالغان ئوردا دەرۋازىسى قىيا ئوچۇق تۇراتتى. سې-پىل ئۈستىدىكى نەۋكەرلەر مىلتىقلىرىنى پەسكە قارىتىپ، جىم تۇرۇ-شاتتى. ئامبالنىڭ پوچتىسىنى كۆرۈش بىلەن كىمدۇ بىرى «يول بېرى-گىلا!» دەپ ۋاقىرىدى. پوچتا توپىنى يېرىپ، دەرۋازا تەرەپكە ئاستا ئىلگىرىلىدى. مەيداننىڭ ئوتتۇرىسىغا كەلگەندە، لىشۇفۇ پوچتىنى توختىتىپ، ئورنىدىن تۇردى ـ دە، ئىككى قولىنى كۆكسىگە قويۇپ، «ئەسسالامۇئەلەيكۇم قېرىنداشلىرىم!» دەپ خىتاپ قىلدى. توپ ئىچىدىن گۇدۇڭ ـ گۇدۇڭ ئاۋاز ئاڭلاندى. «مەن، ـــ دەپ سۆزىنى داۋاملاشتۇردى لىشۇفۇ، ـــ ئۇرۇمچىدىن ياڭ جاڭجۇڭ جاناپلىرىنىڭ ۋەكىلى بولۇپ كەلدىم. ياڭ جاڭجۇڭ جاناپلىرى قۇمۇلدىكى پۇقرالارغا دۇئايى سالام دىدى. مەن ئاخشام ئامبال جاناپلىرىدىن ھەممە ئەھۋالنى ئۇقتۇم. نوروز داموللامغا ئۇۋال بوپتۇ. خاتىرجەم بولۇشسىلا، نوروز داموللامنى جەزمەن بوشتىمىز. ئىنشائاللا!»

خەلق توپى بۇ ناتونۇش كىشىنىڭ يۈمشاق گەپلىرى بىلەن گاڭگىراپ قېلىپ، ئىمە دىيىشنى بىلمەي قالدى. پەقەت بەزىلەرنىڭ شۇئىرلاشلىرى ئاڭلىنىپ تۇراتتى.

ـــ ياتەقسىر، بىزنىڭ گىپىمىزنى سۈدەك بىلىدىكەنغۇ!

ـــ ئۆزىمۇ ئەجەپ كېلىشكەن ئادەم ئىكەن.

ـــ سەللىسىنى قارىمامدىغان، ئىمە دىگەن ياراشقان.

ـــ ساقال ـ بۇرۇتىچۇ، ئىمە دىگەن كېلىشەڭگۇ.

شۇ ئاردا، ئامبال ئورنىدىن تۇرۇپ، باش بارمىغى بىلەن لىشۇفۇنى كۆرسىتىپ، «لىدارىن، لىدارىن!» دىدى.

ـــ ھە ... لىدارىن، لىدارىن، ـــ دەپ گەپ باشلىدى پوچتىغا يېقىنراق تۇرغان بىر مويسىپىت كىشى. ـــ ئۆزلە ئوبدان ۋاقتا كەپ ـ

تىلا. بىزنىڭ گىپىمىزگە قۇلاق سالسىلا. نوروز داموللامغا بەك ئۇگال بولدى. ئۇ كىشىنى بوشاتمىسا، بىز بۇ يەردىن ھەرگىز كەتمەيمىز!

— كەتمەيمىز، كەتمەيمىز! — دەپ ۋاقىراشتى كۆپچىلىك.

— خاتىرجەم بولۇشسىلا، داموللام جەزمەن بوشاپ چىقىدۇ،— دىدى لىشۇفۇ ئورنىغا ئولتۇرۇۋېتىپ.

پوچتا ئاستا تەۋرىدى. ئوردا دەرۋازىسى يوغان ئېچىلدى ...

دىگەندەك، بىرەر سائەتتىن كېيىن، دەرۋازا ئالدىدا نوروز داموللا پەيدا بولدى. ئۇنى ئىككى گۇندىپاى قولتۇغىدىن يۆلەپ تۇراتتى. ئۇنىڭ قويۇق قاشلىرى ئاستىدىكى ئولتۇرۇشۇپ كەتكەن كۆزلىرىدىن غەزەپ ئۇچقۇنلىرى چاقناپ تۇراتتى ...

بىر دەمدىن كېيىن، قىقاس - چۇقانلار بېسىلىپ مەيدان جىمجىت بولۇپ قالدى.

— مۇنداق خورلۇقنى ھىچقاچان كۆرمىگەن ئىدىم. تۆمۈر دىگەن ئوغرى جېنىمغا زىخ بولۇپ تۇرمىغان بولسا، بۇ بېشى چوڭ تېجىمەللەرنىڭ ئەدىۋىنى راسا بېرىپ قويىاتتىم! — دىدى شامەخسۇت خورسىنغان ھالدا.

— شۇنداق، — دىدى لىشۇفۇ، — قولنى كەسمىگىچە قان چىقمايدۇ دىگەندەك، ئاپەتنى يىلتىزىدىن قۇرۇتۇش ئۈچۈن، بەزىدە ئاچچىقنى ئىچىمىزگە يۇتۇپ تۇرمىساق، بولمايدۇ.

شۇ كۈنى لىشۇفۇ بىلەن ئامبال كەچكىچە شا مەخسۇت ۋاڭنىڭ يېنىدا بولۇپ، ئۇنىڭغا ياڭ جاڭجۇڭنىڭ پىلانلىرىنى تەكرار - تەكرار چۈشەندۈردى. شامەخسۇت ياڭ جاڭجۇڭدىن مىننەتدار بولۇپ، لىشۇفۇنىڭ بارلىق ھەركەتلىرىنى قوللايدىغانلىغىنى بىلدۈردى. شۇنىڭدىن ئىككى كۈن كېيىن، لىشۇفۇ ئۆزىنى پەيغەمبەر ئەۋلادى دەپ جاكالاپ يۈرگەن خۇيزۇ مۇتىۋىرى كۇيباۋ، فىڭ ھاجى، ئۇۋەيىس ئەئلەم، زىكىياھاجى، ھەسەن بالا ھاجى، شائەخمەتباي قاتارلىق يۈرت

چوڭلىرىدىن تەركىپ تاپقان ئەلچىلەر ئۈمىگىنى باشلاپ تاقىغا ماڭدى. سوغاتلار بىسلىغان ئون ئىككى ھارۋىمۇ، ئۇلار بىلەن تەڭلا يولغا چىقتى. شۇ كۈنى ئۇرۇمچىدىن بىر پىيادە توپچىلار باتالىيونىمۇ قۇمۇلغا يېتىپ كەلدى.

5

لىشۇفۇنىڭ سېھىر - ئەپسۇنى شۇ كۈنلا ئۆز كۈچىنى كۆرسىتىشكە باشلىغان ئىدى، يەنى ئۇرۇمچىدىن كەلگەن لى دارىن نوروز داموللىنى زىنداندىن چىقىرىپ بېرىپتۇ، دىگەن گەپلەر پۈتۈن شەھەر ۋە يېزىلارغا پۇركەتتى. بۇنى ئاڭلاپ، تاغدىكى قوزغىلاڭچىلارمۇ، خوشال بولۇشتى. شۇنىڭ ئۈچۈن، تۆمۇر خەلپىلەر لىشۇفۇنىڭ ئەلچى بولۇپ چىقىدىغانلىغىدىن خەۋەر تاپقان ھامان ئۇلارنى كۈتۈۋېلىشقا تەييارلىق قىلدى ۋە ئاخىر ئەلچىلەرنى قائىدە - يوسۇن بويىچە چىرايلىق كۈتۈۋالدى. نامازپېشىندىن باشلاپ كەچكىچە مېھمانلارنىڭ ئالدىدىن داستىخان يىغىلمىدى. ئۇ كۈنى ھال - ئەھۋال سورىشىشتىن بۆلەك گەپمۇ بولۇنمىدى. لىشۇفۇ تۆمۇر خەلپىنىڭ بوينىغا ئېسىقلىق قولىنى ئاستا تۇتۇپ:

— ھەر قاچان نامازنى تايامۇم بىلەن ئوقۇۋاتىدىغانلا، - دىدى.

— شۇنداق، — دىدى تۆمۇر خەلپە.

— ھە راست، ئۆزلەگە قەست قىلغان ھىلىقى قارىيۇز ھازىر نەدە؟ — دەپ سوردى لىشۇفۇ.

تۆمۇر خەلپە ئۇنىڭ شۇ كۈندىن باشلاپ، ئەل - يۇرت ئىچىدە تۇرالماي، كۆزدىن يوقالغانلىغىنى، ئاڭلىغان گەپلەرگە قارىغاندا، نوم تەرەپتە سەرسان بولۇپ يۈرگەنلىگىنى ئېيتتى.

ئەتىسى نامازبامداتتىن يانغاندا، لىشۇفۇ بىرىنچى بولۇپ، «تۈپراق بېشىغا بېرىپ كەلسەكمىكىن؟» - دىدى.

توپ - توپ جامائەت دۆڭلۈكتىكى شېھىتلار قەۋرىستانلىغىغا

قاراپ ماڭدى. لىشۇفۇ قارا تاۋاردىن تاشلانغان نىپىز كۆپە جۇۋىسىنىڭ پەشلىرىنى تىزىغا بىسىپ ئولتۇرۇپ «تاباردەك» سۈرىسىنى ئىخلاس بىلەن ئوقۇشقا باشلىدى. بۇ ئۇزۇن سۈرە تۈگىگىچە ھەممە كىشى باشلىرىنى تۆۋەن سېلىپ، جىم ئولتۇردى. بىر خۇيزۇ كىشىنىڭ قۇرئان سۈرىسىنى ئۇيغۇر قارىلىرىدەك مۇنداق راۋان ئوقۇغىنىنى ئۇلار بىرىنچى قېتىم ئاڭلاۋاتقان ئىدى. تۆمۈر خەلپىمۇ «ئەجەپ تولغان قارى ئىكەن!» دەپ ئويلاپ ئولتۇراتتى.

دۇئادىن كېيىن لىشۇفۇ تۆمۈر خەلپىدىن:

ــ ھەممىسى جەڭدە شېھىت بولغانلارمۇ؟ ــ دەپ سوراپ قالدى.

ــ شۇنداق، ــ دىدى تۆمۈر خەلپە.

ــ ئاللا مەغپىرەت قىلسۇن، ھەممىسى قانچە كىشى؟ ــ دىدى لىشۇفۇ.

ــ ئەللىك ئىككى. بۇنىڭ ئىچىدە ئون توققۇز ياشلىق راجى بالا رەھمەتلىكمۇ بار، ــ دىدى تۆمۈر خەلپە، ئاندىن راجى بالىنىڭ قانداق شېھىت قىلىنغانلىغىنى سۆزلەپ بەردى.

ــ ئەستەغپىرۇللا، شۇنداقمۇ قىلغان بارمۇ؟ خەير، ئاللا ئۇ بالىمزغا قىيامەت كۈنى ئەڭ ئالى مەرتىۋە بېرەر، ــ دىدى لى شۇ فۇدۇئاغا قول كۆتىرىپ. ھەممەيلەن تەڭ قول كۆتىرىشتى.

ئەتىگەنلىك چايدىن كېيىن، سوغا تەقدىم قىلىش باشلاندى. ھويلىنىڭ ئوتتۇرىسىغا يېيىپ تاشلانغان توپ ـ توپ گەزلىمىلەر، موۋۇت ۋە چىبەرقوت تونلار، نەچچە ساندۇق ئۆتۈك، مەيىسە، كالاچ، قەن ـ شېكەر، چاي ۋە بىرقانچە تاغار ئۇن ـ گۈرۈچ تىن ئىبارەت بۇ سوغاتلار ھەممىنى دىگىدەك ھەيران قىلىپ تۇرغاندا، لى شۇفۇ تۆمۈر خەلپە باشلىق چوڭلارنى ئۆيگە تەكلىپ قىلدى. ئارقىدىنلا ئۇنىڭ مەھرەملىرى قىزىل تاۋار يېپىلغان پەتنۇسلارنى كۆتىرىپ كىردى. لى شۇفۇ پەتنۇسلارنى تۆمۈر خەلپە، قارا بوسۇق، ئىلى پالگان، ئامانقۇل، خوجىنىياز پالگان

ۋە سەپەر قۇللارنىڭ ئالدىغا قويۇپ، ئۇستىنى ئاچتى. تۆمۈر خەلپىنىڭ ئالدىدىكى پەتنۇستا بەش، قالغانلىرىدا ئۇچتىن يامبۇ پارقىراپ تۇراتتى.

ــ ئاز بولسىمۇ ياڭ جاڭجۇڭ جاناپلىرىنىڭ ھەر قايسىلىرىغا ئەۋەتكەن سوغىسى، كۆپكە تالىق قىلۇرلار، ــ دىدى لى شۇ فۇ، ئاندىن، ــ تالادىكى نەرسىلەرنىڭ ئۇن ـ گۈرۈچتىن باشقىسىمۇ، جاڭ جۇڭنىڭ سوغىتى، ــ دەپ قوشۇپ قويدى.

ــ ئۇن ـ گۈرۈچچۇ؟ ــ دىدى تومۇر خەلپە.

ــ بۇ، ئەل ـ يۇرتنىڭ كۆڭلى، ــ دىدىّ ھەسەن بالا ھاجى.

ــ ئۇنداق بولسا، ئۇن ـ گۈرۈچنى ئالايلى. قالغانلىرى جايىغا قايتسۇن، ــ دىدى تۆمۈر خەلپە.

ــ ئۇنداق قىلسا بولمايدۇ، ــ دىدى فىڭ ھاجى ئۇيغۇرچە سۆزلەپ، ــ سۇلايمان پادىشامۇ، سوغات ئالدۇ ئەمەسمۇ؟ سوغاتنى ئالمىسا، ياڭ جاڭجۇڭنىڭ كۆڭلى ئاغرىيدۇ.

ــ دەرۋەقە، ــ دەپ گەپكە ئارىلاشتى ئۇۋەيىس ئەئلەم دوست ـ ئاشنالارنىڭ سوغا ـ سالاملىرىنى قوبۇل ئەيلىمەكلىك سۇنىنەتتۇر. بۇ ياخشى خۇلق پەزىلەتلەرنىڭ جۈملىسىگە كىرىدۇ. ياڭ جاڭجۇڭ جاناپلىرىنىڭ ۋەكىلى بولغان بۇ ئەزىز مېھمىنىمىز شۇنچە يىراقتىن ئات ئاتلاپ، تۆگە قوغلاپ كەلگەندە، دىل ئازارىلىق بولۇپ قالمىغاي.

ــ ئەئلەم ئاخۇنۇم توغرا ئېيتتى، ــ دىدى لى شۇفۇ، ــ ئۆزلە بۇ سوغاتلارنى ئالمىسلا، مەن جاڭجۇڭ جاناپلىرىنىڭ ئالدىغا قايسى يۈزۈمنى كۆتىرىپ بارىمەن؟

شۇندىن كېيىن، قالغان ئەلچىلەرمۇ، سالا قىلىشقا كىرىشىپ كەتتى. تۆمۈر خەلپە بىردەم جىم ئولتۇرغاندىن كېيىن، «ئەمىسە بىز مەسلىھەتلىشىپ كۆرەيلى» دىدى ۋە ھىلىقى يامبۇلارنى باشقا سوغاتلار بىلەن قوشۇپ، «غەزنە» گە ئەپكىرىپ قويۇشنى سەپەر ـ قۇلغا تاپشۇردى. خوجىنىياز پالگان تۆمۈر خەلپىنىڭ سوغاتلارنى

ئېلىشقا مايىل بولغانلىغىنى كۆرۈش بىلەنلا، ئورنىدىن دەس قوپۇپ ئۆيدىن چىقىپ كەتتى،

— بۇ يىگىت كىم بولىدۇ؟ — دەپ سوردى لى شۇفۇ.

— تاراتىلىق خوجىنىياز پالگان، — دىدى تۆمۈر خەلپە.

— ھە، ھىلىقى چىەن دارىننىڭ كۆزىگە ئاتقان ئەر شۇمۇ؟ ئېتىنى ئاڭلىغان.

ئەلچىلەر يەنە بىر كۈن مېھمان بولۇشتى. تاغنىڭ كەچ كۈزلۈك مەنزىرىسىنى تاماشا قىلدى. مەھەللىلەرنى كېزىپ ئۆيلەرگە پاتىھە ئوقۇشتى، ياش - قېرى دىگىدەك نۇرغۇن كىشىلەر بىلەن پاراڭلاشتى. قوزغىلاڭچىلارنىڭ باتۇرلۇقلىرىنى ماختاشتى. بىراق خۇددى مەسلىھەتلىشۋالغاندەك، ھەممىسىلا گەپ ئارىسىدا، «قىش كىرىۋاتىدۇ، ھايت - ھۇيت دىگىچە چىللىمۇ كىرىدۇ. چىللا ئارىسى سوغاق كۈن، قەھرى كەلسە قاتىتىق كۈن، ئىلاھىم بۇ قىشتىن ئامان - ئېسىەن ئۆتۈشنى نېسىپ قىلغاي، ئەل ئامان، مەنمۇ ئامان دەپتىكەن. ھەممىدىن ئامانلىق ياخشى» دىگەنگە ئوخشاش گەپ لەرنى قىلاتتى.

ئەتىسى ئەلچىلەر قايتتى. پەقەت لى شۇ فۇ «مەن خەلپەمگە بىرنەچچە كۈن مېھمان بولۇپ كېتىمەن» دەپ، بىرلا مەھرىسى بىلەن قېپقالدى. بۇ مەھرەمنۇ پۇقراچە كىينگەن ئىدى.

6

لى شۇ فۇ ئايرىم ئۆيگە جايلىشۋالغاندىن كېيىن، تاھارەت ئېلىپ ئولتۇردى - دە، «مېنىڭ ئۆزلەگە ئەپكەلگەن يەنە بىر سوغىتىم بار» دەپ قوينىدىن يېشىل تاۋارغا يۆگەلگەن بىر نەرسىنى چىقاردى. بۇ قويۇن دەپتىرىدەك كېلىدىغان قۇرئان ئىدى. تۆمۈر خەلپە قۇرئاننى «بىسمىللا» دەپ ئىككى قوللاپ ئالدى ۋە لەۋلىرىنى تەككۈزۈپ، كۆزگە سۈرتكەندىن كېيىن، ۋاراقلاشقا باشـ

لىدى. بۇ شۇنداق نەپىس، گۈزەل مۇقاۋىلانغان ۋە ھەر بىر بەتنىڭ چۆرىسىگە ناھايىتى ئۈستىلىق بىلەن رەڭدار نەقىش ئىشلەنگەن قۇرئان ئىدىكى، ھەرقانداق كىشىنى ئۆزىگە ئىختىيارسىز جەلپ قىلاتتى.

ــ بۇ قۇرئان كېرىمنى جاڭجۇڭ جاناپلىرى بۇلتۇر ھەرەمدىن كەلگەن ھاجىلاردىن سوراتقۇزۇۋېلىپ،ئۆزلەگە سوغات قىلدى، ــ دىدى لى شۇ فۇ، ئاندىن ئۆزىنىڭ قويۇن دەپتىرىدىن بىر پارچە قېلىن قەغەزنى چىقىرىپ، «جاڭجۇڭ جاناپلىرى مۇسۇلمانلارنىڭ قۇرئانىغا خەنزۇچە خەت يېزىلىپ قالمىغاي دەپ، بۇ مىنپەرنى ئايرىم ئەۋەتتى» دىدى. «مىنپەر»دىگىنى ياڭ جاڭجۇڭنىڭ ئىسىم ـ پەمىلە ۋە مەنسەپ نامىلىرى بېسىلغان ئاتكىرىتكا بولۇپ، ئۇنىڭ ئارقىسىغا «بۇ قۇرئان بۇرادىرىم تۆمۈرگە ھەدىيە» دىگەن سۆزلەر يېزىلغان ئىدى. «بۇ ياڭ جاڭجۇڭنىڭ ئۆز قەلىمى» دەپ قوشۇپ قويدى لى شۇ فۇ كۈلۈپ تۇرۇپ. ئاندىن «ئۆزلەگە يازغان سالام خېتىمۇ بار» دەپ چوڭ سىرىق لىپاپىنى ئۈزاتتى، لىپاپىغا «ئۇيغۇر-مۇسۇلمانلاردىن چىققان تۆمۈر باتۇرغا» دىگەن سۆزلەر چوڭ قىلىپ يېزىلغان ئىدى.

تۆمۈرخەلىپە خەتنى دىققەت بىلەن ئوقۇپ چىققاندىن كېيىن...

ــ ياڭ جاڭجۇڭ، مېنى ئۇرۇمچىگە ئەپچىقىپ نىمە قىلىدىكەن؟ ــ دىدى.

ــ چوڭ مەنسەپ بەرمەكچى، دارىن قىلماقچى، دارىن قىلغاندىمۇ، قۇرۇق ئۆستەڭگە مىراپ ئەمەس، قولىدا چېرىگى بار، دىسە گېپى ئۆتىدىغان، ئاتسا ئوقى يېتىدىغان دارىن قىلماقچى. بۇ خۇدايىمنىڭ ئۆزلەگە بەرگىنى، ـ دىدى لى شۇ فۇ مۇلايىملىق بىلەن.

ــ ياق، مەن ئەل ـ يۇرتۇمدىن ئايرىلمايمەن. مىسىرنىڭ پادىشا-لىغىدىن كەنئانىنىڭ گادالبىغى ياخشى. ئۇنىڭ ئۈستىگە، ياڭ جاڭجۇڭ مېنىڭ نىمىشقا قوزغىلاڭ قىلغانلىغىمنى ياخشى بىلىدىكەنغۇ، شۇنچە ئىشنى تەۋرىتىپ قويۇپ، نەگە بارغىدەكمەن!

ــ مەن ئەلچى، ئەلچىگە ئۆلۈم يوق. مەن ئامانەتنى يەتـ

كۆزدۇم، تەقدىرسىز قىل تەۋرىمەس دەپ، قالغان ئىشلار خۇدانىڭ تەقدىرى بىلەن بولىدۇ، — دىدى لى شۇ فۇ، ئاندىن تۆمۈرگە تېخىمۇ يېقىنراق سۈرۈلۈپ، — ھازىرقى ئەھۋاللاردىن خەۋەرلىرى بارمۇ؟ — دىدى.

— قايسىنى دەيدىلا؟

شۇنىڭدىن كېيىن، لى شۇفۇ جۇڭخۇا مىنگونىڭ ھازىرقى دا زۇڭتۇڭى يۈەن شىكەينىڭ پۈتۈن مەملىكەت مىقياسىدا سۇڭ-جۇڭشەن تەرەپدارلىرىغا قارشى يۈرگۈزۈۋاتقان سىياسىتىنى، بولۇپمۇ چېگرا رايونلاردىكى ۋاڭ - گۇڭلارنىڭ ھوقۇقنى ساقلاپ قېلىش، ۋاڭلارنىڭ ئورنىغا تەگمەسلىك ھەققىدە مەخسۇس بۇيرۇق چۈشۈر-گەنلىگىنى، شۇنىڭ ئۈچۈن، شا مەخسۇت ۋاڭنى ئۆرۈۋېتىش دۆلەت سىياسىتىگە خىلاپ ئىكەنلىگىنى، ئەگەر بۇ پىكىردە قاتتىق تۇرسا، قۇمۇلدىكى قوزغىلاڭغا مەركىزىي ھۆكۈمەتنىڭمۇ قول تىقىپ قوبىدىغانلىغىنى، ياڭ جاڭجۇڭ «خەلقپەرۋەر» بولغانلىغى ئۈچۈن، پۇقرالار جاپا تارتىپ قالمىسۇن دەپ، بۇ ئىشنى تېچلىق بىلەن ھەل قىلىشقا بەل باغلىغانلىغىنى، ئەگەر تۆمۈر خەلپە ماقۇل كۆرسە ھۆكۈمەت تەرىكىدە ئەمەل تۇتۇپ، ئۆمۈر بويى راھەتتە ئۆتىدىغانلىغىنى، شا مەخسۇت ۋاڭنىمۇ ئىنساپقا كەلتۈرۈپ، ئالۋاڭ - ياساقلارنى زور دەرىجىدە ئازايتىش مۇمكىنلىگىنى ئۇزۇندىن - ئۇزۇن چۈشەندۈردى.

— بۇ ئىشنى تېچلىق بىلەن تۈگىتىمەن دىگەن ئادەم نىمىشقا ھاپىز يىگجاڭ، نىياز يىگجاڭ ۋە ما يىگجاڭلارنى نۇرغۇن چېرىك بىلەن قۇمۇلغا ئەۋەتىدۇ؟ — دىدى تۆمۈرخەلپە.

— تۆگە قانچە، يېغىرى شۇنچە دەپ، جاڭجۇڭ جاناپلىرىنىڭمۇ ئۆزىگە لايىق دەردى بار، ئۇرۇمچىدىكى بەزى ئەمەلدارلار جاڭجۇڭ جاناپلىرىنى دا زۇڭتۇڭغا ئەرز قىپتۇ، تۆمۈر قوزغىلىڭغا يۇمشاق قوللۇق قىلدى دەپ، شۇڭا، دا زۇڭتۇڭ ئەگەر تۆمۈر ئەل بولمىسا، چېرىك چىقىرىڭلار دەپ يارلىق ئەۋەتىپتۇ. جاڭجۇڭ

جاناپلىرى يارلىقنى ئادا قىلمىسا بولامدۇ؟

لى شۇفۇ «چىرىك»، «يارلىق» دىگەن سۆزلەرنى سالماق بىلەن ئېيتتى. ئاندىن مۇنداق دىدى:

ــ خەلپەم، بىز ــ دىن قېرىنداش، بىزنىڭ خۇدايىمىز بىر، پەيغەمبىرىمىز بىر، كەئبىمىزمۇ بىر، ئۆزلەنىڭ قاراپ تۇرۇپ، بىرەر پالاكەتكە ئۇچراپ قېلىشلىرىغا چىدىمايدىەن. مەن ئۇرۇمچىدىكى ۋاقتىمدا، بۇ يەردىكى ھەممە ئەھۋاللارنى ئاڭلىدىم. ئۆزلەگە دەسلەپ قول بەرگەن سەيپۇڭ توختىدىن كەلگەن ۋاپا شۇنچىلىك بوپتۇ. قالغانلارنىڭ كۆڭلىدە نىمە جىن بارلىغىنى خۇدايىم بىلىدۇ. مەن ئەلچى بولۇپ كېلىشنى جاڭجۇڭ جاناپلىرىدىن ئۆزۈم سورىدىم، مەقسىدىم، ئۆزلەگە ھەممە گەپنى ئېيتىپ، دىن قېرىنداشلىق مېھرىمنى بىلدۈرەي، بىر تەقۋادار قېرىندىشىمىز قاراپ تۇرۇپ پالاكەتكە ئۇچقاشمىسۇن دىۋىدىم. قالغانلارنىڭ ئالدىدا ھەممە گەپنى ئېيتقىلى بولمايدۇ دەپ، ئۇلارنى كەتكۈزۈۋەتتىم. ماڭا ئىشەنسىلە شۇ، ياق دىسىلمۇ ئىختىيارلىرى، ئۇبدان خىيال قىلىپ باقسىلا. مەن بىرنەچچە كۈن تۇرۇپ تۇراي.

بۇ گەپلەر تۆمۈر خەلپىنى خىيالغا سېلىپ قويدى. لى شۇ فۇ ئۆز سېھرىنىڭ ئۇنىڭغا تەسىر قىلغانلىغىنى كۆرۈپ، ئىچ ـ ئىچىدىن خوشال بولدى ۋە شۇ كۈندىن باشلاپ، تۆمۈر خەلپىنى ئۆزىگە تېخىمۇ رام قىلىشقا كىرىشتى. ئۇ ھەر كۈنى يېرىم كېچىدە قوپۇپ، ئەستايىدىل ھالدا تاھارەت ئالاتتى ـ دە، نامازبامداتقىچە شام يورۇغىدا قۇرئان ئوقۇيتتى. بېشىغا چىرايلىق سەللە ئوراپ، بەش ۋاق نامازنىڭ ھەممىسىدە جامائەت بىلەن مەسچىتتە بولاتتى. «خۇدالىق ئۇچۇن» دەپ ئون پارچە كىگىز سېتىۋېلىپ، مەسچىتنىڭ جەينىمازلىرىنى يېگىلاپ چىقتى. ياش مەھرىمنى بىر قېتىم نامازشامغا كېچىككىنى ئۇچۇن جامائەت ئالدىدا تەنبىھلىدى. كۈندۈزلىرى چوڭ ـ كىچىك دىمەي، ھەممەيلەن بىلەن دوستلارچە ھىال ـ مۇڭ قىلىشىپ، دەردىگە ئورتاقلىشاتتى. خەلق شامەخسۇت ۋاڭدىن

كۆرگەن زۇلۇملىرىنى ئېيتقاندا «ئاينىڭ ئون بەشى قاراڭغۇ، ئون بەشى يورۇق دەپ، ئەمدى يورۇقچىلىق كۆرىسىلەر، ئون ئىككى تاغنى ئۆزۈڭلار سورايدىغان قىلىمىز» دەيتتى. تۆمۈر خەلىپىنىڭ ئائىلىسىگە بولسا، ھەر ئىككى كۈندە دىگىدەك بىر قېتىم كېلەتتى تۆمۈر خەلىپىنىڭ بالىلىرىغا قەن - ئاۋات بېرەپ ئۇلارنى ئەركىلىتەتتى.

بىر كۈنى لى شۇفۇ باستىنى قۇچىغىدا ئوينىتىپ ئولتۇرۇپ «بۇ قىزىمنىڭ چېچى بىر تال ئىكەنغۇ» دىدى. دەرۋەقە زوربخان ئايىلا بۇ كۈنلەردە باستىنىڭ بوي تارتىۋاتقىنىنى كۆرۈپ، «يامان كۆزلەر»دىن ئاسراش ئۈچۈن، ئۇنىڭغا قىز بالىچە پاختىلىق چاپان كىيدۈرۈپ قويغان ئىدى. باسىت لى شۇفۇنىڭ ئاغزىدىن چىققان «قىز»دىگەن سۆزنى ئاڭلاش بىلەن ئۇنىڭ قۇچىغىدىن بىلىقتىىەك سۇغۇرۇلۇپ چىقتى - دە، تالاغا قاچتى. لى شۇفۇ كۈلگەن پېتى قاراپ قالدى. زوربخان ئايىلانىڭ ئۆزىدىن قېچىپ يۇرگىنىنى كۆرۈپ، «ئۆزلە مېنىڭدىن بىر ياش چوڭ ئىكەنلا، ئايىلامنى يەڭگەم دىسەم بولىغىدەك، بىزنىڭ يۇرتلاردا يەڭگىلەر ئۆز ئىنىلىرىدىن قاچىمايدۇ. ئۆزلە بىلەن ھەم قېرىنداش، ھەم جان دوست بولۇپ قالدۇق. ئەمدى يەڭگەم مېنىڭدىن قاچىمىمۇ بولار»دەپ كۈلدى. تۆمۈر خەلىپىمۇ كۈلۈپ قويدى.

ھەپتە ئون كۈن ئۆتكەندىن كېيىن، لى شۇفۇ شەھەرگە كىرىپ چىقماقچى بولغانلىغىنى ئېيتتى. ئەنسارى باشلىق ئۈچ يىگىت ئۇنى شەھەرنىڭ يېنىغىچە ئۇزىتىپ باردى.

لى شۇفۇ كەتكەندىن كېيىن، تۆمۈر خەلىپە ئۆز ھەمراللىرى بىلەن بىرقانچە قېتىم كېڭەش ئۆتكۈزدى. ئۇلار ئاخىر، ۋاڭلىق تۇزۇمنى يىمىرىپ تاشلاشنىڭ ھازىرچە مۇمكىن ئەمەسلىگىنى نەزەرگە ئېلىپ، ئەگەر شامەخسۇت ھەممە شەرتلىرىمىزگە ئۇنىسا، يارىشاق يارىشايلى دىگەن قارارغا كېلىپ قالدى.

7

1913 - يىلى كىرىپ، يەر - زىمىن قېلىن قار بىلەن قاپلانغان چىللە كۈنلىرىدە، زىمىستان سوغاقىنىڭ چايانىدەك چېقىپ تۇرۇشىغا قارىماي، لى شۈفۇ بۇرە - تۈلكە جۈۋىلىرىغا مەھكەم ئورالغان ئەلچىلەرنى باشلاپ، يەنە تاققا كەلدى. ئەلچىلەر مورا بىلەن ئىسىتىلغان ئۆيدە، ئوبدان شورپىلىنىپ، ھاردۇق ئېلىشىپ بولغاندىن كېيىن، ياڭ جاڭجۈڭ نامىدىن تۆمۈر خەلىپىگە كەلگەن تېلېگراممىنى ئوقۇشقا باشلىدى. تېلېگراممىدا تۆمۈر خەلىپىگە ئورۇمچىدە تۇرۇشلۇق ئۇيغۇر - مۇسۇلمان 3 - ئاتلىق باتالىيونىنىڭ كوماندىرلىق مەنسىۋى ۋە ئىككى يۈزدىن - بەش يۈزگىچە چېرىك ساقلاش ھوقۇقى بېرىلگەنلىگى جاكالانغان. جۈملىدىن، شامەخسۇت ۋاڭغا قوزغىلاڭچىلارنىڭ تەلەپلىرىنى قوبۇل قىلىش ھەققىدە مەخسۇس مەكتۇپ ئەۋەتكەنلىگى ئەسكەرتىلگەن. لى شۈفۇ تېلېگراممىنى ئوقۇپ بولۇش بىلەن ھەممە ئەلچىلەر ئورۇنلىرىدىن تۇرۇپ، تۆمۈر خەلىپىنى مۇبارەكلىدى.

— گۈرۈچتىن خەۋەر يوق، سەۋزە دەم يەپتۇ دەپ، جاڭجۈڭ جاناپلىرى بەك ئالدىراپ كېتىپتۇ. مەن تېخى كۆڭلۈمنى توختاتقىنىم يوق. بۇ گەپنى كېيىن قىلىشايلى، — دىدى تۆمۈر خەلىپە مورىغا بىرتال ئوتۇن تاشلاپ.

— بوپتۇ، ئۆزلە نىمە دىسلە شۇ، — دىدى لى شۈفۇ چىرايىنى قىلچە ئۆزگەرتمەي.

شۇنىڭدىن كېيىن، سۆھبەت باشلىنىپ، تۆمۈر خەلىپە قوزغىلاڭچىلارنىڭ تەلەپلىرىنى ئوتتۇرىغا قويدى. ھەربىر ماددا ئۈستىدە تالاش - تارتىشلار بولۇپ، ئاخىر ئۈچ كۈنلۈك سۆھبەت نەتىجىسىدە مۇنداق كېلىشىم ھاسىل قىلىندى:

بىرىنچى، ئۆتكەن ئىشلار، جۈملىدىن يى شىكفۇنىڭ ئۆلۈمى

سۈرۈشتە قىلىنمايدۇ؛

ئىككىنچى، «تۆمۈر چارۋا» تۈزۈمى بىكار قىلىنىپ، شامەخسۇت ۋاڭ مالچىلارغا تېگىشلىك ھەق تۆلەيدۇ؛

ئۈچىنچى، دىخانلارنىڭ شا مەخسۇت ۋاڭ ۋە ئۇنىڭ بەگلىرىگە ھەر ئايدا يەتتە كۈن ئالۋاڭ قىلىدىغان ياساق مەجبۇرىيىتى ئىككى كۈنگە ئۆزگەرتىلىدۇ. يامۇللارنىڭ باشقا ئالۋاڭ ـ سەيىسلىرىمۇ ئازايتىلىدۇ؛

تۆتىنچى، ئون ئىككى تاغنى قوزغىلاڭچىلار ئۆزى ئىدارە قىلىدۇ؛ ئۆزىنى قوغداشقا مەلۇم ساندا قورال قالدۇرۇلغاندىن تاشقىرى، قالغان قورال ـ ياراقلارنى ھۆكۈمەتكە تاپشۇرىدۇ؛

بەشىنچى، شەھەر ۋە يېزىلاردا قوزغىلاڭچىلار بىلەن ئالاقە باغلىغان دەپ، شامەخسۇت ۋاڭ تەرىپىدىن قامالغان ئەللىك تۆت كىشى دەرھال بوشىتىلىدۇ؛

ئالتىنچى، ھاشىر تەيجى مەنسەپتىن قالدۇرۇلۇپ، ئورنىغا باشقا تەيجى قويۇلىدۇ؛

يەتتىنچى، مەزكۇر كېلىشىم ئۇيغۇر ـ خەنزۇ تىلىلىرىدا ئۈچ نۇسخە پۈتۈلۈپ، بىرى جاڭجۇڭ يامۇلدا، بىرى شامەخسۇت ۋاڭدا، بىرى تۆمۈر خەلپىدە ساقلىنىدۇ.

بۇ كېلىشىمگە شا مەخسۇت ۋاڭ بىر تەرەپ، تۆمۈر خەلپە بىر تەرەپ بولۇپ قول قويىدىغان بولۇشتى. لى شۇفۇ ياڭ جاڭجۇڭ نامىدىن، بەي ۋىنچاۋ قۇمۇل يەرلىك ھۆكۈمەت نامىدىن ئىككى تەرەپنى ياراشتۇرغۇچىلار سۈپىتىدە، قالغان ئەلچىلەر شاھىتلار سۈپىتىدە قول قويماقچى بولدى.

بىراق، قول قويىدىغان چاغدا، تۆمۈر خەلپە «ئاۋال شا مەخسۇت ۋاڭ قول قويسۇن، زىنداندىكىلەرنى بوشاتسۇن، ھاشىر تەيجىنى مەنسەپتىن قالدۇرسۇن، ئاندىن مەن قول قويىمەن» دەپ تۇرۇۋالدى، لى شۇفۇ بۇ شەرتكىمۇ دەرھال رازىلىق بىلدۈرۈپ، شامەخسۇت بىلەن بەي ۋىنچاۋغا خەت يازدى ۋە خەتنى

كېلىشىم نۇسخىلىرىغا قوشۇپ، ئۆزىنىڭ مەھرىسىمى بىلەن ئامانقۇل ـ دىن شەھەرگە ماڭغۇزدى. ئۇلار تۆت كۈندىن كېيىن، شا مەخسۇت بىلەن بەي ۋىنچاۋنىڭ تامغىلىرى بېسىلغان كېلىشىم قەغەزلىرىنى شۇنىڭ بىلەن بىللە، شامەخسۇتنىڭ مەخسۇس مەكتۇبىنى ئېلىپ قايتىپ كەلدى. شا مەخسۇت ئۆز خېتىدە زىنداندىكىلەرنى شەرتسىز بوشاتقانلىغىنى، ھاشىر تەيجىنىڭ ئورنىغا ئوردا بەگلىرىدىن يۈسۈپ بەگ دىگەن كىشىنى تەيجى قىلغانلىغىنى جاكالىغان ئىدى. ئامانقۇل بۇ ئىشلارنى ـ ئۆز كۆزى بىلەن كۆرگەنلىگىنى ئېيتتى.

شۇنىڭدىن كېيىن، تۆمۇر خەلپە كېلىشىمگە قول قويدى. ئاندىن. لى شۇفۇ باشلىق ئەلچىلەرنىڭ ھەممىسى تامغا ـ مۆھۈرلىرىنى بېسىشتى. نۆۋەت ئۇۋەيىس ئەئلەمگە كەلگەندە، ئۇ خۇددى قاتتىق ئۇيقۇدىن چۆچۈپ ئويغانغان كىشىدەك تېڭىرقاپ قېلىپ، ئانار شەكلىدە ئويۇلغان كۈمۈش مۆھۈرنى تەتۇر بېسىپ قويىغىلى تاس قالدى. چۈنكى ھاشىر تەيجىنىڭ ئورنىغا ئوردا بەگلىرى ئىچىدە بىرقەدەر دۇرۇس ئادەم دەپ تونۇلۇپ كەلگەن يۈسۈپ بەگنىڭ تەيجى بولغانلىغى ئۇنى قاتتىق ۋەھىمگە سېلىپ، پىكرى ـ خىيالىنى تېرىقتەك چېچىۋەتكەن ئىدى. ئۇنىڭ ئويىچە، ھاشىر تەيجىنىڭ ئورنىغا قېزىبەگ غوجىا تەيىجى بولۇشى لازىم ئىدى، ئۇنداق بولغاندا، ئۆزىگە ھىچقانداق تۇغ يۇقمايتتى. ئەمدىلىكتە بولسا، ھەر ئىككى ھىمايىچىسىدىن ئايرىلىپ قالدى. ئەھۋالدىن قارىغاندا، شا مەخسۇت ۋاڭ بۇلتۇر ياز چىيەن دارىن ئاقچۇق سىيىدىكى جەڭدە ئۆلگەن چېرىكلىرى ئۈچۈن ھىلىقى بۇتخانىدا ماتەم مۇراسىمى ئۆتكۈزگەن كۈنى يۈز بەرگەن ۋەقەنى ئۇنتۇمىغان ئوخشايدۇ، ئۇ كۈنى چىيەن دارىننىڭ چېرىكلىرى شا مەخسۇتقا ئوق چىقىرىپ، ئېتىشۋازلىق باشلىنىپ كەتكەندە، ھاشىر تەيجى بىلەن قېزىبەگ غوجا شا مەخسۇتنى قوغداش ئورنىغا، ئۇنى يالغۇز تاشـ لاپ، قېچىپ كەتكەن ئەمەسمىدى، شۇندىن بۇيان، شا مەخسۇت بۇ ئىككىيلەنگە تامامەن ئىشەنمەس بولۇپ قالسا كېرەك، دىمەك،

هاشىر تەيجى بىلەن بىللە قېزىبەگ غوجىمۇ، شامەخسۇت ۋاڭنىڭ نەزىرىدىن چۈشۈپتۇ. بۇ ياخشىلىقنىڭ ئالامىتى ئەمەس: ئۇنىڭ ئۈستىگە، يۈسۈپ بەگ ئەھلى ئىلىمگە ھۆرمەت قىلىدىغان كىشى. بولۇپمۇ، نوروز داموللىنى كۆپرەك ئىززەتلەيتتى. ئەمدى، نوروز داموللا ئۆزىنىڭ كېلىنى قارا كۆز ئايلانىڭ قاتىللىرىنى سۈرۈشتۈرۈپ قايتا ئەرز بەرسە، يۈسۈپ تەيجىنىڭ بۇ ئىشقا ئەستايىدىل قول تىقىپ، ھاشىر تەيجىنىڭ سىرىنى ئېچىپ تاشلىشى، نەتىجىدە ئۇۋەيىس ئەئلەمنىڭمۇ بۇ ئىشقا چېتىلىپ قېلىشى تەبىئى. ئۇ چاغدا، ئەئلەملىك مەنسۇى تۇگىۋل، ئۇنىڭ جىنىمۇ خەتەردە قالىدۇ. ئۇۋەيىس ئەئلەم ئەنە شۇلارنى ئويلاپ، ئۆزىنى ھالاكەت گىرداۋىدا ھىس قىلاتتى ۋە شۇ كۈندىن باشلاپ، يۈرەك سانچىغى قوزغىلىپ، تاۋى يوق بولۇپ قالدى.

8

ئەمدى لى شۇفۇنىڭ ئالدىدا ئىككى چىگىش تۇگۈن قالىغان ئىدى. بىرى، قورال - ياراقنى قانداق قىلىپ يىغىۋېلىش، ئىككىنچىسى، تۆمۈر خەلپىنى ئۇرۇمچىگە چىقىشقا قانداق قىلىپ ئۇنىتىش. ئۇ، ئىككىنچى تۇگۈن يېشىلسە، بىرىنچى تۇگۈن ئۆزلۈگىدىن يېشىلىپ كېتىدۇ دەپ ئويلايتتى. شۇنىڭ ئۈچۈن، ئاخشىمى تۆمۈر خەلپە بىلەن يەنە پاراڭلىشىشقا پۇرسەت تېپىپ، ئۇرۇمچىگە چىقىشنىڭ ئەھمىيىتىنى ئۇزۇندىن - ئۇزۇن چۈشەندۈرگەچ مۇنداق دىدى:

— ئىككى قوشقارنىڭ كاللىسى بىر قازانغا پاتماس، دىگەن گەپنى ئۇنتۇپ قالمىسلا. قۇمۇلدا تۇرىدىغان بولسىلا، بىرىنچىدىن، شامەخسۇت ۋاڭ بىلەن ھىچقاچان ئوبدان ئۆتەلمەيدىلا. ئۇ قاچانلا بولمىسۇن، ئۆزلەنى پاتقۇزمايدۇ. ئۆچ ئېلىشتىنمۇ يانمايدۇ؛ ئىككىنچىدىن، يېغا ياندىن، بالا قېرىنداشتىن دەپ، قارا بوسۇققا ئوخشاش ئادەملەر ئۆزلەنى تىچ قويامدۇ؟ ئۇركۈنى «ئون ئىككى تاغنى

ئۆزەكلار سورىساكلار، كىم يۇرت بېشى بولار» دەپ ئۇنى گەپكە سېلىپ باقسام، «تۆمۇر ئاكام بىلەن مەنچۇ!» دەيدۇ قارىسىلا! مۇنداق نىمىلەرنىڭ ئارىسىدا جانلىرىنى قىيناپ يۇرگىچە، ئۇرۇمچىگە بېرىپ، بەشيۈز چېرىكنىڭ بېشى تۆمۇر دارىسى بولۇپ يۈرمەملا، نىياز يىگجاڭ ــ نىدارىن. ھاپىز يىگجاڭ ئادارىن بولۇپ يۈرمەمدۇ؟ ئۆزلە دىگەن ئۇلاردىن مىڭ ئارتۇق، كېيىنچە مەنسەپلىرى تېخىمۇ ئۆسىدۇ.

ــ مېنىڭ مەقسىدىم مەنسەپدار بولۇش ئەمەس. ئون ئىككى تاققا باش بولۇۋېلىشىمۇ ئەمەس. مەن بىر ياغاچچى، مەنسەپىنىمۇ قاملاشتۇرالمايمەن. ئەل ـ يۇرت ئوبدان ئۆتسىلا بولدى.

ــ ھەببەللى، ئەل ـ يۇرت ئوبدان ئۆتسۇن دىسىلە، ئوتتۇرا قولدەك ئەرلەردىن بىرنەچچە يۈزىنىڭ قولىغا مىلتىق تۇتقۇزۇپ، ئۇرۇمچىدە تۇرسىلا تېخىمۇ ئوبدان بولىمامدۇ؟ قاچانلا بولسا، ياڭ جاڭجۇڭنىڭ يېنىغا كىرىپ ـ چىقالايدىلا. ھەرقانداق گەپ بولسا، ئۇ كىشىگە ئېيتالايدىلا. قۇمۇل خەلقىنىڭ بېشىنى شۇ يەردە تۇرۇپ تېخىمۇ ئوبدان سىلالايدىلا، ئەل ـ يۇرتىمۇ، ئۇرۇمچىدە بىزنىڭ ئاتىمىز بار دەپ، كۆڭلى ـ قارىنى توق تۇتالايدۇ، شۇنداق ئەمەسمۇ؟ مەن ئۆزلەگە قىيامەتلىك دوست بولغانلىغىم ئۈچۈن، قوسـ غىمدىكى گەپنى بىزەمۇ ئەپقالماي ھەممىنى ئېيتتىم ئاكا!

تۆمۇر خەلپىنى يەنە خىيال باستى. ئۇ، ئۆز ئادىتى بويىچە، سول ئېڭىگىنى تاتىلاپ بىردەم جىم ئولتۇردى ـ دە:

ــ ھەي، بۇ ياڭ جاڭجۇڭنىڭ گەپلىرىگە ئىشەنگىلى بولارمۇ؟ ياخشى كۈننىڭ يامىنىدا گېپىدىن يېنىۋالسا، قانداق قىلغۇلۇق؟ ــ دىدى.

لى شۇفۇ ياڭ جاڭجۇڭنىڭ «سىز ئاخىرقى كۈزىرىم بولىسىز» دىگەن گېپىنى يەنە بىر ئەسلەپ، تۆمۇر خەلپىنىڭ بىلىگىدىن تۇتقان پېتى:

ــ ماڭا ئىشىنەمدىلا ـ يوقمۇ؟ ــ دىدى.

— ئۆزلەگە ئىشىلىمەن.

— ماڭا ئىشەنسىلە، ئەزىزرايى خۇدا، ياڭ جاڭجۇڭغىمۇ ئىشەنسىلە. مەن قۇرئان تۇتۇپ بېرەي!

تۆمۈر خەلىپە «قۇرئان» دىگەن سۆزنى ئاڭلاپ لى شۇفۇنىڭ كۆزىگە تىكىلىپ قارىدى. ئاندىن:

— راستمۇ، راستىنلا قۇرئان تۇتۇپ بېرەلەمدىلا! — دىدى.

— ئەزىزرايى، تەرىتىم بىلەن پاك ئولىتۇرۇپتىمەن، ھازىرلا تۇتۇپ بېرەي! ياق، جامائەت شاھىت بولسۇن دىسىلە، قۇرئاننى كۆپچىلىكنىڭ ئالدىدا تۇتۇپ بېرەي!

— ئەمىسە، تاڭ ئاتسۇن، — دىدى تۆمۈر خەلىپە رازىلىق بېرىپ.

ئەتىسى نامازبامدات ئوقۇلۇپ بولغاندا، بىرىنچى سەپتە ئولتۇرغان لى شۇفۇ ئورنىدىن تۇرۇپ، مەسچىت مىھراۋىنىڭ يېنىدىكى ئويۇقتا تۇرغان چوڭ بىر قۇرئاننى بىسمىللا ئېيتىپ قولىغا ئالدى ۋە پىشانىسىگە تەككۈزۈپ بولۇپ، كۆپچىلىككە مۇنداق خىتاب قىلدى:

— جامائەت! مەن ھازىر ئاللانىڭ ئۆيى بولغان بۇ مەسچىدى مۇبارەكنە ھەرقايسىلىرىغا ناھايىتى يوجۇڭ بىر گەپنى ئېيتىمەن. مەن ئاللاتائالانى بىر، مۇھەممەت مۇستاپا سەللاھۇ ئەلەيھىسسالامنى ئاللانىڭ بىرگە ئىبەرگەن ھەق رەسۇلى دەپ، دىلىم بىلەن تەستىق ۋە تىلىم بىلەن ئىقرار قىلىپ، مەھشەر كۈنى جاۋاپ بەرگۈچى بەندىلىگىم بىلەن شۇنى ئېيتاي: ياڭ جاڭجۇڭ جاناپلىرىنىڭ تۆمۈر خەلىپەمنى ئۇرۇمچىگە چىللىشىدا قىلچە يامان نىيىتى يوق. ھەممىسى ئەل - يۇرتنىڭ ئامانلىغى ئۈچۈن. بۇ گەپنىم يالغان بولسا، مانا قولۇمدا تۇرغان مۇشۇ ئۇلۇغ قۇرئان كېرىم مېنى ئۇرسۇن. قىيامەت كۈنى ھەممىلىرىنىڭ قىزىل تىرىنىغى پېقىرنىڭ ياقىسىدا بولسۇن!

ئىڭ ھاجى ئورنىدىن تۇرۇپ، لى شۇفۇنىڭ قولىدىن قۇرئاننى ئالدى ۋە:

ـــ مەن قېرى ئادەم، ئىككى كۈنلۈك ئۆمرۈم قالدى. لى دارىن ھازىر ئېيتقان گەپكە شاھىت بولىمەن. مەنمۇ قۇرئان تۇتۇپ بېرەي، ـــ دەپ قولىدىكى قۇرئاننى پىشانىسىگە تەككۈزدى.

ـــ مەن قۇمۇل مەھكىمىسى شەرئىيەتنىڭ ئەئلىمى بولغانلىغىم بىلەن قەسەمىيات قىلىپ ئېيتىمەنكى، لى دارىن جاناپلىرىنىڭ ئېيتقانلىرى بەتامامەن ھەقتۇر. مەن بۇنىڭغا ئىمانىم بىلەن شاھىت. شاھىتلىغىم يالغان بولسا، مېنى قۇرئان ئۇرسۇن، ـــ دىدى ئۇۋەيىس ئەئلەم، فىك ھاجىنىڭ قولىدىن قۇرئاننى ئېلىپ.

قالغان ئەلچىلەرمۇ ئورۇنلىرىدىن تۇرۇپ «ھەق، ھەق» دىيىشتى.

شۇنىڭدىن كېيىن، تۆمۇر خەلپە ئۇرۇمچىگە بېرىشقا رازى بولدى. ئەلچىلەر خوشال ـ خورام قايتتى. لى شۇفۇ يەنە قېپقالدى. ئۇ، تۆمۇر خەلپىدىن بىر قەدەممۇ ئايرىلماسلىققا تىرىشىپ، خۇددى سالجىدەك يېپىشۋالدى.

تۆمۇر خەلپىنىڭ ھەمراللىرى ئۇنىڭ ئۇرۇمچىگە بېرىشىغا قوشۇلماي، ئۇنى گەپ ـ سۆز بىلەن تىوسۇشقا ھەركەت قىلاتتى. بىراق، تۆمۇر خەلپىنىڭ قۇلاقىغا گەپ كىرمەيتتى. شۇ ئارىدا چاپارمەنلەر شەھەردىن لى شۇفۇغا تېلېگراممىا ئېلىپ چىقتى. بۇ، ياڭ جاڭجۇڭدىن كەلگەن تېلېگراممىا بولۇپ، ئۇنىڭدا تۆمۇر خەلپىنىڭ ئۇرۇمچىگە چىقىشقا ئۇنىغانلىغىدىن ناھايىتى خوشال بولغانلىغى ئېيتىلىپ كېلىپ، «دوستلۇق لەۋزىمنى يەردە قويمىغانلىغىغا كۆپ تەشەككۈر» دىيىلگەن ئىدى. تۆمۇر خەلپە ئەمدى تېخىمۇ خاتىرجەم بولۇپ، لى شۇفۇ بىلەن گاھ ئۇۋۇغا چىقىپ، گاھ مېھمان دارچىلىق ئويناپ، چىللىنىڭ چىقىپ كېتىشىنى كۈتۈپ تۇراتتى. قارا بوسۇق بولسا، بېشىنى ئىچىگە تىقىۋېلىپ، ھىچنىمە دىمەي جىم يۈرەتتى.

ـــ تۆمۇر ئاكامغا ئۆزلەمۇ گەپ قىلسىلا بولىمىدۇ، ـــ دىدى ھۆسنارىخان، ئىچى پۇشۇپ.

ـــ مەن ئىمە دەيتتىم، خەلپەمنىڭ ئەمدى دارىن بولغۇسى كەپقاپتۇ، ـــ دىدى قارا بوسۇق، سوغاق كۈلۈپ.

بۇ كۈنلەردە ئايقىزنىڭمۇ ئاي ـ كۈنى يېقىنلىشىپ قالغانىدەك سېزىلەتتى. ئۇ، پات ـ پاتلا ئامانقۇلنىڭ مۈرىسىگە بېشىنى قويۇپ، «ئۇرۇمچىگە سىزمۇ بارامسىز؟» دەپ سوراپ قوياتتى. ئامانقۇل بولسا، نىمە دىيىشنى بىلمەي، ئۇنىڭ ياداڭغۇراپ قالغان مەڭزىنى سىلاپ، «ئەستەغپۇرۇللا» دەپ جىم قالاتتى.

لى شۇفۇنىڭ بەختىگە، بۇ يىل قىش تېز چىقىپ كەتتى. شەمسىيە ھىساۋى بىلەن مارت ئېيى كىرە ـ كىرمەيلا تۆمۈر خەلپە ئىككى يۈزدىن ئوشۇق تاللانغان يىگىتلىرى بىلەن يولغا چىقماقچى بولدى. تورپاق ئۆز غوجائەمەت، قاسىم قىزىق، ئەنسارىلارمۇ شۇلارنىڭ ئارىسىدا ئىدى. تۆمۈر خەلپە ئامانقۇلنىمۇ بىللە ئېلىپ ماڭماقچى بولغاندا، رەۋىخان مومايى: «كېلىن ئايلا كۆز يورۇۋالغاندىن كېيىن، ئارقىلىرىدىن بارغاي» دەپ ئۇنىمىدى.

تۆمۈر خەلپە يولغا چىقىدىغان كۈنى بالىلىرىنى ئاخىرقى قېتىم سۆيۈپ خوشلىشۋاتقاندا، زورىخان ئايلا كۆز يېشى قىلىپ تۇرۇپ، «خۇدايىم شۇ بالىلارنىڭ بەختىگە بولسىمۇ، باشلىرىنى ئامان قىلغاي!» دىدى. تۆمۈر خەلپە «خۇدا بۇيرۇسا، ئۇزۇنغا قالماي، ھەممىگىلارنى ئۇرۇمچىگە ئالدۇرۇپ چىقىمەن» دىدىيۇ، ئۇزىنىڭمۇ كۆزىدە ياش ئەگىپ كەتتى.

سەپەرقۇل بىلەن ئىبلى پالگان باشلىق بىرنەچچە يۈز كىشى تۆمۈر خەلپىلەرنى تۇرۇككىچە ئۇزىتىپ كەلدى. جامائەت خوشلىشىپ بولغاندا، نۇرۇل بوۋا قول كۆتىرىپ، «يولۇڭلار ئاق يول بولسۇن، كۆرۈشكىچە ئامان بولۇڭلار!» ـــ دەپ دۇئا قىلدى.

سوزۇلۇپ ياتقان ئاقچۇق سېيىدا چاڭ ـ توزاڭ بېسىلىپ قالغان بولسىمۇ، تۇرۇك تەرەپتىكى دۆڭنىڭ بېشىدا بىرمۇنچە كىشىلەرنىڭ قارىسى كۆرۈنۈپ تۇراتتى.

ئەتىسى، پېتىپ كېتىۋاتقان باھار قۇياشىنىڭ ئاخىرقى نۇرلىرى ئۇپۇقنى قاندەك قىزارتىپ تۇرغاندا، قۇمۇل شەھرىنىڭ يەتتە-سەككىز چاقىرىم شەرقىي ـ شىمالىدىكى سايدا قويۇق چاڭ ـ توزاڭ نامايەن بولدى. سەپنىڭ ئالدىدا تۆمۈر خەلىپە بىلەن لى شۇفۇ يانمۇ ـ يان كېلىۋاتاتتى. مىڭدىن ئارتۇق كىشى ئۇلارنى داقا ـ دۇمباق، ناغرا ـ كانايلار بىلەن قىزغىن كۈتۈۋالدى. قۇمۇلنىڭ ھەربىي مۇلكىي ئەمەلدارلىرى بىلەن يۇرت چوڭلىرىنىڭ ھەممىسى شۇيەردە ئىدى. پەقەت شا مەخسۇت ۋاڭ كۆرۈنمەيتتى. يۇسۇپ تەيىجى ئۇنىڭغا ۋەكىل بولۇپ كەلگەن ئىدى.

تۆمۈر خەلىپە ئۆز يىگىتلىرى بىلەن قۇمۇلدا ئىۋچ كۈن مېھمان بولۇپ، تۆتىنچى كۈنى يەنە داقا ـ دۇمباق ۋە ناغرا ـ كاناي سادالىرى ئىچىدە ئۇرۇمچىگە قاراپ يولغا چىقتى. ئۇلار يولغا چىقىشتىن بىر كۈن بۇرۇن، لى شۇفۇ «ئۇرۇمچىگە بارغاندا، لازىم بولىدۇ» دەپ ئامبال يامۇلنىڭ تەرجىمانى سايىت تۇڭچىنى ئۇنىڭغا قوشۇپ بەردى. قىرىق ياشلاردىن ئاشقان بۇ ئادەم شۇ كۈندىن باشلاپ تۆمۈر خەلىپىنىڭ شەخسى كاتىۋى ۋە تەرجىمانى بولۇپ قالدى.

ئاق بوز ئاتقا مىنگەن تۆمۈر خەلىپە سەپنىڭ ئوتتۇرىسىدا كېتىۋېتىپ، ئارقىسىغا پات ـ پاتلا قاراپ قويۇاتتى.

ئۇنىڭ يۈرىگى ئېغىۋاتقاندەك بولۇپ، «ئاھ، بۇ تۇغۇلۇپ ئۆۋىكەن يەرلەرنى يەنە كۆرىدىغان كۈنلەر بولارمۇ؟» دەپ ئويلايتتى ئۇ، ئۇلۇق ـ كىچىك تىنىپ.

دەل شۇ چاغدا، لى شۇفۇ بىلەن بەي ۋىنچاۋ شامەخسۇت ۋاڭنىڭ مېھمانخانىسىدا قاقاقلاپ كۈلمەكتە ئىدى.

شۇ ئاردا، ئوردا قوۋۇق تەرەپتىن يىغا ئاۋازى كەلدى، مېيىت ئۇزاتقۇچىلار ئالتۇنلۇق تەرەپكە كېتىۋاتاتتى.

ـ كىم تازا قىپتۇ؟ ـ دىدى شا مەخسۇت ۋاڭ، يۇسۇپ تەيىجىگە قاراپ.

— ئۇۋەيىس تەتلەم.

— ئەمدى كىمنى ئەتلەم ئاخۇنلۇققا تەيىنلىسەك بولىدىكىن؟— دەپ سوردى شا مەخسۇت.

— نوروز داموللىدىن مۇناسىپراق كىشى يوق، — دىدى يۇسۇپ تەيىجى، ئۇنىڭغا دىققەت بىلەن قاراپ.

— ئەقلىڭىز دۇمبىڭىزگە ئۆتۈپ قاپتۇ، — دىدى شا مەخسۇت، يۇسۇپ تەيىجىدىن يۈزىنى ئۆرۈپ.

يىگىرمە سەككىزىنچى باپ

پاجىئەنىڭ ئاخىرى

كىشىلەر ... تەقدىردىن ناله قىلىشىدۇ،
تەقدىردە نىمە گۇنا؟ ھەركىم ئۆزىگە ئۆزى تەقدىر.

— ماكسىم گوركى

1

— مېنىڭ قازاق كېلىنچىكىم ئوغۇل تۇغۇپ بەردىمۇ - قىزمۇ؟
— ئوغۇل.
— خۇدا مۇبارەك قىلغاي، رەۋىمخان ئايىلاراپام - زە، «مەككىدە بىر جاي بار يالىپاقلىنا، خۇدايىم ئوغۇل بەرسۇن ئاپپاققىنا» دەپ يۇرۇپ، تىلىگىنىگە يېتىپتۇ، يېڭى جاننىڭ ئېتىنى نىمە قويدۇڭلار؟
— ئارمانبەگ.
— ئارمانبەگ؟

— هەئە، ئارمانبەگ.
— بۇ، يوچۇنلا بىر ئات بوپتۇغۇ؟ كىم قويۇپ بەردى؟
— دادام.
— نىمشقا مۇنداق ئات قويىدۇ؟
— ئارمانلىق كۈنلەردە تۇغۇلغان ئوغۇل بولغاندىكىن، ئېتى ئارمان بولسۇن دىدى.

تۆمۇر خەلىپە چىرايلىق بېزەلگەن ئازادە بىر ئۆينىڭ سۇپىسىدىكى يۇمۇلاق شىرە يېنىدا ئولتۇرۇپ بىرەر سائەتتىن بۇيان ئامانقۇل بىلەن ئەنە شۇ قېلىپتا پاراڭلىشىپ ئولتۇراتتى. ئامانقۇل شىرەدىكى نازى - نېمەتلەرگە ئانچە - مۇنچە باققاچ، تامدىكى چىرايلىق زىلچە - گىلەملەرگە، ماشرەڭ سوكنو كېتىل (ئوفىتسىرلار كىيىدىغان قىسقا چاپان)، قاسقانلىق شەپكە، پارقىراق بەل تاسما ۋە ئۆزىگە تونۇش بولغان ھىلىقى ئىسىل قىلىچقا نەزەر سالاتتى. سۇپىنىڭ بىر بۇلۇڭىدا يۆلەكلىك تۇرغان چىرايلىق قەشقەر دۇتارى ئۇنىڭ دىققىتىنى ھەممىدىن كۆپرەك جەلپ قىلاتتى. ئۇلار پاراڭلىشىپ ئولتۇرغاندا، ئالتۇن قاداقلىق كۇچار دوپپىسى بىلەن بۆرەك ياقلىق قىزغۇچ نىمچە چاپان ۋە يېشىل تاۋار كۆينەك كىيگەن زىلۋا بويلۇق ياش بىر ئايال كىرىپ، چىرايلىق ئورۇس چىنىلىرىگە چاي قۇيۇپ تۇراتتى. سۇمبۇل چاچلىرى ساغرىسىغا چۈشۈپ تۇرغان بۇ ئايال تۆمۇر خەلىپىنىڭ ئۇرۇمچىدىن ئالغان خوتۇنى قەمەرنىساخان ئىدى.

تۆمۇر خەلىپىنىڭ بۇ ئايالغا ئۆيلىنىشىمۇ قىزىق بولغان ئىدى: تۆمۇر خەلىپە ئۇرۇمچىگە كېلىپ، ئىككىنچى كۈنى ياڭ جاڭجۇڭ ئۈنى ئىززەت - ئىكرام بىلەن قوبۇل قىلغاندا، ئاندىن - مۇندىن گەپ سوراپ، «خانىمىڭىزنى بىللە ئېلىپ كەلمىدىڭىزمۇ؟» — دىدى. «جاڭجۇڭغا خىزمەت قىلغىلى كەلگەن كىشى بالا - چاقىسىنى سۆرەپ يۈرسە قانداق بولغىنى؟» دەپ جاۋاپ بەردى تۆمۇر خەلىپە. بۇ جاۋاپ ياڭ جاڭجۇڭغا ناھايىتى ياقتى بولغاي، ئۇ قاقاقلاپ

كۆلۈپ كەتتى. ئەتىسى تۆمۈر خەلپىنىڭ شەرىپىگە تەنتەنىلىك زىياپەت ئۆتكۈزدى. بۇ زىياپەتكە ئەمەلدارلاردىن تاشقىرى، ئۇيغۇر، ئۆزبەك، تاتار، خۇيزۇ بايلىرىنىمۇ چاقىردى. شۇندىن باشلاپ، قاتارى مېھماندارچىلىق قىزىپ كەتتى. شۇنداق چايلارنىڭ بىرىدە، يانۋاش جاڭجۇڭ بايلارغا قاراپ، «تىيىپ دارىنىنى ئۆيلەپ قويىمامسىلەر، خانىمى كەلگۈچە يالغۇز ياتامدۇ؟» دەپ چاقچاق قىلدى.

بۇ گەپ ئويۇندىن، چىكىغا چىقىپ، بايلار ئىككى كۈن ئىچىدىلا بىر ئۆيىنى جابدۇشتى ـ دە، ئۇنى ھاپىز يىگىتجاڭنىڭ تۇل ئولتۇرغان سىڭلىسى قەمەرنىساخانغا نىكالاندۇرۇپ قويدى. ئەمدى ئۇنىڭ ئۇلپەتلىرىمۇ كۆپىيىپ، كۈندە دىگىدەك ئويۇن ـ تاماشا بىلەن گەزەرمىگە بېرىشقىمۇ چولىسى تەگمەيدىغان بولۇپ قالدى. قەدىمقى يۇنان شائىرى ھومېرنىڭ «بۇگۈن توي ـ تاماشا، ئەتىلىككە چاي ـ زىياپەت بولىۋەرسە، كىشىنىڭ كۆڭلى ۋەيران بولىدۇ» دىگىنىگە ئوخشاش، ئۇنىڭ ئۆزىمۇ، خۇددى خېمىردەك بوششىپ كەتتى. تالاغا چىقسا «دارىن»، ئۆيگە كىرسە «غوجام» دەپ جاراڭلايدىغان نازلىق تاۋۇشلار خۇددى بىر سېھىرلىك ئەللەيدەك ئۇنىڭ كۆڭلىنى بۆشۈككە بۆلەپ ئۇخلاتماقتا ئىدى.

كۈنلەر ۋە ئايلار شۇنداق ئۆتۈۋاتقاندا، ئامانقۇل ئىككى ھەمرىيى بىلەن كېلىپ قالدى. ئۇ، ئۆز ھەمراللىرىنى گەزەرمىگە جايلاشتۇرۇپ قويۇپ، دەرھال تۆمۈر خەلپىنىڭ يېگى تۇتقان ئۆيىگە كەلگەن ئىدى.

يۇقۇرىدا ئېيتقىنىمىزدەك، تۆمۈر خەلپە سەپەر قۇلىنىڭ نەۋرە بالىغا «ئارمانىبەگ» دەپ يوچۇن ئات قويغانلىغىنىڭ سەۋەبىنى ئاڭلاپ بىردەم جىم ئولتۇرغاندىن كېيىن:

ــ قالغان قېرىنداشلارمۇ شۇنداق ئويلامدىغاندۇ؟ ــ دەپ سوردى.

ــ ئەمىسچۇ، ــ دىدى ئامانقۇل مەيۇس قىياپەتتە، ــ سەن

يولـغا چىقىپ ئەتىسلا خوجىنىياز پالگان «ئەمدى بولمىدى، مەن بۇ ئىشلارغا ئارىلاشمايمەن» دەپ ئىچكىرى تاققا كىرىپ كەتتى. نۇرۇل بوۋام بىر ھەپتە يېتىپ «ۋاي ئىسىت، ۋاي ئىسىت، خەلپەمنى خۇدايىمغا تاپشۇردۇم» دەپ جان ئۈزدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە...

گەپ شۇ يەرگە كەلگەندە، ئامانقۇلنىڭ كۆڭلى بۇزۇلغاندەك بولۇپ، يەرگە قاراپ جىم ئولتۇرۇۋالدى.

ــ ھە، گېپىڭنىڭ ئايىغىنىمۇ ئېيتمامسەن؟ ــ دىدى تۆمۇر خەلپە.

ــ ئېيىتاي تۆمۇر ئاكا، سەن ماڭا ھەم ئاكا، ھەم ئاتا، سېنىڭدىن گەپ يوشۇرسام بولماس. ئەل ـ يۇرتنىڭ نىمە دەۋاتـ قانلىغىنى بىلەمسەن؟

ــ مەن نەدىن بىلەي، سەن ئېيتساڭ بىلمەمدىمەن.

ــ سەن كېتىپ ئارقاڭدىنلا مۇنداق قوشاقلار چىقتى:

تۆمۇر خەلپە ئەر قوپۇپ،
ئوخشاتمىدى ئىشنى،
تەكەببۇرلۇق دەستىدىن،
تەڭ كۆرمىدى كىشنى.

تۆمۇر خەلپە كەتتىغۇ،
ئۇرۇمچىگە يەتتىغۇ.
ئوڭ يېنىغا ئوت قويۇپ،
زەردە بىلەن كەتتىغۇ.

ئۇرۇمچىنىڭ يولىدا،
ئاتمىش يەردە بۇلاق بار،
تۆمۇرنى ئېلىپ چىقسا،
ھەر كۈنلۈكى سوراق بار.

ئالەمگە پاتمىغان سەركە،
كۈندۈككە قانداق پاتقانسەن؟
پاتقان سەنۇ ـ پاتقان سەن،
ئاغزىنى قانداق يايقانسەن؟

ئۆيىنىڭ ئىچىنى جەمجىتلىق باستى. بىردەمدىن كېيىن:
ـ يەنىچۇ؟ ـ دىدى تۆمۈر خەلپە.
ـ هىلىقى لى دارىن دىگەن تۆلكە سەن كېتىپ ئۇزۇن ئۆتمەيلا، يەنە تاققا چىقىپ، هەممە ئىشقا چات كىرىۋالدى. بوسۇق ئاكامنى قارىمامدىغان تېخى! ئون ئىككى تاقىقا باش قىلىمىز دەپ دولىسغا قېقىپ قويسا، خۇدىنى بىلمەي هەممىگە قول شىلتىيدىغان بولۇۋالدى. لى دارىن بىلەن ئىككىسى گېپىنى بىر قىلىپ، هىلىقى توختى دىگەن قارىيۇزنى تېپىپ كېلىشكە ئادەم ئەۋەتمەكچى بوپتۇدەك تېخى! بۇ ۋاقىتچە ئۇنى قورايغا ئەپكېلىۋالغان بولىماسمۇ! مۇشۇنداق ئىشلارغا چىدىماي، ئىبلى پالىگان ئاكام «نىمە قىلساڭلار قىلىڭلار!» دەپ هىچ ئىشقا ئارىلاشماس بولۇۋالدى. بەزىلەر بىرلەپ ـ ئىككىلەپ، بېشى قايغان تەرەپلەرگە كەتكىلى تۇردى. دادامۇ نېرىنكىرغا كېتىپ، ئۆز ئوقتىمىزنى قىلساقمىكىن دىۋىدى، مەن «تۆمۈر ئاكامدىن بىر ئۇچۇر بولغىچە تۇرۇپ تۇرايلى» دەپ توختىتىپ قويدۇم. قىسقىسى بىز بۇرە تەككەن پادىغا ئوخشاش چېچىلىپ كېتىۋاتىمىز.
ـ ئۆزۈڭلاردا قالغان مىلتىقلارنى نىمە قىلدى؟
ـ نىمە قىلاتتى دەيسەن؟ جاهان تىنجىدى، ئەمدى بۇ كۆسەينىڭ سىلەرگە نىمە لازىمى بار؟ كەتمەن ـ گۈرجىكىڭلارنى ئېلىپ، تېرىقچىلىق قىلامسىلەر، يا بولىمسا، پاداڭلارنى باقامسىلەر، سىلەرگە شۇ ياخشى دەپ، بىر ـ بىرلەپ يىغىۋاتىدۇ. قورال تاپشۇرغانلارغا شاڭ بېرىۋاتىدۇ.

تۆمۈر خەلپە بۇ گەپلەرنى ئاڭلاپ، ئورنىدىن دەس قوپتى ۋە ساقلىنى سقىمداپ، ئۇياقتىن ـ بۇياققا ئىتتىك ـ ئىتتىك مېڭىشقا باشلىدى. ئۇ شۇ تاپتا، بىھۇش ھالەتتە قەپەزگە چۈشۈپ قېلىپ، بىر ھازادىن كېيىن ھۇشىغا كەلگەندە ئۆزىنى ھەر تەرەپكە ئۇرۇشقا باشلىغان يولۋاسقا ئوخشايتتى. بىراق ئۇ، بارار ـ بارا قەدىمنى ئاستىلىتىپ، ئامانقۇلنىڭ ئالدىدا توختىدى ـ دە:

ـ تەقدىردىن كەلسە، قېچىپ قۇتۇلغىلى بولماس دىگەن گەپ بار. بۇنىڭ ھەممىسى تەقدىر ئوخشايدۇ ئۇكام! ـ دىدى.

ـ تەقدىرمۇ، ئەمەسمۇ، بۇنى مەن بىلمەيمەن. ئەمما زە، ئەل ـ يۇرتنى قويۇپ، ئۇرۇمچىگە چىقمايدىغان ئىش ئىدى، ـ دىدى ئامانقۇل.

2

يۇرىگىمنى ئېچىتىۋاتقان خاتالىرىمنى
يۇيۇشقا كۆز يېشىم كەملىك قىلدۇ.

ـ تىمۇر مەلىك

ئامانقۇلنىڭ كېينكى سۆزى قورايدىكى چاغدىلا يۈزلەرچە قېتىم تەكرارلانغان گەپ بولسىمۇ، بۇگۈن تۆمۈر خەلپىگە خۇددى تۇنجى قېتىم ئاڭلىنىۋاتقاندەك تۇيۇلدى. كىمدۇ بىرى بايىقى قوشاقلارنى قۇلىغىنىڭ تۈۋىدىلا يەنە ئېيتىۋاتقاندەك يۇرىگى چىملىداپ، چىرايى تاتىرىپ كەتتى. «لى شۇفۇنىڭ ئالدام خالتىسىغا چۈشۈپ كەتتىمۇ ـ نىمە!» دەپ ئويلايتتى ئۇ. شۇ چاغدا، قايسى بىر يىلى گامازا تۇنگانىنىڭ ئۆيىدە كۆرۈشكەن ھىلىقى ئادەمنىڭ بىرەر ئاي بۇرۇن ئېيتقان گەپلىرى يادىغا كەلدى. سايىت تۇڭچى ئۆرۈپ بەرگەن بۇ گەپنىڭ مەزمۇنى

مۇنداق ئىدى: «سىز ئۇرۇمچىگە كېلىپ خاتا قىلدىڭىز، بىزنىڭ كىتابلىرىمىزدا ‹يولۇاسنى تاغدىن ئايرىۋېتىش› دىگەن بىرگەپ بار. ياڭ جاڭجۇڭ سىزنى تاغدىن ئايرىلغان يولۇاس قىلىپ قويىدى. سىز تاغدا تۇرسىڭىز بۇلار سىزدىن قورقاتتى، ئەمدى قورقمايدۇ. ياڭ جاڭجۇڭ كېيىن يەنە قىلغۇلۇقىنى قىلىدۇ. چۈنكى ئۇ، ئىنقىلابقا قارشى، خانلىقنى ياقلايدۇ. ھازىرمۇ، يۈەن شىكەيىنى قوللاپ، سۇڭ جۇڭشەن ئەپەندىگە قارشى تۇرۇۋاتىمامدۇ!؟ ئەمما يۈەن شىكەي چوقۇم مەغلۇپ بولىدۇ. جۇڭگو خەلقى خانلىقتىن بىزار بولغان. يېقىندا يەنە ئىنقىلاپ بولىدۇ. سىز شۇڭغىچە، تاغدا تىركىشىپ تۇرسىڭىز ئوبدان بولاتتى.»

تۆمۈر خەلپە ئۇرۇمچىگە كەلگەندە، ھەيدەر ئەپەندىمۇ «ھەي بۇرادەر، سىزنىڭ دارىن بولغانلىغىڭىزنى تەبرىكلەشكە تىلىم بارمايدۇ. سىزنى ئۆزىگە باش قىلغان نەچچە مىڭلىغان خەلق توپىدىن ئايرىلىپ، بۇ يەردە تۇرۇشىڭىزنىڭ قانچىلىك پايدىسى بولاركىن؟ بېلىق دەريا ـ دېڭىزلاردىلا ئەركىن ئۆزەلەيدۇ ئەمەسمۇ» دىگەن ئىدى.

تۆمۈر خەلپە ئۇ چاغلاردا بۇ گەپلەرگە ئانچە پىسەنت قىلمىغان ئىدى. ئەمدى ئامانقۇلنىڭ ئېيتقانلىرىنى ئاڭلاپ، ئۆزىنى قويىدىغان يەر تاپالماي قالدى.

شۇ كۈندىن باشلاپ، بايلار ۋە ئەمەلدارلارنىڭ ئۆيلىرىدىكى بەزمە ـ مەشرەپلەرمۇ، قەمەرنىساخاننىڭ دۇتارنى چېكىپ ئولتۇرۇپ ئېيتىدىغان شوخ ناخشىلىرى بىلەن قاش ـ كۆزلىرىنى سۈزۈپ ئەركىلەشلىرىمۇ، ئۇنىڭغا خوشىياقماس بولۇپ قالدى. ئۇ پات ـ پاتلا گەزەرمىگە بېرىپ، ياڭ جاڭجۇڭ ئەۋەتكەن ھەربىي تەلىم مۇئەللىملىرى (ساۋگۇەنلەر)نىڭ يىگىتلەرگە ھەربىي مەشق ئۇگىتىشلىرىنى كۆرۈش بىلەن كۈن ئۆتكۈزەتتى، ياكى ئۇلانباي تەرەپكە ئۆدەك ئوۋلاشقا كېتەتتى ۋە ياكى ئۆزىگە ئوخشاش ياڭ جاڭجۇڭغا ئەل بولۇپ تۇرپاندىن ئۇرۇمچىگە چىققاندىن كېيىن، يىڭجاڭلىق مەرتىۋىسىگە

ئېرىشكەن مۆيدىن خەلپىنىڭ ئۆيىگە بېرىپ، ھال ـ مۇڭ قىلىشاتتى. گايى كۆنلىرى گەزەرمىدە قونۇپ قالاتتى.

بىر ئاخشىمى، قەمەرنىساخان ئۇنىڭ بۇلۇتلۇق ئاسماندەك تۇتۇلۇۋالغان چىرايىغا قاراپ، «مەنسدىن زېرىككەن بولسىلا، خىتمنى بەرسىلە» دەپ تاشلىدى. تۆمۈر خەلپە خۇددى شۇ گەپنى كۈتۈپ تۇرغاندەك، دەرھال رەسمىيەتنى ئادا قىلدى ـ دە، بىر قۇر يوتقان ـ كۆپىسنى ئامانقۇلغا كۆتەرتىپ گەزەرمىگە كۆچۈپ كەتتى.

ھازىرقى ئۇرۇمچى شەھەرلىك يىگىرمىنچى باشلانغۇچ مەكتەپنىڭ ئورنى سىپىل بىلەن قورشالغان بىر گەزەرمە بولۇپ، تۆمۈر خەلپە ئۇرۇمچىگە چىققاندا، ئۆزىنىڭ ئىككى يۈز نەچچە يىگىتى بىلەن شۇ گەزەرمىگە جايلاشقان ئىدى. ياڭ جاڭجۇڭ تۆمۈر خەلپىنى ئالاھىدە ئەتىۋارلاپ، ئۇنىڭ ئايلىق ماۋاشىنى ئادەتتىكى باتالىيون كوماندىرلىرىنىڭ ماۋاشىدىن بىر ھەسسە ئارتۇق قىلىپ، بىر يۈز ئاتمىش سەر كۈمۈش بەلگىلىدى. قول ئاستىدىكى يىگىتلەرگىمۇ، دەرىجىلىرىگە قاراپ، ئوتتۇز سەردىن ئون سەرگىچە ماۋاش تارقىتاتتى.

بىراق، يىگىتلەرنىڭ قوسىغى توق، بويى پۈتۈن بولغان بىلەن كۆڭلى يېرىم ئىدى. ئۇلار ئۇرۇمچىگە نىمە ئۈچۈن چىققانلىغىنى، نىمە ئۈچۈن بىكار ماۋاش ئېلىپ كوچىلاردا لاغايلاپ يۈرگىنىنى، ھەربى مەشقىنىمۇ نىمە ئۈچۈن قىلىۋاتقانلىغىنى چۈشەنمەيتتى. ئۆي ـ يۇرت ۋە قوۋۇم ـ قېرىنداشلارنى سېغىنىش دەردى ئۇلارنى خۇددى يامان بىر ئاغرىقتەك قىيناشقا باشلىدى. شۇڭا بەزىلىرى ئىچ پۇشۇغىنى تۆت ئوشۇق بىلەن چىقىرىشقا تىرىشسا، بەزىلىرى شوپاڭ ياقىلايدىغان بولۇۋالدى. بولۇپمۇ ئامانقۇلىلاردىن يۇرتىنىڭ ئەھۋالىنى ئاڭلىغاندىن بۇيان، بۇ ئەھۋال تېخىمۇ كۈچىيىپ كەتتى. بەزىلەر «خەلپەمگە تۈزۈكرەك ئېيتماپسەن، بولمىسا، بىر نىمە دەيتتى» دەپ ئامانقۇلنى جىملەيتتى. تورپاق

ئۆز غوجا ئەمەت بولسا، ئۆز ئادىتى بويىچە غىجەكنى قولىغا ئېلىپ، كۆڭلىنى مۇقام بىلەن بەزلەيتتى. قاسىم قىزىق بىلەن ئەنسارى قوللىرىغا داپ ئالاتتى ـ دە، ناخشا بىلەن دەردىنى باسماقچى بولاتتى.

تۆمۈر خەلپە قەمەرنساخانىنىڭ خېتىنى بېرىۋېتىپ، گەزەرمىگە كۆچۈپ كەلگەن ئاخشىمىمۇ يىگىتلەرنىڭ بىر قىسمى ئوچۇق ـ ئايدىڭ مەيدانىدا، تورپاق ئۆز غوجا ئەمەت بىلەن قاسىم قىزىقنى چۆرىدەپ ئولتۇرۇپ ناخشا ئاڭلاۋاتاتتى. تۆمۈر خەلپە پۇتنىڭ ئۈچىدا دەسسەپ كېلىپ، ئۇلارنىڭ يېنىدىكى قارىياغاچنىڭ ئارقىسىغا ئۆتۈۋالدى. قاسىم قىزىق ناخشىنى داۋام قىلدۇردى.

يۇقۇرى بارغۇم تولا،
باراي دىسەم كارىم تولا.
شۇ غېرىپلىق شەرىدە
جېنىم قەپەزگە مۇپتىلا.

ھۆل پاختا، بۇزۇق چىغرىق،
چىگىت چاققاننى ئېيتايمۇ،
كىشىنىڭ يۇرتىغا كېلىپ،
غېرىپ بولغاننى ئېيتايمۇ.

پەدە يۆتكىلىپ، يەنە بىر ناخشا باشلاندى:

مەن ئۆلسەم، ئۆلۈگۈمنى تاغدا قويۇڭلار،
تاغ يولى يىراق كەلسە، باغدا قويۇڭلار.
يۈزۈمنى قىبلە سايان ئاچىپ قويۇڭلار —
بېشىمغا بىردەستە گۈل سانچىپ قويۇڭلار.

چالا مەس بىر يىگىت دەلدەڭشىپ كېلىپ قاسىم قىزىقىنىڭ قولىغا ئېسىلدى:

— قويچۇ ئاداش. بۇ ناخشاڭنى، مېنى يىغا تۇتۇۋاتىدۇ. كۆڭۈلنى كۆتەرگىدەك باشقا ناخشاڭ يوقمۇ؟

— نەدىكى كۆڭۈلنى كۆتىرىدۇ؟ مەن كۆڭىلۈمنى قۇمۇلدا قويۇپ كەلگەن، — دىدى قاسىم قىزىق.

— ھەي قىزىق گەپ قىلدىڭغۇ، كۆڭلۈمنى قويۇپ كەلدىم دىگىنىڭ نىمىسى؟

— خەلىپەمنى دىمىسەم، ئۆزۈمنىمۇ قويۇپ كېلەر ئىدىم، — دىدى قاسىم قىزىق. ئاندىن كۆپچىلىككە قاراپ، «راست ئەمەسمۇ؟» دەپ كۆلدى.

— راست، — دىدى تۆمۈر خەلىپە قارىياغاچنىڭ ئارقىسىدىن چىقىپ، — سىلەرنى مۇشۇ كۆنلەرگە قويغان مەن، مېنى جازالاڭلار.

ھەممەيلەن ئورۇنلىرىدىن تۇرۇشتى. تۆمۈر خەلىپىنىڭ كىرپىكلىرىدىكى ياش دانچىلىرى ئاي نۇرىدا خۇددى مەرۋايىتتەك پارقىراپ تۇراتتى. بۇ ياش دانچىلىرى يىگىتلەرنىڭ كۆزىگە گويياكى بۇلۇتلار ئارىسىدىن پارقىراپ چىقىۋاتقان ئۈممەت يۇلتۇزىدەك كۆرۈنۈپ كەتتى.

ئوقيانىڭ ھېرىپ قالغان ئوقى
شايىنىمۇ تېشەلمەيدۇ.

— جۇگىلياك①

ئەمدى، تۆمۈر خەلىپە، بۆلەكتىن ئىش باشلىماقچى بولدى.

① قەدىمقى جۇگىگو تارىخىدىكى ئوچ پادىشالىق دەۋرىدە، مىلادى 181 - 234 - يىللىرى ياشىغان مەشھۇر سىياسەتچۇن ۋە ھەربى ئىشلار ئالىمى.

بۇنىڭ ئۈچۈن، ھەممىدىن ئاۋال قەپەزدىن چىقىپ، پۈت ـ قولىنى بوشىتىشى لازىم ئىدى. يىگىتلەرنىڭمۇ دەۋاتقىنى شۇ. بىراق، بۇ قەپەزدىن قانداق چىقىپ كەتكىلى بولىدۇ؟ بۇ ـ ئۇرغانغا چېقىلىدىغان، تەپكەنگە سۇنىدىغان ياغاچ قەپەز ئەمەس، بۇ ـ تۆمۈر قەپەز. بۇ تۆمۈر قەپەزدىن قانداق قۇتۇلۇش كېرەك؟ بۇنىڭ چارىسىنى ھىچكىم بىلمەيتتى. «توختا، ھىلىقى ئادەم بىلەن بىر گەپلىشىپ كۆرەي، بىرەر ياخشى مەسلىھەت بېرەرمىكىن» دىدى تۆمۈر خەلپە ئامانقۇلغا. ئەنسارى شۇ ئاخشىمىلا گامازا تۇنگانىنى تېپىپ كەلدى. بىراق، گامازا تۇنگان: «ئۇ ئادەم سەن بىلەن كۆرۈشۈپ، ئۇچ كۈندىن كېيىن يوق بولدى. نەگە كەتتى، مەن بىلمەيدۇ» دەپ جاۋاپ بەردى.

ـ خەيىر، ـ دىدى تۆمۈر خەلپە، ـ بىز ئۇرۇمچىدىن كېتىشىنىڭ يولىنى تاپقىچە، يۇرتتا بىرەر ئادەم ئەۋەتىپ تۇرايلى. ئۇ ئالدىمىزدا بېرىپ، ئەلنىڭ كۆڭلىنى تىنجىتىپ تۇرسۇن.

بۇ پىكىرگە ئامانقۇللار دەرھال قوشۇلدى. ئەمدى كىمنى ئەۋەتىش كېرەك دىگەن مەسىلە قويۇلغاندا، ئەنسارى ئۆز سەپداشلىرىدىن مەمەت قۇلى دىگەن كىشىنىڭ قۇمۇلدا قېرى ئانىسى بارلىغىنى، يېقىندىن بۇيان، ھەر كۈنى دىگىدەك ئانىسىنى چۈشەپ قېلىۋاتقاچقا، ئۇنىڭ كۆڭلى بىئارام بولۇپ، «خەلىپەمدىن رۇخسەت سورايمىكىن» دەپ يۈرگىنىنى ئېيتتى.

مەمەت قۇلى قىرىقلارغا يېقىنلىشىپ قالغان دوغلاق بىركىشى ئىدى. تۆمۈر خەلپە ئۇنىڭغا ئەھۋالنى چۈشەندۈرۈپ، «ئاپىلىرىنى يوقلاپ بولغاندىن كېيىن، دەرھال قورايغا چىقىپ، ئېلى پالگان بىلەن سەپەرقۇل ئاكاملارغا ئېيتىلا. توزۇپ كەتمەي، سۈۋرى قىلىپ تۇرسۇن» دىدى. ئىككى كۈندىن كېيىن، مەمەت قۇلى بىرمۇنچە يىگىتلەرنىڭ سوغا ـ سالاملىرىنى ئېلىپ يولغا چىقتى.

مەمەت قۇلى ماڭغان كۈنى، ئەنسارى گەزەرمىنىڭ باش دە

ژۇرنىسى ئىدى. ئۇ، چىراق ئۆچۈرۈپ يېتىشقا كاناي چېلىنىپ بولغان بىر چاغدا، سايىت تۈكچىنىڭ ياتىغىدا چىراق يېنىپ تۇرغانلىغىنى كۆرۈپ، پەنجىرە تۈۋىگە كەلدى. كېچىنىڭ تىنچىقـ لىغىغا قارىماي، پەنجىرە ھىم يېپىپ قويۇلغان ئىدى. ئەنسارى پەنجىرە يوچۇغىدىن قاراپ، سايىت تۈكچىنىڭ كىرىسىن لامپا يو- رۇغىدا، يۈك قەلەم بىلەن بىرنىمە يېزىۋاتقانلىغىنى كۆرۈپ قالـ دى. ئۇ پات-پاتلا ئىشىككە قاراپ قوياتتى. ئۇنىڭ ئەندىشىلىك قاراشلىرىدىن خۇدۇكسىرەپ تۇرغانلىغى بىلىنىپ تۇراتتى.

ــ سايىت ئاكا، تېخى ياتماپلاغۇ؟ ــ دىدى ئەنسارى.

ــ مانا ئۇكام، مانا، ھازىر ياتىمەن، ــ دىدى سايىت تۈكچى، يېزىۋاتقان نەرسىسىنى دەرھال يوشۇرۇپ. ئۇنىڭ بۇ ھەركىتى ئەنسارىغا غەلىتە بىلىنىدىيۇ، ئەممما، «ئۆيىگە خەت يېزىۋاتـ دىغاندۇ» دەپ ئويلاپ، گەپ قىلماي كېتىپ قالدى.

شۇ ھەپتىنىڭ جۈمە كۈنىسى ھەيدەر ئەپەندى تۈرپان سەپـ رىدىن قايتىپ كېلىپ، تۆمۈر خەلپىنى ياڭخاڭ مەسچىت ئالدىدىن تاپتى ۋە تېچلىق-ئامانلىق سورىشىپ بولغاندىن كېيىن، «بۇگۈن بىزنىڭ ئۆيدە سىز ياخشى كۆرىدىغان ياپما دىگەن تاماق بولىدۇ، بارمىسىڭىز خاپا بولىمەن» دىدى. تۆمۈر خەلپىمۇ بىرەر ئايدىن بۇيان، كۆرۈشمىگەن بۇ دوستىنى سېغىنىپ قالغاچقا، دەرھال ما- قۇل بولدى.

ھەيدەر ئەپەندى ئۆزىنىڭ ئاددى سەرەمجانلانغان پاكىزە ئۆيىدە تۆمۈر خەلپىنى مېھمان قىلىپ ئولتۇرۇپ، ئۇنىڭ غەمكىن چىرايىغا پات-پات قاراپ قوياتتى. غىزادىن كېيىن، تۆمۈر خەلـ پە ئۇلۇق-كىچىك تىنىپ ئولتۇرۇپ، ھەممە ھەسرىتىنى تۆكتى. ھەتتا ھىلىقى قوشاقلارنىمۇ ئېيتىپ بەردى ۋە ئەمدى قانداق قىلىش كېرەكلىگى ھەققىدە مەسلىھەت سورىدى. ھەيدەر ئەپەندى ئۆتكەن ئىشلارنى بىرقۇر ئەسلەپ ئۆتكەچ مۇنداق دىدى:

ــ تۇرپان خەلقىمۇ، مۇيدىن خەلپىدىن بەك خاپا ئىكەن.

پۇل - مەنسەپكە ئالدىنىپ ئۆزىگىمۇ قىلدى، بىزگىمۇ قىلدى، دەيـ
دۇ. ئۇيغۇر خەلقىنىڭ «كېيىنكى پۇشايمان ئۆزۈڭگە دۇشمەن»
دىگەن ماقالى بەك ئورۇنلۇق ئېيتىلغان سۆز. ھىندى خەلقىنىڭ
«دەريا بويىدا ياشىساڭمۇ، تىمساخ بىلەن دوستلىشالمايسەن» دىـ
گەن ماقالى بار. ياڭ جاڭجۇڭ بىلەن قانداق دوستلىشىش
مۇمكىن؟

ئاندىن، ئۇروس يازغۇچىسى ئا. ئى. كىرىلوفنىڭ «بۆرە
بىلەن قوزىچاق» دىگەن مەشھۇر مەسەلىنى سۆزلەپ بېرىپ، ئاخـ
ىرىدا «ئىش ئۆتتى، خىش قېلىپىدىن چىقتى. ئەمدى مەن سىزگە
قانداق كېڭەش بېرەلەيمەن» دىدى.

تۆمۇر خەلپە بىردەم خىيالغا چۆمگەندىن كېيىن مۇنداق
دىدى:

ــ بىزدە يېتىپ قالغىچە، ئېيتىپ قال دىگەن ماقال بار.
بايىقى قوزىچاقتەك جىم تۇرۇپ ئۆلگىچە، يەنە تىپىرلاپ باقـ
مەن. ئۇمىتسىز شەيتان، دەپتىكەن. قالغىنىغا ئاللا كېپىل.

ھەيدەر ئەپەندى تۆمۇر خەلپىنىڭ ئوتتەك يېنىپ تۇرغان
يوغان كۆزلىرىگە قاراپ، ئۇنىڭ غەيرىتىگە قايىل قېلىۋاتقاندەك
بېشىنى لىڭشىتىپ قويدى.

بىرنەچچە كۈندىن كېيىن، تۆمۇر خەلپە خۇسەيىن چانشىق
دىگەن تاتار بېيىدىن ئەللىك تال مىلتىق سېتىۋالدى. ئۇنىڭ يەـ
گىتلىرى ئاتلارغا ئوت ئورۇپ كېلىش ئۈچۈن ھەر كۈنى ئۇلاـ
يايغا چىقىپ تۇراتتى. ئۇلار شۇ پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ، بۇ
مىلتىقلارنى ئاز - ئازدىن ئۇلانبايغا مەخپى ئەپچىقىپ، ئەپلىك
يەرلەرگە يوشۇرۇپ تۇردى. تۆمۇر خەلپە شەھەردىن چىقىپ ئالـ
ساق، تاغ يولى بىلەن قۇمۇلغا كېتىۋېلىش مۇمكىن، دەپ ئويلايتـ
تى. شۇ ئاردا تاشقى موڭغۇل بىلەن شىنجاڭ چېگرىسىدىكى
قوراللىق توقۇنۇش كۈچىيىپ قالدى. تۆمۇر خەلپە بۇ پۇرسەتتىن
پايدىلىنىپ، شەھەردىن چىقىۋېلىش ئۈچۈن، ياڭ جاڭجۇڭغا ئۆزـ

نىڭ ئاشۇ توقۇنتۇش بولۇۋاتقان يەرلەرگە ئەۋەتىلىشىنى سوراپ، «مېنىڭ سىزگە خىزمەت كۆرسىتىش ۋاقتىم كەلدى» دەپ ئىلـ تىماس قىلدى. بىراق ياڭ جاڭجۇڭ جاسۇسلار بەرگەن مەخپى مەلۇماتلار ئارقىلىق تۆمۈرنىڭ مەقسىدىدىن ئاللىقاچان خەۋەردار بولۇپ تۇرغاچقا، «سىزدەك مۇھىم كىشىمىزنى قوراللىق توقۇنۇش بولۇۋاتقان يەرگە ئەۋەتسەم، قولۇمدىكى ئىسىل شەمشەرنى پاشا ئۆلتۈرۈشكە ئىشلەتكەندەك ئىش بولىدۇ، يېنىمدا تۇرۇپ ماڭا ئەـ قىل كۆرسىتىپ تۇرغىنىڭىز تۈزۈك» دەپ ئۇنىمىدى ۋە شۇ كۈنـ دىن باشلاپ، ھەركۈنى دىگىدەك «ھەربىي كېڭەش» ئۆتكۈزۈش بانىسى بىلەن ئۇنى ئۆز نازارىتى ئاستىغا ئېلىۋالدى. بۇ «ھەرـ بى كېڭەش» دىگىنى چېرىكلەرگە بولغان تەلىم-تەربىيىنى كۈچەيـ تىپ، جەڭ تېخنىكىسىنى ياخشىلاش مەسىلىسىنى مۇھاكىمە قىلىش مەزمۇنىدىكى ئايىغى چىقمايدىغان بىر يىغىن بولۇپ، ئۇنىڭغا ياڭ جاڭجۇڭنىڭ يېقىنلىرىدىن مافۇشىڭ (يەنى كېيىنكى چاغلاردا قەشـ قەر خەلقى تۇلۇم چاشقان دەپ ئاتىغان ماتىتەي) رىياسەتچىلىك قىلاتتى. تۆمۈر خەلپە بىرقانچە ھەربى باشلىقلار بىلەن بىرقاتارـ دا كۈندە دىگىدەك شۇ تۇلۇم چاشقانىنىڭ گەپلىرىنى ئاڭلاپ ئولـ تۇرۇشقا مەجبۇر ئىدى.

رامىزان ئېيى كىرگەن كۈنلەرنىڭ بىرىدە، گامازا تۇنگان بىر كىشىنى گەزەرمىگە باشلاپ كىردى، ئۇ، يىراق سەپەردىن كەلـ گەنلىگى بىلىنىپ تۇرغان بىرجۈپ ئاتنى يېتىلىۋالغان ئىدى. ئەـ گەر ئۇ كىشى تۆمۈر خەلپىنى كۆرۈش بىلەنلا، ئاتلارنىڭ چۈلۈۋۇـ رىنى تاشلاپ، «ئاكا» دەپ ئالدىغا كەلىگەن بولسا، تۆمۈر خەلپە ئۆزىنىڭ ئىنىسى شاكىرنى تونۇيالمىغان بولاتتى. شاكىر شۇنچىلىك ئۆزگىرىپ كەتكەن ئىدىكى، ئۇنىڭ يۈمۈلاق يۈزلىرى يادا ئىغۇراپ قاريداپ كەتكەن، قوي كۆزلىرى بولسا، ئىچىگە ئولتۇرۇشۇپ غەلىتە بولۇپ قالغان ئىدى.

شاكىرنىڭ ئېلىپ كەلگەن خەۋەرلىرى بىرىدىن-بىرى يامان

ئىدى. قارا بوسۇق بىلەن سەيپۇك توختىنىڭ ئەلىمىگە چىدىماي، سەپەرقۇل باشلىق بىرمۇنچە نېرىنكىرلىقلار ئۆز يۇرتىغا كۆچۈپ كېتىپتۇ. مەمەت قۇلى قۇمۇلغا بارغان كۈنىلا. شامەخسۇتنىڭ قو-لىغا چۈشۈپ قاپتۇ. ئازراق قىيىن-قىستاقتا چىدىماي، ئۆزى بىلگەن ھەممە سىرنى ئېيتىپ، خائىنلىق قىپتۇ. بۇنىڭ بەدىلىگە «قورماللىق»① مەنسۇبىگە ئېرىشىپتۇ. ئۇ شۇ كۈنى خوشاللىغىدىن بىر ئاغىنىسى بىلەن ئاشپۇزۇلدا جىقراق ئىچىپ تاشلاپ، «ئەمدى تۆمۇر خەلپىنىڭ ئىشى تۈگىدى، شا مەخسۇت ۋاڭ ئۇنى ئۆلتۈر-تىۋېتىدۇ» دەپتۇ. تۆمۇر خەلپىنىڭ كونا دوستلىرىدىن سالى تاڭ-جاڭ بۇ گەپلەرنى ئاڭلاپ، شۇ كېچىسىلا ئۆزىنىڭ ئىنىسىنى قو-رايغا ماڭدۇرۇپ، شاكىرغا خەۋەر قىلدۇرۇپتۇ. شۇنىڭ بىلەن شاكىر كېچە-كۈندۈز دىگىدەك يول مېڭىپ، ئۇرۇمچىگە چىقىپتۇ.

بۇ خەۋەر تۆمۇر خەلپىنى قاتتىق ئەندىشىگە سالدى. چۈن-كى، شامەخسۇت ۋاڭ مەمەت قۇلىدىن ئۇققانلىرىنى ياڭ جاڭجۇڭ-غا مەلۇم قىلغان بولسا (بەلكى بۇ كەمگىچە مەلۇم قىلىپ بولغان-دۇ)، مۇشۇ بىرلەچچە كۈن ئىچىدە چوڭ بىر پالاكەتنىڭ يۈز بېرىشى كۆزگە كۆرۈنۈپ تۇرغان گەپ ئىدى. ئەمدى قانداق ق-لىش كېرەك؟ بىردىن-بىرچارە شەھەردىن دەرھال چىقىپ كې-تىش لازىم. بىراق، قانداق چىقىپ كەتكىلى بولىدۇ؟ بىرەر باد تېپىلسا ياخشى بولاتتى. نىمە بانا بار؟ تەۋەككۈل دەپ، بىر كېچىدە باشنى تولغاپلا ماڭسىچۇ، بۇ قانداق بولار؟

تۆمۇر خەلپە ئۆزىنىڭ يېقىنلىرى بىلەن ئەنە شۇ مەسىلە ئۈستىدە باش قاتۇرۇپ تۇرغاندا، شاكىر بىلەن تورپاق ئۆز غوجا ئەمەت ھەممەيلەن تەڭ ماڭماي، بۆلۈنۈپ-بۆلۈنۈپ مېڭىشنى، ئاۋال تۇرپان تاغلىرىغا يېرىۋېلىپ، ئاندىن قۇمۇل تەرەپكە كې-تىشنى تەكلىپ قىلدى. ئامانقۇل بىلەن قاسىم قىزىق ئاۋال تۇر-پان تەرەپكە بېرىش دىگەن پىكىرگە قوشۇلىسىمۇ، بىرنەچچىگە بۆ-

① قورماللىق—تورمان-زىرائەتلەرنى قوغدىغۇچىلارنىڭ باشلىغى.

لۇنۇپ كېتىشنى خەتەرلىك دەپ ھىساپلىدى. ئاخىر، تۆمۈر خەلپە «ھازىرچە ئازراق ئادەم ئالدىمىزدا مېڭىپ تۇرسۇن» دىدى. شۇنىڭ بىلەن شاكىر باشلىق ئون نەچچە يىگىت ئۇلانبايغا يو-شۇرۇپ قويۇلغان مىلتىقلارنى ئېلىپ، بىر كېچىدىلا كۆزدىن غا-يىپ بولدى① . تۆمۈر خەلپىلەر ئىككى-ئۈچ كۈن ئېچىدە ئاي قاراڭغۇسىدىن پايدىلىنىپ، يېرىم كېچىدە شەھەردىن چىقىپ كەتـ-مەكچى بولۇشتى.

شاكىرلار يولغا چىقىپ، ئەتىسى ئەتىگەندە، جاڭجۇڭ يا-مۇلدىن تۆمۈر خەلپىنى يەنە «ھەربى كېڭەش»نىڭ يىغىنىغا چاقىرغان ئۇقتۇرۇش كېلىپ قالدى. بۇ ئۇقتۇرۇشتا: «چېگرا توقۇنۇشى جىددىلىشىپ قالدى. بۇ قېتىمقى يىغىندا مەخسۇس شۇ مەسىلە مۇھاكىمە قىلىنىدۇ. تىپىدارىن چوقۇم قاتنىشىشى لازىم» دىيىلگەن ئىدى. تۆمۈر خەلپە گۇمان تۇغدۇرۇپ قويماسلىق ئۈ-چۈن، بۇرۇنقىدەكلا سايىت تۇڭچىنى ئېلىپ يىغىنغا بارماقچى بولدى. ئامانقۇلى «بۇ قېتىم مەنمۇ ساڭا يولداش بولاي» دىدى. ئۇلار ئاتلانغاندا ھىلىقى ھەربى تەلىم بەرگۈچى ساۋگۈەنلەر يە-گىتلەرنى مەشق قىلدۇرۇۋاتاتتى. تۆمۈر خەلپە دەرۋازىدىن چىقىپ كېتىۋېتىپ، نىمىشقىدۇ يىگىتلەرگە بىر قارىۋالغۇسى كەلدى-دە، كۆك بوز ئېتىنىڭ تىزگىنىنى تارتتى. كۆك بوز ئات ئىگىسىنىڭ كۆڭلىدىكىنى سەزگەندەك، دەرھال ئارقىغا بۇرۇلدى ۋە تىزگىن سىرىدىپ، ئېغىل تەرەپكە ئەپقاچتى. تۆمۈر ئۇنى توختاتماقچى بولاتتى. كۆك بوز ئات بولسا، ئېغىزدۇرۇغىنى چىشلىۋېلىپ، ھەدەپ ئېغىل تەرەپكە چاپاتتى. ھەممىنىڭ دىققىتى ئاتقا بۇرۇل-

① تارىخىي ماتىريالىلاردا يېزىلىشىچە، شاكىر ئۆز ھەمراللىرى بىلەن تۇرپان ئاستانىسىگە يېتىپ، مۇيدىن خەلىپىنىڭ سەپداشلىرىدىن تەمەت بىلەن بىرلىكتە يەنە ئىش-باشلىغان. بەختكە قارشى 1914 - يىلى مارتنىڭ ئاخىرى دۇشمەن قولىغا چۈشۈپ ھالاك قىلىنغان. ئەمەت قوزغىلاڭنى يەنە داۋاملاشتۇرۇپ، ياڭ زىڭشىن ھاكىمىيىتىنى ئالاق-زادە قىلىپ تۇرغاندا، قوزغىلاڭچىلار ئىچىگە كىرىۋالغان تاجى بىلەن سىيىت دىگەن خائىنلار تەرىپىدىن 1914 - يىل 16- دېكابىر كۈنى سۇيىقەستىگە ئۇچرىغان.

دى. كۆك بوز ئات يولىنى توسقانلارنىڭ قىقاس-چۇقانلىرىغا جاۋابەن ئالدى پۇتلىرىنى ئىگىز كۆتىرىپ، قاتتىق كىشنەپ تاشلىدى- دە، ئاندىن ئىگىسىگە بوي‌سۇنۇپ ماڭدى. بۇ ئەھۋال تۆمۇر خەلپىنىڭ كۆڭلىدە بىرئاز غەشلىك پەيدا قىلدى. چۈنكى، بۇ سۆيۈملۈك ئېتى ئۇنىڭغا ھىچقاچان مۇنداق ئىتائەتسىزلىك قىلىپ باقمىغان ئىدى.

تۆمۇر خەلپىلەر يىغىنغا كەتكەندىن كېيىن، ساۋگۇەنلەر مىلىتقلارنى ئوندىن-ئوندىن جۈپلەپ قويۇپ، پوبۇغا يۇگۇرۇشكە قوماندا بەردى. يىگىتلەر مەيدانىنى بىر ئايلىنىپ بولغاندا، بىر ساۋگۇەن سەپنىڭ ئالدىغا ئۆتۈپ ئۇلارنى يۇگۇرتكەن پېتى سىرتقا ئەپچىقىپ كەتتى. يېرىم سائەتلىك يۇگۇرۇشتىن يانغان يىگىتلەر مەيداندا بىر تالمۇ مىلتىق قالمىغانلىغىنى كۆرۈپ ھەيران قېلىشتى. شۇ ئاردا «ياتاقلارغا تارقال» دىگەن ئاۋاز ئاڭلاندى. گەزەرمە سىپىلىنىڭ ئۈستىدە يۈزدەك چېرىك ئۇلارغا مىلتىقلىرىنى تەڭلەپ، ھەيۋە قىلىپ تۇراتتى.

مۇشۇ مىنۇتلاردا تۆمۇر خەلپە ئۆز ھەمراللىرى بىلەن ھىلىقى «ھەربى كېڭەش» مەجلىس زالىنىڭ كۈتۈمخانىسىدا ئولتۇراتتى. بۇ ئۆيدە ئۇلاردىن باشقا ھىچكىم كۆرۈنمەيتتى. بىر چاغدا، تۆر تەرەپتىكى ئىككى ئىشىك تەڭلا ئېچىلدى- دە، ئون نەچچە چېرىك تەڭلا يۇگۇرۇپ چىقىپ، نەيزىلىك مىلتىقلىرىنى تۆمۇر خەلپىلەرگە تەڭلەپ «كۆتەر قولۇڭنى!» دەپ ۋاقىراشتى. تۆمۇرخەلپە بىلەن ئامانقۇل ھاڭ-تاڭ قېلىپ بىر بىرىگە قاراشتى. ھىلىقى ئاۋازلار يەنە تەكرارلاندى. شۇ ئاردا مافۇشىڭ دىگەن تۇلۇم چاشقان پەيدا بولۇپ، يان قورالىنى پۇلاڭلاتقان پېتى «قورالىڭلارنى تاپشۇرۇڭلار!» دەپ ۋاقىرىدى. چېرىكلەر تەرەپ-تەرەپتىن يوپۇرۇلۇپ كېلىپ، تۆمۇر خەلپە بىلەن ئامانقۇلنىڭ يان قوراللىرىنى تارتىۋالدى. ئارقىدىنلا كويزا-كىشەنلىرىنى شاراقلىتىشقا باشلىدى.

ئامانقۇل قونچىدىن پىچىغىنى ئېلىشقا ئۇلگۈرۈپ، كۆزنى يۇمۇپ ـ ئاچقىچە ئىككى چېرىكنىڭ قارىنىنى يېرىپ تاشلىدى ۋە ئۇچىنچى بولۇپ تۇلۇم چاشقانغا يولۇۋاستەك ئېتىلدى. بىراق، تۇـ لۇم چاشقاننىڭ قولى تەپكىنى ئارقا ـ ئارقىدىن ئۇچ قېتىم بىسـ ۋەتتى. ئامانقۇل دەلدەڭشىپ قالدى. تۆمۇر خەلپە ئىتتىك يېرىپ ئۇنى قۇچاقلاپ ئالغىچە، ئۆزىنىڭ قولىغا كويزا چۈشۈپ قالدى. ئامانقۇل قانغا مىلىنىپ يەردە ياتاتتى. تۆمۇر خەلپە ئۇنىڭ يېـ نىغا تىزلاندى.

ئامانقۇل تۆمۇر خەلپىگە قاراپ، «را... زى... بول... ئاكا!» دىدى ـ دە، كۆزىنى يۇمدى. ئىككى چېرىكنىڭ قارىنىنى يارغان قا ـ زاق پىچىغى ئۇنىڭ يېنىدا پارقىراپ ياتاتتى. تۆمۇر خەلپە ئۇنىڭ پىشانىسىگە بىرنى سۆيۈپ، ئورنىدىن تۇرۇۋاتقاندا، سايىت تۇڭـ چىغا كۆزى چۈشۈپ قالدى. سايىت تۇڭچى ئۆزىنى تۆمۇر خەلـ پىنىڭ كۆزىدىن قاچۇرۇپ، ھىلىقى تۇلۇم چاشقاننىڭ ئارقىسىغا يوشۇرۇنۇشقا ئالدىرىدى.

4

كىشى ئاخىر ئۆلىدۇ، بەزىلەرنىڭ ئۆلۈمى تەيشەن تېغىدىنمۇ قەدىرلىك بولىدۇ، بەزىلەرنىڭ ئۆلۈمى ھاڭگىرت پېيىدىنمۇ قەدىرسىز بولىدۇ.

ـــ سىماچىيەن①

بوۋامنىڭ بوۋىسى ئۆزىنىڭ ۋىجدا ـ نىغا مۇقەددەس دەپ ھىساپلىغان

① غەربىي خەن سۇلالىسى دەۋرىدە، تەخمىنەن مىلادىدىن 145 يىل بۇرۇن ياشىغان مەشھۇر تارىخشۇناس، مۇتەپەككۇر، ئەدىپ.

يولدىن قايتماي، جازا مەيدانىدا
ئۆلگەن ئىدى.

— ئا. س. پۇشكىن

تولۇق ھەربى فورما كىيگەن ياڭ جاڭجۇڭ بىلەن تۆلۈم چاشقان مافۇشىڭ تاملىرى كۆڭ خىشتىن قوپۇرۇلغان كىچىكىرەك بىر زالدا بىر سائەتتىن بۇيان، تۆمۈر خەلپىنى سوراق قىلىۋاتاتتى. مەمەت بەگ دىگەن ئالغاي تۆكچى ئۆرە تۇرۇپ تەرجىمانلىق قىلاتتى.

— بۇ گەپچە، سەندە زادى گۇنا يوق ئىكەن - دە! — دىدى ياڭ جاڭجۇڭ.

— سىلەرنىڭ ھىيلە - مىكرىڭلارغا ئالدانغىنىمدىن بۇلەك گۇنايىم يوق.

— گىلاۋخۇيچىلار بىلەن تىل بىرىكتۈرۈپ، مېنى ئۆلتۈرمەكچى بولغىنىڭچۇ؟

— يالغان.

— قۇمۇلدا ئىسيان چىقىرىشقا ئادەم ئەۋەتكىنىڭچۇ؟

— يالغان.

— خۇسەيىن بايدىن يۈز تال مىلتىق سېتىۋالغىنىڭمۇ يالغانمۇ؟

— يۈزتال ئەمەس، ئەللىك تال.

— بۇ گۇنا ئەمەسمۇ؟

— سىلەر بىزنىڭ قېنىمىزنى تۆكسەڭلار گۇنا بولماي، بىز ئۆزىمىزنى قوغداشقا ھەركەت قىلساق گۇنا بولامدۇ؟

— سىلەرنى نىمە قىلغان بولسا، شا مەخسۇت ۋاڭ قىلدى. مەن ئارىغا چۈشۈپ، پۇقرانىڭ يۈكىنى يېنىكلەتتىم. قان تۆكۈلمىسۇن دەپ، سىلەرنى يارىشتۇردۇم. ئەمدى قايسى يۈزۈڭ بىلەن

مېنى ئەيىپلەيسەن؟

ــ توغرا، شا مەخسۇت بىزنى قىلىچ بىلەن قىرماقچى ئىدى. ياڭ جاڭجۇڭ جاناپلىرى قىلىچنىڭ ھاجىتى يوق، ئاۋال پۇت-قولىنى چۈشەپ ئالساق، پىچاق بىلەنلا بوغۇزلىغىلى بولىدۇ، دەپ، ئىشنى ئاسانلاتتى. جاڭجۇڭ جاناپلىرى جاللاتلاتلىقتا شا مەخسۇتتىن ئۈستىراق ئىكەنلا، شۇنداق ئەمەسمۇ؟

ياڭ جاڭجۇڭ ئۆزىنى ئورۇندۇقىنىڭ يۇلەنچۈگىگە تاشلاپ، پىشانىسىدىكى تەرلىرىنى سۈرتۈشكە باشلىدى. تۇلۇم چاشقان ئورنىدىن دەس قوپۇپ، تاپانچىنى ئوقلىدى. ياڭ جاڭجۇڭ ئۇنى قول ئىشارىتى بىلەن توختىتىپ، سوراقنى يەنە داۋام قىلدۇردى:

ــ كۆرۈپ تۇرۇپسەنكى. مەن ئىنسانپەرۋەر، يۇمشاق كۆڭۈل ئادەممەن، بولمىسا، سېنىڭ ئىشىڭ بىرتال ئوق بىلەن تۈگەيتتى. مەن سېنىڭ باتۇرلۇغىڭغا ھىلىمۇ قايىلمەن. ئەگەر ئۇرۇمچىگە كېلىپ تاپقان شېرىكلىرىڭنىڭ ھەممىسىنى ئېيتىپ، گۇناھىڭنى تىلىسەڭ، سېنى كەچۈرىمەن. يەنە دارىن بولۇپ يۈرىسەن.

ــ رەھمەت، ــ دىدى تۆمۈر خەلپە مەسخىرە بىلەن كۈلۈپ، ــ جاڭجۇڭ جاناپلىرى راستىنلا ئىنسانپەرۋەر، يۇمشاق كۆڭۈل ئادەم ئىكەن، بولمىسا، چېرىكلىرىم ئۆلۈپ تۈگىمىسۇن دەپ، لى يىڭجاڭغا قۇرئاننى كۆتەرتىپ قۇمۇلغا ئەۋەتەمدۇ؟ ئۇرۇمچىدىكى شېرىكلىرىڭنى ئېيتىپ بەرسەڭ، يەنە دارىن قىلىمەن دەمدۇ؟ ئەلھەمدۇلىلا شۈكرى، مېنىڭ بىرلا جېنىم بار، بىرجانغا بىرتال ئوق يېتىدۇ. جاڭجۇڭ جاناپلىرىدىن تىلىگىدەك گۇناھىم يوق.

ــ گۇناھىڭنى بوينۇڭغا قويۇپ بەرسەم نىمە دەيسەن؟

ــ ئىختىيار ئۆزۈڭدە.

ياڭ جاڭجۇڭنىڭ ئىشارىتى بىلەن يان ئىشىك ئېچىلىپ، يەڭلىرىنى جەينىگىچە تۈرۈۋالغان ئىككى چېرىك بىر ئادەمنى سۆرەپ كىردى. ئۇنىڭ باش-كۆزلىرى يېرىق، پۇت-قوللىرىدا كىشەن-زەنجىر شاراقلاپ تۇراتتى. بۇ، گامازا تۇنگاننىڭ ئۆيىدە

تونۇشقان هىلىقى ئادەم ئىدى.

ــ بۇ ئادەمنى تونۇمسەن؟ ــ دىدى ياڭ جاڭجۇڭ، تۆمۈرگە قاراپ.

ــ تونىمايمەن.

ــ سەنچۇ، سەن بۇنى تونۇمسەن؟ ــ دىدى ياڭ جاڭجۇڭ هىلىقى كىشىگە تۆمۈرنى كۆرسىتىپ.

ئۇ كىشىمۇ بېشىنى چايقىدى. ياڭ جاڭجۇڭ قاقاقلاپ كۈلۈپ، تۈلۈم چاشقانغا قارىدى. تۈلۈم چاشقان ئىككىنچى ئىشكنى ئاچتى. بىر چېرىك سايىت تۇڭچىنى باشلاپ كىردى. ئۇ، قوللىرىنى ئىككى يانغا سېلىپ يەردىن ئۈستۈن قارىماي تۇراتتى. ئۇنىڭ ئىككى زانىغىغا چۈشۈپ تۇرغان چاشقان قۇيرۇغىدەك ئىنچىكە بۇرۇتى تىترەۋاتقاندەك كۆرۈنەتتى.

ــ ھە، ئېيتە، ــ دىدى ياڭ جاڭجۇڭ ئۇنىڭغا چەكچىيىپ، ــ بۇ ئىككىيلەن نىمە دېيىشكەن؟

سايىت تۇڭچى هىلىقى ئادەمنىڭ بىر ـ ئىككى ئاي بۇرۇن تۆمۈر خەلپىگە ئېيتقان گەپلىرىنى تەكرارلىدى.

تۆمۈر خەلپە كىشەن ـ زەنجىرلىرىنى شاراقلىتىپ ئورنىدىن تۇردى ـ دە، «تۇفى! مۇناپىق، دەۋزىخى! سەندىن كەلگەن ۋاپا شۇمۇ؟» دىدى. سايىت تۇڭچى بىر قەدەم ئارقىغا داجىپ تامغا يۆلىنىپ قالدى. ئىككى چېرىك هىلىقى ئادەمنى ئەپچىقىپ كەتتى.

ــ مۇنۇ يازغانلىرىڭنىڭ ھەممىسىنى ئېيت! ــ دىدى ياڭ جاڭجۇڭ، ئالدىدىكى بىردەستە قەغەزنى ئۈستەلگە ئۇرغان پېتى، سايىت تۇڭچىغا ۋاقىراپ.

سايىت تۇڭچى، دۇدۇقلاپ سۆزلەشكە باشلىدى. ئۇ، پات ـ پاتلا يېڭى بىلەن پىشانىسىنى سۈرتۈپ قويىاتتى. ئۇنىڭ ئەپىيۇنكەشىنىڭگە ئوخشايدىغان قانسىز يۈزى تامدەك تاتىرىپ كەتكەن ئىدى.

ــ خوش، تىپ دارىن، ئۆزىڭىزنىڭ يۇرتدىشىڭىز، دىندىشىڭىز

هەممنى ئېيتتى، ئەمدى نىمە دەيسىز؟ ــ دىدى ياڭ جاڭجۇڭ، سايىت تۇڭچىنىڭ گېپى تۇگىگەندىن كېيىن.

ــ مېنىڭ مۇنداق يۇرتدىشىم يوق، بۇ مەلىئۇن مېنىڭ دىندىشىمۇ ئەمەس. ئۇ مېنىڭ ئىچىمگە كىرىۋالغان چايان، ئۇنىڭ ئېيتقانلىرى مېنىڭ گۇنايىم بولالمايدۇ. مەن پەقەت شا مەخسۇت بىلەن ساڭا ئوخشاش بۆرە ـ تۈلكىلەرنى ئەزىز يۇرتىمىزدىن تازىلاپ، پۇقرالارغا تەڭلىك، ئەركىنلىك ئېلىشقا ئاتلانغان. ئۇۋچىمەن. بۆرە ـ تۈلكىلەرنى ئېتىپ يوقىتىش ئۇۋچىغا گۇنا ئەمەس، ساۋاپ! ئەمدى قانداق قىلساڭ شۇنداق قىل!

تۈلۈم چاشقان يەنە چاچراپ قوپۇپ، تۆمۈر خەلىپىگە ئېتىلماقچى بولدى. ياڭ جاڭجۇڭ ئۇنى توستى ۋە تۆمۈرگە قاراپ مۇنداق دىدى:

ــ سەن شا مەخسۇت ۋاڭ بىلەن مېنى يوقاتماقچى بولغان ئىكەنسەن، ئەمدى بىز سېنى تىرىك قويماسلىغىمىز كېرەك، شۇنداق ئەمەسمۇ؟

ــ شۇنداق، سىلەرگە قارشى قانلىق جەڭگە ئاتلانغان خەلقنىڭ بېشى بولۇپ تۇرۇقلۇق، قۇرۇق ۋەدە ـ قەسەمگىلارغا ئىشىنىپ، قورالنى سىلەرگە ياندۇرۇپ بەرگەن، ئالدىگىلارغا ئۆز ئايىغىم بىلەن كەلگەن مەندەك هاماقەتكە بىر ئەمەس، مىڭ ئۆلۈمۈ ئازلىق قىلىدۇ. قېنى، جاللاتنى چاپسانراق قىچقار، مېنىڭ ئىسىق قېنىم هىچبولمىسا، كېيىنكىلەرگە ئاچچىق ساۋاق بولۇپ قالار. ئەمما، بىرتال تاشنى قومۇرۇۋېتىش بىلەن بوغدا تېخىنى غۇلىتىۋەتكىلى بولمىغانغا ئوخشاش، مېنى ئۆلتۈرۈۋېتىش بىلەن ئىش تۈگىمەيدۇ. پۈتۈن بىر خەلقنى قىرىپ تاشلاش قولۇڭلاردىن كەلمەيدۇ.

ياڭ جاڭجۇڭ بۇ گەپلەرنى ئاڭلاپ، ئالا ـ سىرىق بولۇپ كەتتى. ئەمما، دەرهال يۈزىگە كۈلكە يۈگرۈتۈپ، مۇنداق دىدى:

ــ سەن كىتاپقا يېزىپ قويغىدەك گەپلەرنى قىلىشىمىز

بىلىدىكەنسەن. باتۇرلۇغۇڭ بىلەن بىللە ئەقلىڭغىمۇ قايىلىمەن. ئەمما، ئۆلۈمىڭنى مەندىن كۆرمە، ئۆز كىشىلىرىڭدىن كۆر. مەسىلەن، سېنىڭ شەخسى كاتىۋىڭ بولغان سايىت تۇڭچىدىن ساڭا كەلگەن ۋاپا شۇنچىلىك بولدى. مەن ۋاپاسىزلىقنى يامان كۆرىمەن. تۇزۇڭنى يەپ، دۆلىتىڭنى كۆرگەن بۇ ئادەم ئەرزىمەس پۇلغا سېنىڭ بېشىڭنى بىزگە ساتتى. ۋاقتىنىڭ كەلگەندە، بىزگە خىيانەت قىلىپ، مېنىڭ بېشىمنىمۇ بىراۋلارغا سېتىشى چوقۇم، مۇنداق ئادەملەردىن ھىچكىمگە ۋاپا كەلمەيدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن، ئاۋال ئۇنى جازالىشىم كېرەك.

شۇنىڭدىن كېيىن، ياڭ جاڭجۇڭ يېنىدا تۇرغان چېرىكىكە پىچىرلىدى. چېرىك بىرتال ئاغامچا ئېلىپ كىردى. ياڭ جاڭجۇڭ يەڭلىرى شىمىرىلگەن ھىلىقى ئىككى چېرىكىكە قاراپ، «قىينى ئەزىمەتلەر، بىلىڭكلارنىڭ كۆچىنى بىر سىناپ كۆرۈڭلار» دىدى. ھايت ـ ھۇيت دىگىچە، ئىككى چېرىك ئاغامچىنى سايىت تۇڭچىنىڭ بوينىغا سىرتماق قىلىپ سالدى. تىزلىنىپ ئولتۇرغان سايىت تۇڭچى ئۆلۈكتەك قېتىپ قالغان ئىدى. ئاغامچىنىڭ ئىككى ئۇچى تەڭلا تارتىلىش بىلەن ئۇنىڭ كۆزلىرى چاچراپ چىقتى ـ دە، ئۆزى يەرگە دۇم يىقىلدى. چېرىكلەر ئىتنىڭ ئۆلۈگىنى سۆرىگەندەك، ئۇنى بوينىدىن سۆرەپ ئەپچىقىپ كەتتى. تۆمۈر خەلپە بىر نىجاسەتتىن يىرگەنگەندەك تەتۈر قارىۋالدى.

ـ ئەمدى مېنىڭدىن رازى بولغانسىز. خۇدايىڭىزنىڭ دەرگاھىغا بارغاندا، مېنىڭدىن شىكايەت قىلماڭ، ـ دىدى ياڭ جاڭجۇڭ قاقاقلاپ كۈلۈپ، ئاندىن ئورنىدىن تۇرۇۋېتىپ، تۈلۈم چاشقانغا مۇنداق دىدى: «تىپى دارىن سىزگە قالدى. ھەرھالدا بۇرۇنقى دوستلىغىمىزنىڭ يۈز ـ خاترىسى ئۈچۈن، ئۇنىڭ جېنىنى تولا قىينىماي بىر ئىش قىلىڭ.»

ئەتىسى، ياڭخاڭ مەسجىت جامائەتلىرى بامداتتىن يانغان

چاغدا، مەسچىت هويلىسىغا ئۇستى يېپىق بىر هارۋا كىرىپ كەلدى. قېرى هارۋىكەش چېرىك كۆز يېشىنى سۈرتۈپ، ئىمام-مەزىنگە بىرنىمىلەر دەپ پىچىرلىدى.

پېشىن نامىزىدىن كېيىن، بىر توپ جامائەت ئىككى تاۋۇتنى كۆتىرىپ، خاكچىكدىكى قەۋرىستانلىققا ماڭدى. ئالدىنقىسى تۆمۈر خەلپىنىڭ، كېيىنكىسى ئامانقۇلنىڭ تاۋۇتى ئىدى. تۆمۈر خەلپىنىڭ تاۋۇتىنى كۆتەرگەنلەر ئىچىدە، هەيدەر ئەپەندى بىلەن گامازا تۇنگانمۇ بار ئىدى.

1913 - يىلى 8 - سېنتەبىر كۈنى يەنە تۆمۈر خەلپىلەر دەپنە قىلىنغان كۈننىڭ ئەتىسى ئۇرۇمچى كوچىلىرىغا ياڭ جاڭجۇڭ نامىدىن خەنزۇ - ئۇيغۇر تىللىرىدا يېزىلىپ، يوغان تۆت بۇرجەكلىك قىزىل تامغا بېسىلغان ئېلان چاپلاندى. ئېلاننىڭ باش قىسمىدا تۆمۈر خەلپىنىڭ ئۆتكەن يىلى ئەتىيازدىن باشلاپ قۇمۇلدا ئىسيان قوزغاپ، يۇرتنىڭ ئامانلىغىنى بۇزغانلىغى، هەتتا باركۆل هەربى قومانداني يى شىڭفۇ باشلىق بىرمۇنچە چېرىك-ئەمەلدارلارنى ئۆلتۈرگەنلىگى، شۇنداق بولۇشىغا قارىماي، ياڭ جاڭجۇڭنىڭ «ئىنسانپەرۋەرلىك» بىلەن ئۇنىڭ گۇناهىدىن ئۆتۈپ، ئۇنى ئۆلكە مەركىزىدە تۇرۇشلۇق ئۇچىنچى ئاتلىق باتالىيونىنىڭ باشلىغى قىلىپ ئۇرۇمچىگە چىللاپ چىققانلىغى، ئەمما، تۆمۈر خەلپىنىڭ ئۇرۇمچىدىمۇ تىنچ تۇرماي، يەنە ئىسيان قىلماقچى بولغانلىغى ئېيتىلىپ كېلىپ مۇنداق دېيىلگەن: «شۇ ۋەجىدىن، ئاپەتنى تۆگىتىپ، يۇرتنىڭ ئامانلىغىنى ساقلاش مەقسىدىدە، 6 - سېنتەبىر كۈنى هەربى سوت تۆمۈرنى ئېتىپ تاشلاشقا هۆكۈم چىقاردى.

بۇ هۆكۈم شۇ كېچىسى ماتۇكلىك① تەرىپىدىن ئىجرا

① تۇلۇم چاشقان ماتىتەينى دىمەكچى. تارىخىي ماتىريالارغا قارىغاندا، تۇلۇم چاشقاننىڭ جاللاتلىرى شۇ كېچىسى مۇيدىن خەلپىنىمۇ مەخپى بوغۇپ ئۆلتۈرگەن. 1914 - يىلى مارتتىا، تۇرپان ئاستانە خەلقى مۇيدىن خەلپىنىڭ سۆڭىكىنى تېپىپ ئۆز يۇرتىغا يۆتكەپ كەتكەن.

قىلىندى... قۇمۇل تاغلىرىدىكى ئۇيغۇر پۇقرالاردا گۇنا يوق، ئۆتكەن ئىشلار سۈرۈشتە قىلىنمايدۇ. تۆمۈرنىڭ ئۇرۇمچىدىكى نەۋكەرلىرى خالىسا بۇرۇنقىدەك ئەسكەر بولۇپ تۇرسۇن، خالىسا، يۇرتىغا قايتىپ بېرىپ، ئۆز تىرىكچىلىگىنى قىلىسۇن. ئەسكەر ۋە پۇقرالار ئەھۋالنى بىلىمەي، ئەنسىرەپ يۈرمىسۇن دەپ، مەزكۇر ئېلان چىقىرىلدى. ۋاقىپ بولغايسىزلەر».

5

ئۇلارنىڭ ۋەھشىيانە قىرغىنچىلىغى «ھەددىدىن ئېشىپ، شۇ دەرىجىگە بېرىپ يەتتىكى، ھەتتا قورام تاشلارمۇ، بۇنىڭغا دات دەپ تاشلايدۇ.①»

ــ لېنىن

بۇ ئېلان چىقىرىلىپ، ئۇچ كۈن ئۆتكەندە، ئىككىدىن ئات قېتىلغان يىگىرمىدەك ھارۋا ئۇرۇمچىدىن گۇچۇڭغا قاراپ يولغا چىقتى. ھارۋىلارنىڭ ھەممىسى. ئادەم بىلەن تولغان ئىدى. ئۇلارنىڭ بەزىلىرى بېشىنى ساڭگىلىتىپ ئولتۇراتتى، بەزىلىرى غاڭزا تارتاتتى، بەزىلىرى غەمكىن كۆزلىرىنى بۇلۇتلۇق ئاسمانغا تىكىپ، نىمىندۇ ئويلاپ ئولتۇراتتى. دائىم ئويۇن ـ چاقچاق بىلەن ئۆتىدىغان قاسىم قىزىقىۋۇ، ئۆز دەپىتى بولغان كەم سۆزلۈك ئەنسارىنىڭ يېنىدا، تورپاق ئۆز غوجا ئەمەتنىڭ ئاتلارغا قامچا ئۇرۇشىغا قاراپ جىم ئولتۇراتتى.

ــ بۇ مېڭىشىمىزدا قۇمۇلغا قاچان يېتىپ بارارمىز؟ــ دىدى

① ۋ. ئى. لېنىن ئەسەرلىرى، خەنزۇچە نەشرى، 5 ـ توم، 258 ـ بەت.

تورپاق ئۆزغوجا ئەمەت.

ــ قامچاكنى تولا تاراسلاتما، ئاۋۇ جانگەرنىڭ كىرپىسىدەك تۇگۇلۇپ كېتىۋاتقىننى كۆرۈۋاتامسەن، ــ دىدى قاسىم قىزىق.

ــ تولا ۋالاقلاشماي، ھارۋاكنى ھەيدە، ــ دىدى ئاتلىق چېرىك زەردە بىلەن.

تۆمۈر خەلپە قەتل قىلىنغاندىن كېيىن، يىگىتلەرنىڭ تەلىۋى بويىچە، ياڭ جاڭجۇڭ ئۇلارنى قۇمۇلغا ماڭدۇرغان ۋە قوغداپ بېرىشقا ئاتمىش چېرىك قۇشۇپ بەرگەن ئىدى. ئۇلار يولغا چىقىدىغان كۈنى، چېرىكلەرنىڭ باشلىغى ياڭ جاڭجۇڭنىڭ شا مەخسۇت ۋاڭ بىلەن لى شۇفۇغا يازغان خېتىنى ئوقۇپ بەردى. خەتتە «بۇلاردا گۇنا يوق، بار بولسىمۇ، گۇنايىدىن ئۆتىتىۋەم. ئۆز يۇرتىغا بېرىپ تىرىكچىلىگىنى قىلىدۇ. بۇلارغا ھەرگىز تېگىلمىسۇن» دىيىلگەن. شۇڭا، يىگىتلەر كەلگۈسىدىن ھەرھالدا خاتىرجەم ئىدى.

ئۇلار گۇچۇكنىڭ كۈنچىقىش تەرىپىدىكى ئۇلانئۇسۇ دىگەن ئېغىزدىن جىلغىغا كىرگەندە، چېرىكلەرنىڭ باشلىغى: «ئاتلار ھېرىپ قالدى، مۇشۇ يەردە بىر كۈن دەم ئالىمىز» دىدى. بۇ جىلغا دىگەندەكلا دەم ئالغۇدەك يەر ئىدى. تاغنىڭ يان باغرىلىرىدا پىشىپ يېتىلگەن ئوت ـ چۆپلەرنى كۆرۈپ، ئات ـ ئۇلاقلارغىمۇ جان كىرىپ قالدى. قازانلار ئېسىلىپ، ھەممەيلەن بىرقۇر تويۇشقاندىن كېيىن، ئېزىلىپ قېلىشتى. چېرىك باشلىغى تىك يار تۇۋىدىكى دالدا بىر يەرنى كۆرسىتىپ، «مۇشۇ يەردە تۇنەكلار» دىدى. بۇ يەر ھەقىقەتەنمۇ كىيىلىرى يېلىك يىگىتلەر ـ نىڭ شامالدىن دالدىلىنىشىغا ئەپلىك ئىدى. ھەممەيلەن يوتقان ـ كۆپىلىرىنى شېغىللىققا يېيىپ سوزۇلۇشتى ۋە ئۇزاقتا بارماي ئۇيقۇغا كېتىشتى، ئالاكلاپ قالغان ئاسماندا، ئۇۋۇپ يۇرگەن تولۇن ئاي قانداقتۇ بىر دەھشەتنىڭ يۈز بېرىشىنى سەزگەندەك، بۇلۇتلار ئارىسىغا يوشۇرۇنۇشقا ئالدىرايتتى.

شۇ ئاربدا جىلغىنىڭ نېرىقى بېشىدا فارا سايىلەر كۆرۈنۈشكە باشلىدى ۋە بىردەمدە ھارۋىلارنى يالاپ كېلىۋاتقان چېرىكلەر بىلەن قوشۇلۇپ ئۇيقۇدىكى يىگىتلەرنى ئۇچ تەرەپتىن قورشاپ ئالدى. كىمدۇ بىرىنىڭ «ئات!» دىگەن قومانداسى ئاڭلىنىش بىلەن يىگىتلەرنىڭ ئۈستىگە ئوق يامغۇرى يېغىشقا باشلىدى. تەخمىنەن ئون بەش مىنۇتتىن كېيىن، ئوق ئاۋازلىرى بىلەن دات ـ پەريات ۋە قىيا ـ چىيالار توختاپ، جىلغىنىڭ ئىچى جىمجىت بولۇپ قالدى.

ئەتىسى، چېرىكلەر يار ئۈستىدىن قىسقا ساپلىق گۈرجەك ـ لىرى بىلەن توپا تاشلاپ، ئۆلۈكلەرنى كۆمدى ۋە ئانچە ھەيەل بولمايلا، ئات ـ ھارۋىلىرى بىلەن ئۇرۇمچى تەرەپكە راۋان بولدى. چۈشكە يېقىن، ئاز كەم ئىككى يۈز يىگىتنىڭ جەسىدى كۆمۈلگەن بۇ دۆڭلۇكنىڭ بىر چېتىدە قانداقتۇ بىر نەرسىنىڭ قىمىرلاۋاتقىنى بىلىندى. بىردەمدىن كېيىن، ئاۋال ئىككى قول، ئاندىن يۈز ـ كۆزىگە توپا ئارىلاش قان ئۇيۇپ قالغان بىر ئادەمنىڭ بېشى كۆرۈندى، ئۇ كۆزلىرىنى يوغان ئېچىپ، ئەتراپقا ۋەھىمە بىلەن قارىۋېلىپ، ئاستا سۈغۇرۇلۇپ چىقىشقا ھەركەت قىلدى. بىر ھازادىن كېيىن، سول پۇتىنى سۆرىگەن پېتى ئۇدۇلدىكى قارىغاي تۈۋىگىچە ئۆملەپ كېلىپ، شۇ يەردە يېتىپ قالدى. بۇ، كىچىك بولۇپ ئۆتكەن بايىقى دەھشەتلىك قىرغىنىنىڭ بىردىن ـ بىر تىرىك قالغان شاھىدى ئەنسارى ئىدى.

مۇشۇ قىرغىن كۈنلىرىنىڭ بىرىدە، قۇمۇل شەھىرىنىڭ شامەخسۇت ۋالىڭ ئوردىسىغا تۈتاش تۈرغان ئوردا قوۋۇق دەرۋازىسىغا كېسىك باشلار سىلىنغان بەش قانلىق قەپەز ئېسىپ قويۇلدى. ئۇنىڭ بىرى، ئۇزۇن ساقاللىق ئېلى پالگان؛ ئىككىنچىسى، قويۇق بۇرۇتلۇق قارا بوسۇق؛ ئۈچىنچىسى، كوسا ساقال، يادائخۇ چىراي سەيپۇڭ توختى؛ تۆتىنچىسى، سېرىق ساقاللىق تۆمۈرچى

هوشۇر ئۇستا؛ بەشىنچىسى، قايىرىلما بۇرۇتلۇق نىمازنىڭ بىشى ئىدى. دەرۋازىنىڭ ئىككى تەرىپىدە ئۇچتىن ئالتە چىرىك قىلىچ-لىرىنى يالىڭاچلاپ، ئۆتكەن-كەچكەنلەرگە ھومىيىپ قاراپ تۇراتتى. ئادەملەر بۇ دەرۋازىدىن ئۆتۈپ بولغىچىلىك، رەڭگى-رويى ئۆڭۈپ، خۇددى سوغاقتىن بەدىنى شۇركىنىپ كېتىۋاتقاندەك، تىترىشىپ كېتەتتى. بەزىلەر كۆز ياشلىرىنى يوشۇرۇشقا تىرىشاتتى. خوتۇنلار يۈزىدىكى روماللىرىنى تارتىشتۇرۇپ، ئۇششاق بالىلىرىنى يېتىلگەن پېتى قەدەملىرىنى تېزلىتەتتى.

شۇ ئاردا، شەھەر ئىچىدىن. جاكاچىنىڭ قاتتىق ئاۋازى بىلەن جاڭ ساداسى ئاڭلاندى. كۆتەك ھارۋا ئۇستىگە ئورنىتىلغان ياغاچ قەپەز ئىچىگە بىر ئايال كىشى ئۆرە تۇرغۇزۇپ قويۇلغان ئىدى. ئۇنىڭ بېشى قەپەزدىن چىقىرىپ قويۇلغان بولۇپ، چۈگۈلۈپ كەتكەن چاچلىرى يۈزىنىڭ يېرىمىنى توسۇپ تۇراتتى. بوينىدىكى ھەنجىرنىڭ بىر ئۇچى قەپەز شادىلىرى ئارىسىدىن ئۆتكۈزۈلۈپ، ھارۋىنىڭ شوتىسىغا باغلاپ قويۇلغان ئىدى. قەپەزنىڭ ئىچىدە ئۇستۇڭىشى توپىغا مىلەنگەن ئىككى قىزچاق دۇغدىيىپ ئولتۇراتتى. بۇلار تۆمۈر خەلپىنىڭ بالا-چاقىلىرى ئىدى. جۇلجۇل بولۇپ كەتكەن تونىنىڭ پەشلىرىنى پوتىسىغا قىستۇرۇۋالغان چاساقال ھارۋىكەش قولىدىكى تاياق بىلەن قارا ئۆكۈزنىڭ بىقىنىنى پات-پات نوقۇپ قويىاتتى. ھارۋىنىڭ كەينىدە ئۇستى-ۋېشىنى چاڭ باسقان ئىككى چىرىك قىلىچلىرىنى يالىڭاچلىغان ھالدا، ئۇن-تىنسىز كېلىۋاتاتتى. ھارۋىنىڭ ئالدىدا قايىرىلما قالپاق كىيىپ، قىسقا چاپان ئۇستىدىن بېلىنى قارا پوتا بىلەن باغلىۋالغان ئوردا جارچىسى ھەر يۈز قەدەمدە دىگىدەك قولىدىكى مىس جاڭنى ئىككى-ئۇچ قېتىم سوقۇپ، جار سېلىپ ماڭاتتى:

ئەيىۋ ھەننىاس،
ئەي ئاۋام خاس!

ئاڭلىمىدىم دىمەڭلار،
كېيىن پۇشمان يىمەڭلار،
كىمىكى گاڭ غوجامغا
مۇش كۆتەرسە تۆمۈردەك،
ئۆزى تۇرماق ئەۋلادى
تىرىك گۆرگە كىرىدۇ.
ئۆلۈمدىنمۇ قاتتىقراق،
قارا كۈننى كۆرىدۇ!

جاڭ ... جاڭ ... جاڭ ...

كۆتەك هارۋا ئەگىرى-تىوقاي كوچىلاردىن ئۆتۈپ، دەرۋازا سىرتىغا چىقتى. هارۋىكەش بوۋاي چىرىكلەرنىڭ بۇيرۇغى بىلەن هارۋىنى دەرۋازىنىڭ ئۇۋلىدىكى مەيدانغا توختىتىپ قويۇپ، قارا ئۆكۈزنى ئوتلاتقىلى ئېلىپ ماڭدى. بازار، ئالتۇنلۇق ۋە شىمال تەرەپتىكى يېزىلاردىن كېلىپ، شەھەر ئىچىگە كىرىدىغان يىاكى شەھەردىن چىقىپ، شۇ تەرەپلەرگە بارىدىغانلارنىڭ هەممىسى ئەنە شۇ مەيداندىن ئۆتەتتى. بۇ مەيدان ئوردىنىڭ ئىگىز راۋىغىدىن قارىغان كىشىگىمۇ ئوچۇق كۆرۈنۈپ تۇراتتى. مەيداندىن ئۆتكەن-كەچكەنلەر بىردەم دەرۋازىغا ئېسىلىق قانلىق قەپەزلەرگە، بىردەم هارۋىنىڭ ئۈستىدىكى يىاغاچ قەپەز ئىچىدە تۇرغان زورىخان ئايلا بىلەن قىزچاقلارغا قاراپ، ئۇلۇق-كىچىك تىناتتى، «توۋا» دەپ ياقىلىرىنى تۇتۇشاتتى. بولۇپمۇ خوتۇن-قىزلار ئۆزىنى تۇتالماي پىخىلداپ يىغلايىتتى. چىرىكلەر بولسا، هىچكىمنى قەپەزنىڭ يېنىغا كەلتۈرمەيتتى. يېقىنلاشقانلارغا قىلىچلىرىنى شىلتىپ، «ئۆلگۈڭ كەلدىمۇ؟» دەپ هەيۋە قىلاتتى.

— رەھىمەتلىك تۆمۈر خەلپىنىڭ بەش-ئالتە ياشتا باسىت دەيدىغان بىر ئوغلىمۇ بار ئىدى. ئۇنى ئۆلتۈرۈۋەتكەن ئوخشىمامدۇ؟ —

دىدى ئىشەكلىك بىر بوۋاي يېنىدىكى ھەمرىيىغا.

ــخۇدادىن قورقماي، شۇنداقمۇ قىلغانىدۇ، ئۇ نارسىدىدە نىمە گۇنا؟! ــ دىدى بوۋاينىڭ ھەمرىيى ئاستا پىچىرلاپ.

ــقىزىق ئىكەنلا، ــ دىدى بوۋاي، ــ ئۇلار خۇدادىن قورقامدۇ؟ خۇدادىن قورققان كىشىزە، مۇشۇنداق ئىشلارنى قىلامدۇ؟

دەرۋەقە، رەھىمسىز ئەجەلنىڭ تەلۋە قۇيۇنلىرى كەچىككىنە باستىنىمۇ بىر تال يوپۇرماقتا ئوخشاش ئۇچۇرۇپ كېتىشكە تاس ـ تاماس قېلىۋاتاتتى. چۈنكى، تۆمۈر خەلپىنىڭ قەتل قىلىنغانلىغى توغرىسىدىكى خەۋەر قۇمۇل دىيارىنىڭ ھەممە يەرلىرىگە ئۇقتۇرۇلۇپ بولغاندىن كېيىن، لى شۇفۇ بىلەن شا مەخسۇت ۋاڭ ئەمدى تۆمۈر خەلپىنىڭ تاغدىكى ھەمراللىرىنى يوقىتىشنىڭ كويىغا چۈشتى ۋە بۇ ئىشنى ئىككى قەدەمگە بۆلۈپ، بىرىنچى قەدەمدە قارا بوسۇق بىلەن سەيپۇڭ توختىنىڭ قولى ئارقىلىق تۆمۈرنىڭ سادىق ھەمراللىرىنى يوقىتىش، ئىككىنچى قەدەمدە، قازا بوسۇقلارنىڭ ئۆزىنى ئۇجۇقتۇرۇش قارارىغا كېلىشتى. شۇ پىلان بويىچە لىشۇفۇ قارا بوسۇق بىلەن سەيپۇڭ توختىغا مەخپى خەت يازدى (بۇ كۈنلەردە، ياڭ جاڭجۇڭنىڭ بۇيرۇغىغا بىنائەن بەي ۋىنچاۋ ئۇرۇمچىگە يۆتىكىلىپ، ئۇنىڭ ئورنىغا لى شۇفۇ قۇمۇلنىڭ ئامباللىغىغا تەيىنلەنگەن ئىدى). لى شۇفۇنىڭ خېتىدە مۇنداق دېيىلگەن ئىدى: «مەن سىلەرنىڭ ياڭ جاڭجۇڭ بىلەن شا مەخسۇت ۋاڭغا سادىق بولۇش بەدىلىگە ئون ئىككى تاغنى ئۆزۈڭلار سورىشىڭلارغا كېپىللىك قىلىمەن. ئەمما، تۆمۈرنىڭ ئېلى پالگانىغا ئوخشاش كىشىلىرى ھايات تۇرىدىغان بولسا، سىلەرگە تىنچلىق بولمايدۇ. شۇ ۋەجىدىن ئېلى پالگان باشلىق تۆۋەندە ئىسمى يېزىلغان كىشىلەرنى دەرھال تۇتۇپ شەھەرگە ماڭدۇرۇڭلار. ئاندىن، تۆمۈرنىڭ تۇخۇمىنى قۇرۇتۇۋېتىش ئۈچۈن، ئۇنىڭ ئەركەك ئەۋلادىدىن ھىچكىمنى تىرىك قالدۇرماڭلار. خوتۇن ـ قىزلىرىنى دەرھال شەھەرگە ئەۋەتىپ بېرىڭلار! بۇ، ياڭ جاڭجۇڭ جاناپلىرىنىڭ بۇيرۇغى.»

لى شۇفۇ بۇ خەتنى ئۆزىنىڭ ھىلىقى ياش مەھرىمىدىن چىقارماقچى بولۇپ، ئۇنىڭغا مۇشۇ ئىشلارنىڭ قانداق ئورۇنلانغانلىغىنى ئۆز كۆزى بىلەن كۆرۈپ كېلىشىنىمۇ تاپشۇردى. ياش مەھرەم ۋاڭ ئوردىسىدىن بىرەر تۇڭچىنىڭ ھەمرا بولۇپ چىقىشىنى ئۆتۈندى. شۇنىڭغا بىنائەن، ئوردىدىن قاسىم تۇڭچى ئۇنىڭغا ھەمرا بولۇپ ماڭدى.

بۇ مەھرەم لى شۇفۇ بىلەن قورايدا تۇرغان مەزگىللىرىدە باستىنى ياخشى كۆرۈپ قالغان ئىدى: باستىنى ھەر كۆرگەندە، ئۇرۇمچىدە قالغان ھامىلدار ئايالىنىڭ باستىقا ئوخشاش بىر ئوغۇل تۇغۇپ بېرىشىنى خۇدادىن تىلەيتتى. بولۇپمۇ، باستىنىڭ ھىلىقى بىر تال چېچى ئۇنىڭ كۆزىگە بەكمۇ يېقىملىق كۆرۈنەتتى. مانا ئەمدى شۇ كىچىككىنە باستىمۇ، چوڭلار قاتارىدا بوغۇزلىنىپ تاشلىنىدىغان بولدى. قانداق قىلىش كېرەك؟

ــ سىزنىڭ قانچە بالىڭىز بار؟ ــ دىدى مەھرەم، قاسىم تۇڭچىغا يولدا كېتىۋېتىپ.

قاسىم تۇڭچى ئىگەرگە قىڭغىر ئولتۇرۇۋېلىپ، تۆت بالىلىق بولغانلىغىنى، لېكىن بىرەرسىنىڭمۇ تۇرمىغانلىغىنى، بۇنىڭ ئۈچۈن، خەير ــ سەدىقە بېرىپ، مازار ــ ماشايىخلاردىن جىق تىلىگەن بولسىمۇ، ھىچقانداق نەتىجە چىقمىغانلىغىنى ئېيتىپ، «بۇ ئالەمدىن پەرزەنتسىز ئۆتىدىغان. ئوخشايمەن» دەپ كۆڭلىنى يېرىم قىلدى. مەھرەم بىردەم ئويلانغاندىن كېيىن:

ــ خۇدا يولدا بىرەر ساۋاپ ئىش قىلىڭىز، مۇرادىڭىز ھاسىل بولۇپ قالار، ــ دىدى.

قاسىم تۇڭچى ئەگەر مۇندىن كېيىن پەرزەنتلىك بولۇپ، ئەۋلادى قالىدىغانلا بولسا، ھەرقانداق ئىشنى قىلىشقا تەييار ئىكەنلىگىنى ئېيتتى.

ــ مەن بىر گەپ ئېيتسام، سىر ساقلاشقا قەسەم ئىچەلەمسىز؟ ــ دىدى مەھرەم، قاسىم تۇڭچىنىڭ كۆزىگە قاراپ.

ـــ پەرزەنت توغرىلىقمۇ؟ ـــ سوردى قاسىم تۇڭچى سەگەكلىشىپ.
ـــ ھەئە، پەرزەنت توغرىلىق.
قاسىم تۇڭچى چوقۇم سىر ساقلاشقا قەسەم ئىچتى. مەھرەم تۆمۈر خەلپىنىڭ باسىت دىگەن نارسىدە بالىسىنى ئۆلۈمىدىن قۇتقۇزۇپ قېلىش نىيىتىنى ئېيتىپ، «بۇنىڭدىن ئارتۇق ساۋاپ ئىش بولمايدۇ. مەن بېرىپ، باستىنىڭ ئاپىسىغا ئېيتىپ قويىاي دىسەم، تىل بىلىمەيمەن» دىدى. قاسىم تۇڭچى بۇ ئىشنى قىلىشقا ۋەدە بەردى.
ئۇلار قورايغا كەلگەندە، بەختكە يارىشا، قارا بوسۇق بىلەن سەيپۇڭ توختى قوراينىڭ ئۈستۈنكى تەرىپىدىكى قىزىلىيار دىگەن مەھەللىگە كەتكەن ئىكەن. قاسىم تۇڭچى تۆمۈر خەلپىنىڭ ئۆيىگە كىردى. زورىخان ئايلا كىچىككىنە باستىنى باغرىغا بېسىپ، يىغلاپ ئولتۇراتتى. ئۇ، ئوردا كىشىلىرى قىياپىتىدىكى تۇڭچىنى كۆرۈپ قورقۇپ كەتتى. قاسىم تۇڭچى ئىشىكنى ياپتى ـ دە، زورىخان ئايلاغا مۇنداق دىدى:
ـــ قورقمىسلا! ـــ مەن ئۆزلەگە يوجۇڭ بىر گەپنى ئېيتىپ قويغىلى كەلدىم. خەلپەمنىڭ بىرلا ئوغلى بار دەپ ئاڭلايىمەن. ھە، مۇشۇ ئاخۇن بالام شۇ ئوخشايدۇ، ئۆزلە يىغىنى قويۇپ، چاققان بۇ بالىنى كۆزدىن نېرى قىلىسلا. بولمىسا، بۇ نارسىدىدىن مۇ ئايرىلىپ قالىدىلا. مەن خۇدادىن قورقۇپ، ئۆزلەگە بۇ گەپنى دەپ قويدۇم. ئېغىزلىرىدىن چىقىپ كەتسە، مېنىڭمۇ بېشىم كېتىدۇ!
قاسىم تۇڭچى ئۆيدىن چىقىپ كېتىۋېتىپ، «ئىلدام بولسىلا جۇمۇ» دىدى. زورىخان ئايلاغا غىزا ـ تاماق ئەپكېلىۋاتقان ھۆسىنار ـ خان بۇ ناتونۇش ئادەمنى كۆرۈپ، قاتتىق دەگدىدى ۋە ئالدىراپ كىرىپ ئەھۋالنى سوردى. زورىخان ئايلا خۇددى بىھۇش ئادەمدەك بىر دەم جىم ئولتۇردى ـ دە، ھۆسناردىخانىنىڭ تىزىغا بېشىنى قويۇپ يىغلاپ تاشلىدى ۋە ئەھۋالنى چۈشەندۈردى.

هۆسناربخاندىۋ كۆز يېشى قىلدى. ئاندىن ئىككىيلەن باستىنى قانداق قىلىش توغرىسىدا مەسلىھەتلىشىپ، ئاخىر، نېرىنكىرغا، يەنى سەپەرقۇل بىلەن ئايقىزنىڭ يېنىغا ئاپىرىۋېتىش قارارىغا كەلدى. شۇ ئاخشىمى ئەل ياتار چاغدا، ھۆسناربخان بىلەن شەرۋۇللا بوۋىنىڭ نەۋرىسى ئون ئۈچ ياشلىق گالى كىچىككىنە باستىنى ئېلىپ، نېرىنكىر تەرەپكە ئاتلاندى.

بۇ كۈنلەردە رەۋىخان مومايىۋ ئالەمدىن ئۆتۈپ، سەپەرقۇل ئۆزىنىڭ كېلىنى ئايقىز ۋە نەۋرىسى ئارمانىبەگ بىلەن يالغۇز قالغان ئىدى. سەپەرقۇل ھۆسناربخاندىن ئەھۋالنى ئاڭلاپ، «زوربخانغا دەپ قويىلا، ھەرگىز غەم يىمىسۇن. كېلىن بالام بىلەن ئىككىمزنىڭ بېشى ئامان بولسا، تۆھۋر خەلپىنىڭ تۇخۇمىنى ئۇلار قۇرۇتۇۋېتەلمەيدۇ» دىدى. ھۆسناربخانلار كېتىشكە ئالدىرىدى. سەپەرقۇل ئۇنىڭغا قاراپ:

ــ كۆڭلى قارا بوسۇق نەگە باردىڭ دىسە، نىمە دەرلا؟ ــ دىدى.

ــ ئاقتاشتىكى تۇققانلارنى يوقلاپ كەلدىم دەرمەن. يامىنى كەلسە، بىر ـ ئىككى قامچا يەرمەن، ــ دىدى ھۆسناربخان.

ھۆسناربخانلار كەتكەندىن كېيىن. سەپەرقۇل ئايقىزغا مۇنداق دىدى:

ــ ئالتۇن قىزىم، ئەمدى بۇ يۇرتتا تۇرغۇچىنگىمز قالمىدى. ئۆزلە رازى بولسىلا، قالماق يۇرتىغا كېتەيلىمكىن، مەن يولنى ئوبدان بىلىمەن.

ئايقىز قۇمۇل تەۋەسىدە تۇرۇشنىڭ ئىنتايىن خەۋپلىك ئىكەنلىگىنى چۈشىنىپ، بۇ يەردىن كېتىشكە دەرھال قوشۇلدى. ئەمما: «تاشقى موڭغۇلغا كەتكىچە، بىز تەرەپكە كەتسەك ياخشى بولمامدۇ، ئەمدى بىزگە مېنىڭ ئېلىم ئەسقاتىدۇ» دىدى. سەپەرقۇل

بىر چاغلاردا ئايقىزنىڭ بېشىغا قارا كۈنلەرنى سالغان ھىلىقى ئوكۇردايىنى يادىغا كەلتۈرۈپ، «ئەگەر ئۇلار تونۇپ قالسا، قانداق قىلىمىز» دىدى.

ــ ئەلنىڭ قۇچاغى كەڭ، خۇدا بۇيرۇغاننى كۆرەرمىز، ــ دىدى ئايقىز.

ئىككى كۈندىن كېيىن، ئۇلار باست بىلەن ئەمدىلا ئالتە ئايلىق بولغان ئارمانبەگنى ئېلىپ، بىر تۆگە، ئىككى ئات بىلەن يولغا چىقتى. «قارا يىلپىز»مۇ، ئايقىزنىڭ كۆرەڭ قاشقىدىن قالماي، دىققاكلاپ يولغا چۈشتى.

قارا بوسۇقلار قىزىلياردىن قايتىپ كەلگەندە، مەھرەم بىلەن قاسىم تۈگچى ئۇلارنى ئىككى كۈندىن بۇيان ساقلاپ تۇرغانلىغىنى ئېيتىپ، لى شۇفۇنىڭ ھىلىقى خېتىنى تاپشۇردى. قارا بوسۇق خەتنىڭ مەزمۇنىدىن ۋاقىپ بولغاچ، «ئەمدى ئون ئىككى تاغ ئوگچىسىغا ماڭما قالىدىغان بولدى» دەپ ئويلاپ، دەرھال ئىشقا كىرىشمەكچى بولدى. سەيىپۇڭ توختى بولسا، «مېنىڭ تۆمۈرنى ئۆلتۈرمەكچى بولغانلىغىم لى دارىن بىلەن چىڭ گاڭ غوجامغىمۇ مەلۇم. ئۇنداق بولغاندىكىن، ماڭا تېخىمۇ چوگراق مەنسەپ بېرەر» دەپ تېرىسىگە پاتماي قالدى ـ دە، قارا بوسۇققا يارىدەملىشىپ، ئېلى پالگان باشلىق كىشىلەرنى شۇ كېچىسىلا ئوغۇلىقچە تۇتقۇن قىلىپ، تاڭ بىلەن تەڭ شەھەرگە ماڭغۇزدى. ئاندىن قارا بوسۇق بىلەن ئىككىسى زورىخان ئايلانى «ئوغلۇڭ قېنى؟» دەپ قىيناشقا باشلىدى. زورىخان ئايلا بىرنەچچە قېتىم ھۇشىدىن كەتكىچە «مېنىڭ بىرمۇ ئوغلۇم تۇرمىغان، ئىككى نارسىدە قىزىمدىن بۆلەك بالام يوق» دەپ تۇرىۋەردى. بەختكە يارىشا، خالايىق ئىچىدىن ئونلىغان كىشىلەر تۆمۈر خەلىپىنىڭ ئوغلى تۇرمىغانلىغىغا گۇۋالىق بېرىپ، «يوق ئوغۇلنى بار قىلىشقا نىمانچە كۈچەپ كېتىسىلەر» دەپ تۇرۇۋالغاندىن كېيىن، قارا بوسۇقلارمۇ ئىلاجسىز قالدى. شۇنىڭدىن كېيىن، زورىخان ئايلا

بىلەن ئۇنىڭ ئىككى نارسىدە قىزىنى كۆتەك ھارۋىغا ئولتۇرغۇزۇپ، ئۆزلىرىمۇ ھىلىقى مەھرەم قاسىم تۆكچىلار بىلەن بىللە شەھەرگە قاراپ ئاتلاندى. ئۇلار ئۆزلىرىچە، لى شۇفۇ بىلەن شامەخسۇتنى زىيارەت قىلماقچى ۋە يەنە قانداق تاپشۇرۇقلار بارىكىن دىمەكچى ئىدى.

لى شۇفۇ قارا بوسۇق بىلەن سەيپۇڭ توختىنىڭ ئۆز ئايىغى بىلەن كەلگەنلىكىنى ئاڭلاپ خوشال بولدى - دە، كەچلىك زىياپەتكە چاقىردى ۋە زىياپەت داۋامىدا، ئون ئىككى تاغ بويىچە تۆمۈر خەلپىسگە ئىخلاس باغلىغان يەنە كىملەرنىڭ بارلىغىنى بىرمۇ - بىر سوراپ يېزىۋالدى. بۇ زىياپەت قارا بوسۇق بىلەن سەيپۇڭ توختىنىڭ پۇت - قوللىرىغا كىشەن - زەنجىر چۈشۈش بىلەن ئاياقلاشتى ۋە ئىككى كۈندىن كېيىن، ئىپلى پالىگانلار بىلەن تەڭلا، بۇ ئىككىيلەننىڭمۇ بېشى تېنىدىن جۈدا قىلىندى.

. قوللىرى ئارقىسىغا باغلانغان قارا بوسۇق قارا دەستىسىگە قىزىل شەلپەر ئورالغان جاللات قىلىچى ئۆزىنىڭ بېشىدا ئويناپ تۇرغان مىنۇتلاردىلا، دۇنيانىڭ نىمە ئىكەنلىكىنى چۈشىنىپ قالدى ۋە «باستىنى سەن قاچۇرۇپسەن» دەپ خوتۇنى ھۆسنارىخانىنىڭ بىقىنلىرىغا تېپىپ، ئۇچ ئايلىق بالىسىنى بويىدىن ئاجرىتىۋەتكىنىگە پۇشايمان يىدى.

شۇ كۈندىن باشلاپ، بىرەر ئاي ئىچىدىلا، كىچىككىنە قۇمۇل دىيارىدا نەچچە ئونلىغان باشلار كېسىلىپ، يۈزلىگەن جاللار تىرىك كۆمۈلۈپ، بىرنەچچە يۈز كىشى نومىغا پالىنىپ، يۈرتنىڭ ئۇستىنى ھىچقاچان كۆرۈلۈپ باقمىغان ئېغىر مۇسىبەت بۇلۇتلىرى قاپلاپ كەتتى.

بىراق، بۇ قارا بۇلۇتلار تېخىمۇ قاتتىق بىر گۈلدۈرمامىنىڭ باشلىنىشىدىن دېرەك بېرىپ تۇراتتى.

خاتىمە

دەرەخلەر قۇرۇماس، چۈشسىمۇ ياپراق،
دۇنيانىڭ كەلگۈسى ئۆتىمۈشتىن كۆپراق.

— غاپۇر غۇلام

1

دەرۋەقە، ئون سەككىز يىلدىن كېيىن، يەنى 1931 - يىلى ئەتىيازدا، قۇمۇل تاغلىرىدا يەنە قاتتىق گۈلدۈرماما باشلىنىپ، هايت - هۇيت دىگىچە، پۈتۈن قۇمۇل ئاسمىنىنى غەزەپ چاقماقلىرى قاپلاپ كەتتى.

شامەخسۇت ۋاڭ بۇ غەزەپ چاقماقلىرىدا كۆيۈپ كەتكىچە، ئۆز ئىززىتىم بىلەن كېتىۋالاي دىگەندەك قىلىپ، ئۇچ يىل بۇرۇن، يەنى 1928 - يىل 10 - ماي كۈنى سەكسەن بىر يېشىدا ئۇ- دۇنياغا كېتىۋالدى. ئارقىدىنلا، شۇ يىلى 7 - ئىيۇل كۈنى ياڭ جاڭجۇڭنىڭ ئۆز يېقىنلىرى ئۇنىمۇ بىرتال ئوق بىلەن يولىغا سېلىپ قويدى. ئەمدى ئۇنىڭ هەيۋەتلىك جاڭجۇڭ يامۇلى بىلەن تۆت بۇرجەكلىك يوغان تامغىسى گەنسۇلۇق جىڭ شۇرېن دىگەن

ئۇزۇنتۇرا - قاقىر بويۇنغا قىپقالدى. ياڭ جاڭجۇڭ تىكەنلىك قولىغا يۇمشاق پەلەي كىيىپ، «تۇكنى يېتىشىغا سىلاش» بىلەن خەلقنى پۆپىلەپ ئەللەي ئەتكەن بولسا، بۇ ئۇزۇنتۇرا - قاقىر بويۇن كىرپە پەلەي بىلەن تۇكنى تەتۇرىگە سىلاپ، ئاران تۇرغان ئەلنىڭ ئاچچىغىنى كەلتۈرۈپ قويدى. ئارسلان ھۆكۈمەپ تاشلىدى. بۇ غەزەپلىك ندا ئەنە شۇ گۈلدۈرماما ئىدى، ئۇنىڭ ھەيۋەتلىك ئاۋازى شىنجاڭنىڭ ھەممە يېرىگە ئاڭلىنىپ، ھەممە يەردىن ئەكس سادالار ياڭراپ، يەر - جاھان تىترەپ كەتتى. ئالاقزادە بولۇپ كەتكەن ئۇزۇنتۇرا جىڭ شۇرىننىڭ قۇمۇل دىيارىنى قانغا پاتۇرۇ - ۋېتىش ئۈچۈن قوللانغان ھەممە ۋاستىلىرى، ھەتتا ياپونىيە قۇرۇقلۇق ئارمىيە مەكتىۋىدە تەلىم ئالغان «ھەربى مۇتەخەسسىس» شىڭ شىسەي قوماندانلىغىدا، توپ - زەمبىرەك، بۇرۇنۇۋۇك (زەرەھلى ماشىنا)، ئايرۇپىلان بىلەن قوراللانغان ۋە تەركىۋى قىسمىدا بىرىنچى جاھان ئۇرۇشىغا قاتناشقان ئاق ئوروس سولداتلىرى بولغان قۇدرەتلىك قوشۇنمۇ. كارغا كەلمىدى. شىڭ شىسەي خۇددى تاقىقا تۇمشۇغىنى ئۇرۇۋالغان ياۋا چوشقىدەك پەرىشان ھالدا ئۇرۇمچىگە قاچتى.

بىر چاغلاردا، تۆمۈر خەلپە ئۆز دىنداشلىرىنىڭ قۇرئان تۇتۇپ ئىچكەن قەسەملىرىگە ئىشىنىپ كەتكەندە، پېشىنى قىپقىپ چىقىپ كەتكەن ھىلىقى خوجىنىياز پالگان دىگەن يىگىت، شۇ كەتكىنىچە، كۈن پېتىشقا مېڭىۋېرىپ، ئىلى تاغلىرى بىلەن قازا - قىستان دالىلىرىدا بىرقانچە يىل ئوۋ ئوۋلاپ يۈردى ۋە ئاخىرى يىراق ئەرەبىستانغىچە بېرىپ ھەج قىلىپ كەلدى. ئەمدى ئىگەكلىرىنى قويۇق قارا ساقال باسقان، قاپ - قارا قوي كۆزلىرى خۇددى بۇركۈتنىڭ كۆزىدەك ئۆتكۈر قارايدىغان مۇشۇ ئادەم بۇ قېتىمقى گۈلدۈرمامىنىڭ بايراقدارى بولۇپ قالغان ئىدى.

1933 - يىل كىرگەن كۈنلەرنىڭ بىرىدە، تۈلكە قۇلاقچىسىنى چۆكۈرۈپ كىيىۋالغان بۇ ئادەم بىرنەچچە مىڭ كىشىلىك قوشۇن

بىلەن ئۇرۇمچى چېرىكلىرىنى قوغلاپ، مورى دالىلىرىغا كىرىپ كەلدى. ئۇ مىلتىق ئاۋازىدىن قۇلاقلىرى سالپىيىپ كەتكەن يوغان تورۇق ئېتىنىڭ ئۈستىدە ئولتۇرۇپ، ھەممە ئەتراپقا تەكشى قاراپ ماڭاتتى. بىردىنلا تاغ باغرىدىن ئوتۇن يۈدۈپ كېلىۋاتقان بىر كىشىگە كۆزى چۈشۈپ قالدى. ياغاق جۇۋىسىنىڭ ئۈستىدىن قىل ئاغامچا بىلەن بېلىنى باغلىۋالغان بۇ قەددى-قامەتلىك قارا ساقال كىشىنىڭ سول پۇتى خېلىلا ئاقسايىتتى. ئۇ قارلىق دالىدا چوڭقۇر ئىزلارنى قالدۇرۇپ ئۆتۈۋاتقان ئاتلىق قوشۇننىڭ كىيىم-كېچىگى، چىراي-شەكلى، بولۇپمۇ دۇشالقلىق مىلتىقلىرىغا قاراپ ھەيران بولغاندەك، يولنىڭ چېتىدە جىم تۇراتتى. خوجەنىياز ھاجى ئۇنىڭ ئۇدۇلىغا كەلگەندە، سالپاق قۇلاق ئېتىنىڭ تىزگىنىنى تارتتى-دە، ئۇنىڭغا دىققەت بىلەن قاراشقا باشلىدى. ئاقساق ئوتۇنچىمۇ كۆزلىرىنى يوغان ئېچىپ، ھاجىغا قاراپ قالدى. ھاجىنىڭ يۈرىگى نىمىشقىدۇ قاتتىق-قاتتىق سوقۇشقا باشلىدى ۋە ئىختىيارسىز ھالدا، «مەن سېنى تونۇۋاتىمەنغۇ، سەن...» دەپ تاشلىدى. ئاقساق ئوتۇنچى ھاجىنىڭ ئاۋازىنى ئاڭلاش بىلەن دۇمبىسىدىكى ئوتۇننى تاشلاپ، «ئاكا، مەن، مەن» دىگىنىچە ئۇنىڭ ئالدىغا ئاقساقلاپ يۈگۈردى. بۇ، ھىلىقى ئۇلانئۇسۇ جىلغىسىدىكى دەھشەتلىك قىرغىنىنىڭ بىردىن بىر تىرىك قالغان شاھىدى ئەنسارى ئىدى.

ھاياجاندىن تىترەپ كېتىۋاتقان قوللارنىڭ بىر بىرىنى قاتتىق قىسىشلىرى، يېنىپ-يېنىپ قۇچاقلىشىشلار، كۆز ياشلىرى بىلەن نەملىشىپ كەتكەن مەڭىزلارنىڭ بىر-بىرىگە چاپلىشىپ كېتىشلىرى قاراپ تۇرغان يىگىتلەرنى ھەيران قالدۇردى.

يېرىم سائەتتىن كېيىن. يول ئۈستىگە جايلاشقان مەھەللىنىڭ چېتىدىكى كىچىككىنە تام ئۆيدە «تۆمۈر خەلپە يېغىلىغى» دا ھايات قالغان بۇ ئىككى سەپداش ئۆزلىرىنىڭ يىگىرمە يىللىق سەرگۈزەشتىلىرىنى ھىكايە قىلىشىپ ئولتۇراتتى. شۇ كۈندىن باشلاپ،

ئەنساری یەنە قولىغا قورال ئېلىپ سەپكە قوشۇلدى. بورانىدەك ئۇچقۇر جەڭ تۈلپىرىغا مىنىپ، جۇڭغار ئويمانلىغى بىلەن تارىم بويلىرىدا چوڭقۇر-چوڭقۇر ئىزلارنى قالدۇرۇپ، پامىر ئىستەكلىرىگىچە قىلىچ ئوينىتىپ باردى.

بۇ چاغلاردا، ھىلىقى ئۇزۇنتۇرا جىسىك شۇرىن سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ زىمىنى ئارقىلىق ئاللىقاچان تىەنجىنگە قىيىچىپ كەتكەن ۋە ئۇنىڭ ئورنىغا سۆرۈن چىراي، بۆرىسكۆز بىر ئادەم ئولتۇرۇۋالغان ئىدى. بۇ، ئۆزىنى شىڭدۇبەن دەپ ئاتاپ، ئون يىللىق ھۆكۈمرانلىق دەۋرىدە دەريا-دەريا قانلارنى ئاققۇزغان جاللات شىك شىسەي ئىدى. بىراق، ئۇ كۈنلەردە بۇ يېڭى مۇستەبىتنىڭ بېشىدا خوجىنىياز ھاجى بىلەن ماجۇڭيىڭنىڭ قىلىچى ئويناپ تۇراتتى. ئۇ، ئۆز بېشىدىكى بۇ ئىككى خەۋپتىن تېز قۇتۇلۇش ئۈچۈن، ياپون سامۇرايلىرىدىن ئۇگەنگەن جادۇگەرلىك نەيرنگى بىلەن شۇنداق چىرايلىق بىر تون تىكىپ كىيىۋالدىكى، بۇ تونىنىڭ «ئىلغارلىق» گۈللىرى خۇددى ئالتۇن بېلىقنىڭ تەڭگىلىرىدەك پارقىراپ، ھەتتا ستالىندەك مەشھۇر ئەرباپىنىڭمۇ كۆزىنى قاماشتۇرۇۋەتتى-دە، ئۇنى ماجۇڭيىڭنىڭ چاڭگىلىدىن قۇتقۇزۇۋالدى. سوۋېت دىپلوماتلىرى دەرھال ئىشقا چۈشۈپ، شىك شىسەي بىلەن خوجىنىياز ھاجىنى دوستلاشتۇرۇپ قويدى ۋە خوجىنىياز ھاجى شۇ چاغدا قۇرۇلغان شىنجاڭ ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتنىڭ مۇئاۋىن رەئىسى دەپ ئېلان قىلىندى. بۇ، شىنجاڭ زىمىنىدا 1884-يىلى ئۆلكە تۈزۈمى يولغا قويۇلۇپ، توپ-توغرا يېرىم ئەسىر ئۆتكەندىن كېيىن، ئۇيغۇرلارغا تۇنجى قېتىم مۇئاۋىن رەئىسلىك تەككەن كۈن ئىدى. بۇ كۈنلەردە خوجىنىياز ھاجىنى ئاقسۇدا ئىدى. سوۋېت كونسۇلى ئاقسۇغا بېرىپ، ئۇنى تەبرىكلىدى ۋە ئۇرۇمچىگە بېرىشقا تەكلىپ قىلدى. ھاجىنىم تۆمۈر خەلىپە پاجىئەسىنى ئېسىدىن چىقارمىغاچقا، خېلى ئۇزۇنغىچە ئارىسالدىلىقتا تۇردىيۇ، ئاخىر، خەنزۇ، ئۇيغۇر، رۇس تىللىرىدا پۈتۈلگەن

ئەنتەنىلىك كاپالەت شەرتنامىسىنى كۆرۈپ، 1934 - يىل ئاۋغۇستىنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا ئاپتوموبىل بىلەن ئاقسۇدىن ئۇرۇمچىگە ماڭدى.

ئاپتوموبىللار توختىغان كۈنى ئەنسارى خوجىنىياز هاجىنىڭ يېنىغا كېلىپ:

— خوش هاجى ئاكا! ئۆزلەنى خۇدايىمغا ئامانەت، — دىدى.

— هە؟ مەن بىلەن ئۇرۇمچىگە بىللە بارمامسەن؟ — دىدى هاجى هەيران قېلىپ.

— مەن يۇرتقا كېتىۋالاي، ئۇرۇمچىنى تولا كۆرگەن، ئەمدى بارمايمەن.

— قوي بۇ گەپنى، مەن بىلەن بىللە بارسەن!

— ياق، بارمايمەن. تۆمۈر ئاكاملارنىڭ قان ئارىلاش كۆز ياشلىرى بىلەن زەيلىشىپ ياتقان قەۋرىسىنى كۆرمىگىنىم تۈزۈك!

خوجىنىياز هاجىنىڭ يۈرىگى «جىغ» غىتە قىلىپ كەتتى، ئۇنىڭ كەڭ قاسقانلىق هەربى شەپكىسى بىلەن تېخىمۇ سالاپەتلىك كۆرۈنگەن چىرايىدا چۈشىنىكسىز بىر ئۆزگىرىش نامايەن بولدى. ئۇ، ياقىسىغا گېنېرال مايورلۇق ئالتۇن چەن قادالغان ناس رەڭ نېپىز شېرىس هەربى فورمىسى ئۈستىدىن باغلۇۋالغان يالتىراق تاسما كەمىرىنى تۇتقان پېتى جىم ئولتۇرۇپ قالدى ۋە بىردەملىك جىمجىتلىقتىن كېيىن مۇنداق دىدى:

— ئۇنداق بولمىغۇر خىياللارنى قىلما، ئۇ، ئۆتۈپ كەتكەن ئىشلار. شېك دۇبەن بىلەن ئارىمىزدا توختام پۈتۈلگەنلىگىنى بىلىسەنغۇ، بۇ توختامغا چوڭ بىر دۆلەت كېپىل بولغان.

— هاجى ئاكا! مەن ئاقسۇدىكى چېغىمىزدىلا ئېيتتىمغۇ، بۇ توختام ئاللانىڭ كالامى بولغان قۇرئان كېرىمىدىنمۇ ئۇلۇغمۇ! ئەمدى بولدى. ئۆزلە بېرىۋەرسىلە، مەن يۇرتۇمنى تېپىۋالاي.

خوجىنىياز هاجى يەنە ئىچىنى تىكشاپ قالدى. شۇ ئارىدا،

كونسۇل ئافرىسسىق باشلىق ئەرباپلار كىرىپ، ماشىنىلارنىڭ تەييار بولغانلىغىنى ئېيتتى...

ئەنسارى چاڭ-توزاڭلار ئىچىدە ئۇرۇمچى تەرەپكە كېتىۋاتقان ماشىنىلارنىڭ ئارقىسىدىن ئۇزاققىچە قاراپ تۇردى ۋە ئەتىسىلا بىر سودا كارۋىنىغا قوشۇلۇپ، قۇمۇلغا كەتتى. (ئېنىق مەلۇماتلارغا قارىغاندا، ئۇ ئۆز يۇرتى ئىدىر دىگەن ئاغدا ئاتمىشىنچى يىللارنىڭ ئاخىرىغىچە ياشاپ، ئالەمدىن ئۆتكەن.)

1937-يىلى كۈزدە، سوۋېت ئىتتىپاقى ھۆكۈمىتى خوجىنىياز ھاجىنى ئۇلۇغ ئۆكتەبىر ئىنقىلاۋىنىڭ يىگىرمە يىللىغىنى تەبرىكلەش مۇراسىمىغا قاتناشقا تەكلىپ قىلدى. ئۇ يولغا چىقىشقا جىددى تەييارلىق كۆرۈۋاتقاندا، بىردىنلا تۆمۈر خەلپە پاجىئەسى يەنە يۈز بەردى. ئۇچ تىلدا يېزىلغان ھىلىقى مەشھۇر شەرتنامە يىرتىپ تاشلىنىپ، خوشنا ئەللەرگىچە داڭقى كەتكەن خوجىنىياز ھاجى شۇ يىلى 12-ئۆكتەبىر كۈنى چوڭ سىياسى مەھبۇس سۈپىتىدە قولغا ئېلىندى.

ئۇ تۈرمىگە تاشلىنىپ، بىر ھەپتە ئۆتكەندە، ئۆزى بىلەن كۆرۈشكىلى كىرگەن باش مەھرىمى زىياۋۇدۇن ئاخۇن ئارقىلىق كونسۇل ئافرىسسىقا: «مەن كونسۇل جاناپلىرىنىڭ سۆزى بىلەن كاپالىتىگە ئىشىنىپ، ئۇرۇمچىگە كەلگەن ئىدىم. ئەمدى بۇ نىمە بولغىنى؟» دەپ ئېيتقۇزۇۋەتتى. كونسۇل ئافرىسىق زىياۋۇدۇن ئاخۇنغا: «بۇ ئىشتىن خەۋىرىمىز يوق ئىكەن، سۈرۈشتۈرۈپ كۆرەيلى» دىدىيۇ، ئىككى كۈندىن كېيىن، بۇ ئەرباپمۇ يۆتكىلىپ كەتتى. ھاجىم ئۆزى بىلەن تەڭ قولغا ئېلىنغان بىر نەچچە يۈز سىياسى مەھبۇس قاتارىدا چۈشىگىمۇ كىرىپ باقمىغان «جىنايەت»لىرى ئۈچۈن سوراقتا تارتىلىپ، قاراڭغۇ كامىردا ئايلار ۋە يىللارنى ھەسرەتتە ئۆتكۈزۈۋەتتى. ياپون سامۇرايلىرىنىڭ قولىدا فاشىزىم تەربىيىسىنى كۆرگەن شۇ شەھەرنى ئەمدى خوجىنىياز ھاجىنى «ياپون ئىشپىيونى» دەپ، قىيىن-قىستاققا

ئېلىۋاتاتتى.

1939 - يىلنىڭ كۈز كۈنلىرىدە، خوجىنىياز ھاجىغا بىر ئىشنى چىقتى. ئاددى قارا سوكنۇدىن شىم - پەشمەت كىيىگەن بۇغداي ئۆڭلۈك بىركىشى تەپەككۇر ئۇچقۇنلىرى يېنىپ تۇرغان خىيالچان كۆزلىرىنى بىر نۇقتىغا تىكىپ، شىڭ شىيەنىڭ كەڭ، يورۇق قوبۇلخانىسىدا قوللىرىنى شىلتىپ - شىلتىپ سۆزلەپ ئولتۇراتتى. ئۆزىنى يۇمشاق دىۋانغا تاشلاپ ئولتۇرغان شىڭ شىيەنىڭ بۇرنىكۆزلىرى ئۇنىڭغا دەھشەت بىلەن قاراتتى.

— مەن، — دىدى ھىلىقى كىشى، — 8 - ئارمىيىنىڭ شىنجاڭدا تۇرۇشلۇق ئىش باشقۇرۇش ئورنى ۋە شەخسەن يولداش چىڭ تەنچيۇنىڭ نامىدىن شۇنى جاكالايمەنكى، بىز فېئودالىق ئېكسپلاتاتسىيىگە ۋە يەرلىك مىللىتارىستلارنىڭ جەۋرى - زۇلۇملىرىغا قارشى كۆتىرىلگەن دىخانلار قوزغىلىڭىنىڭ يولباشچىسى خوجىنىياز ھاجىمغا نىسبەتەن مۇنداق يولسىزلىق قىلىنىشىغا چىداپ تۇرالمايمىز. خوجىنىياز ھاجىمغا قىلىنۋاتقان ئادالەتسىزلىك شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ ئارزۇ - ئۈمىتلىرىگە خىلاپ. بۇ، دىخانلار قوزغىلىڭىغا قىلىنغان ئىغۋاگەرچىلىك، بۇ بىزنىڭ سىزگە ئۇچىنچى قېتىم بىلدۈرگەن نارازىلىغىمىز. بۇ مەسىلىگە سالماق قارىشىڭىز لازىم.

بۇ گەپلەرنى قىلىۋاتقان كىشى ئىنقىلاۋىي قۇربان لىن جىلۇ ئىدى.

شىڭ شىيەي رەڭگى ئۆچكەن ھالدا ئورنىدىن تۇردى - دە، كۈل رەڭ كوۋىرىكوتتىن تىكىلگەن گەلەپى شىمنىڭ يانچۇقلىرىغا قوللىرىنى سېلىپ، ئىسىل خوتەن گىلىمى ئۈستىدە ئۇيان - بۇيان مېڭىشقا باشلىدى. بىر ھازادىن كېيىن، قويۇق بۇرۇتىنى سىلاپ قويۇپ:

— كونكىرىت ئەھۋالنى سىلەرگە ھەر قېتىم ئېيتىپ كەلدىم. مۇنداق بولسىمۇ، يەنە تەكشۈرۈپ كۆرەي، — دەپ گەپنى ئۇزۇۋەتتى.

1942 - يىلى، 1 - سېنتەبىر كۈنى ئۇرۇمچى ئاسمىنىدا ئامېرىكىدا ياسالغان بىر چوڭ ئايروپىلاننىڭ موتورلىرى گۈكىرەپ قالدى. شۇڭ شىسەي ئۆزىنىڭ خوتۇنى چۈيۈيفاڭ ۋە باشقا يېقىن ئەرباپلىرى بىلەن ئايرودۇرۇمغا چىقىپ، غەلىتە بىر مېھمانىنى كۈتۈۋالدى. بۇ مېھمان ناھايىتى پۈزۈر كېينگەن زىلۋا بويىلۇق چىرايلىق بىر «خانىم» ئىدى. ئۇ ئاپپاق يىپەك پەلەي سالىغان قولىنى شۇڭ شىسەيگە ئۇزىتىۋېتىپ، ئۇنىڭغا ئاجايىپ بىر نازـ كەرەشمە بىلەن كۈلۈپ قويدى. شۇڭ شىسەي ئىككى پۈكۈلۈپ، تازىم بېجا كەلتۈرگەچ، ئۇنى سوۋېت ئىتتىپاقىدا ئىشلەنگەن «زىم» مارکلىق ئۈزۈن قارا پىكاپقا تەكلىپ قىلدى. بۇ «خانىم» جىياڭ جىيېشنىڭ خوتۇنى سۇڭ مېيلىڭ ئىدى.

بىرنەچچە كۈندىن كېيىن، يەنى 1942 - يىلى سېنتەبىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا چېڭ تەنچيۇ، ماۋزېمىڭ، لىن جىلۇ ۋە دۇچۇگيۈەن قاتارلىق ئەرباپلار قولغا ئېلىنىپ، قاراڭغۇ كامىرغا تاشلاندى؛ شىنجاڭدا تۇرۇشلۇق سوۋېت كىشىلىرى چېگىرىدىن قوغلاپ چىقىرىلدى. ئەمدى جاللات شۇڭ شىسەي «ئىلغارلىق» گۈللىرى ئالتۇن بېلىقنىڭ تەڭگىلىرىدەك پارقىراپ، كىشىلەرنىڭ كۆزىنى قاماشتۇرۇۋەتكەن ھىلىقى چىرايلىق تونىنى سېلىۋېتىپ، ئۆزىنىڭ ئالۋاستىلىق قىياپىتىنى ئاشكارىلاشقا باشلىغان ئىدى. ئارىدىن بىر يىل ئۆتىۋېپ، يەنى 1943 - يىلى سېنتەبىردە، چېڭ تەنچيۇ باشلىق ئىنقىلاۋچى قۇربانلار بۇ جاللاتنىڭ قانلىق چاڭگىلىدا ھالاك بولدى. خوجىنياز ھاجىنى بولسا، بۇنىڭدىن بىر يىل بۇرۇن بوغۇپ ئۆلتۈرگەن ئىدى.

2

1949 - يىل، ياز بېشى. ئۆركەشلەپ ئېقىۋاتقان ئىلى دەرياسى بويىدا، گۈللۈك قارا يېشىل دۇخاۋا دوپىپا، قارا كۆك

باستۇندىن تىكىلگەن يازلىق شىم-كاستيوم كىيگەن قويۇق بۇرۇتلۇق، خۇشپىچىم بىر كىشى ئىككى يىگىتنى قولتۇقلىۋېلىپ، سالماق قەدەملەر بىلەن قىزىق پاراڭلىشىپ كېلىۋاتاتتى. بۇ، ئەخمەتجان قاسىمى ئىدى. ئۇنىڭ تەرەپتىكىسى سەل پاكارراق كەلگەن، بۇغداي ئۆڭلۈك، كۆزلىرى كۈلۈپ تۇرىدىغان يىگىت بولۇپ، ئۇمۇ ئوچۇق ئەترەك كوۋىرىكوتتىن يازلىق شىم-كاستيوم كىيىۋالغان ئىدى. ئۇنىڭ قاپ-قارا چاچلىرى قۇياش نۇرىدا قۇندۇزدەك پارقىراپ تۇراتتى. بۇ، ئابدۇكېرىم ئابباسوپ ئىدى. سول تەرەپتىكىسى قىزىل يۈزلۈك، زىلۋا بويلۇق بىر ئوفتىسىر بولۇپ، ئۇنىڭ مەيدىسىدىكى ئوردېن-مېدالىلىرى بىلەن مۇرىسىدىكى پاگونلىرى كۆزنى قاماشتۇرۇپ تۇراتتى. بۇ، سوپاخۇن پولكوۋنىك ئىدى.

— شۇنداق قىلىپ، تۆمۇر خەلپىنىڭ ئوغلى ھىلىمۇ ھايات ئىكەن دەڭ، — دىدى ئەخمەتجان قاسىمى، سوپاخۇنغا مۇلايىم قاراپ، ئاندىن «سىز ئۇنى ئۆزىڭىزمۇ كۆرگەنمۇ؟» دەپ سورىدى.

— مەن كۆرمىگەن، خوجىنىياز ھاجىمىنىڭ ئىنىقىلاۋىدىن كېيىن، دادام كۆرۈپتىكەن.

— دادىڭىز سۇۋۇراخۇن ئاكا تۆمۇر خەلپىنىمۇ كۆرگەن بولغىيدى.

— شۇنداق، دادام رەھمىتى ياش چاغلىرىدا تۆمۇر خەلپىنىڭ يىگىتلىرى ئارىسىدا بولغانلىغىنى بىزگە ھىكايە قىلىپ بېرەتتى.

— سىز نىمە دىگەن بەختلىك ئادەم، دادىڭىز تۆمۇر خەلپىنىڭ قوزغىلىڭىغا قاتنىشىپتىكەن. ئۆزىڭىز خوجىنىياز ھاجىنىمۇ كۆرۈپتىكەنسىز، ئەمدى شۇلارنىڭ ئىزىنى بېسىپ، ھەر مىللەت خەلقىنىڭ گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرىگە قارشى مىللىي ئازاتلىق كۈرىشىگىمۇ بىر كىشىلىك ھەسسە قوشۇپ، ھەممىگە تونۇلىدىڭىز. سىزنى يەنە بىر قېتىم تەبرىكلىسەك بولىدىكەن. ئەمما، سۇۋۇراخۇن

ئاكىنىڭ ئېيتىپ بەرگەنلىرى بويىچە، تۆمۈر خەلپىنىڭ قىياپىتىنى بىرگە تەسۋىرلەپ بېرىشىڭىز كېرەك. ئابباسوپ رەسسام يولداشـ لارنى يىغىپ بېرىدۇ. ئۇلار ھىچبولمىغاندا، تۆمۈر خەلپىنىڭ تەخمىنىي سۈرىتىنى بولسىمۇ سىزىپ چىقالايدۇ. قانداق دەيسىز؟

ــ ئەپسۇسكى، مەن يازغۇچى ئەمەسمەن. مىلتىق ئېتىش، ئات ئۈستىدە قىلىچ چېپىشتىن بۆلەك ئىشنى بىلمەيمەن، ــ دىدى سوپاخۇن كەمتەرلىك بىلەن.

ــ قۇمۇل ناخشىلىرىنى ئېيتىپ، ئۇسۇلنىمۇ قالتىس ئوينايسىزغۇ، ــ دەپ چاقچاق قىلدى ئابباسوپ، ھەممەيلەن كۈلۈشۈپ كەتتى.

ئاندىن سوپاخۇن مۇنداق دىدى:

ــ ئەگەر ئەپەندىم بىلەن ئابباسوپنىڭ ۋاقتى بولسا، مەن بىركۈنى كومزىۋوت① ئامانقۇلۇپ ئارمانبېكنى باشلاپ كېلەي، ئۇ، تۆمۈر خەلپىنىڭ ئوغلى باست بىلەن بىر ئۆيدە چوڭ بولغان. باستنىڭ چىراي ـ شەكلىنى ئەلۋەتتە تولۇق تەسۋىرلەپ بېرەلەيدۇ. دادامنىڭ ئېيتىشىچە، باست دادىسىغا قۇيۇپ قويغاندەك ئوخشايدىكەن.

ــ ئەمىسە، ئەتىلا بىزنى ئارمانبېك بىلەن ئۇچراشتۇرۇڭ، قازاق ئاندىن تۇغۇلۇپ، ئۇنىڭ ئاق سۈتى بىلەن ئۆسكەن بۇ يىگىتنىڭ ئۆز ئاغزىدىن گەپ ئاڭلايلى، ــ دىدى ئابباسوپ قىزغىنلىق بىلەن.

ــ بۇ ياخشى مەسلىھەت بولدى، ــ دىدى ئەخمەتجان قاسىمى، ئاندىن نەزىرىنى يىراقلارغا تاشلاپ، گېپىنى داۋاملاشـ تۇردى، ــ بايا تىن سوپاخۇن پولكوۋنىك ھىكايە قىلىپ بەرگەن ھىلىقى سەپەرقۇل دىگەن رەھىمەتلىك بوۋاي ياكى ئار- مانبېكنىڭ ئاپىسى ئايقىز ھايات بولغان بولسا، بىرگە تۆمۈر خەلپە ۋە ئۇنىڭ سەپداشلىرى ھەققىدە تېخىمۇ كۆپ

① كومزىۋوت ــ زىۋوت كوماندىرى، پەيجاك.

نەرسىلەرنى ئېيتىپ بەرگەن بولاتتى. تۆمۈر خەلپىنىڭ سۈرىتىنى سىزىشىمۇ تەس بولمايىتتى. خەير، ئۇلارمۇ قارا يىللارنىڭ سوغاق قوينىدا ھەسرەت بىلەن ئالەمدىن ئۆتۈپتۇ. ئەمما، قۇمۇلدا تۆمۈر خەلپىلەرنى كۆرگەن بوۋاي - مومايلار ئەلۋەتتە كۆپ تېپىلار. ئېزىلگەن قۇمۇل خەلقىنىڭ ئازاتلىق كۈنلىرىمۇ يېقىنلىشىپ قالدى. تۆمۈر خەلپىنىڭ پارلاق ئوبرازى قۇمۇل خەلقىنىڭ قەلبىدە كۈندەك روشەن ساقلىنىپ تۇرغانلىغى تەبىئى.

— ئۇ چاغدا، — دىدى ئابباسوپ، — تۆمۈر خەلپىنىڭ سۈرىتىنىلا ئەمەس، بىسىپ ئۆتكەن ئىزلىرىنىمۇ ئەبدى كۆمۈلمەس قىلىپ، ئەۋلاتلارغا قالدۇرغىلى بولىدۇ. بۇ، كېيىنكىلەر ئۈچۈن چوڭقۇر تارىخىي ساۋاق بولاتتى.

— شۇنداق، — دەپ تەستىقلىدى ئەخمەتجان قاسىمى، ئىككى يانداكى ھەمراللىرىنى مۈرىسىدىن مەھكەم قۇچاقلاپ، — تەڭلىك، ئەركىنلىك ۋەخەلققە ئىنسانىي تۇرمۇش يارىتىش يولىدا كۈرەش قىلغان خەلق قەھرىمانلىرىنىڭ ئىزلىرى ھىچقاچان كۆمۈلمەيدۇ. بۇ كۆمۈلمەس ئىزلارنى بىرگە قالدۇرغان خەلق تارىخىنى ھىچكىم ئۇزۇۋېتەلمەيدۇ، خۇددى ئالدىمىزدا ئۇركەشلەپ ئېقىۋاتقان ئىلى دەريا سىنىڭ سۈيىنى قىلىچ بىلەن ئىككى بۆلەك قىلىپ ئۇزۇۋېتىش ھەرگىز مۇمكىن بولمىغانغا ئوخشاش!

1984 - يىل، سېنتەبىر، ئۇرۇمچى

AltunOq

探索者的足迹 （维吾尔文）

（历史长篇小说）

乌铁库尔 著

责任编辑：阿不都瓦力

责任校对：阿达来提

新疆人民出版社出版

（乌鲁木齐市解放路306号）

新疆新华书店发行 新疆新华印刷厂印刷

850×1168毫米32开本 13.25印张 9插页

1985年1月第1版 1985年8月第1次印刷

印数：1——27,000

书号：M10098·973 定价：1.85元